

PAPP INGRID

Biblikus cseh nyelvű gyászbeszédok a 17. századi Magyarországon
A nyomtatott korpusz bemutatása és irodalomtörténeti vizsgálata

HISTORIA LITTERARIA

Az Universitas Könyvkiadó sorozata
Alapítva 1995-ben

Sorozatszerkesztők:
HARGITTAY EMIL
KECSKEMÉTI GÁBOR

PAPP INGRID

Biblikus cseh nyelvű gyászbeszéd a 17. századi Magyarországon

A nyomtatott korpusz bemutatása
és irodalomtörténeti vizsgálata

UNIVERSITAS KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2018

Lektorálta:
Kecskeméti Gábor

A könyv megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Az első borítón: id. Pieter Bruegel: Úton Emmausz felé (1555–1556, részlet)
New York, The Metropolitan Museum of Art

© Papp Ingrid, 2018
© Universitas Könyvkiadó, 2018

ISSN 1219-8552
ISBN 978-963-9671-66-9

Bevezetés

A cseh irodalomtörténet a fehérhegyi csatát (1620) és az azt követő eseményeket olyan súlyú tragédiának ítéli a Cseh Királyság történetében, mint a középkori Magyar Királyságéban a mohácsi vészt.¹ Ez a nézet a 19–20. század folyamán került előtérbe a cseh historiográfiában: mint ellentétes korszakról szokás beszélni a fehérhegyi csata előtti és utáni időszakról.

A fehérhegyi csata elvesztése Cseh- és Morvaország lakossága számára nagy megrázkódtatást jelentett, mivel a 16. század folyamán tapasztalt, európai viszonylatban sem jelentéktelen vallási toleranciát felváltotta a vallási megfontolások által is motivált, bár a totális alávetés kiterjedtebb politikai és gazdasági céljainak megvalósítását célzó elnyomás, üldözés és vagyonelkobzás. Az 1627-ben Csehországban és egy évvel később Morvaországban kodifikált Megújított Országos Rendtartás XXXIII/A cikkelye egyedüli elfogadott vallásként a katolikus vallást nevezte meg, a többi vallás államellenesnek minősült. E rendelet döntéshelyzet elé állította a protestáns lakosságot: vagy áttérnek a katolikus hitre és ezzel megtagadják meggyőződésüket és hagyományaikat, vagy elhagyják az országot. A távozást választók több hullámban indultak útnak; a legjelentősebb számban Csehországot 1625-ben, Morvaországot 1627–28-ban hagyta el a lakosság. A menekülők célállomásai részint a szászországi, brandenburgi és dél-lengyelországi, részint az alsó- és felső-magyarországi területek voltak.² A csatát veszített uralkodó, Pfalzi Frigyes is menekülésre kényszerült udvartartásával és a rendi felkelés vezetőivel együtt. A minden hatalmától és birtokától megfosztott Frigyes – apósa, I. Jakab tanácsára – a politikai passzivitást választotta. A cseh követek megpróbálták támogatást szerezni I. Jakab meg Bethlen Gábor udvarában és a Portánál is, azonban nem jártak valódi sikerrel.

A cseh és morva értelmiségi és polgári réteg nagy számban választotta menekülése célpontjául az alsó- és felső-magyarországi területeket, aminek a legfőbb oka az volt, hogy a Magyar Királyság területén élő lakosságnak a bécsi béke vallási téren megfelelő jogokat biztosított a Habsburgokkal szemben, majd Bethlen Gábor ismételt hadjáratai is hozzájárultak ahhoz, hogy e területek lakói a Cseh- és Morvaországban tapasztalható állapotokhoz képest jó ideig összehasonlíthatatlanul szabadabban gyakorolhatták vallá-

¹ HANKÓ–HEÉ 2003, 105; DOSTÁLKOVÁ 2011, 77.

² Alsó-Magyarország fogalmába e kötetben többnyire nem értendő bele a Dunántúl, hanem csupán a Dunáninnen, vagyis Észak-Magyarországnak az osztrák és morva határtól Liptó, Zólyom és Nógrád vármegyék keleti határáig tartó nyugati része. E választóvonalról keletre húzódik – egészen az erdélyi határig – Felső-Magyarország.

sukat. A cseh exulánsok magyarországi letelepedése egy Közép-Európában nyugatról keleti irányba elmozduló szellemi kört eredményezett, amelynek a magyarországi szellemi mozgalmakra és identitástudatra gyakorolt hatásával a 17. században végig számolhatunk. A kiűzötteket a magyar főurak, kezdetben a lutheránus Illésházyak, Révayak, Thurzók, Osztrothok, később a kálvinista Rákóczi család vette pártfogásába. Szellemi központjukként a magukkal hozott és elsősorban a körükben létrejött írásokat megjelenítő nyomda jelölhető meg. A nyomda huszonhét évig az Illésházy család támogatásával működött, és biblikus cseh, latin, német és magyar nyomtatványokat egyaránt nyomtatott.

A cseh exulánsok az alsó- és felső-magyarországi területeken élő, nyelvileg rokon, szlávajkú helyi lakosság közé tagolódtak be, és a már meglévő kapcsolataikat felhasználva a városi közösség fontos részét képezték. A cseh exuláns papok alapfokú stúdiumaikat a csehországi iskolákban, majd felsőfokú tanulmányaikat a lutheránus egyház legfontosabb németországi egyetemén végezték, mindenekelőtt Wittenbergben, ahol eleve együtt nevelkedtek a magyarországi egyház vallási vezetőivel. A letelepedő egyházi professzionisták beolvadtak a magyarországi egyházba, ahol lelkészi szolgálatot teljesítettek és az exuláns nyomdát felhasználva lutheránus műveket adtak ki. Az általuk használt biblikus cseh nyelven – a jelen monográfiában tárgyalt korpuszon felül, amelynek mennyiségi adatai alább következnek – a 17. századból további legalább 179 különösen cseh nyelvű hazai nyomtatványokról.³

A cseh és morva polgárság és értelmiség korábban, hazájukban magától értetődő, reflexió nélkül érvényesített önértelmezése azonban új környezetükben nem volt többé a közös történet, a társadalmi, gazdasági és kulturális tradíciók spontán erejével fenntartható, hanem kifejtést, adatolást, bizonyítást kívánt. A gazdag polgári és az értelmiségi réteg e reprezentációs szándéka leginkább a halotti prédikációkban érhető tetten. E monográfia szövegkorpuszát az összes, 1711 előtt biblikus cseh nyelven Magyarországon nyomtatásban megjelent gyászbeszéd alkotja. A választott műfajcsoport szövegei, a nyomtatás medialitásában rögzített szövegkorpusz, egyszerre tartott fenn sok mindent a hétköznapi diskurzus tematizáló eljárásaiból, és mindeközben az írott műfaj a lutheránus hermeneutika és homiletika által irányított alkotásmódjaiba való adaptálódásukat is megengedte illetve előírta. A biblikus cseh nyelvű halotti beszédek kinyomtatásának szokása kétségkívül az exulánsok köréből indult el Alsó-Magyarországon, később azonban a Hungarus származású személyek fölötti prédikációk is egyre növekvő számban jelentek meg, a szövegek szerzőiként pedig a Hungarus származású lelkészek kezdettől fogva kivették a részüket az új kulturális konvenció elterjesztéséből és népszerűsítéséből.

A Magyarországon nyomtatásban megjelent halotti beszédeké volt az első olyan kiterjedtebb szövegkorpusz, amelyet részletesebb vizsgálatnak vetettek alá a kora újkori prédikációirodalom alkotásai közül. A szövegek tanulmányozására az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén az 1980-as évek közepén megindított kutatási prog-

³ A számadat levezetését lásd alább az 1.10. fejezetben.

ram – eredeti célkitűzései szerint – elsősorban irodalomszociológiai olvasásmódot kívánt érvényesíteni, vagyis történeti adatokat, a politikai felfogásokra, a társadalmi szerepekre, a demográfiai mozgásirányokra, a művelődési állapotokra és hasonlókra vonatkozó utalásokat kívánt gyűjteni és rendszerezni a korpusz szövege alapján. Mintaadó példái olyan németországi kutatások voltak, amelyekben – kiaknázva a magyarországi anyagnál legalább három nagyságrenddel nagyobb szövegmennyiséget – a nemesi réteg mellett már a polgári lakosságra vonatkozóan is sikerült genealógiai, családtörténeti, biográfiai és demográfiai célú felhasználásba vonni a halotti beszédek szövegeiben tartalmazott referenciákat, emellett orvostörténeti és neveléstörténeti tényeket is statisztikai alapossággal összeállítani, a szövegek modalitásából és retorikájából pedig a társadalmi érintkezés, az egyes rétegekhez köthető habitusok és mentalitásformák leírására tenni kísérletet, műveltséganyagukból a közműveltségi állapotokra, olvasmányokra, irodalmi kultúrára és más intézményes művelődési formákra következtetni. A magyarországi vizsgálatok mindezeket a célokat (amelyeket tehát az irodalomszociológia elnevezés foglalt össze) valójában sohasem tudták teljességbe vinni; a mai napig sem készült például olyan genealógiai adattár, amely a nemesek felett elmondott halotti beszédek családtörténeti összefoglalót vagy személyes laudációt tartalmazó részei alapján rendszerezte volna a modern családtörténeti áttekintésekben mindmáig ismeretlen családtagokról és rokonsági kapcsolatokról megállapítható adatokat. A magyarországi anyagnak pedig olyan a természete, hogy a polgári réteg esetében statisztikai rendszerességről szó sem lehet, az ide tartozó kevés szöveg nem tesz lehetővé sem általánosítható demográfiai összegzéseket, sem típuszerűen értelmezhető orvostörténeti megfigyeléseket. A kutatási program ugyanakkor mégis rendkívül megtermékenyítőnek bizonyult egy más tekintetben.

Ez volt az első olyan nagy volumenű hazai kutatás, amely kora újkori prédikációs korpuszra irányult, és publikált eredményei kivételesen nagy mértékben dinamizálták a prédikációirodalom történetének vizsgálatát. A korábbi évtizedekben az irodalomtörténet periferiájára szorult műfaj a kora újkor legkiterjedtebb és legszélesebb körű befogadói hatást magáénak mondható irodalmi alkotásmódjaként mutatkozott meg, amely közösségi és gyülekezeti ismereteket, előítéleteket, érzelmeket, terveket, vágyakat éppúgy képes volt artikulálni, mint személyes preferenciákat, egyéni ízlésirányokat, normasértő alkotásmódokat, személyes erudíciót. Hiteknek, hiedelmeknek, várakozásoknak, közérzúleteknek, politikai érdekeknek, teológiai állásfoglalásoknak ebben a korabeli köztudalomhoz tartozó tengerében ráadásul világos irodalmi szabályrendek egykorú struktúrái is segítik az eligazodást. Nemcsak a prédikációirodalom története vált tehát vizsgálatok tárgyává, hanem a prédikációelmélet története is, a homiletikai előírások változásainak olyan árnyalt és rétegzett bemutatását téve lehetővé, amilyennel valójában ma még kevés kora újkori műfaj esetében dicsekedhetünk. Mindezeknek a prédikációtörténeti vizsgálatoknak a számára Kecskeméti Gábor 1998-ban megjelent szintézise törte az

utat, amelyben a kora újkori magyar nyelvű nyomtatott halotti beszédek korpuszát tekintette át.⁴

A nem magyar nyelvű magyarországi halotti beszédek kutatása sajnos nemhogy szintézisig nem jutott el a mai napig, hanem a rendszeres munkálatok tervezett elvégzése is megakadt. A német nyelvű anyag áttekintésének szorgalmazására megjelent ugyan egy kezdeményező programtanulmány,⁵ és ebben a korpusz számszerű arányainak felvázolása mellett egyetlen beszéd esettanulmánykénti interpretációjára is sor került, a munka azonban ennyiben maradt, vagyis a további szövegek jelenleg is feldolgozójukra várnak. A kora újkori német nyelvű halotti beszédekről a közelmúltban megjelent német nyelvű monográfia⁶ nem képes pótolni ezeket a korábban szorgalmazott vizsgálatokat, minthogy a teológus szerzőt elsősorban teológiatörténeti érdeklődés és az e tárgyban, vagyis az egyházi-vallási kérdések vonatkozásában referenciális olvasásmód vezette, és munkája feltűnő hiányosságokat árul el az irodalmi alkotásmód eljárásainak regisztrálása, az azokat irányító retorikai-homiletikai előírások ismerete és az eruditus műveltséganyag közvetett és közvetlen forrásainak számbavétele tekintetében. A latin nyelvű halotti beszédek kutatása még mostohább állapotban van: egyetlen kutató néhány esettanulmányának köszönhetően egy maroknyi szöveg analízise, első interpretációja történt meg,⁷ és csak a jelen kötet lezárása előtt készült el az anyag kiterjedésének számszerű regisztrálása, vagyis a tüzetes rendszerességgel elvégzendő munka nagyságrendjének felmérése a kora újkori magyarországi halotti beszédek áttekintésének és áttekinthetőségének céljával Kecskeméti Gábor által szorgalmazott és egy háromfős csapat által felállított internetes adatbázisban, a magyar, a német és a biblikus cseh nyelvű beszédek adatainak felvétele után.⁸

A jelen monográfiában – a Kecskeméti által irányított kutatásokhoz a legszervebben kapcsolódva és alapelveiket messzemenően figyelembe véve, továbbá saját korábbi publikációinkra támaszkodva⁹ – a biblikus cseh nyelvű magyarországi nyomtatott halotti beszédek áttekintésére vállalkozunk. Vizsgálatunk – ugyanúgy, ahogyan ez a magyar nyelvű anyag áttekintése és a német nyelvű anyag áttekintésének kezdeményezése alkalmával történt – a nyomtatásban elkészült legrégebbi szövegtől indul, ami a biblikus cseh nyelvű beszédek esetében az 1637-es esztendő jelent. A vizsgálat záróéve ugyancsak alkalmazkodik a magyar és a német nyelvű szövegek feltárásakor megválasztott periódushatárhoz – egyben a magyar könyvészetben a hagyomány erejénél fogva még ma is erőteljesen jelen lévő tagoló évszámhoz –, vagyis az 1711. évig tekint-

⁴ KECSKEMÉTI 1998.

⁵ KECSKEMÉTI–SZEKLER 2008.

⁶ BIBZA 2010.

⁷ MIKÓ 2003; MIKÓ 2010; MIKÓ 2013.

⁸ KECSKEMÉTI–PAPP–SZEKLER 2009.

⁹ PAPP I. 2011; PAPP I. 2012; KECSKEMÉTI–PAPP 2013; PAPP I. 2013; PAPP I. 2013a; PAPP I. 2014; PAPP I. 2015; PAPP I. 2015a; PAPP I. 2016; PAPP I. 2016a; PAPP I. 2017; PAPP I. 2017a; PAPP I. 2017b.

jük át a vonatkozó anyagot (az utolsó tényleges prédikáció néhány évvel korábbi e periódushatárára: 1704-ben jelent meg).

Ebben az időkorban huszonegy biblikus cseh nyelvű halottibeszéd-nyomtatvány jelent meg Magyarországon. Tizenkilencet a trencsényi nyomdában adtak ki közülük az 1637–1659 közötti időszakban, majd az időszak végéig még egy lőcsei és egy zsolnai nyomtatvány látott napvilágot. E huszonegy kiadványban összesen negyvenegy halotti prédikáció volt olvasható. Három nyomtatványt ma csak korábbi könyvészeti adatok alapján hitelesít a könyvtörténeti szakirodalom, fennmaradt példány ma nem található belőlük. Így a tényleges vizsgálat tizennyolc nyomtatványra és a bennük olvasható harminchét halotti beszédre terjedhetett ki. Ennek az anyagnak a teljes körű feldolgozását elvégeztük.

A szövegek feldolgozásának munkája 2009-ben vette kezdetét. Fotómásolatban összegyűjtöttük valamennyi nyomtatvány fakszimiléjét, majd elkészítettük mind a harminchét beszéd teljes magyar fordítását. Modern szedésben ezek a fordítások 548 oldalt tesznek ki. A jelen kötet nem tartalmazza – még függelékként sem – ezeket a fordításokat; csupán mutatványként közöljük a két legrégebbi prédikáció szövegének magyar fordítását arról a halotról, aki egyébként a legnevezetesebb személy szövegkorpuszunk búcsúztatottjai közül: nem más, mint az általa kezdeményezett és többszörös bővítéssel ma is használatban lévő szlovák lutheránus énekeskönyv névadó szerzője, a nevezetes Tranoscius, azaz Jiří Třanovský. A fordítások a további vizsgálatok kiindulópontját és előfeltételét jelentették. Alkalmat adtak arra, hogy a mai szlovák és a mai cseh nyelv felől tekintve egyaránt archaikusnak tekinthető korabeli cseh nyelvállapotban, a biblikus cseh nyelvben a szükséges jártasságot és biztonságot megszerezzük (a biblikus cseh vagy szlovakizáló cseh terminus magyarázatát és e nyelv jelenségeinek rövid regisztrálását a 3. fejezet tartalmazza). Alkalmat adtak arra is, hogy a szövegekkel való számvetés során a hiánytalan feldolgozás kívánalmát érvényesíthessük. Akinek fordítania kell, az jól tudja, hogy nem válogathat anyagából és nem maga szervezi meg az áttekinteni és feldolgozni kívánt jelenségek körét, hanem az eredeti szerző vezeti a tollát; vagyis nem kerülheti meg, hogy a könnyen érthető és egyszerűen belátható szövegrészek mellett a súlyosabb nyelvi kihívásokat jelentő szöveghelyekkel is meg ne birkózzék és a nehezebben magyarázható vagy első látásra akár teljesen érthetetlennek látszó műveltségi elemek, tartalmi vonatkozások és utalások megfejtésére is kísérletet ne tegyen. A beszédek közvetett és közvetlen forrásaival a teljesség igényével elszámoló 2. fejezet nem keveset köszönhet ezeknek a szövegekkel folytatott, változó sikerű és igen időigényes küzdelmeknek; nemcsak kézenfekvő és adekvátan kínálkozó forrásokat azonosíthattunk az intertextuális vonatkozásrendszer forráshelyeiként, hanem néhány szubtilis, kevesek által ismert és a szöveg megírásának időpontjában a legkevésbé sem magától értetődő szöveget is így találhattunk meg. Kár volna tagadni, hogy a magyar nyelvű fordítások elkészítésének merőben pragmatikus oka is akadt: ez volt az egyetlen olyan mód, amellyel biztosítani lehetett, hogy a szövegek tartalmáról, felépítéséről, intertextualitásáról témavezetőmmel konzultálhassunk.

A monográfia öt nagyobb fejezete egy-egy önálló vizsgálati szempontot érvényesítve kívánja bemutatni a cseh exuláns értelmiségi réteg helyzetét, műveltséganyagát és a menekülteket befogadó magyarországi városok polgári rétegére gyakorolt hatásukat.

Az 1. fejezetben történelmi, társadalmi és esztörténeti háttérrel és politikatörténeti helyzetelemzést adunk a fehérhegyi csatát követő időszakról és az exulánsok magyarországi letelepedéséről. Ahhoz, hogy ezt érvényesen megtehessek, a Fehérhegy előtti Cseh Királyság vallási helyzetének bemutatásával kell kezdenünk, érintve néhány olyan újabb kutatói eredményt ennek az időszaknak a cseh szakirodalmából, amelyek alapvető elemeiben is újrarájzolják a vallási irányzatok pozicionálásáról korábban kialakított tudásunkat. Természetesen része kell legyen a képnek az alsó- és felső-magyarországi vallási helyzet az exulánsok érkezését megelőző állapotairól felrajzolható vázlat is. Ugyanitt adjuk még a menekültek legfontosabb kulturális intézményének, a rövid ideig Szenicén, majd negyed évszázadon át Trencsénben, azt követően pedig Zsolnán működő nyomdának a történetét és a teljesítményének a biblikus cseh nyelven nyomtató más magyarországi nyomdahelyekével való összevetésére alkalmas adatokat és megfigyeléseket.

A 2. fejezet a szövegtörzshoz tartozó prédikációkat mutatja be, többfókuszú leírás módszereivel. Először statisztikai összegzést adunk az anyag kiterjedéséről és különböző társadalmi szempontok szerinti megoszlásáról. A 2.3. fejezetben a szövegek biográfiai-referenciális háttérrel tekintjük át, vagyis a parentált halottakról és a prédikációk szerzőiről állítjuk össze a legfontosabb adatokat a nyomtatványok időrendjében haladva. E fejezetnek nem célja a személyek részletes, lexikai adatokban elmélyedő biográfiai adatsorainak összegzése. Ez utóbbi célra a *Függelék* egy önálló egysége szolgál, ahol nemcsak a halottakat és a szerzőket, hanem a szövegekben előforduló minden egyes személyt betűrendi sorba szedtünk, és megadjuk róluk mindazokat az életrajzi tényeket, amelyeket akár a biográfiai szakirodalom és adatbázisok alapján, akár maguknak a szövegeknek a tényközlései alapján ma tudnunk lehet. A 2.3. fejezet erősen szelektál ebből az adatmennyiségből: a szövegek társadalmi környezetének megértéséhez szükséges legfontosabb adatokat tartalmazza, folyamatos narrációként, hogy az olvasó megköthesse első ismeretségét mindazokkal a személyekkel, akiknek a családi és személyes életére vagy irodalmi működésére a disszertáció minden további fejezete visszatér. Lényeges szempont még – és a fejezetet e szempont kiemelt érvényesítésével dolgoztuk ki –, hogy világosan áttekinthető legyen, kik a menekültek és kik a Hungarus származásúak a szövegek érintettjeinek személyi körében. A kötet leghosszabb egysége, a 2.4. fejezet a prédikációk gondolatmenetének, argumentációs rendjének, szövegszerű sajátosságainak tömör összefoglalását adja. Itt tekinthető át legjobban az egyes szövegek diszpozíciójának egész rendje, itt emeljük ki invenciójuk egyedi sajátosságait, továbbá itt regisztráljuk a teljesség igényével a bennük található, a bibliai idézeteken túli műveltséganyag összetételét, minden lehetséges esetben megoldást adva az exemplumok, auktoritásidézetek és egyéb intarziák lelőhelyeire, forrásaira, közvetlen és közvetett eredetükre és ötletadóikra. Amit a források feltárása tárgyában itt megállapítunk az

egyres szövegekről, azt másutt már nem ismételiük meg, hanem csak újabb aspektusokból világítjuk meg illetve – helyenként – kiegészítjük és továbbgondoljuk.

A 3. fejezetben a szövegek nyelvét illető kérdések kerülnek sorra. Bemutatjuk a cseh írásbeliség korabeli állapotát és az alsó- és felső-magyarországi szláv közösség a menekültek biblikus cseh nyelvű írásbeliségére gyakorolt hatását. Minthogy a szlávajkú népesség vallási irodalmának és egyházi kultúrájának a nyelveként a biblikus cseh nyelv, a *bibličtina* szolgált, áttekinthetjük annak a Biblia-kiadásnak és újabb lenyomatainak a történetét is, amely ezt az alapvető fontosságú és évszázadokon át tartó nyelvi hatást kiváltotta, vagyis a Kralicei Bibliával foglalkozunk. Végül bizonyítjuk, hogy prédikációink bibliai idézetei csakugyan a Kralicei Biblia szövegét követik, igen csekély adaptációkkal, amelyek sokkal inkább a retorikai pragmatika kívánalmainak megfelelő, minimális grammatikai illesztéseket végzik el rajtuk, semmint egy másik Biblia-változat használatára vagy önálló fordítói munkára utalnak.

A 4. fejezet a prédikációk irodalmi sajátosságaival foglalkozik. Megvizsgáljuk a Hyperiustól származtatott haszonvételi típusok, vagyis az *ususok* szövegeinkben betöltött szerepét és helyét, ami egyszerre van segítségünkre abban, hogy a homiletikai eljárásrend diszpozíciós alkalmazásáról, az egyes beszédrészek invenciójának természetéről, funkcionális célképzetükről és a közösségi megvitásra tematizált diszkusszió összetételéről állást foglalhassunk. Foglalkozunk a kora újkorban használatos perikópa-rendszer halotti prédikációinkban való originális alkalmazásával, elemezzük az exemplumok funkcionális használatát, végül – példákön keresztül – bemutatjuk a képi elemek, metaforák, allegóriák szövegeinkben megszervezett rendszereit.

Az 5. fejezet kultúrantropológiai tárgyú. A tárgyalt prédikációk nyelvi állapotának és irodalmi eszközeik (vagyis retorikai megalkotottságuk) egyes aspektusainak áttekintése után azt a nézőpontot vesszük fel, ami a szövegszerű megalkotottság és a szövegből kitekintő referencialitás széles átmeneti terepén képződik meg, és a kora újkor egzisztenciális kérdéseivel való hozzászólásként értékelhető. Az ontológiai kérdésirányokhoz a koruk felekezeti polémiainak teológiai álláspontjaira tett reflexió juttathatta el a prédikátorokat, míg a gyülekezeti élet napi praxisához jóval közelebbi, mégis a tágabb közösség helyzetének értelmezéséhez való hozzászólást jelentett a politikai kérdésekben való, történelmi és történelemfilozófiai aspektusokat is hordozó állásfoglalásuk. Ez az eszmei útkeresés a Magyarországra érkező exulánsok már meglévő és a letelepedés helyén kialakuló kapcsolati rendszerének keretei között folyt, szoros összefüggést mutat identitásukkal és reprezentációs törekvéseikkel.

A kötet függeléke a két legkorábbi biblikus cseh nyelvű gyászbeszéd magyar fordítását, a betűrendes személyi adattárat, a feldolgozott biblikus cseh nyelvű halottibeszéd-nyomtatványoknak a Kecskeméti Gábor monográfiáját záró táblázathoz hasonlóan összeállított áttekintő adatait valamint – végezetül – a felhasznált irodalom jegyzékét tartalmazza. A kötetet személynévmutató valamint – a szövegünkben mindenütt használt magyar helységnevek azonosítását is megkönnyítő – helységnévmutató zárja.

A magyarországi kutatás és benne saját vizsgálataink történetének és összetételének fenti bemutatása még nem válasz arra a kérdésre, hogy miért kellett ezt a könyvet

elkészítenünk. A fenti válaszelemek még együttesen is csak azt a megfontolást tartalmazzák, mint az egyszeri hegymászó szavai arra a kérdésre, hogy miért is kaptatott fel a magas meredélyre: „mert ott volt”. Nyilvánvaló, hogy ennél plauzibilisebb magyarázatra is szükség van még.

Ezt a további indokot végül is két összetevőben jelölhetjük meg: egyfelől a szövegek referencialitásában, másfelől a szövegek irodalmiságában. A két tényező szerves összehatásban érvényesül és hozza létre azokat a jól felismerhető alrendszereket, amelyek csakis a biblikus cseh nyelvű prédikációk jellemzői. A korábbi szakirodalmi belátások nyomán bizonyos várákozásaink teljesezésbe mentek, más vonatkozásban viszont tanulmányozott szövegeink egyáltalán nem azt és nem úgy tartalmazzák, mint azok a szövegek, amelyekre a korábbi kutatásokat kiterjesztették. Mind a prédikációk invenciójának a természete, exemplumanyagának összetétele, mind a beszédrészek rendjének a szerkezeti mintái meg is feleltek és különböztek is azoktól a retorikai és homiletikai megfigyelésektől, amelyekben a korábbi szakirodalmi meglátások összefoglalhatók. Viszonylag hamar sikerült felismerni ennek a nagyfokú különbségnek és autonómiának az elsődleges okát, tudniillik azt, hogy felekezeti különbség áll fenn a korábban studiózott és a jelen vizsgálatban átnézett szövegek között. Szövegeink egyetlen kivétellel a lutheránus felekezet prédikációi (az egyetlen kivétel egy olyan lelkipásztoré, aki a cseh testvérek közösségének a helvét hitvallás irányába tájékozódó tagjai közé tartozott és Magyarországon e közösségbe illeszkedett be). A kora újkor katolikus és református magyarországi prédikációirodalmát már ismerhetjük valamelyest a korábbi szakirodalomból, lutheránus prédikációs szöveggel azonban alig végeztek még el behatóbb vizsgálatot. Prédikációink számos homiletikai specifikuma ennek a felekezeti különbségnek a leképeződése. Ez már önmagában is a *terra incognita* feltárásának örömeit képes biztosítani az ismeretlen terepre tévedő kutató számára. De anyagunk végső szellemi kihívása még csak nem is ebben rejlik; tanulmányozott szövegeinknek mind referenciális, mind irodalmi-retorikai vonatkozásai még ennél is jóval összetettebb és differenciáltabb leírást kívánnak meg.

Ha a kutatás ugyanis eleve meglehetősen járatlannak bizonyul a lutheránus prédikációirodalom terepén, akkor nyilvánvalóan még ismeretlenebbnek kell tartanunk azt a problémakört, amely e specifikumok eredetének kérdését tematizálná. Nyilvánvalóan megvoltak a sajátosságai az alsó- és felső-magyarországi szláv nyelvű prédikációs gyakorlatnak. A biblikus cseh nyelvű halotti prédikációk azonban csak attól az időszaktól fogva jelentek meg nyomtatásban is, amikor szellemi és irodalmi szemhatárunk már nem csak a helyi szlávajkú népességé, hanem a Cseh- és Morvaországból ide menekült népesség kultúrájával, egyházi és vallási szokásrendjével, irodalmi reprezentációjával összeötvöződött jelenség. Hogy éppen az irodalmi kultúrában mi a helyi eredetű, autochton fejlemény és mi az importból recipiált hatás, azt helyenként a legbehatóbb vizsgálat sem képes egyértelműen elkülöníteni. Világos, hogy végső soron kultúrák mély egymásra hatásáról, összeolvadásáról, csak e különféle eredetű hagyományok egybeolvastása nyomán egységes egészzé válásáról beszélhetünk. E kérdéskör vizsgálata váltotta ki

a legmélyebb benső érdeklődést, mindenekelőtt ez volt az a terület, ami a szellemi kíváncsiságot hosszú távon ébren tartotta.

A közép-európai irodalmiság egy modell értékű terepén, a szlovák népesség korai irodalmának vizsgálatában már a kérdés monográfiája, Sziklay László olyan kérdező-irányokat érvényesített, amelyek a nemzeti kultúrák egymásra hatásának formájában, a közös szellemi érdekeltségek belátására való emlékeztetésben a komparatistikai vizsgálatok gazdag hozamú kísérletező laboratóriumává változtatták át a régi szlovák kultúra egyébként biblikus cseh nyelvű irodalmi szövegeivel való foglalatosságot.¹⁰ Ez a halhatatlanul érdekes és tanulságos komparatista módszer még a bővebb monografikus megjelölést csaknem négy évtizeddel követően is váltott ki – ekkorra már megfelelő tudománytörténeti távlat által is hitelesített – elismerő módszertani reflexiót.¹¹ Pedig Sziklaynál csupán a magyar és a szlovák népesség irodalmi kultúrájának összeötvöződése van részletesen kifejtve, a cseh pedig csak mint nyelv, mint hordozó közeg válik a megfontolás tárgyává. A prédikációinkban megfigyelhető kulturális jelenségrendszer egészen mint a nyugati cseh irodalmiságból érkező import formának a leírása és szemlélete még tovább dinamizálja, még összetettebbé teszi és még kiélezettebb módszertani reflexió tárgyaként állítja elénk a lehetséges kölcsönhatásokat.¹² Egy-két esetben talán sikerült bizonyos konkrétsággal rámutatnunk olyan jelenségekre is, amelyek minden bizonnyal csakis ennek a kulturális import hatásnak a révén bukkanhattak fel tematizáló és szölamvezető erővel magyarországi prédikációs szövegekben. Ilyenek mindenekelőtt azok az erudíciós elemek, amelyek a cseh vagy a morva történelem egyik vagy másik epizódjával kapcsolatban bukkannak fel, és amelyeket a 2.4. fejezetben regisztrálunk.

Szükséges még emlékeztetnünk arra, hogy vizsgálatunkat olyan időben kezdtük el, amikor a migráció, a migrációs kultúra kérdésköre és jelenségei még korántsem voltak jelen tematizáló erővel sem az európai, sem a magyarországi közbeszédben. Hogy időközben így alakult, az természetesen szándékainkon messze túlmutató erők összjátéka, avagy annak az Istennek az akarata, akinek szándékaiban a szülőházajukból elűzött cseh menekültek is megtalálták végső megnyugvásukat.

Az itt közrebocsátásra kerülő kötet a 2016 májusában megvédett doktori értekezés monográfiává továbbfejlesztett változata. Köszönetemet szeretném kifejezni opponenseimnek, Kiss Gy. Csabának és Mészáros Andornak, valamint a védésemet lefolytató bírálóbizottság tagjainak, V. Ecsedy Juditnak, Heltai Jánosnak, Porkoláb Tibornak és Tasi Rékának, akik tanáccsal, építő kritikával és támogatással elősegítették a munkám véghezvitelét. Megkülönböztetett köszönet illeti a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének és Irodalomtudományi

¹⁰ Sziklay szintézisének mindkét kidolgozása önmagában is a legnagyobb figyelemre méltó, komoly szellemi izgalmat jelentő könyv: SZIKLAY 1942; SZIKLAY 1962.

¹¹ FRIED 2000b.

¹² A következő monográfia megjelenéséről kéziratunk lezárását követően értesültünk, így tanulságait már nem vehettük figyelembe: PAVLÍČKOVÁ 2017. A szerzőnő korábbi kötete a katolikus püspökök fölött mondott halotti beszédekről: PAVLÍČKOVÁ 2008.

Doktori Iskolájának oktatóit, akik áldozatos munkával, magas színvonalú képzéssel, barátságos légkörrel, elmélyült beszélgetésekkel és támogatással hozzájárultak az ötéves bölcsészképzésem, majd doktori tanulmányaim sikeres befejezéséhez. Előszámlálni is lehetetlen volna azon tanáraink nevét, akik a monográfiámba később beépült előadásokhoz, tanulmányokhoz, a műhelyszemináriumokon egy-egy fejezetéhez szóltak hozzá, és tették ezzel gazdagabbá és teljesebbé az elkészült munkát. Külön köszönetet érdemel konzulensem, Kecskeméti Gábor professzor úr, aki először hívta fel a figyelmemet a biblikus cseh nyelvű gyászbeszédre, támogatásával, irányításával, tanácsaival, engesztelhetetlen minőségigényével és türelmével a doktori képzésem három és a doktorjelöltségem további két éve alatt, majd azt követően is segítette és végigkísérte munkámat a kezdeti fázistól a monográfia szövegének elkészültéig. Feltétlenül köszönetet kell mondanom kollégáimnak, akikkel hetente találkozom az MTA Irodalomtudományi Intézetében, és barátaimnak Miskolcon és Budapesten, akikkel számos alkalommal folytattam elmélyült beszélgetést a régi magyar irodalom folyamatairól, jelenségeiről és korszakfogalmairól, amelyeket beépítettem monográfiámba. Köszönet illeti még az Országos Széchényi Könyvtár, az Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtára és a Miskolci Egyetemi Könyvtár hozzáértő könyvtárosait, akik megkönnyítették és segítették munkámat. A monográfia az NKFIH posztdoktori kiválósági program támogatásával készült.¹³

Utoljára említsem ugyan, azonban családom támogatása meghatározó jelentőségű volt a hosszú évek során. A szüleim és testvéreim bátorítására és türelmére mindig számíthattam.

¹³ A 125169. számú projekt a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD_17 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

1. Történelmi, társadalmi, eszmetörténeti háttér: a cseh és morva menekültek útja Magyarországra

1.1. A Cseh Királyság Fehérhegy előtti vallási helyzetének hagyományos leírása

A Cseh Királyság Fehérhegy előtti vallási összetétele határozottan különbözött mind régióbeli szomszédaiétól, mind bármely európai nemzetétől. Az alapvető különbséget természetesen a huszitizmus hagyománya okozta, amely egyfajta – apokaliptikus váradalmakkal és a kiválasztott nemzet fogalmkörével is ötvöződő – cseh nemzeti vallásként nemcsak a 15. század egyház-, vallás- és kultúrtörténeti hagyományát határozta meg, hanem a 16. században is a legdinamikusabb szellemi és lelki hatótényezőként működött.¹

Lutherrel első ízben a huszitizmus mérsékeltebb, úgynevezett utraquista irányzata (amely természetesen a két szín alatt való áldozás központi fontosságú követeléséről kapta a nevét) keresett kapcsolatot már 1519-ben, végül azonban a cseh testvérek kiterjedtebb tárgyalási kísérletei vezettek el ahhoz az eseményhez, hogy Luther jóváhagyásával került kinyomtatásra hitvallásuk, a *Confessio Bohemica* 1535-ben.² Az augsburgi hitvallás jóváhagyása után kevéssel a cseh testvérek biztatást kaptak arra, hogy hitvallásukat szorosabban összehangolják az ágostai tanokkal. A Lutherrel fennálló kapcsolataik arra mutatnak, hogy nem volt ellenükre vallási nézeteiknek a Luther-követőkével való azonosítása, minthogy attól saját reformációjuk érvényességének megerősítését remélték. A testvérek seniora, Jan Augusta (1500–1572) ráadásul olyan lehetőséget látott az ágostai hitvallásban, amely az alapja lehet az utraquistákat és a testvéreket is egyesítő cseh evangélikus egyház megteremtésének. A testvérek többsége és egyes utraquisták azonban nem kívánták feledni huszita hagyományaikat még akkor sem, ha a tanításaikat egyébként összhangban lévőnek találták az ágostaiakkal. Korábbi meggyőződéseik – az egyház- és vallástörténeti szakirodalom meglátása szerint – könnyedén felismerhetőek az ágostai hitvallásból átemelt újabb formulák és meghatározások mögött. Az augsburgi hitvallással szembeni fenntartásaik kerültek a felszínre 1564-ben,

¹ KOVÁCS–MÉSZÁROS 2017.

² A huszitizmus és a lutheranizmus kapcsolatának kérdésében alapvető orientációnkul szolgált a következő tanulmány, amelynek belátásait és hangsúlyait az alábbiakban összegezzük: DANIEL 1980.

amikor 1535. évi hitvallásuk revízióját nyújtották be Miksa császárnak. Új senioruk, Jan Blahoslav (1523–1571) ellenezte az elődje működésében képviselt lutheránus tendenciákat. A testvérek ugyanakkor mind szorosabban működtek együtt a fokozódó mértékben lutheránussá váló úgynevezett neoutraquistákkal. A neoutraquisták egyre távolabb kerültek az utraquista pozíciókat meghatározó 1436. évi bázeli *Compacta* kereteitől, és azt egyre inkább a reformáció ügyének nem előmozdítójaként, hanem akadályaként tekintették. 1567-ben a cseh rendek egy neoutraquista nemesi csoportja kifejezetten a *Compacta* megtagadását javasolta. A továbbiakban sem hagytak fel erőfeszítéseikkel egy cseh nemzeti protestáns egyház megteremtésére. 1571-ben azt kérvényezték Miksától, hogy ismerje el őket azon az alapon, hogy ők a birodalomban bevett ágostai hitvallás követői. A császár elutasította kérésüket arra hivatkozva, hogy a birodalmi ediktumoknak nincs jogérvényük a cseh korona országaiban. A neoutraquisták ezután egy új cseh királyságbeli hitvallás elkészítését határozták el, és azt sürgették, hogy a testvérek is csatlakozzanak e munkálathoz. A testvérek közül főként a nemesi réteg hajlott az együttműködésre. Az új hitvallás szövegét az országgyűlés egy bizottsága készítette elő, amelyben a Melanchthon-tanítványok játszottak meghatározó szerepet, egyszerre támaszkodva az ágostai hitvallás, a II. helvét hitvallás szövegére, valamint az utraquisták és a testvérek korai irataira. A cseh rendek 1575-ben fogadták el a *Confessio Bohemica* szövegét és egy tervet a cseh nemzeti evangélikus egyház irányítására, amelyen belül a testvérek nagymérvű autonómiát élveztek volna. A hitvallás Miksának való benyújtását halogató taktikázás fogadta, ám végül sikerült a császár szóbeli ígéretét kicsikarni arról, hogy nem lép fel a *Confessio Bohemica*hoz ragaszkodó hívek szabad vallásgyakorlása ellen. Mindazonáltal írásban csak a koronartományok irányítása fölött a testvérével konfliktusba került II. Rudolf 1609. évi felséglevele szavatolta ezeket a jogokat, kiterjesztve a nemességre, a városokra és a jobbágságra is.³

A *Confessio Bohemica* azonban mindenekelőtt jogi és jóval kevésbé tanbéli jelentőséggel rendelkezett, a gyakorlatban nem egységesítette a cseh királyságbeli evangélikusokat sem tanrendszerükben, sem szervezetükben. A neoutraquista párt némely csoportjai és a cseh testvérek a II. helvét hitvallás kálvinista irányába tájékozódtak. A német többségű városok, valamint a cseh és a morva nemesség egy része viszont az ágostai hitvallással azonosult, amelyet már 1576-ban csehre fordítottak. A legjelentősebb lutheránus központoknak számítottak Jáchymov, Jihlava, a nyugati és északi határterületek, Nyugat-Morvaország, elsősorban Velké Meziříčí és környéke és a már a Vág völgyéhez is egészen közel eső keleti morva határterületek. Még azokban a városokban is, ahol a lutheranizmus nem számított hivatalosan elfogadottnak, érezhető volt a befolyása az istentiszteleti szertartásban, a prédikálásban és az iskolai tanításban. Morvaország a 16. század legnagyobb részében a nagyfokú vallási türelem földjének számított, ahol az egyházi ügyek szabályozása nagyrészt a helyi nemesség kezében maradt. Hasonló teológiai sokféleség érvényesült Luzáciában (Lausitz) és Sziléziában is. Luzáciában a

³ Majestát Rudolfa II. na náboženské svobody; a szabadságlevél eredeti példánya Prágában, a Státní ústřední archivban található.

szomszédos Szászország hatása érvényesült, és mind a szorb (vend), mind a német lakosság nagy része lutheránus irányba fordult. A szorbokat már az a tény is ebbe az irányba mozdította, hogy közülük került ki Melanchthon befolyásos veje, Kaspar Peucer (1525–1602). A számos hercegségre tagolódó Sziléziában a kicsiny államalakulatok jelentős autonómiát élveztek. György brandenburg-ansbachi őrgróf és sógora, liegnitzi II. Frigyes támogatása az ágostai hitvallást mozdította elő. A schwenckfeldianusokkal, az anabaptistákkal, a cseh testvérekkel, a kálvinistákkal, a katolikusokkal, sőt még a szociniánusokkal is szembesülve a lutheránusok korán szükségét érezték, hogy rögzítsék teológiai és egyházi sarokpontjaikat azáltal, hogy az ágostai hitvallást tekintik meghatározónak a vallási és iskolai rendszabás terén. Ilyen irányú mozgás ment végbe a jelentős sziléziai városokban: Jägerndorf (Krnov), Leobschütz (Glubczyce), Brieg (Brzeg), Troppau (Opava) és Teschen (Těšín). A sziléziai lutheránusok vallási egységét az 1574. évi heidersdorfi egységnyilatkozat is rögzítette. Hivatalosan azonban a sziléziai lutheránusokra is csak II. Rudolf terjesztette ki felséglevelének érvényességét 1609-ben, másfél hónappal a Cseh Királyságra vonatkozó deklaráció után.

Jól látható a csehországi és morvaországi fejleményekből, hogy a lutheránus és a helvét irány elkülönülése lassú lépésekben ment végbe, amit nyilvánvalóan az a körülmény is előidézett, hogy mindkét részről a mérsékeltabb teológusok hatása érvényesült, mindenekelőtt Melanchthoné és Bullingeré. A másik alapvető megfigyelés, hogy a vallási és politikai erőterben az ágostai hitvallásnak eleve kétféle értelmezése alakult ki. Az egyik értelmezés, amelyet mindenekelőtt a cseh testvérek és mellettük némely utraquisták tettek magukévá, a vallási türelem olyan általános alapjának tekintette az augsburgi dokumentumot, amely a Német-Római Birodalomhoz hasonlóan kedvező helyzetbe hozhatja a vallási újítókat akkor is, ha tételesen nem fogadják el annak minden előírását doktrinális normaként. Mások viszont az ágostai hitvallást eminensen és partikulárisan lutheránus iratként tekintették, amelyet az istentisztelet és a dogmatika normatív iránymutatójaként kell érvényesíteni. Az *Augustana invariata* iránti igény az igen szűk térre szabott kormányzati türelem elvárásaival is találkozott, ugyanakkor heves vitákat indított el a protestáns oldalon belül, majd valamivel később a lutheranizmuson belül is szembeállította a türelmes (gyakran kriptokálvinistának nevezett) irányt a *Formula Concordiae*-t mereven kikényszerítő ortodox táborral.

A cseh eszmetörténeti folyamatok leírásának hagyományos modellje – a fentiekhez hasonlóan – a 16. század közepére és második felére már az európai protestantizmus különböző irányzataival való összemérésben szokta meghatározni a folyamatokat, mégpedig nemcsak az analógiákat használva ki közöttük, hanem párhuzamaiknak genetikus eredetet tulajdonítva. Ebben a felfogásban a huszitizmus mérsékeltabb, utraquista irányzata a Németországból érkező lutheránus eszmei hatásokkal nemcsak kompatibilis, hanem azokkal össze is elegyedő irányzatként mutatkozik meg. Az utraquista tábor kivételes kiterjedése miatt a század közepére a cseh lakosság többsége már lutheránus színeztűnek tűnik ebből a nézőpontból. Az analógia mellett természetesen jól lehet érvelni azokkal a szöveghelyekkel és exemplumokkal, amelyekben maga Luther is, majd követői is szisztematikusan igyekeztek felépíteni a huszitizmusnak saját fellépésük előképe-

ként való interpretációját, és ezzel betölteni egy túlbecsülhetetlen fontosságú helyet az igaz egyház, a mindenkori igaz hívek hollétéről és folyamatos hagyományozódásáról szóló, a katolikus állásponttal megütköző felfogásukban.⁴ Maga Luther kezdte terjeszteni az arról szóló exemplumot, hogy Husz János megjósolta volna a máglyahalálát egy évszázaddal követő eseményeket a lúd (*husa*) megégetéséről, de az őt követő hatyú diadalmas elpusztíthatatlanságáról szóló szavaiban.⁵ Hasonló analógiákban gondolkodva természetesen a huszitizmus az utraquistákénál radikálisabb irányba fejlődő származékának, a cseh, majd a morva testvérek irányzatának kontinentális rokonai is fellelhetők a svájci reformáció irányzatát követő vallási mozgalmakban, majd egyházakban, beleértve ebbe a század végére a kontinentális kálvinizmus dogmatikai tartalmához egészen közel kerülő⁶ angliai és skót vallási fejlődést is. A csehtestvér egyházhoz tartozó nem egy jelentős vallási és politikai gondolkodó esetében bizonyítani sikerült vagy a szellemi arculatukat formáló angliai és skóciai látogatások jelentőségét, vagy azt, hogy politikai vagy diplomáciai kapcsolatban állhattak az angol udvarnak a Habsburg monarchiában, a protestáns német államokban vagy Németalföldön működő rezidenseivel és ágenseivel.⁷ Könnyű kimutatni azokat az eszmei kapcsolatokat is, amelyek az utraquista irány fiataljainak lutheránus, a cseh testvéreikéinek pedig kálvinista egyetemeket célzó, rendszeressé váló látogatásaiból következnek. A vallási állapotok ilyen felfogásából az is értelemszerűen következik, hogy a Fehérhegy után hazája elhagyására kényszerülő cseh lakosság nagyobbik hányada probléma nélkül beilleszkedett akár a környező szászországi, akár a magyarországi lutheránus egyházszervezetbe, míg a cseh testvérek radikálisabb irányzatának követői csak elszigeteltebb közösségeket tudtak létrehozni a számukra kevésbé kedvező vallási összetételű régióban – mindenképp a lengyelországi Lesznóban.

⁴ DANIEL 1980, 103–104, 171; SZÉKELY GY. 1984.

⁵ PALACKÝ 1870–1872/1984, 706–707; SZÉKELY GY. 1984, 117; DÖMÖTÖR 1984, 335; HABERKERN 2009. Az exemplum előfordulása a magyarországi katolikus irodalomban: BÁTHORY 2013; kálvinista prédikáció dedikációjában: KECSKEMÉTI 1988, 176, 417. A Luther-ábrázolások sérthetlenségéről, többek között éghetlenségéről: SCRIBNER 1986; SCRIBNER 1987.

⁶ KECSKEMÉTI 2013b.

⁷ Lásd mindenképp Otakar Odložilík kutatásait a cseh testvérek közé tartozó id. Karel Žerotín (1564–1636) és családtagjai és a befolyási övezetében tevékenykedő arisztokraták és értelmiségiek angol és skót kapcsolatairól: ODLOŽILÍK 1936–1937. Žerotín magyarországi kapcsolatairól: SZABÓ A. 1994, 172. Új Žerotín-monográfia: KNOZ 2008a. Lásd erről ismertetésünket: PAPP I. 2017a.

1.2. A Fehérhegy előtti helyzet új megítélése azoknak az eszmei tendenciáknak az alapján, amelyek Fehérhegy után dinamizálódnak

A közelmúltban szellemi és vallási orientációk egészen más hangsúlyokkal és arányokban való újrendezésére történt javaslat egy nagy hatású koncepciót kifejtő, cseh származású amerikai történész munkájaként.⁸ Zdeněk V. David szerint is megáll a cseh testvéreknek a kontinentális kálvinizmussal való rokonítása, amit igazolva lát már abban az intézkedésben is, hogy a cseh testvérek és a kálvinisták papságának száműzetésére már 1621-ben intézkedéseket hozott a kormányzat, míg a mérsékeltabb irányzatok elleni fellépés az 1622–1624. években kezdődött, a katolikus vallás egyedül megtűrteként való kimondására – vagyis az 1609. évi felséglevél visszavonására – pedig 1627-ben került sor. David felfogása szerint viszont az utraquizmus nem téveszthető össze, nem mosható egybe a lutheránus irányzattal. A lutheranizmus csehországi kiterjedésének legfőbb bázisa az augsburgi vallásbéke számára kedvező hatásait itt is kiaknázó nemességben jelölhető meg, akiknek módjuk volt az elsősorban Szászországot célzó menekülésre; ugyancsak feltűnően nagy számban vannak a Szászországba menekülők között német családnévvel viselő polgárok, számarányuk messze meghaladja a cseh lakosságban való részesedésük arányát. A cseh tartományok lakosságának döntő többsége azonban a rendi felkelés idején az utraquista nézeteket követő városi polgárság és még ennél alacsonyabb társadalmi státuszú réteg (a falusi parasztság), akiknek nemcsak nincs hová menekülnie és alkalmas szellemi környezetet találva beilleszkednie a Cseh Királyságon kívül, de oka sincs a menekülésre, lévén ez a szellemi irányzat egyfajta cseh liberális római katolicizmusként felfogható, amely számos sérelmet szenved ugyan el a jezsuiták vezetete erőszakos vallási átalakítások során, de mégsem eleve összeegyeztethetetlen az erőszakos állami fellépéssel kikényszerített vallási felfogással. David szerint a jezsuita arculatú ellenreformációval többé-kevésbé együtt élni képesen folytatódó és szervesen továbbfejlődő utraquizmus lesz majd a táptalaja és egyfajta prototípusa a másfél évszázad múlva, II. József türelmi egyházpolitikájában testet öltő liberális katolicizmusnak. A szerző érvként használja azt a körülményt, hogy a 17. század elejére a vallási meggyőződés erőszakos eszközökkel való gyökeres megváltoztatása már sem hatékonynak, sem elfogadottnak, sem különösképpen kívánatosnak nem volt tekinthető az európai politikai és politikaelméleti gondolkodásban, sőt olyan nyilvánvaló kudarcok mutatkoztak meg e téren, mint Poroszország kálvinistává való átfarmálásának János Zsigmond által intencionált, 1613. évi törekvése, ami csak vonakodva végrehajtott fél sikerként értékelhető. Nyilván a látványos cseh királysági átalakítás sem mehetett volna végbe a túlnyomó többségben utraquista lakosság körében, ha vallási felfogásuk nem tette volna őket eleve fogékonyra a Trident utáni reformkatolicizmus befogadására. Így tehát azt a tényt, hogy Prága 1620. évi körülbelül 120 ezer lakosa közül nem több, mint mindössze 2000 volt a tridenti katolikus egyházhoz hű hívő, nem akképpen kell értékelnünk, hogy

⁸ A felvetés ismertetése a következő tanulmány alapján: DAVID 2003.

a többiek protestánsok lettek volna, hanem utraquizmusukban egy liberálisabb katolikus felfogást láthatunk. David szerint az egykorú források terminológiája is világos különbséget tesz az utóbbi két irányzat között: míg a lutheránusok vagy a kriptolutheránusok mint eretnekek, heretikusok kerülnek elő, addig a husziták névvel megnevezett utraquisták mindig csupán skizmatikusok, akiknek a katolikus szentegyházhoz való visszavezetése lehetséges is és szükséges is. 1621 szeptemberében például az utraquista papságnak lehetővé tették a római katolikus klérusba való befogadását az újraszentelés kívánalma nélkül, ami elképzelhetetlen lett volna a lutheránus lelkészek esetében. Hasonló következtetés levonására ad lehetőséget az is, hogy míg a lutheránus és a csehtestvér egyházhoz igazodó lakosság lelki szolgálata valamelyes mértékben ellátható volt külföldről érkező klandesztinus hittestvérek által, az utraquisták lelkészi utánpótlása a kánoni követelmények szerint felszentelt hivatásokra volt ráutalt.⁹

David felfogásából összességében az következik, hogy Fehérhegy nem mért megsemmisítő csapást az utraquizmusra, hanem az pusztán alámerült a tudatos gondolkodás szintjéről a habituális mintázatok és viselkedésformák a fennálló hivatalos világnézettel összeegyeztethető kulturális televényébe. Amikor azután a jozefinus felvilágosodás mind intellektuálisan, mind politikailag diszkreditálta az ellenreformációs berendezkedést, úgyszólván szellemi *tabula rasa* jött létre, amelyet nem a protestáns irányzatok iránti elmozdulás töltött be (amikor ez 1781-ben lehetségessé vált, mindössze a lakosság 2%-a élt vele), hanem az utraquizmus kulturális hagyományaihoz való visszafordulás tette lehetővé az újjáéledést.

Nyilvánvaló, hogy az utraquizmusnak a cseh vallástörténetben és kultúrában játszott szerepéről Zdeněk V. David felvetései után nem lehet többé minden tekintetben a korábbi módon szólni. A Magyarországra érkező cseh és morva menekültekről szólva azonban nem szükséges radikálisan újragondolnunk mindazt, amit vallási összetételükről korábban hittünk. A helyzet ebben a tekintetben inkább Szászországéhoz hasonlatos, ahol nagyon világosan megkövetelték a helyi egyházi intézményrendszerrel való konformitást, különbséget téve egyfelől a menekült lutheránusok, másfelől a kálvinisták illetve a cseh testvérek hitét tartók között. A szász választófejedelem 1623-ban, majd 1627-ben ismételten úgy rendelkezett, hogy csak a lutheránusok maradhatnak az ország területén. 1635-ben a menekültek egy csoportjának ismét távoznia kellett az ágostai felfogáshoz való hűtlenség vádja miatt, és 1638-ban is újabb hűségeskü letételét kívánták meg tőlük. Nyilvánvaló, hogy Alsó- és Felső-Magyarország is azoknak a menekülőknek a számára volt kívánatos célpont, akik a helyi lutheránus berendezkedésnek lelkiismereti konfliktusok nélkül vethették alá magukat. A cseh és morva testvéreket a svájci reformáció irányába fejlődő magyarországi gyülekezetek várták, az utraquisták pedig a magyarországi környezetben nyilvánvalóan a lutheránus dogmatikai tételek

⁹ Hasonló jelenséget Szabó András is kiemelt a huszita hagyománnyal kapcsolatosan: „egy korai egyházi reformmozgalom gyermekei voltak, gondolkodásuk más volt, mint a reformátoroké, sok mindent megőriztek a középkori egyházból is, és egyszerűen nem döntötték el, hogy a reformáció melyik irányzatához csatlakozzanak.” SZABÓ A. 1994, 169.

iránti affinitásukkal mutatkozhattak meg, vagyis emigrációjuk a tanfejlődésnek az anyaországban maradottakéhoz képest eltérő mozgásirányait dinamizálhatta. A befogadó környezetben a legproblémamentesebbnek a lutheránus szervezetbe való beilleszkedés kínálkozott számukra, ezt tekinthetjük tehát esetükben a leginkább érvényes megoldási lehetőségnek.

A menekültek körében megmutatkozó és a befogadó közegre is hatással bíró egyházi és vallási változásfolyamatok lehetőséget adnak egy olyan módszertani megközelítés alkalmazására is, amely az európai kálvinizmus 16. század közepi történetében talál analógiát az egy évszázaddal későbbi magyarországi jelenségek leírásához. Heiko A. Oberman dolgozta ki a 20. század végén azt az elgondolást, amely összegyűjtött tanulmányai 2009. évi posztumusz kiadásának¹⁰ a címét is adta: a *reformation of the refugees* invenciózus, bár a szakmai fogadtatásban csak részlegesen visszaigazolt¹¹ elméletét. Oberman szerint Európa jelentős részében a városi reformáció folyamata már lényegében lezajlott addig az időpontig, amikor – az 1530-as évek második felében – Kálvin genfi városi reformjai kezdetüket vették. E reformok sikere szempontjából meghatározó körülménynek látta, hogy azokat a kiéleződő vallási helyzet miatt francia hazájukból elmenekülni kényszerült értelmiségiek kezdeményezték egy olyan idegen, külföldi városi közösségben, ahol még polgárjoggal sem rendelkeztek, és ez a fajta függetlenségük és integrálatlanságuk épp azt a mozgásteret volt képes biztosítani számukra, amely lehetővé tette, hogy vallási és egyházi reformjaikat a politikai ellenőrzés és hatalomgyakorlás szférájától részben elkülönítve végrehajthassák. Ebben a helyzetben Oberman a vallási gondolkodás és gyakorlat egy olyan dinamikus új hordozóját látta, amely alapvető hatással volt a kontinentális kálvinizmus normáinak kialakulására. Különösen felerősödtek ezek a tendenciák az 1540-es évek elejére, amikor a Franciaországból száműzött Kálvint háromévnnyi száműzetés sújtotta az őt befogadó svájci közösségből is, s olyan tapasztalatokkal érkezhetett vissza Genfbe, amelyekre e három év során – kétszeresen is menekültként – Strassburgban tett szert. Genfi működésének e második szakaszában már legalább olyan jelentőséget tulajdoníthatunk az egész kontinentális kálvinizmus szempontjából fontos ügyeken való gondolkodásának és az ezek kiteljesítésére tett kísérleteknek, mint a genfi helyi viszonyok rendezésének; a genfi helyi intézmények reformja pedig elnyeri azt a jelentőséget, hogy általa a kíváncsú vallási elvek mentén megszervezett mintakormányzat optimális képe lesz felmutatható a korábban a protestantizmus vallási megosztottságát és békétlenségét tematizáló nemzetközi közvélemény számára.¹² Természetesen a cseh menekültek által elindított vagy befolyásolt magyarországi egyház- és vallástörténeti folyamatoknak az obermani tézissel való analógiás

¹⁰ OBERMAN 2009.

¹¹ Lásd a következő ismertetéseket: James EGLINTON, *Journal of Reformed Theology* 5 (2011): 345–346; Nicolette MOUT, *Church History and Religious Culture* 91, 3–4. sz. (2011): 502–504.

¹² OBERMAN 1999.

szembesítése még további elmélyült kutatásokat kíván, kifejtésükre a jelen kötetben nem vállalkozhatunk.¹³

Abból a jelenségből, hogy magának az utraquizmusnak a pusztá dogmatikai kérdései és az irányzat teológiai hovatartozása is ilyen radikálisan újratematizálható volt az újabb kutatásban, már joggal támadhat olyan előérzetünk, hogy a dogmatikai kérdések mentén, azoktól nem függetlenül, ám mégis önálló súlypontok körül artikulálódó eszmei kísérőjelenségek körében is sok új felvetéssel számolhatunk. Az elsősorban Comenius-kutatóként ismert Vladimír Urbánek egy közelmúltban megjelent tanulmánya több ilyen felvetést is tartalmaz.¹⁴ Határozottan cáfolja azt a korábbi felfogást, hogy a korai huszita mozgalom cseh nacionalizmusában és messianizmusában központi helyet elfoglaló jelenség, a kiválasztott nemzet tudata a reformáció térnyerésével elhalványult és visszaszorult volna és legfeljebb a cseh testvérek kicsiny egyházán belül kapott volna szerepet. Éppen ellenkezőleg: meggyőzően bizonyítja, hogy a lutheri apokaliptika és a melanchthoni eszkatológikus történelemfelfogás az 1580-as évektől Daniel Adam z Veleslavína (1545–1599) prágai nyomdász körében szárbá szökkenő recepciója a kiválasztottság tudatának megerősödését és az e szerepértelmezés körüli további spekulációk kibontakozását hozta magával. Ezeknek pedig nemcsak a cseh testvérek kiemelkedő tagja, Václav Budovec z Budova (1551–1621) az Óváros téri kivégzéssel befejeződő életművének értelmezésében van szerepük,¹⁵ hanem a cseh és morva menekültek külföldi irodalmi tevékenységének megítélésében is. Urbánek arra figyelmeztet, hogy ez az exuláns irodalom, amelyet korábban csupán a cseh humanista kultúra epilógusaként értelmeztek, olyan értelmezési keretbe is méltán helyezhető, amelyben a felekezeti nyelvek polarizálódásának extenziója és az apokaliptikus szemantika intenzitásának növekedése jelentik a kulcsmozzanatot. A korai huszita mozgalmak óta az európai nemzetek közül kiválasztottnak tekintett nép önértelmezésében újabb fokozatot jelentett a válasz megtalálása arra a kérdésre, hogy vajon a Fehérhegy utáni erőszakos ellenreformáció formájában elszenvedett büntetés megszüntette-e ezt a kiválasztottságot, eltörölte-e a cseh nemzetnek az Úristennel kötött szövetségét. Comenius már az 1620-as évek első felében határozott nemmel válaszolt erre a kérdésre. Történelemértelmezésének lényege, hogy a kiválasztott nemzet bűnei miatt valóban megérdemli és méltán szenved el az Úr büntetését,¹⁶ ez azonban nem szünteti meg kiválasztottságát, hanem töredelmes bűnbánat és az előírások maradéktalan teljesítése után állapotának helyreállítására számíthat. Hasonló helyzetértelmezést pedig nemcsak a cseh testvérek köréből lehet kimu-

¹³ Köszönet Tóth Zsombornak az ötlet ismételt felvetéséért.

¹⁴ URBÁNEK 2010.

¹⁵ Budovec politikai és irodalmi törekvéseiről, magyarországi kapcsolatairól, irodalommal: KECSKEMÉTI 2007d, 190–191. Korán-ismeretéről: KOVÁCS E. 2008; KOVÁCS E. 2017; KOVÁCS E. 2017a; KOVÁCS E. 2017b.

¹⁶ Ennek analógiája természetesen a magyar történelemszemléletben is az alapréteghez tartozó eszmekör: ÖZE 1991.

tatni, hanem például Heinrich Matthias von Thurn lutheránus nemes¹⁷ egy 1621. évi leveléből, Paul Felgenhauer számos politikai röpiratából, amelyekben a bibliai Dávid király és Pfalzi Frigyes között von párhuzamot, az 1622. márciusi katonai előrenyomulást pedig a népét a Kánaánba vezető Józsué vállalkozásával rokonítja,¹⁸ és még számos más iratból. Ezen a helyzetértelmezésen csak a vesztfáliai békekötés után kellett érdemben változtatni, akkor azonban elkerülhetetlen volt az újrapozicionálás, minthogy a béke feltételei között egyetlen olyan intézkedés sem kapott helyet, amely a cseh királyságbeli állapotok a protestánsok javára történő bármiféle megváltoztatását írta volna elő. Comenius egy 1648 októberében a svéd kancellárhoz, Axel Oxenstiernához írott levelében vázolta fel először a cseheket a protestáns ügy elárult mártírként pozicionáló új felfogását, amely szerint az Antikrisztussal való küzdelemben magukat a legkorábban beleértő csehek a hitsorsosaik gondatlansága, ha ugyan nem árulása miatt maradnak a közös ügyért magukat feláldozó nemzet szerepében. Nagyon jellemző módon 1649 januárjában a lengyelországi Lesznóban ugyanezt a gondolatmenetet Pavel Fabricius fölötti halotti beszédében fejtette ki Comenius, a gondolatmenethez ismét egy bibliai párhuzamot találva Edom népében, akik nem engedték meg az ígért földjére igyekvő testvéreiknek, Izrael népének, hogy áthaladjanak vágyott és megígért hazájukba. A nemzeti mártírium imázsa a John Foxe mártírológiájának függelékeként kidolgozott, ám *Historia persecutionum ecclesiae Bohemicae* címmel önállóan terjesztett történeti munkában nyerte el maradandó hatású kifejtését.¹⁹ A cseh testvérek külföldön működő tagjai, mindenekelőtt maga Comenius annyiban tudta meghaladni ezt a cseh és morva menekültek egészére kiterjedő történelmi szerepértelmezést, hogy az apokaliptikus eszmei összetevők által is erősen befolyásolt aktív külpolitikai törekvéseivel ismételten egyes hatalmakat igyekezett a cseh ügy mellé állítani, akár II. Rákóczi György erdélyi fejedelem, akár a lord protektor Oliver Cromwell, akár X. Károly svéd király mint a protestáns ügyért kiálló felszabadító vezér képében. Lucie Storchová arra is figyelmeztet, hogy az igaz egyházat megtestesítő mindenkori kiválasztottaknak Foxe mártírológiájában nincs nemzeti karakterük, míg az azonosulásra és az önmeghatározásra felkínált cseh nemzeti ideológia nagyon határozottan tartalmazta ezt a nemzeti karakterisztikumot.²⁰ Storchová már Veleslavína működésében megfigyelte ezt a jelenséget, akinél a kiválasztottság tudatának még a cseh nemzet körénél szűkebb jelentése van, mindenekelőtt a helyes vallásgyakorlás prágai modelljére vonatkozik. Rendkívüli fontossággal bír, hogy ennek a vérségi kötelékkel is biztosított, egészséges vagy beteg formájában az emberi humorálpatológia módjára szemlélt, vagyis organikus egészként fejlődő és eszkatológikus dimenziót is nyerő nemzettudatnak a leírását Storchová élesen és polemikusan kifuttatja

¹⁷ A cseh rendi felkeléshez csatlakozott nemesi család eredeti birtokai Ausztriában feküdtek, ám már a felkelés előtt csehországi birtokossá váltak. Heinrich Matthias kulturális identitásának a német névalak felel meg, politikai szerepvállalása miatt azonban a továbbiakban – a cseh szakirodalomban szokásos módon – Jindřich Matyáš Thurnként (z Thurnu) említjük.

¹⁸ Felgenhauer publicisztikai munkásságáról: VERES 2013.

¹⁹ A mű magyarországi recepciótörténetéről: HOFFMANN 2017.

²⁰ STORCHOVÁ 2010.

Hans Baron tézisének e terepen való alkalmazhatatlanságára is. A Baron-féle *civic Humanism* tézise egy szekuláris polgári ideológiát feltételez, amely a hódító zsarnokkal szemben a szabadság elvét képviselő polgári individuum republikánus eszményeként formálódott meg, az időközben a monarchizmus bázisává vált római történelem köztársasági szakaszához visszanyúló, de azt az etruszk tradíciók felelevenítőjeként értett Firenzébe transzponáló humanista gondolkodás eredményeként. Noha tirannikus, elnyomó külföldi hatalomból Fehérhegy után a cseh korona országaiban sincs hiány, Storchová szerint Baron téziséből a cseh és a morva protestantizmusra vajmi kevés alkalmazható még ebben a periódusban is. A polgári szabadság kategóriája csaknem teljességgel irreleváns az igaz hívők közösségének az egyházi hagyomány megszakítatlan tradícióját megtestesítő és a morális előírások komplex rendszerében kifejeződő világképi egészében. Az isteni rend feltétlen elfogadása és a korporeális metaforákban kifejezett egyetértő összhang az introspekció mindennapi gyakorlatát és a fensőbbiségnek, az atyai és a papi hatalomnak való alávetés kívánalmát írja elő, vagyis a passzív beleegyezés és az engedelmesség etikája felé mutat. Így a nemzeti közösségi eszmény cseh és morva protestáns válfajának sem a szekuláris államhoz, sem a republikanizmushoz nincs köze. Előtérbe kerülnek viszont a Baron által a polgári humanizmustól meghaladottként értett sztoikus és neosztoikus filozófiának olyan hívőszavai, mindenekelőtt a *constantia*, *patientia* és *firmitas*, amelyek az egyén spirituális erejét biztosíthatják a szélsőségek közötti egyensúly megtartásának szándékához. Ez a neosztoikus etikai rendszer sokkal inkább lehet a kulcsa a Fehérhegy utáni exulánsok szellemi arculatának, habitusának és artikulációs mintázatának. Emlékeztetünk arra, hogy Karel Žerotín és Justus Lipsius személyesen is érintkeztek, amiként arra is, hogy Žerotín hosszú időn át remélte meggyőzni a császári udvart arról, hogy a veszedelmes szélsőségek helyett célravezetőbb volna a vallási tolerancia érvényesítése.

1.3. A fehérhegyi csatát követő események

Az 1610–1620-as évek fordulóján a Habsburg birodalom válságos időszakot élt át. II. Ferdinánd cseh (1617), majd egy évvel később magyar király (1618. május 18.) a nagybátyja, II. Mátyás 1619. március 20-án bekövetkezett halálát követően a német-római császári trón megszerzésén munkálkodott. Ezzel egy időben a protestáns cseh rendek új királyt választottak, meghívták a cseh trónra Pfalzi V. Frigyes, aki apósa, I. Jakab angol király rosszsallása ellenére elfogadta a trónt és Prágába utazott feleségével. 1619. november 4–7. között cseh királlyá koronázták. Ebben a válságos helyzetben indított támadást a Habsburg állam ellen Bethlen Gábor, akit 1620. augusztus 25-én Besztercebányán a magyar rendek királlyá választottak. II. Ferdinánd 1619 végére ugyan megszerezte a császári trónt, azonban néhány hónap leforgása alatt elvesztette a cseh és részben a magyar koronát. Bethlen az Oszmán Birodalom vazallusa volt, azonban az

Oszmán Birodalom politikai okokból nem akart háborúba keveredni a Habsburg monarchiával, ezért taktikailag kívarta, hogy Bethlen és protestáns szövetségesei mire képesek II. Ferdinánd hadaival szemben. A Habsburg monarchia válságos helyzete a fehérhegyi csatáig tartott.

A fehérhegyi csatát 1620. november 8-án vívták a Prága melletti Fehérhegyen, ahol II. Ferdinánd császár egyesített hadai megütköztek azokkal a csapatokkal, amelyeket a cseh korona országai (Cseh-, Morvaország és Szilézia) és szövetségeseik állítottak ki.²¹ A csata nem egészen két órán át tartott, a császáriak győzelmével végződött, de nem okozott nagyobb embervesztést egyik oldalon sem. Ezt követően a győztes hadsereg ellenállás nélkül vonulhatott be Prága elővárosába – annak ellenére, hogy a tél közeledett és a hadereje nem lett volna elégséges, hogy megostromolja a várost –, mint-hogy a nyitva maradt kapuk lehetővé tették a város könnyű és gyors elfoglalását és kirablását. A császári csapatok vezetői szabad rablást engedélyeztek embereiknek, ezért a gazdag nemesi kúriák és a polgári házak a megszállók martalékává váltak, még a katolikusok házait sem kímélték meg.

A cseh korona országait – amint láttuk – a 16. században európai viszonylatban is viszonylagos vallási tolerancia jellemezte. A fehérhegyi csata után azonban a Habsburg örökös tartományok közé iktatott ország belső viszonyait radikálisan átalakította az államhatalom. II. Ferdinánd elsősorban a rendek jogait nyirbálta meg, mivel – tanácsadóival együtt – úgy vélte, hogy a rendek törvényes uralkodójuk ellen lázadtak fel, akit 1617-ben – privilégiumaikért cserébe – elfogadtak királyuknak. A cseh- és morvaországi politikai intézmények jogkörének csökkentését és átalakítását mutatja, hogy az országgyűlésnek nem volt joga többé törvényeket kezdeményeznie, csak az uralkodó által felvetett kérdésekben volt joga dönteni.²² A polgári réteg jogainak visszaszorítása már a 16. században elkezdődött, azonban a politikai berendezkedés radikális átalakítása során a szabad királyi városok jogkörét minimálisra csökkentették. Az egyetlenség szavazattal rendelkező városok többé nem képviseltek akkora erőt, amivel beleszólhattak volna a politikai helyzet alakulásába.

Az irénikus David Pareus²³ 1619-ben levelet írt barátjának, a már említett Václav Budovecnek, amelyben kétségét fejezte ki a cseh rendek és Pfalzi Frigyes politikai szövetségét illetően.²⁴ A csatavesztést követően a cseh korona országai II. Ferdinánd kezébe kerültek, a hatalmát veszített Pfalzi Frigyesnek és kíséretének menekülnie kellett. A rendi felkelés vezetői a csatát követően, november 8–9-én is összeültek, hogy megvitassák további terveiket. Megegyeztek abban, hogy nem próbálják visszafoglalni Prágát, hanem átadják az egész várost a császáriaknak. Annak ellenére, hogy tanácsadói a ma-

²¹ ČORNEJOVÁ–KAŠE–MIKULEC–VLNAS 2008, 58–64.

²² A politikai helyzet összegző értékelése: RAK 1989.

²³ Munkásságáról: HELTAI J. 1994, 50–94.

²⁴ Az itt következő ismertetés alapvető támpontja: ODLOŽILÍK 1932–1933. A tanulmány egyes szöveghelyeire csak szó szerinti idézet esetén hivatkozunk. A történet egyes részletkérdéseivel még a következő monográfiák és tanulmányok foglalkoznak: POLIŠENSKÝ 1960, 120–140; ČORNEJ 1993, 255–303; ČORNEJOVÁ–KAŠE–MIKULEC–VLNAS 2008; KNOZ 2008; SCHUNKA 2008.

radásra és a megmaradt csapatok újraszervezésére biztatták, a felkelők által megválasztott cseh király, Pfalzi Frigyes már a csata másnapján elhagyta a várost udvartartásával és az őt támogató cseh nemesekkel együtt, és Sziléziába menekült, majd sógora, György Vilmos brandenburgi választófejedelem udvarába ment, míg a kíséretének nagy része Odera-Frankfurtban maradt. Az uralkodó nem sokáig kívánt itt tartózkodni, azt tervezte, hogy Németalföldre, majd Angliába utazik tovább, ahol apósa, I. Jakab uralkodott, és segítséget kér tőle a harcok folytatásához. A felkelés résztvevői is átmeneti állapotnak gondolták Szilézia és Brandenburg elhagyását. Azt várták, hogy az uralkodó támogatókat és hadsereget gyűjt és folytatja a harcokat Szilézia irányából. Frigyes arra kérte sógorát és a brandenburgi tanácsot, hogy legfőbb hivatalnokainak és udvartartásának engedélyezzék a letelepedést. Ennek egyik oka Szilézia közelsége volt, ami lehetővé tette a kapcsolattartást a Cseh- és Morvaországban maradt párthívekkel. 1621. január 16-án Pfalzi Frigyesnek fia született, ezt követően kíséretével nyugatra indult. A fehérhegyi csata a protestáns csehek keleti támogatója, az erdélyi fejedelem számára nem jelentett komoly emberveszteséget – sőt a Frigyes udvarához tartozó nemesek, például Jindřich Matyáš Thurn, János György jägerndorfi őrgrof, a cseh és morva lakosság egy jelentősebb része az erdélyi udvart választották –, azonban a vereség fordulóponttá vált Bethlen első magyarországi hadjáratában. Helyzete meggyengült, főúri hívei elfordultak tőle vagy átálltak Ferdinánd oldalára.

A felkelés résztvevőinek egy kisebb csoportja Prágában maradt – megbízva a várost elfoglaló Miksa bajor választófejedelem ígéretében –, nem keresett befogadó országot, hanem a császár kegyelmétől tette függővé további életét. A bajor választófejedelem zsákmánnyal gazdagon megrakott szekerekkel már november második felében hátrahagyta a várost. A cseh országrészben maradó nemeseknek császári tisztviselők jelenlétében november 10-én és 20-án hűségükről kellett biztosítaniuk a Habsburg uralkodót. II. Ferdinánd 1621. február 11-én tanácsot hozott létre annak kivizsgálására, hogy kit milyen bűn terhel a rendi felkelésben való részvételben. A császári udvarban jól tudták, hogy a felkelés el nem fogott vezetői már elmenekültek az országból. A vizsgálat vezetője a cseh országrészben Liechtensteini Károly lett, aki a felkelés harminc vezetőjét mégis arra szólította fel, hogy „hat héten belül jelenjenek meg az ítélőszék előtt.”²⁵ A felsorolt személyek nagyrészt már elhagyták az országot a téli királlyal együtt, és ez idő tájt Brandenburgban tartózkodtak.²⁶ A morva országrészben a vizsgálat vezetője a császárhű Franz von Dietrichstein bíboros lett. Végül Liechtensteini Károly és Jeniš Příbík készítették elő a vádiratot II. Ferdinánd számára. Munkájukat nagyban megkönnyítette, hogy a csata másnapján a menekülést választó Pfalzi Frigyes hátrahagyta kancellá-

²⁵ ODLOŽILÍK 1932–1933, 9.

²⁶ A megnevezett személyek: Jindřich Matyáš Thurn, Bohuchval Berka, Ondřej Šlik, Václav Vilém, Václav Berka, Jan Albín Šlik, Radslav Vchynský, Adelsbach Berka, Adam z Lokšan, Smil Hodějovský, Jan z Bubna, Pavel Kaplíř, Petr Myllner, Ehnfried Berbisdorf, Smil z Míchalovic, Jan Myllner, Jan Křtitel Eisen, Jan Oršinovský, Fridrich Georg, Benjamín Fruwein, Daniel Škréta, Václav Pisecký, ifj. Elias Rozýn, Samuel z Veleslavína, Oldřich Erdel, Pavel Ješín, Pavel Kutnaur, Jan Korodt, Jakub Hufnagel és Jan Felix Goliáš.

riáját és az őt támogató nemesekre, lovagokra és polgárookra vonatkozó összes terhelő iratot. Végül a császár szabta ki az ítéleteket és vonta vissza a cseh nemesek előjogait.²⁷

Friedrich Bruckmann, a brandenburgi kancellár és a tanács felszólította a menekülteket, hogy legalább a megnevezett személyek hagyják el Odera-Frankfurtot, ezzel elkerülve a további kellemetlenségeket. Bruckmann „azt tanácsolta, hogy alkossanak négy csoportot, és induljanak el Stettinbe, Přemyslovba (Primiswald), Mecklenburgba és Berlinbe.”²⁸ Átköltözésüket követően a menekültek Berlinben nem érezhették magukat biztonságban. Csehországban a vizsgálat vezetői hatvan olyan személyt írtak össze, akikre börtönbüntetés várt. Április 2-án Liechtensteini Károly újra felszólította a vezéreket, hogy három napon belül jelenjenek meg az ítélőszék előtt. Mivel ez nem történt meg, április 5-én kihirdetésre került az ítélet, fő- és jószágvesztésre ítélték a megnevezett személyeket a császár elleni felkelésben való részvétel miatt. A Berlinben megtelepedők jól látták, hogy többé nem térhetnek vissza hazájukba, ezért április végén a férfiak, hátrahagyva családjaikat, nyugatra indultak. A Stettinben megtelepedőkről nem tud semmit a szakirodalom. Azonban Přemyslov városa levélben értesítette a brandenburgi tanácsot, „hogy négy úr, harminc lovas és szekér érkezett városukba.”²⁹ A város csak egy következő állomásuk volt, mivel nem tartották elég biztonságosnak a letelepedésre, folytatták útjukat nyugatra. Németalföldre is eljutottak, ilyen volt Pavel Ješín, aki 1621. június 21-én beiratkozott a franekeri egyetemre.³⁰ A menekültek nagy számban választották Hamburg városát, azonban csalódniuk kellett, mivel itt sem fogadták őket szívesen, sőt segítséget csak a szomszéd városban, Altonában kaphattak, ahol szintén a vallásuk miatt szorongattatást szenvedett menekültek éltek. Itt is csak azok maradtak, akik többé nem akartak harcolni, és csak nyugodt helyre vágytak, a többiek Hollandiába mentek. 1621 februárjában híre ment Magyarországon és Szászországban, hogy Frigyes visszatér és folytatja a harcot Szilézia irányából, ezért Bethlen Gábor Jindřich Matyáš Thurn gróftól elküldte az uralkodóhoz, hogy megtudja a szándékait. A fejedelem katonai és pénzügyi támogatást remélt, azonban találkozóra sem került sor, mivel a hír tévesnek bizonyult. Áprilisban Frigyes és felesége Hágában tartózkodott, ahol žerotíni Ladislav Velennek sikerült bejutnia hozzá. Arra törekedett, hogy rávegye, térjen vissza Sziléziába vagy legalább támogassa anyagilag a tervezett akciót. Erre kérte Bethlen Gábor is, akinek a levelét Frigyes egykori udvarnok, Ehrnfried Berbisdorf adta át 1621. május végén. Frigyes azonban nem akart komolyabb kapcsolatot fenntartani a cseh és morva menekültekkel, mert tudta, hogy I. Jakab nem helyesli, sőt arra biztatja, hogy mondjon le a cseh koronáról és mentse meg az örökölt országát.³¹ Az angol uralkodó a Frigyes és Ferdinánd közötti konfliktust diplomáciai tárgyalásokkal látta megoldhatónak.³² Az

²⁷ POLIŠENSKÝ 1960, 135.

²⁸ ODLOŽILÍK 1932–1933, 11.

²⁹ ODLOŽILÍK 1932–1933, 13.

³⁰ ODLOŽILÍK 1932–1933, 14.

³¹ POLIŠENSKÝ 1960, 132.

³² ZARNÓCZKI 2013, 131.

1604-ben a spanyolokkal megkötött békét veszélyeztette volna, ha katonai támogatást nyújt vejének.

Nem voltak egységesek a menekültek sem. Ladislav Velen és társai, akik ismerték a valódi politikai helyzetet, gyors katonai akciót sürgettek, mások jobbnak látták, ha az uralkodó mellett maradnak. A cseh menekültek a németalföldi tartózkodást választották, a morvaországiak³³ elvitték Bethlen Gábornak az uralkodó levelét, amelyben magyarázatot adott arra, miért nem követi a tanácsait és felszólítását. A menekültek helyzete nehéz volt, azonban még inkább megrendítette őket, amikor hírt vették, hogy megtörtént a prágai Óváros téren 1621. június 21-én a csata után elfogott vezérek kivégzése. Huszonheten (három nemes, hét lovag és tizenhét polgár) fizettek az életükkel a felkelésben való részvételért, ennek esett áldozatul a már említett Václav Budovec is. Morvaországban 1622-ben tizenhat felkelőt ítélték el, azonban ítéletüket börtönbüntetésre módosították. A rendi felkelés morvaországi résztvevői közül ketten voltak azok (Bedřich z Tiefenbachu, Václav Bítovský z Bítova), akik az életükkel fizettek a császár elleni lázadásért. Brandenburgból is rossz hírek érkeztek azok számára, akik hátrahagyták családjaikat. Bruckmann levelében tájékoztatta Odera-Frankfurt város tanácsát a császár rendelkezéseiről és felszólította a várost, hogy segítsék elő a menekültek más városba való átköltözését. Berlinbe is szigorú rendelkezések érkeztek, hogy ne engedjék a második menekülthullámot letelepedni. A második menekülthullámot a kivégzések indították el. Akik félték a császár haragjától és nem érezték biztosnak helyzetüket a cseh korona országaiban, elhagyták otthonaikat. Az újonnan érkezettek arra kérték az alsó-szléziai városok vezetését, hogy engedélyezzék feleségeik és gyermekeik letelepedését addig, amíg vissza nem térnek Németalföldről. Azon urak, akiknek családjai az érintett városokban már letelepedtek, azt kérték, hogy továbbra is maradhassanak, amíg biztos megélhetést nem tudnak számukra biztosítani. Bruckmann válaszolt a kérésekre, hangsúlyozva, „a császár rendelkezése nőkre és férfiakra egyaránt vonatkozik, és kitért a városlakók panaszaira is, végül azzal zárta válaszáat, hogy más, biztonságosabb helyet kíván számukra lakóhelyül.”³⁴ Ennek legfőbb oka továbbra is az volt, hogy a császár a felkelés vezetőit változatlanul el szeretne volna fogni, többször utasította a városokat, hogy adják ki a megnevezett személyeket. Pfalzi Frigyes a menekült feleségek nehéz helyzete miatt levelet írt György Vilmosnak, amiben védelmüket kérte, ennél többet rokona, I. Jakab miatt nem tehetett, mivel az angol uralkodó azt szorgalmazta, hogy Frigyes szakítson meg mindenféle kapcsolatot a cseh menekültekkel.

A menekültek szervezkedéseivel párhuzamosan a császár támogatói is arra törekedtek, hogy megfelelő számú katonát állítsanak fel.³⁵ XV. Gergely pápa elődeihez hasonlóan politikailag, katonailag és anyagilag támogatta a bécsi Habsburg udvart. 1621-ben Morvaország és Csehország területén több császári hadtest állomásozott: a morvaországi olmützi és kroměříži alakulatok vezetője Geronimo Caraffa de Montenegro csá-

³³ ODLOŽILÍK 1932–1933, 20.

³⁴ ODLOŽILÍK 1932–1933, 37.

³⁵ BALCÁREK 2002.

szári marsall és Albrecht Wallenstein császári ezredes, a csehországi alakulat vezetője Don Baltazar Marradas császári marsall és a nápolyi és a spanyol hadtestek vezetője Carlo Spinelli volt. Az állandó katonai jelenlétre azért volt szükség, mert 1621-ben a morva területek keleti és északkeleti részein valach lázadások törtek ki,³⁶ keletről a morva őrgróf János György és a menekültek csapatai törtek be és Bethlen és a törökök egyesített hadai is többször támadást intéztek a területen állomásozó császári csapatok ellen és félt, hogy Pozsonyt és Bécsét is támadni fogják. 1621. június 25-én Nový Jičín mellett a nápolyi hadtest komoly vereséget szenvedett az őrgróf és a menekültek csapatától. Albrecht Wallenstein levélben figyelmeztette Franz von Dietrichstein olmützi püspököt egy lehetséges lázadás kitörésére és a megfelelő számú katonaság hiányára. A pápai udvarban felvetődött a pápai hadsereg létrehozásának és Morvaországba küldésének terve. Pietro Aldobrandini éppen Rómában tartózkodott fivére, Giovanni Giorgio és XV. Gergely unokahúga, Ippolita Ludovisi esküvőjén, amikor a pápa kinevezte a pápai hadsereg élére 1621. június 3-án. A katonákat Németország és Csehország területéről toborozták. A pápai hadsereg morvaországi állomáshelye hosszú ideig kérdéses volt, mert a folyamatos katonai összecsapások a morva területeket lakhatatlanná tették és elpusztították. Végül a kétezer gyalogosból és ötszáz lovasból álló sereg Třebov és Zábřeh városában került elhelyezésre. Aldobrandini 1621 augusztusában érkezett Morvaországba. Azt tervezték, hogy a sereg Bethlen ellen kerül felhasználásra Magyarországon. Ebből azonban semmi nem valósult meg, a pápai sereg nem kapott erre utasítást. Augusztus végén János György csapata támadást intézett Uherský Brod ellen és fellázadtak a valachok is. Ebben az időszakban Aldobrandini Bécsben volt, ahol a rábizott sereg harcba állításáról tárgyalt.

1621. július 16-án Bethlen Gábor és a kíséretéhez tartozó morva gróf Érsekújvárnál legyőzte a Bucquoy által vezetett császári hadsereget. A győzelem híre Hágába egy hónap elteltével érkezett meg. Bethlen és a morva gróf Zikmund Hausert küldte, hogy rávegye az uralkodót a harcokhoz való csatlakozásra, és a főtanácsból pénzügyi támogatást kért. A Németalföldön tartózkodó angol követ, Dudley Carleton tartott attól, hogy sikerül rávenni Frigyesre a cselekvésre. Így is történt: az uralkodó kész volt bekapcsolódni a harcokba, ekkor I. Jakab követet küldött Sir Edward Villiers személyében, akinek sikerült lebeszélnie a terveiről és visszatérítenie a további passzív várakozáshoz. A menekültek csak Bethlen Gábor és a morva gróf seregének a sikerében reménykedhettek, azonban csalatkozniuk kellett, mert a tél közeledtével minden katonai akció befejeződött. Cseh- és Morvaországban több város még hosszú ideig kitartott, ilyen volt Tábor városa 1621. november 18-ig, Třeboň 1622. február 23-ig, Zvíkov 1622 májusáig.³⁷

1622. január 6-án Bécsben aláírásra került a nikolsburgi béke a fejedelem és a császár között.³⁸ A béke nem tért ki a cseh menekültek helyzetére, azonban sokan mégis úgy vélték, hogy egyedül a fejedelem udvarában találhatnak menedékre. 1621–1623

³⁶ POLIŠENSKÝ 1960, 121.

³⁷ POLIŠENSKÝ 1960, 123.

³⁸ POLIŠENSKÝ 1960, 124.

között egy nagyobb menekülthullám érkezett Erdélybe, akiket a fejedelem letelepített Alvincra. A menekültek Franz von Dietrichstein olmützi érsek-bíboros morvaországi birtokairól érkeztek, számuk a források tanúsága szerint 1089-re tehető. Bethlen Gábertől privilégiumokat kaptak, amelyeknek megerősítése a kolozsvári országgyűlésen történt meg.³⁹ György Vilmos még az előző év végén levelet küldött Frigyesnek, amiben megnyugtatta, hogy a menekültek családjai biztonságban élnek a határ menti városokban, ennek hatására több menekült visszatért családjához Hamburgba és Frankfurtba. Bruckmann elhamarkodottnak tartotta ezt a lépést, azonban a császár már nem kutatott olyan intenzíven a felkelők után, mint a csatát követő időszakban.

1.4. A 1622–1624. évi politikai helyzet

A békekötés a menekültek helyzetét is ellehetetlenítette, de a pápai hadsereg sorsára is döntő hatással volt. Ezt követően Morvaországban nem terveztek katonai akciót.⁴⁰ Ezért 1622 márciusában felmerült, hogy a pápai hadseregnek el kellene hagynia Morvaországot és át kellene vonulnia Elzászba. A kialakult helyzetről értesítették a római kúriát és a bécsi nunciust, Caraffát. A pápai hadsereget több helyőrségbe osztották szét: Telčbe, Židlochovicébe és Brnóba. A katonák között egyre nagyobb lett az elégedetlenség az alacsony zsold miatt, ami tettelegességgig fajult. A kialakult politikai helyzet sürgőssé tette a sereg létét, ezért felvetődött a sereg felszámolása, és a pápa az anyagi támogatás megvonásán gondolkodott. 1622. június 22-én Caraffa tájékoztatta a római kúriát, hogy a sereg felszámolása megtörtént.

Ezzel egy időben I. Jakab azt feltételezte, hogy a Frigyesre gyakorolt hatásával sikerül elérnie, hogy békét kössön a császárral. Azonban Frigyes Hágában harcra készült, levelet küldött az angol uralkodónak, a németalföldi és a német fejedelmeknek, amiben támogatást és segítséget kért. Figyelme Alsó-Pfalzra terelődött, amelyet a fehérhegyi csatavesztéssel egy időben kezdett ostromolni a spanyol hadsereg Ambrosio Spinola vezetésével, és ennek során végső tartalékait élte fel.⁴¹ Az uralkodó környezetében tartózkodó menekültek arra törekedtek, hogy ne szakadjon meg a kapcsolat az erdélyi fejedelemmel. 1622 januárjában a pfalziak levelet küldtek Frigyeshez, amiben ismertették állapotukat és a lehetőségeket mérlegelték, amelyek segíthetnek szabadságuk kivívásában. Alsó- és Felső-Pfalz felszabadítása komoly feladatnak bizonyult, ezért a harcteret Würzburgba szeretnék volna áthelyezni, hogy közelebb tudjanak kerülni Bethlen Gáborhoz. A pfalzi tanács úgy vélte, hogy Bethlenhez és az udvarában tartózkodó morva örgrófhoz a cseh nemes Jiří Vilém Berbisdorfot kell küldeni, aki már többször járt követ-

³⁹ BUNTA 1971, 1165.

⁴⁰ BALCÁREK 2002, 136.

⁴¹ ZARNÓCZKI 2013, 133.

ségben 1621-ben. Követeket küldtek az alsó-szász fejedelelemhez, a dán királyhoz, Svédországba, a francia udvarba, a brandenburgi választófejedelelemhez, György Vilmoshoz és a szomszédos fejedelmekhez is. A berlini udvarban Bruckmann kancellár elutasította a segítségkérést. De a többi követ sem járt sikerrel, az uralkodók nem akartak a császár ellenségévé válni a harcokba való bekapcsolódással, és anyagilag sem akarták támogatni a háborút, ezért újfent Bethlen Gábor udvara lett a politikai akció kiindulópontja.

1622 nyarán Kassán tartózkodott a fejedelem Jindřich Matyáš Thurn és a žerotíni Ladislav Velen társaságában. A fejedelmet nyáron még nem foglalkoztatta a harcok további folytatása, azonban a társaságában lévő menekültek, akik a fehérhegyi csatát követően elvesztették birtokaikat, elfogató parancs volt kiadva ellenük és a Habsburg Birodalom területén nem érezhették magukat biztonságban – leginkább a morva gróf, aki mindannyiuk közül a legtöbbet veszítette –, minden lehetőséget felhasználtak, hogy kapcsolatot tartsanak fenn a Hágában tartózkodó Frigyessel és rábeszéljék Bethlent a harcok folytatására. Kassára érkezését követően első dolga volt, hogy Frigyeset informálja Bethlen szándékairól és a császárral kötött békéről. „A legtöbbet Törökországtól várták, mivel a fejedelem és a császár békekötését el kellett ismernie a szultánnak, akkor léphetett csak érvénybe.”⁴² Kassán arra számítottak, hogy a szultán nem fogadja el a békekötést, ezért léptek kapcsolatba a budai pasával, Mehmettel, aki hajlandó volt közvetíteni Konstantinápolyal. A morva gróf arra kérte Bethlen Gábort, hogy tartson ki a harcban. A fejedelem kizárólag török támogatással volt hajlandó harcolni a császár ellen.⁴³ 1622. április 5-én a fejedelem rövid választ írt Frigyesnek, melyben kilátásba helyezte a katonai segítséget. A morva gróf kilátástalannak tartotta a győzelmet a törökök segítsége nélkül, ezért ajánlkozott, hogy követségbe megy Konstantinápolyba, hogy megfelelő kapcsolatokat alakítson ki és katonai segítséget kérjen. A császár elleni harc megtervezése során világossá vált, hogy csak akkor sikerülhetnek a hadműveletek, ha az elégedetlenkedőket egyesítik. Bethlen úgy vélte, hogy érdemes a császár ellenségével, Batthyány gróffal felvenni a kapcsolatot, akinek több ezer magyar katonája van és hajlandó akár harcba küldeni őket. Frigyes Bethlen levelének hatására Hágát elhagyva nyugati szövetségeséhez, a bádeni György Frigyeshez és Mansfeldhez ment, az alsópfalzi harcok előkészítése miatt. Frigyes bízott hadvezéreiben, azonban nem sokkal ezután a bádeni gróf vereséget szenvedett Wimpfennél.⁴⁴

Bethlen Gábor Kassáról való elutazása előtt Kovacsóczy Istvánnal levelet küldött a császárnak, amelyben a békével kapcsolatos kéréseit nyilvánította ki és kérte, hogy biztonságban szállítsák át Erdélybe Prágából Jindřich Matyáš Thurn feleségét.⁴⁵ Bethlen Kassáról az erdélyi országgyűlésre ment, ahol állandó követe, Tholdalagi visszatérését várta Konstantinápolyból. Az 1622. május 24-én Sopronban lezajló országgyűlés határozata nem kedvezett Bethlen Gábornak, a határozat szerint „a felkelésben elvett birto-

⁴² ODLOŽILÍK 1932–1933, 39.

⁴³ PAPP S. 2013, 118.

⁴⁴ POLIŠENSKÝ 1960, 133.

⁴⁵ ODLOŽILÍK 1932–1933, 45.

kokat vissza kellett juttatni előző tulajdonosaiknak”,⁴⁶ ami szemben állt a császárral kötött békével, amely kimondta, hogy ezek a területek élete végéig a fejedelem tulajdonát képezik. Ebben az időszakban Bethlent újabb veszteség érte, meghalt a felesége, Károlyi Zsuzsanna, akinek a temetésén az erdélyi országgyűlés tagjain kívül a fejedelem szövetségesei, követei és nagy számban a cseh emigránsok is részt vettek. Ez a családi tragédia meggátolta, hogy folytatódjon a háború szervezése, ezt követően júniustól Szebenben és augusztus elejétől Brassóban tartózkodott, ahová nem jutottak el a szövetségeseinek levelei. A temetést követően találgatások kezdődtek Bethlen második feleségének személyéről, mivel egy politikailag átgondolt házasság nagyban elősegítette volna a fejedelem törekvéseit és megoldotta volna az öröklés kérdését.

1622. augusztus 11-én Brassóból indult el Jindřich Matyáš Thurn Konstantinápolyba. Thurn már 1585-ben járt Konstantinápolyban, de a mostani helyzet teljesen más volt. Bethlen követeként el kellett érnie mihamarabb, hogy a Porta semmisnek nyilvánítsa a fejedelem és a császár békekötését és anyagi és katonai segítséget nyújtson a következő háborúhoz. A törökök fővárosába érve felvették a kapcsolatot Frigyes konstantinápolyi tolmácsával és az angol követtel, Sir Thomas Roe-val. Az angol követ nem akart segíteni nekik, sőt azt sem akarta, hogy nevét kapcsolatba hozzák a Bethlen udvarából érkezőkkel, azonban nem zárkózott el tőlük teljesen, mert információkat akart szerezni a tárgyalások menetéről, a döntésről és a fejedelem katonai erejéről.⁴⁷ Sir Thomas Roe az év szeptemberében látogatást is tett a nagyvezérnél, Lefkeli Musztafa pasánál, aki tudtára adta, hogy „információjuk van arról, hogy a császár szövetkezik más uralkodókkal, hogy megtámadhassa a török kézen lévő magyar országrészt, ezért a Bethlen által kért segítség Törökország érdekeit is szolgálja.”⁴⁸ Az angol követ I. Jakab utasítására megpróbálta meggátolni, hogy a szultán Bethlen oldalára álljon és a császár ellen vonuljon. Az angol uralkodó, ahogyan Frigyeset irányította, úgy megpróbált beleszólni a fejedelem követei és a Porta közötti tárgyalásba is. I. Jakab – az eddig ismert források alapján – nem próbált kapcsolatot létesíteni a fejedelemmel, csak akadályozni igyekezett a tárgyalások menetét és a megegyezést.⁴⁹ Rövidesen Gurdzsi Mohamed került a nagyvezéri pozícióba, aki ugyan elég tapasztalt volt, azonban a belső békétlenség miatt nem jutott ideje a követekkel foglalkozni, ezért a tárgyalások elhúzódtak. A Frigyes udvarából jövő hírek sem pozitív irányban mozdították el a tárgyalásokat, ezért Thurn egyre jobban elvesztette a reményét a török segítségben és a hazatérés gondolata foglalkoztatta. Frigyesnek írott előző levelére nem kapott választ, ezért ebben a helyzetben újra megkereste az uralkodót és emlékeztette a múlt történéseire.

1622 augusztusában az a hír járta, hogy a fejedelem a harcok megkezdésére készül. Berbisdorf ezt megtudva levélben értesítette roupovi Václav Vilémet, Jiří Erasm Tschernembltet, Jan Filipet és az uralkodót. Mivel Bethlen Gábor hosszú ideje nem ka-

⁴⁶ ODLOŽILÍK 1932–1933, 45.

⁴⁷ ZARNÓCZKI 2013, 141.

⁴⁸ ODLOŽILÍK 1932–1933, 372.

⁴⁹ ZARNÓCZKI 2013, 143.

pott semmilyen hírt Frigyestől, elküldte hozzá követét 1622. augusztus 2-án. I. Jakab felszólította Frigyest, hogy „bocsássa el hadvezéreit és várja meg a brüsszeli tárgyalások végét.”⁵⁰ Az angol uralkodó továbbra is semleges kívánt maradni, és megpróbálta diplomáciai úton (követei közbenjárásával) elérni, hogy Frigyes visszakapja örökölt területeit. Az uralkodó hajlott a tanácsra és Sedanba ment a nagybátyjához, ahová Ladislav Velen is megérkezett, hogy megismertesse Frigyest a glatzi (Kłodzko) erőd helyzetével, ami az utolsó stratégiai pont volt, amit még nem tudtak elfoglalni a császári hadak, ezért ebben a nehéz helyzetben szükség volt arra, hogy utánpótlást kapjon. Velen felmérhette, hogy az uralkodótól nem kaphat anyagi segítséget, ezért elhagyta Sedant és megpróbált utánpótlást toborozni. Több menekült tartózkodott a király kíséretében, amikor megérkezett a hír, hogy Tillynek sikerült elfoglalnia Heidelberg városát. Ez a hír nagy csapást jelentett Frigyesnek, aki Franciaországon és Németalföldön átkelve Vlissingenbe tartott, ahonnan áthajózhatott Angliába, hogy személyesen számoljon be Alsó-Pfalz aggasztó helyzetéről. Az angol udvar a hírek hallatára katonai segítséget ígért és elhatározták, hogy diplomáciai úton, IV. Fülöp segítségével fogják visszaszerezni az elfoglalt várost. Abban az esetben, hogyha a spanyol király nem hajlandó segíteni, az angol udvar kötelezte magát, hogy megszakítja a kapcsolatot a spanyol udvarral és követe elhagyja Madridot; így is történt, a segélykérés visszautasítása után a követ visszatért az angol udvarba.

1622 szeptemberében roupovi Václav Vilém levelet küldött Frigyesnek, amelyben kérte, hogy ne feledkezzen meg a cseh és morva menekültekről se, hogyha békét köt a császárral Brüsszelben. Az erdélyi és más európai uralkodói udvarokban tevékenykedő cseh menekültek diplomáciai tevékenységükkel arra törekedtek, hogy önmaguk és menekült társaik számára amnesztiát szerezzenek és visszatérhessenek hazájukba. Frigyes megkapta a menekültek levelét, amikor visszatért Hágába, ahol már hónapok óta várta a fejedelem követe, Petendi is. A fejedelem levelében vázolta a magyarországi helyzetet, magyarázatot adott a császárral kötött békekötésre és megígérte, hogy kész újra harcba indulni Frigyes oldalán. Levelében kitért arra, hogy követét elküldte Konstantinápolyba, hogy anyagi támogatást és hadsereget szerezzen az új szultántól. Bethlen ezt úgy látta kivitelezhetőnek, hogy „a szultán parancsba adja a budai pasának, hogy az oldalukon harcoljon a hadseregével együtt és 100 000 dukáttal támogatja, azonban a legfontosabb volt, hogy a szultán kimondja, hogy a császárral kötött béke érvénytelen.”⁵¹ Bethlen levelében kérte az uralkodót, hogy fogadja el az eddig történt politikai lépéseket és adjon ígéretet arra, hogy tudta nélkül nem köt békét a császárral.

Az uralkodó az alsó-pfalzi hadi sikertelenségek után kétkedéssel fogadta Bethlen ajánlatát, azonban mindenképpen szerette volna a kapcsolatot továbbra is fenntartani, ezért levelet küldött a londoni udvarnak összefoglalva a fejedelem levelét. Londonban Bethlen ígéreteit nem tartották megbízhatónak, Frigyes levelét megelőzően, 1622 elején a konstantinápolyi angol követ, Sir Thomas Roe értesítette az angol udvart a fejedelem

⁵⁰ ODLOŽILÍK 1932–1933, 48.

⁵¹ ODLOŽILÍK 1932–1933, 385–387.

követének konstantinápolyi ténykedéséről és a fejedelem szándékairól a szultánnal, ezért az angol uralkodó megbízhatatlannak és kizárólag önös érdekeit szem előtt tartónak hitte Bethlent, aki a trónját veszített uralkodót használja fel, hogy újabb birtokokat szerezzen és növelje hatalmát. A morva és cseh menekültek ismerték I. Jakab álláspontját, amely inkább a császárral való megegyezést szorgalmazta, azonban úgy vélekedtek, hogy egyetlen módja a hazájukba való visszatérésnek, hogy szövetséget kötnek a törökkel. Angliából kitérő válasz érkezett, Frigyes is hasonló küldött válaszul a fejedelemnek, amelyben bár nem zárkozott el a harcotól, azonban annak módját és időpontját nem határozta meg konkrétan. Bethlen ezért a harcok elkezdését a konstantinápolyi követ visszaérkezésétől és a törökök válaszáig tette függővé. A követ konstantinápolyi tartózkodása elhúzódott, ezért a császár elleni hadjáratnál egész télen nem foglalkozott, sőt áthelyezte lakóhelyét. Frigyes követe, Berbisdorf, aki a fejedelem udvarában tartózkodott és várta a Törökországból visszatérő követet, hiábavalónak ítélte meg a várakozást és visszatért a téli király udvarába, hogy uralkodójának beszámoljon a kialakult helyzetről.

1622 végére már Glatz volt az egyetlen stratégiai pont, amit még az uralkodó birtokolt. Októberben a városért folyt a harc, mindent megtettek, hogy megvédjék a védők a császári hadsereggel szemben, azonban mindkét oldalon nagy veszteségeket szenvedtek, ezért október 22-én béketárgyalásokba kezdtek. Október 26-án a császári seregek vezetője, Albrecht von Wallenstein aláírta a békeszerződést, amelyben a város védőinek szabad elvonulást biztosított a birodalom határáig. Ez a vereség visszafordíthatatlan következményekkel járt Frigyes számára, aki elvesztette utolsó császárellenes városát, amely fontos stratégiai pont lehetett volna. A harcok kiújulására egyedül az adott reményt, hogy a téli hónapokban Mansfeld hadserege és Keresztély braunschweig-lüneburgi herceg hadteste együtt maradt, és kiéleződött az ellentét a spanyolok és a németalföldiek között. I. Jakab tárgyalásokat folytatott a császárral, ezért nem engedte, hogy Frigyes hadsereget tartson fenn, így mindkét parancsnokát el kellett bocsátania a szolgálatából. 1622 decemberében elküldte követét, Johann Joachim Russdorfot, hogy képviselje az érdekeit az angol udvarban. A kilátástalan helyzetben érkezett vissza az uralkodóhoz a pfälzi Ludovicus Camerarius, aki tárgyalásokat kezdett és leveleket küldött szét a háború minden lehetséges támogatójának. 1623 elejére körvonalazódni látszott a lehetséges katonai akció terve. Bethlen levélben értesítette Thurnt, hogy Petendit elküldte Konstantinápolyba, hogy segítségére legyen a tárgyalásokban. Az új nagyvezér Mere Huszein lett, aki támogatta a fejedelem törekvéseit, ezért küldötteinek egyszerű volt megnyerniük őt ügyük támogatására. A fejedelem követeinek a Porta megígérte, hogy „nemcsak védelmet nyújt Bethlen Gábornak a váratlan támadásokkal szemben, hanem a magyar és a cseh földet megvédi”.⁵² Petendivel Frigyes levelet küldött Thurnnak Konstantinápolyba, amelyben reményét fejezte ki a minél hamarabbi visszatérésével kapcsolatban. Petendi nem titkolta a Frigyes udvarában látottakat, azonban Thurn a

⁵² ODLOŽILÍK 1932–1933, 385.

menekültek helyzetének jobbra fordulását kizárólag a háború kitörésétől remélhette, ezért amikor biztossá vált a török segítség, akkor a követek visszaindultak Bethlenhez.

Frigyes levélben kérte a Bethlen udvarában lévő követeit, hogy próbáljanak hatást gyakorolni a fejedelemre, hogy egyelőre ne térjen vissza Erdélybe. Ennek a legfőbb oka az volt, hogy Frigyesnek nem volt pénze háborúra, sem pedig arra, hogy hadat tartson fenn, ezért kizárólag szövetségeseiben bízhatott, hogy megfelelő számú katonát tudnak biztosítani, és ha háborúra kerül sor, akkor saját érdekeiken túl az övét is képviselik. Próbált kapcsolatot teremteni az alsó- és felső-szászországi és a brandenburgi fejedelmekkel a közös protestáns vallásra hivatkozva, amelynek ügye a birodalomban csorbát szenvedett. Szászország nem pártolhatta ugyan nyíltan a menekültek ügyét, mivel meg akarta tartani II. Ferdinánddal a jó kapcsolatot, azonban a letelepedésük útjába nem állított akadályokat. A 17. század harmincas éveiben a menekültek telepeket alakítottak ki, amelyek közül a legismertebb Johanngeorgenstadt.⁵³ A német exulánsok által alapított két kisebb kolónia Bärenstein és Stahlberg, míg a csehek alapították a pirnai és a zittai kolóniát.⁵⁴ A cseheknek Drezdában is sikerült megvetniük a lábukat, ahol nagy számban telepedtek le a választófejedelem engedélyével a nemesi családok; 1623-ban már 74 család, 1628-ban további 81 exuláns család érkezett (ebből 26 nemesi és 55 polgár-család).⁵⁵

A birodalmi gyűlésen Regensburgban szüksége volt Frigyesnek arra, hogy képviselje az érdekeit. Sikerült megszereznie Szászország támogatását, azonban senki sem tudta, hogy a több éve tartó békétlenség a birodalomban hogyan végződik. IV. Vilmos szász-weimari herceg a Habsburg ház ellensége volt és minden olyan törekvést támogatta, ami a meggyengítéséhez vezetett. A legfontosabbnak a lutheránusok közötti vallásbékét tartotta, ami véleménye szerint egy tanács létrehozásával valósulhatna meg, aminek döntési jogköre lenne vitás ügyekben, és így létrejöhetne egy nyugodt állapot. Az augsburgi vallásbékéhez hasonló állapotot kívánt létrehozni, amelyben az alávetettek is békében élhetnek. Sok cseh és morva menekültet megkeresett ügye támogatása miatt, voltak, akik üdvözölték a kezdeményezést, voltak, akik megvetően elutasították. IV. Vilmos meg akarta szerezni Frigyes, a nassaui Móríc herceg és a nassaui Ernő Kázmér támogatását, ezért elküldte Peter Myllnert hozzájuk, akik fogadták ugyan, azonban kétértelműséget fejezték ki, mivel a szász-weimari herceg nem rendelkezett elégséges erővel, hogy a kialakult helyzeten változtasson. 1623 januárjában Frigyes levele akkor érkezett Thurnhoz, amikor végre sikerült megegyeznie a törökökkel a katonai segítségnyújtásról, és készülődött a téli király udvarába. Azonban az uralkodó arra kérte, hogy térjen vissza a fejedelem udvarába, vegyen részt a harci készülődésben és segítse elő az ügyük előmozdítását. Bethlen Gábornak küldött levelében ígéretet tett arra, hogy lefoglalja a császári hadsereget nyugaton, hogy ezzel megkönnyítse a keletről támadók helyzetét.

⁵³ SCHUNKA 2008.

⁵⁴ BOBKOVÁ 1999, 14–22.

⁵⁵ ŠTĚŘÍKOVÁ 2005, 39.

Myllner Mansfeld levelét is elvitte neki, hogy ezzel bizonyítsa a fejedelemnek az uralkodó szándékait.⁵⁶

A Habsburg udvar ellenségei II. Ferdinánd lutheránusok elleni szigorú fellépését kívánták felhasználni, hogy egyesítsék a lutheránus erőket és egy erős hadsereget hozzanak létre. A tervezett harcok leginkább Szászországot veszélyeztették volna, mert az egyesült hadseregnek át kellett volna rajta vonulnia, hogy a cseh határhoz érjenek. Frigyesnek továbbra sem volt pénze, hogy hadsereget tartson fenn, ezért a hadvezérek, Mansfeld és Keresztély igyekeztek olyanok szolgálatába szegődni, akik fenn tudták tartani a hadsereget és Frigyes ügyét is pártolták. Keresztély serege egyesült IV. Vilmos szász-weimari herceg seregével és Gröningenbe vonult, ahol Mansfeld serege is tartózkodott. Mansfeld Keresztély nagybátyjának, IV. Keresztély dán királynak a segítségét és engedélyét kérte, hogy átvonulhasson Közép-Németországba, mivel a várakozás és a pénztelenség a sereget teljesen szétzillesztette és kezdett tarthatatlanná válni a helyzet. A dán királytól azonban erre nem kapott engedélyt és a háborúba való bekapcsolódásra is kitérő választ kapott. Ezért a hadvezér egyedüli lehetőségként a francia, a velencei és a savoyai szövetség szolgálatába való belépést látta, amelynek tárgyalásai 1623 egész nyarán folytak, a megegyezés aláírását követően arra kérték, hogy vonuljon át Burgundiába. Frigyes és szövetségesei nem tartották elégséges biztosítéknak mindkét hadsereg a cseh határhoz vonulását, ezért az annabergi gyűlésen a brandenburgi tanács kérte az evangélikus rendeket, hogy egyesítsék erőiket és Bethlennel szövetségben kezdjék meg a harcokat. Pfalzi Frigyes számított a fejedelem keletről támadó hadseregére, ezért igyekezett a tárgyalások legújabb fejleményeiről is tájékoztatni a Kassán tartózkodó fejedelmet, aki háborúra készült, azonban tetteit a konstantinápolyi követ visszatérésétől tette függővé és a törökök pozitív válaszában reménykedett. I. Jakab a készülődés ellenére sem kívánta anyagilag támogatni rokonát a hadakozásban, sőt megegyezett a spanyol infánsnővel, Izabellával és a spanyol követtel. A megegyezésben kötelezték magukat, hogy „1. az ellenségeskedést tizenhét hónapra felfüggesztik, 2. nem kötnek katonai szövetséget, 3. nem hoznak létre újabb erődítményeket, 4. I. Jakab mindenkit ellenségnek fog tartani, aki ezt a megegyezést megsérti, és elfogadtatja azt Frigyesrel.”⁵⁷ Frigyes követet küldött a fejedelemhez a félreértések elkerülése végett és biztosította harci szándékairól, mert tudta, hogy rövid időn belül híre megy a spanyolok és I. Jakab megegyezésének. Bethlen átlátta, hogy Frigyes nyugatról csak diplomáciai segítséget tud nyújtani, azonban tudnia kellett, hogy az uralkodó a döntő pillanatban hajlandó-e visszatérni, és ennek kiderítésére követeket küldött hozzá. Az is kiderült, hogy a török nem akar hosszantartó komoly háborút, hanem csak gyors sikerrel járó hadjáratot, ezért kizárólag ehhez hajlandó embert biztosítani.

A fejedelmi udvarból érkező híreket a császár kezdte komolyan venni, ezért követeket küldött a fejedelemhez Szentkereszti Jakab és Izdenci András személyében és Konstantinápolyba Caesar Gallót. A követek kérték a fejedelmet, hogy szakítson meg

⁵⁶ POLIŠENSKÝ 1960, 134.

⁵⁷ ODLOŽILÍK 1932–1933, 90.

minden kapcsolatot a menekültekkel és Thurnnal. Ezen kérésüket ugyan elutasította, azonban egyelőre nem akarta a császárral kötött békét semmissé tenni. Keresztély nyugaton kezdett kisebb harcokba, amelyekbe sem Mansfeld, sem a szász, sem pedig a brandenburgi fejedelem nem akart bekapcsolódni. A császár a komoly veszély miatt hajlandó lett volna a braunschweig–lüneburgi hercegnek és több alattvalójának kegyelmet adni azzal a feltétellel, hogy nem térnek vissza hazájukba és hivatalukba. Mivel mindezt a hadvezér méltatlannak tartotta, elutasította a felajánlott kegyelmet. Keresztély 1623. augusztus 6-án súlyos vereséget szenvedett Tillytől Stadtlohnánál, a serege megmaradt része szétszaladt. Ez a vereség nagy csapást jelentett a szövetségesek számára, mert a császár ellen tervezett akcióban fontos szerepet szántak a seregnek, a terveik szerint nyugatról kellett volna a császári sereget lefoglalnia, amíg Bethlen keletről támad.

II. Ferdinánd ismerte a csatát veszített katonák és menekültek helyzetét, ezért 1623. október 26-án parancsot adott a városok vezetőinek birodalomszerte, hogy segítsék a császárellenes felkelők elfogását. 1623-ban újabb menekülthullám érkezett Csehországból a németalföldi egyetemekre és a Hamburg környékén élő közösségekbe. A császár elfogatóparancsot adott ki a Frigyeset támogató hadvezérek katonáinak elfogására és megfigyelés alá vonta a Hamburgban élő menekülteket. Mansfeld seregével Észak-Fríziában tartózkodott, azonban ez a várakozó taktika teljesen szétzillesztette a sereget. Nem akarta elhagyni a biztonságot nyújtó Fríziát, csak 1624 tavaszán, azt tervezte, hogy a szövetségeseket támogatva nyugatról intéz támadást. Frigyes Keresztély vereségét követően levelében biztosította a fejedelmet, hogy tavasszal újra elkezdődik a hadakozás a császár ellen. Hónapok teltek el, amíg a szövetségesek hírt kaptak egymástól; amikor Bethlen meghozta a döntését, hogy harcba indul, még nem tudta, hogy nem számíthat többé nyugatról segítségre. A morva őrgróf 1623. augusztus 12-én értesítette Frigyeset, hogy a fejedelem augusztus 14-én harcba indul, azt tervezte, hogy Kassán keresztül eljut az osztrák és cseh határhoz. A fejedelem Bécsbe és a Portához követeket küldött, hogy tolmácsolják feltételeit, „amelyek szerint abban az esetben hajlandó elállni a háborútól, ha II. Ferdinánd teljesíti az 1622. január 6-án Bécsben aláírt békeegyezmény feltételeit, Pfalzi Frigyes kéréseit és minden cseh, morva és osztrák menekült kérését.”⁵⁸ A fejedelem jól tudta, hogy a császár nem teljesítheti a kéréseit a fennálló politikai helyzetben. Bethlen és a törökök sem akartak hosszan elnyúló háborút, sokkal inkább gyors sikerekkel és zsákmánnyal járó hadjáratot. Bethlen Szendrőn kiáltványt adott ki, amelyben megokolta a háború elindítását. A kiáltványban a felső-magyarországi városok tudtára adta, hogy „a császár nem teljesítette az 1622-es béke feltételeit és a soproni tanácskozáson leírtakat.”⁵⁹ Bethlen miután tudomást szerzett Keresztély vereségéről és arról, hogy a tervezett nyugati front nem valósul meg, kettéosztotta hadseregét és így próbált csapást mérni a császárra, mielőtt a birodalom nyugati részéről egy jelentősebb császári hadsereg visszatér. Mansfeld levélben értesítette a fejedelmet, hogy Keresztély megmaradt seregével kiegészülve hajlandó harcba lépni.

⁵⁸ ODLOŽILÍK 1932–1933, 111.

⁵⁹ ODLOŽILÍK 1932–1933, 112.

A harci helyzetben fontos volt, hogy a császári követek Konstantinápolyban tisztázzák a helyzetet és próbálják a fejedelem követi által gerjesztett félreértéseket elhárítani és a jó kapcsolatot visszaállítani. Ez alatt Bethlen Komáromon, Érsekújváron és Pozsonyon áthaladva a morva határhoz tartott. Többször megütközött a császári seregekkel Nagyszombat mellett, majd a várost is elfoglalta és ezzel nagy zsákmányra tett szert. A gyors hadi sikerek megrémítették a császárt és tanácsadóit, azt feltételezték, hogy a császárvárost készül megtámadni, ezért a Bécsbe vezető útra vezényelték a császári hadsereg nagy részét, és Morvaországban csak egy maroknyi sereget hagytak Hodonín mellett. Bethlennek nem volt szándékában megtámadni a fővárost, mivel hadserege nem volt felkészülve a hosszan tartó ostromra és nem rendelkezett megfelelő számú katonával, ezért Morvaország felé vette az irányt. Megfelelő pillanatban indult a határ felé, nem volt olyan császári hadsereg, amely megállíthatta volna. Hodonínnál körbezárta a hátrahagyott császári hadsereget. Morvaország északkeleti országrészében a lakosság körében császárellenes hangulat uralkodott, amit a menekültek még inkább igyekeztek gerjeszteni. Félő volt, hogy több helyen (Nový Jičín, Valašské Meziříčí) fellázadnak a császár ellen. Az ezeken a területen letelepedett udvarhú nemesek, az elkobzott birtokok jelenlegi urai ebben a nehéz helyzetben jobbnak látták, hogy hátrahagyják javaikat és az életüket mentik inkább.

A császár, látva a fejedelem gyors előrejutását, joggal tartott attól, hogy egészen Prágáig jut, ezért miután jól végiggondolta a lehetőségeit, Lengyelországból a kozákokat akarta behívni. El is kezdődött az egyezkedés, azonban mindezt a törökök megakadályozták, mikor emlékeztették a lengyel uralkodót a császárellenes megegyezésükre. A császár két szövetségese, a bajor és a szász fejedelem II. Ferdinánd segítségkérésére kiterő választ adott, mivel a fehérhegyi csatát követően nem hallgatták meg a véleményüket. Mindkét fejedelem határozottan ellenezte a kivégzéseket és a lakosság elnyomását, és azt tanácsolták, hogy a császár békés úton próbálja a lakosságot maga mellé állítani. Ez a passzív hozzáállás megrémítette a császárt, félő volt, hogy segítség nélkül marad, és nyugatról a császári hadsereg sem érkezik meg időben.

A császári hadsereg vezérei, Liechtensteini Károly és Albrecht von Wallenstein feltételezték, hogy Bethlen eljut egészen Csehországba, azonban tévedtek, mert bár a fejedelem gyors sikereket ért el, de nem rendelkezett megfelelő utánpótlással, csak abban reménykedhetett, hogy Frigyes a segítségére siet, azonban ez nem valósult meg, mivel az uralkodó még mindig I. Jakabtól függött, aki nem adott neki pénzt a hadakozásra és ellenezte a háborút. Mansfeld ugyan rendelkezett hadsereggel, de azt annyira szétzüllesztette a várakozás és a gazdag pártfogók hiánya, hogy nem is gondolhatott arra, hogy Bethlen segítségére siet. A fejedelem levélben megkereste a harcok kezdetén Thurzó Szaniszlót, azonban elutasítást kapott tőle, és hozzáállása csak akkor változott meg, amikor hadi sikereket ért el. II. Ferdinánd nem bízott Thurzóban, ezért csak azt engedélyezte, hogy követek útján vegye fel a kapcsolatot a fejedelemmel.

Bethlen Gábor nem kapott utánpótlást és a nyugati front sem valósult meg. A tél közeledtével nem volt más választása, mint hogy béketárgyalásokat kezdjen. A tárgyalások során saját érdekei kerültek előtérbe, és a cseh és morva menekültek ügye háttérbe

szorult. A császár a tárgyalások elkezdéséhez azt a feltételt szabta, hogy a fejedelem elvezényli a török–tatar csapatait a Fehér-Kárpátokba. A Bethlen környezetében lévő morva száműzöttek azt javasolták, hogy a csapatokat télire szállásolja el a Morva fennsíkon, ahol nem megoldhatatlan az ellátásuk, azonban a fejedelem nem hallgatott ezekre a tanácsokra és elvezényelte csapatait. 1623. november 20-án aláírásra került a békeszerződés, ami Magyarországra és Erdélyre vonatkozott, és pontosan meghatározta, hogy mely várakat tarthatja meg és melyeket kell visszaadnia a fejedelemnek. A békeszerződésben nem került elő a menekültek ügye. Frigyes Hágában nem volt tudatában a keleti hadszíntéren lejátszódott ütközeteknek, azt sem tudta, hogy a fejedelem seregeivel egészen Morvaországig jutott. Frigyes levelet küldött Bethlennek a császáron aratott győzelmével kapcsolatban és reményét fejezte ki a harcok további folytatására. Amikor az uralkodó levele megérkezett Erdélybe, akkor a fejedelem örömmel fogadta a követet, mivel tudta, hogy magyarázatot kell adnia, miért is kötött békét a császárral. Felajánlotta az uralkodónak, hogy megszakítja a békétárgyalásokat, hogyha „tizenötezer gyalogost és ötezer lovast”⁶⁰ ad, Tilly hadseregét lefoglalja és kölcsönt kér a hadsereg felszerelésére. Ladislav Velen által levelet küldött Pfalzi Frigyesnek, a németalföldi tanácsnak és a nyugaton tartózkodó Mansfeldnek. A téli király válaszul, hasonlóan, mint 1623-ban, kitérő választ adott, a segítséget ígérte, azonban semmilyen konkrét lépést nem tett. A fejedelem udvarában tartózkodó menekültek felismerték, hogy helyzetük változására nincs túl sok remény. Tudták, hogy Frigyes válasza nem elégséges támpont egy újabb háború elindítására, és Bethlen sem elégszik meg az ígéretekkel. A tárgyalások tovább folytak a császár követivel, bár nem voltak zökkenőmentesek; ezt bizonyítja, hogy többször megszakadtak, és a fejedelem követei elhagyták Bécset. Bethlen továbbra is kapcsolatot tartott a török és tatar seregekkel és várta a németalföldi tanács és Mansfeld választ, azonban feltételezhetően a válasz nem volt pozitív, mivel 1624. április 11-én aláírásra került a végső megegyezés a fejedelem és a császár között, ami nem tért ki sem a menekültek helyzetére, sem pedig Pfalzi Frigyes uralmának visszaállítására, sőt Bethlen kötelezte magát, hogy a császár ellenségeivel többé nem tart fenn kapcsolatot és a Portától sem kér segítséget. Jindřich Matyáš Thurn Bethlen udvarának elhagyását javasolta, mivel belátta, hogy a fejedelem többé nem tekinthető szövetségesnek egy újabb háború esetén.

1.5. Az erdélyi fejedelem kapcsolata Illésházy Gáspárral és a cseh exulánsokkal

Bethlen Gábor az európai hadszíntéren játszott szerepét ellehetetlenítette és törekvéseit nagyban megnehezítette magyarországi szövetségeseinek és támogatóinak hiánya

⁶⁰ ODLOŽILÍK 1932–1933, 128.

is. Esterházy Miklós királyi főudvarmester (1618–1622) összeírta a magyar királysági rendeket Bethlen Gáborhoz való viszonyuk alapján. Négy nemesi csoportot határozott meg: „az kik Bethlennek az magyar koronához tartozó urak fejét nem hajtottak”, „az kiket az kételenség vitt reá”, „az kik Bethlent hitták vagy kedvvel vették” és „az nemesek között az kik ezenben fők”.⁶¹ A harmadik csoportot tehát a fejedelmet támogató nemesek alkották: „Batthyány Ferenc. Thurzó Imre. Thurzó Szaniszló. Három Révay. Nádasdy Pál. Nádasdy László. Szécsi György, öccseivel. Rákóczy György. Illésházy Gáspár. Jakusics András. Tököli István. Zrínyi Miklós. Erdődy Kristóf. Szunyogh Mózes. Vizkeleti Mihály. Két Nyáry, István s Miklós. Két Listhius István. Két Pongrácz: István és János. Három Zay. Dóczi István. Esterházy Gábor. Forgács Péter.” A negyedik csoporthoz Bethlen fő támogatói tartoztak: „Rákóczi János. Bossányi Miklós. Fülő Miklós. Bogdányi János. Sándor János. Litay István. Strucz Ferencz. Csúti Gáspár. Szegedy Gáspár. Zmeskál Jereslaus. Liptai Imre. Horvát Bálint. Sepsí János. Vizkeleti János az pápai. Dávid János. Gyürky Benedek.”⁶² Esterházy egy ötödik csoportot is megnevezett: „az kapitányok az rozsza.” Illésházy Gáspárt a fejedelmet támogató nemesek közé sorolja a főudvarmester – ezen állításával nem is szeretnénk vitába szállni, azonban úgy véljük, hogy Illésházy Bethlenhez fűződő kapcsolatát némileg árnyalni szükséges. Trencsén birtokosának az erdélyi fejedelem iránti magatartása továbbá meghatározó a birtokain letelepedő cseh és morva menekültek szempontjából is.

Illésházy Gáspár, Magyarország nádorának, Illésházy Istvánnak az örököse 1610-től lett Trencsén és Liptó vármegyék főispánja. Bethlen Gábor és Illésházy Gáspár az 1619–1622 közötti időszakban kiterjedt levelezést folytatott egymással.⁶³ Bethlen Gábor ebben az időszakban negyvenkét magyar és két latin nyelvű (Pozsony, 1619. október 17. és október 20.) levelet küldött Illésházynak, „Spectabili ac magn. dno Caspari Illéshazi, comitatum Trincinensis et Liptoviensis comiti etc. amico Nobis honorando” címmel.⁶⁴ Három levélen Bölöny Gáspár és öt levélen Kraus János fejedelmi titkár aláírása is látható.⁶⁵ Az 1619. október 20-án Pozsonyban kelt levélen megtalálható

⁶¹ ESTERHÁZY 1863–1870, I, 66–69.

⁶² ESTERHÁZY 1863–1870, I, 68.

⁶³ Bethlen Gábor három kiadott levélgyűjteményét használtuk: BETHLEN G. 1879; BETHLEN G. 1915; BETHLEN G. 1980. Bethlen Illésházynak írott, az e kiadások alapjául vett levelei a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában vannak. A kiadott levelek közül nem mind található meg a levéltár gyűjteményében. Vannak azonban olyan levelek is, amelyek megtalálhatóak ugyan a levéltárban, de nem kerültek kiadásra. A kiadatlan levelekben – a kiadottakhoz hasonlóan – a fejedelem kéréseket fogalmaz meg a főispán felé. Rendkívül érdekes lett volna, ha az Illésházy által írott válaszleveleket is kézhez vehetjük. Azonban az Illésházy család iratai között, a P 1987 jelzeten nem találtunk ebből az időszakból Illésházytól származó levelet. Illésházy Gáspár itt megtalálható legkorábbi, Bethlen Gábornak írott levele 1626. november 14-ei keletű.

⁶⁴ BETHLEN G. 1915.

⁶⁵ BETHLEN G. 1915, 12, 13, 15, 21, 24, 31, 33. (Bölöny Gáspár aláírása található meg az 1619. október 11-én, október 17-én és október 20-án kelt leveleken. Kraus János aláírása található az 1620. április 1-én, október 15-én, 1621. január 30-án, május 9-én és május 25-én kelt darabokon.)

Böölöny Gáspár aláírása mellett Péchy Simon erdélyi kancellár aláírása is.⁶⁶ Hat levél a „Gabriel Dei gratia regnorum Hungariae et Transsylvaniae princeps ac Siculorum comes” bevezető résszel kezdődik, ami 1620 augusztusában, azaz a királlyá választását követően „Gabriel Dei gratia electus Hungariae etc. rex Transsylvaniae princeps ac Siculorum comes”-re módosult. Az 1619–1622 közötti időszak első, a modern történettudomány által gyűjteménybe foglalt levele Debrecenben kelt 1619. szeptember 12-én. Ebben a fejedelem a hadba szállásának okait magyarázta. E napon négy további levél is íródott (Szeben városának,⁶⁷ Thurzó Imrének,⁶⁸ Nyáry Pál özvegyének, Várday Katalinnak,⁶⁹ Révay Péternek⁷⁰). Míg Thurzó Imrének írott levelében részletesen ír hadserege létszámáról, hadi sikereiről és rövid távú haditerveiről, addig a négy másik levél Bethlen reprezentációs törekvését fejezi ki. Céljuk magyarázatot adni hadbaszállására a Habsburg-ház ellen, támogatást vagy pusztán beleegyezést és elfogadást szerezni. Várday Katalinnak írott levelében csupán egy mondatban foglalta össze hadba vonulásának okait, amelyek a többi három levélben jóval nagyobb terjedelemben kerültek kifejtésre. E levelek csupán a címzett megszólításában és a záró részben különböznek, a további részekben szövszerinti egyezések találhatók, ugyanazon szövegrészek kerültek beillesztésre némi módosítással (egy-egy jelző behelyezésével, eltávolításával vagy a szavak felcserélésével). Bethlen mindhárom levelében a következőképpen indokolta meg hadbaszállását: „valamenniseri való frigykötésünk és annak erősítésére diplomák cserélése forgott közöttünk az Ausztriai házzal; ugyan akkor mindjárt, sokkal bizonyosabb látható jeleit mutogatták és tapasztaltuk mi is az frigy ellen mind titkon s mind nyilvánvalóan ellenséges practikájoknak, melyet nyilván tudtuk és tapasztaltuk.”⁷¹ Bethlen hadjáratának okai között sorolta fel még, hogy el szeretné kerülni, hogy a Magyar Királyság hasonló helyzetbe kerüljön, mint Csehország, ahol a rendek és az uralkodó között éles ellentét alakult ki, a vallási helyzet kritikus és a jezsuiták erőszakos eszközökkel próbálják katolikus hitre téríteni a protestáns cseheket. A fejedelem már hadjáratának kezdetén rendkívül nagy hangsúllyal emelte ki a rendek céljait és a vallási tolerancia ügyét, részben ennek is köszönhető, hogy hadjáratának támogatottsága a rendek között tekintélyesnek volt mondható. A nemesek közül jóval többen támogatták az 1619 őszen hadjáratot indító Bethlen Gábort, mint elődjét, Bocskai fejedelmet.⁷²

A fejedelem 1619. szeptember 30-án kelt levelében a következőképpen fogalmazta meg, hogy milyen nagyra értékeli Illésházy támogatását: „bizonyoson elhiggye Kgd, hogy ha az Kgd becsületes tekinteti én előttem nem forgott volna, mások szavára később vehettem volna magamat az indulásra.”⁷³ A hadjárat kezdetén rendkívül bizalmas

⁶⁶ BETHLEN G. 1915, 14.

⁶⁷ BETHLEN G. 1980, 126–135.

⁶⁸ BETHLEN G. 1879, 128–130.

⁶⁹ BETHLEN G. 1879, 130.

⁷⁰ BETHLEN G. 1879, 131–132.

⁷¹ BETHLEN G. 1915, 1.

⁷² KÓNYA 2013, 179–181.

⁷³ BETHLEN G. 1915, 10.

volt Illésházy és a fejedelem kapcsolata, ezt mutatja, hogy Bethlen a szövetségeseinek szánt leveleket Illésházy közvetítésével továbbította. Feltételezhetően ezzel a levéllel együtt is érkezett egy másik, ami a morvaországiaknak szólt, mivel a fejedelem a levél továbbítására szólította fel a főispánt. Bethlen Illésházyhoz írott leveleinek gyakori témája a morva helyzet és a morváknak nyújtandó segítség kérdése. Az Illésházy család birtokai közvetlenül Morvaországgal voltak határosak, a család a rendi felkelést megelőzőleg is jó kapcsolatot ápolt a morvaországiakkal, ezért 1619 után több esetben katonai segítséget nyújtott nekik. Ezt bizonyítja a szeptember 30-án írott levél, amelyben a fejedelem tudtára adta a főispánnak, hogy a morvaországiak kérésére arra utasította Rhédey Ferencet, hogy hadaival induljon a segítségükre. De ha ez nem volna elég – „ha pedig oly szorulásban volnának a morvaiak”⁷⁴ –, arra kéri Illésházyt, küldje el hadait a morvák megsegítésére Petneházy István vezetésével.

A szeptember 30-án Bethlen által írott levél válasz volt Illésházy levelére, amelyben az azt nehezményezte, hogy a fejedelem csapatai nagy károkat okoznak. A fejedelem válaszként szabadkozott Szécsy György hadai miatt, amelyek nagy pusztítást vittek véghez. Bethlen Bocskai fejedelem hajdani hadainak pusztításához hasonlította a nemes urak csapatainak a pusztítását, azonban fontosnak tartotta megírni, hogy saját serege, amíg eljutott Debrecenig, nem vitt véghez hasonló cselekedetet. A városok, amelyek a Bocskai-felkelés idején nagy károkat szenvedtek, Bethlen hadjáratakor teljesítették ugyan kötelességeiket, de megpróbáltak távol maradni az eseményektől és minél inkább elkerülni a hadak pusztítását.⁷⁵ A hajdúk fosztogatásait ugyanakkor valójában már a hadjárat első hónapjaiban sem sikerült elkerülnie például Lőcse városának: amikor szeptember 29-én a fejedelem bevonult seregeivel a városba, a hajdúk nagy pusztítást vittek véghez a városhoz tartozó majorságokban és falvakban.⁷⁶ A hadjárat későbbi időszakában is gyakran előfordult, hogy Bethlen hajdúi nagy károkat okoztak. Ezt mutatja az 1621. november 8-án kelt levél, amelyben Bethlen megígérte Illésházynek, hogy a birtokairól elrabolt asszonyokat és marhákat vissza fogja szolgáltatni kapitányai által.

Az 1619. október és 1620. október közötti levelekben Bethlen kéréseket fogalmazott meg Illésházyhoz, aki a kéréseket – az egymás után következő levelek tanúsága szerint – eleinte pontosan a fejedelem elvárásai szerint teljesítette. A levelekben megfigyelhető fölé- és alárendeltségük. Bethlen „intjük, sőt hadjuk s poroncsoljuk is” szintagmával adja tudtára Illésházynek, hogy mit vár el tőle. 1619. október 11-én a nagyszombati táborban kelt levélben a fejedelem megírta hívének, hogy Pozsony felé indul, és szeretné, ha csatlakozna hozzá hadaival. Arról nem rendelkezünk adattal, hogy Illésházy csakugyan csatlakozott-e, de a fejedelemnek sikerült elfoglalnia Pozsonyt. A besztercebányai országgyűlést megelőzőleg a fejedelem arra utasította Illésházyt, hogy Thököly Istvánnal együtt ismertesse meg Trencsén, Turóc és Liptó vármegyékkel az országgyűléssel kapcsolatos „certificatoria” levelét. 1620. szeptember 17-én kelt le-

⁷⁴ BETHLEN G. 1915, 10.

⁷⁵ KÓNYA 2013, 179–180.

⁷⁶ HAIN 1988, 150–161.

velében arra kérte Illésházyt, hogy fogadjon hadat és háromszáz sziléziai gyalogost szállásoljon el Árvába. 1620. október 13-ai levelében azt kérte a főispántól, hogy Lengyelország felől ötszáz gyalogost állítson Árva vármegye védelmére. E levélben újból megfogalmazódott a kérés, hogy haladéktalanul csatlakozzon hadaival a fejedelemhez. Illésházy a Lengyelországból érkező hadakra hivatkozva elodázta a kérést. Bethlen 1620. október 25-ei, október 28-ai, október 31-ei, november 7-ei leveleiben újra és újra megismételte eredeti kérését. Nem értve Illésházy magyarázkodását, november 7-én Pozsonyban kelt levelében már indulatos helyzetértelmezést adott: „az olyan hadtól, minő az Kgdé és kapitánytól Isten otalmazzon mindeneke. Mert a míg Kgd felkészülne, addig szabadon elveszhetne az ország. Bezzeg uram nem így kellene Trincsinváraljáért Kgd hazájának szolgálni.”⁷⁷ A fehérhegyi csata előestéjén írott levél kemény hangneme Illésházy engedtlenségének szólt, de ebben az időszakban még nem kérdőjeleződött meg a főispán Bethlen iránti hűsége. Illésházy távolmaradásának okát feltételezhetően abban kereshetjük, hogy nem akart hadaival nyílt összetűzésbe kerülni a császárral, de a fejedelemmel sem szeretne volna megszakítani a kapcsolatot, inkább a kivárás taktikáját választotta. Ezt bizonyíthatja az a tény is, hogy bár a császári hadak elleni csatában nem vett részt, azonban a Cseh- és Morvaországból érkező nagyszámú menekültet letelepítette saját birtokain és előjogokat biztosított számukra, Trencsénben például több exuláns nemesi család telepedett le.⁷⁸ Bethlen 1621. január 18-án már megenyhülve kérte Illésházyt, hogy ha már nem harcol a hadaival mellette, akkor legalább az ellenséget tartsa távol a morva határ felől. Január 28-ai levelében újfent kérte a dán és sziléziai követek útjának megsegítésére és arra, hogy kíséretükre lovasokat adjon.

Bethlen 1621. április 18-án kelt levelében segítséget ígért Illésházynek a kozákok támadásával szemben. Megígérte, hogy elküldi Ujfalusi Gergelyt kétszáz lovasával együtt a főispán megsegítésére. A fejedelem és a főispán 1621 elején kelt leveleiből egymást kölcsönösen segítő és támogató viszony rajzolódik ki. Illésházy szolgálataiért cserébe katonai segítségnyújtást várt, a fejedelem pedig törekedett lehetőségeihez mérten megfelelni a kéréseknek. 1621 májusában ellenállás szerveződött a hadjáratával elfoglalt fejedelem ellen Erdélyben, ami nem vezetett sikerre, azonban több bizalmas embere elpártolásával és helyzete meggyengülésével járt együtt. 1621 júniusában Illésházy is arra kérte a fejedelmet, hogy mentse fel kötelezettsége alól. 1621. június 17-én a gönci táborból kelt levélben Bethlen a következőket válaszolta: „Kgdet szeretettel intjük, sőt obtestáljuk, ennek a gondolatnak mostan hadjon békét, várjon kicsint az üdőtől, ne hertelenkedjék, és Tercziánczki uram szavát, tanácsát ebből ne vegye elő, mert bizony velle nem sokat használ.”⁷⁹ A fejedelem 1621. június 21-ei levelében köszönetet mondott Illésházy hűségéért és újabb kéréseket fogalmazott meg a főispán felé, aki ezeket – a válaszlevelek tanúsága szerint – feltételezhetően meg is cselekedte. A fejedelem és Illésházy közötti levelezésből úgy tűnhet, hogy kapcsolatukban a hadjárat elején tapasz-

⁷⁷ BETHLEN G. 1915, 22.

⁷⁸ HORVÁTH P. 1985.

⁷⁹ BETHLEN G. 1915, 34.

talt jó viszony állt helyre, azonban erre rációlnak a későbbi levelek. Már 1621. július 21-én az érsekújvári táborban kelt levelében szigorúan megparancsolta a fejedelem Illésháznak, hogy adja vissza Révay Ferencnek a hűségéért odaadományozott „Beczko várához való jószágot az Rattkai familiának notájával.”⁸⁰ Az 1621. július 29-én kelt nagyszombati levélből kiderül, hogy a fejedelem kérése nem teljesült, ezért Kékedi Zsigmondot és Sándor Istvánt küldte Illésházyhoz, hogy a visszaadásra kötelezze. Ugyanezen a napon egy következő levél is íródott, amelyben Bethlen megkérdőjelezte Illésházy iránta való hűségét: „az vármegye mit ül és hever otthon, nem tudom; holott minden rend personaliter mellettünk vagy; talán Ferdinándhoz akarnak ismét állani. Kegyelmed ültesse mingyárt fel és maga personaliter hozza alá őket, lovagját, gyalogját.”⁸¹ A politikai helyzet változásával megkérdőjeleződött Illésházy a fejedelem iránti hűséges odaadása. Bethlen is érzékelte, hogy a főispán csak részben és kényszerből teljesíti a kéréseit. 1621. július 31-én kelt levelében nehezményezte, hogy Illésházy elfoglalta a Nyitra várához tartozó falvakat, augusztus 10-én rosszállását fejezte ki, hogy újra nem csatlakozott hadaival a harcolókhoz, augusztus 28-án pedig kifogásolta, hogy nem továbbította a szövetségeseinek küldött leveleket. Bethlen 1621 szeptemberében újabb hadi sikereket ért el, támadást intézett Morvaország ellen és több várost sikerült elfoglalnia. Illésházy feltételezhetően értesült e sikerekről, mivel a fejedelemhez való viszonyában változás állt be. Ezt mutatja az 1621. szeptember 16-án a szempci táborban kelt levél, amelyben Bethlen arra kérte Illésházyt, hogy hűséges emberei, Thurzó Szaniszló és Pogrányi György között a törvény alapján tegyen igazságot. A főhadiszállásáról, Magyarbródból november 8-án, november 19-én és december 15-én küldött leveleiben újabb és újabb kéréseket fogalmazott meg a fejedelem. Az egymás után következő levelek tanúsága szerint a kéréseket a főispán teljesítette – a hadbaszállás kivételével –, a fejedelem pedig hálás volt a szolgálatért és pénzbeli ellenszolgáltatást ígért. Az 1621 decembere és 1623 februárja között kelt levelek nem maradtak fenn, de az 1623. február 24-én Bethlen által Illésházy Gáspárnak küldött levél bizalmas hangneméből kitűnik, hogy a kölcsönös érdekek vezérelte kapcsolat ez idő alatt is fennmaradt, a fejedelem több levélben biztosította arról a főispánt, hogy „Kgdről feledékenyek nem vagyunk”.⁸²

Az 1621–1623 közötti időszakban nagyszámú morva menekült érkezett Erdélybe, a Morvaországban maradt protestánsok pedig követek segítségével próbálták a fejedelemmel a kapcsolatot fenntartani. 1623 elején Bethlen még lehetségesnek látta a harcok további folytatását. Ezért nem meglepő, hogy az Illésházy család birtokai – a morva határhoz való földrajzi közelségüknek köszönhetően – fontos szerephez jutottak. A fejedelem 1623. november 3-án a hodoníni táborból küldött levelében arra szólította fel a főispánt, hogy „menjen által Mezerichire”⁸³ és a morva főembereket kísérje hozzá. Ebben az időszakban Bethlen és Illésházy kapcsolatában komoly változás figyelhető meg:

⁸⁰ BETHLEN G. 1915, 38.

⁸¹ BETHLEN G. 1915, 40.

⁸² BETHLEN G. 1915, 52–53.

⁸³ BETHLEN G. 1915, 57.

míg a főispán a hadjárat első éveiben többször megkérdőjelezte és nem teljesítette a fejedelem utasításait, addig az 1623-ban kelt levelekben teljes alárendelődés figyelhető meg Illésházy részéről. Magatartása összefüggésbe hozható a hadszíntér a morva határhoz való áthelyeződésével és a tulajdonában lévő birtokok veszélybe kerülésével.

A hadjárat nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mert a fejedelem a szövetségeitől nem kapott utánpótlást, ezért a tervezett nyugati front nem valósulhatott meg. 1623. november 20-án megegyezés jött létre a császári biztosokkal. 1624. január 3-án kelt levelében Illésházy arra biztatta a fejedelmet, hogy kössön békét a császárral, mivel sem szövetséges országok, sem pedig a rendek nem támogatják háborús törekvéseit.⁸⁴ Bethlen 1624. január 11-én Besztercebányán kelt levelében figyelmeztette Illésházyt a veszélyre: „Kglmed hogy Trecsénben rendelte ugyan maradását, álljon maga szabad akaratján. Erős hely, de igen láb alatt vagyon.”⁸⁵ Az Illésházy birtokok morva határhoz való közelségét a fejedelem felhasználta a szövetségeivel való kapcsolattartásra – eközben folytak a tárgyalások a császárral –, leveleit a főispán továbbította és a kíséretet is ő adta a Morvaországból érkező lovasokhoz.⁸⁶ A császárral folytatott tárgyalások nem zajlottak zökkenőmentesen, a fejedelem 1624. március 27-én Kassáról küldött levelében a következőket írta: „ha az békesség végben nem mehet, bizony keserves csak gondolatja is az következő keresztyén vérontásnak; de én nem tehetek rólla, adjon az számot rólla, ki az oka leszen”.⁸⁷ Végül 1624 áprilisában aláírásra került a bécsi béke, ami Bethlen második hadjáratának a lezárását és a nikolsburgi béke megerősítését jelentette. A béke aláírását követően a fejedelem több alkalommal hívta magához Illésházyt,⁸⁸ de a főispán feltételezhetően nem tett eleget a kérésnek, mert Bethlen 1626. január 10-én kelt levelében nehezményezte, hogy 13 hónapja nem látogatta meg, és kérte, hogy szállásolja el és vendégelje meg a követe által küldött összegből menyasszonyát, Brandenburgi Katalint és annak szolgálóit. 1626. március 2-án Kassán megtartották az esküvőt, ezt követően Bethlen 1626. április 17-én Bodolán kelt levelében arra kérte Illésházyt, hogy a feleségét kísérő személyeket, Anna Zsófia braunschweigi hercegnőt és a brandenburgi választófejedeleme főkövetét, Schwarzenberg Ádám grófot szállásolja el visszaúton.⁸⁹ 1626. augusztus elején a harmadik magyarországi hadjárat megszervezése volt folyamatban, amelyben a fejedelem a külföldi szövetségeseknek szánt nagy szerepet, ezért 1626. augusztus 19-én kelt levelében arra kérte a főispánt, hogy segítse elő, hogy követei könnyen Mansfeldhez és János Ernő weimari herceghez juthassanak. Ugyanebben a levélben felhívta a figyelmét arra, hogy „ne Trecsénben, hanem Letaván lakják”.⁹⁰ Bethlen a levél megírásakor is sejthette, hogy a hadszíntér áthelyeződik – ami meg is történt szeptember 18-án, amikor Mansfeld és János Ernő weimari herceg seregeivel

⁸⁴ BETHLEN G. 1915, 63.

⁸⁵ BETHLEN G. 1915, 67.

⁸⁶ BETHLEN G. 1915, 68.

⁸⁷ BETHLEN G. 1915, 71.

⁸⁸ BETHLEN G. 1915, 74–75.

⁸⁹ BETHLEN G. 1915, 82.

⁹⁰ BETHLEN G. 1915, 87.

Magyarországra érkezett –, és az átvonuló sereg nagy pusztítást fog okozni.⁹¹ Bethlen 1626. október 8-án a szécsényi táborban kelt levelében arra figyelmeztette a főispánt, hogy „az hadaknak felette nagy szükségek leszen az élésre; ha Liptó, Árva, Túróc, Trencsén meg nem szerzi éléseket pénzekért és non gratis, felette igen megfogyatkoznak”.⁹² A fejedelem a főispántól a sereg megfelelő módon való ellátását várta el, hogy elégséges számú katona állhasson készenlétben, és hogy megakadályozza a nem megfelelő ellátásban részesült katonák pusztítását. Illésházy 1626. november 14-én írott levelében segítségért folyamodott Bethlenhez: „az amnistia én nekem Kgmes Uram ha generaliter megleszen is, csak nyilván való hostilitások ellen használ; [...] könnyen megfosztathatom, ha az Isten nem könyörül rajtam s Fölséged sem gyámolít, mind életemtől, mind jószágomtól”.⁹³ Illésházy helyzete egyre nehezebbé vált a hadjárat ideje alatt, az átvonuló seregek nagy pusztítást vittek végbe birtokain, és a fejedelem sem rendelkezett megfelelő számú szövetséggel, hogy a harcokban győzedelmeskedjék. Végül a magyarországi és a külföldi szövetségesek hiánya miatt Bethlen rákényszerült, hogy aláírja a hadjáratot lezáró békét 1626. december 20-án Pozsonyban. Néhány hónappal a béke aláírását követően a következőket írta a fejedelem a főispánnak: „rövid szóval csak azt írjuk, hogy senkinek nagyobb gyalázatjára és kárára nem volt a nicolsburgi, sem az bécsi, sem az mostani pacificatio nem esett, mint minnen magunknak”.⁹⁴ A fejedelem mindhárom hadjárata során – a szövetségesek és támogatók hiánya miatt – rákényszerült arra, hogy számára nem mindig kedvező feltételekkel békét kötjön a császárral, több hónappal az utolsó békekötést követően is magyarázkodik, és kényszerű döntésnek tartja a békekötést. 1627 áprilisa és 1629 novembere között Bethlen és Illésházy kapcsolata továbbra is fennmaradt, ezt bizonyítja, hogy ez időszakban több levélváltás is történik közöttük, sőt Illésházy István több hónapot tölt a fejedelem udvarában. Bethlen Gábor 1629. november 2-án Váradon kelt utolsó levele is ennek az évtizedeken át tartó, egymást támogató kapcsolatnak a bizonyítéka, ami egészen a fejedelem haláláig fennállott.

A fejedelem és Illésházy közötti kapcsolat az 1619–1621 közötti időszakban több szempontból is rendkívül érdekesnek tekinthető. Esterházy Miklós a fejedelmet támogató nemesek közé sorolta a főispánt, ez a megállapítása azonban valójában csak a hadjárat első, a fehérhegyi csatáig terjedő időszakára vonatkoztatható. Illésházy a fejedelemmel fenntartott jó kapcsolata feltételezhetően nagyrészt annak volt köszönhető, hogy egyéni karrierlehetőséget és családjá további emelkedésének esélyét látta a hadjárat sikerében. Nagybátyja, Illésházy István házasságai révén emelte a családot a Magyar Királyság főúri családjai közé,⁹⁵ s most tekintélyes birtokszerzéssel gyarapodhattak volna. Illésházy e törekvését még a fejedelem kedvezőtlen hadi helyzete sem befolyásolta. Pél-

⁹¹ BETHLEN G. 1915, 86–87, 89.

⁹² BETHLEN G. 1915, 96.

⁹³ BETHLEN G. 1915, 103.

⁹⁴ BETHLEN G. 1915, 112.

⁹⁵ PÁLFFY 2010a.

dául 1621-ben több olyan levél íródott, amelyben Bethlen számon kérte hívét, hogy miért tulajdonított el másnak adományozott birtokokat. Illésházy feltétlen hűsége töretlen volt, amíg a fejedelem arra nem kérte, hogy harcoljon mellette a császár ellen. A főispán különféle kifogásokra hivatkozva ugyan, de elodázta ezt a kötelezettségét. Bethlen Illésházyhoz való hozzáállása is elgondolkodtató. Már 1619-ben fontosnak tartotta levelében jelezni, hogy mennyire fontosnak ítéli a főispán támogatását. Feltételezhetően az Illésházy család birtokainak elhelyezkedése is az egyik oka volt annak, hogy a fejedelem ennyire fontosnak tartotta a bizalmas kapcsolat fenntartását: így könnyen kapcsolatot tarthatott a szövetségeseivel és segítséget kaphatott tőlük. A fehérhegyi csatát követően megromlott a kapcsolatuk – a fejedelem törekvései nem szolgálták többé a főispán érdekeit, ezért a levélben érkező kérések nem teljesültek –, ennek ellenére Bethlen nem tett komolyabb lépéseket Illésházy ellen, csupán fenyegette, parancsot küldött neki és kérte. Érzékelte, ám hatékonyan nem tudott fellépni a főispán ellen, aki az érdekeinek megfelelően teljesítette ugyan a fejedelem kéréseit, de a császárral nyíltan nem akart szembeszegülni. Az 1621 decembere és 1623 februárja közötti időszakból nem maradtak fenn levelek, azonban Bethlen 1623. február 24-én kelt levelének bizalmas hangneméből kitűnik, hogy a közöttük fennálló kapcsolat nem szűnt meg, sőt a fejedelem további szolgálatokat várt el a főispántól. Sőt Illésházy Bethlen Gáborhoz való viszonyában jól érzékelhetően változás figyelhető meg, kialakult az alá- és fölérendeltségi viszony, ami feltételezhetően szorosan összefügg a hadszíntér az Illésházy-birtokok közelébe való áthelyeződésével. A második magyarországi hadjárat lezárulását követően a főispán Bethlen személyes megjelenését sürgető kéréseit figyelmen kívül hagyta. A fejedelem harmadik hadjárata során Mansfeld és János Ernő weimari herceg seregei átvonultak az Illésházy-birtokokon és nagy pusztítást hagytak maguk után. A főispán 1626. november 14-én írott levelében birtokai és élete elvesztésétől tart, ezért Bethlen segítségét kéri. Illésházy helyzete a béke aláírásával rendeződött és a hadjáratot megelőző állapotokhoz tért vissza. A főispán bizalmas kapcsolata a fejedelemmel egészen annak haláláig fennállt.

1.6. Protestánsellenes intézkedések a cseh királyságbeli helyzet stabilizálása után

A fehérhegyi csatát követő változásokat a Megújított Országos Rendtartás kodifikálta Csehországban 1627-ben, Morvaországban pedig egy évvel később. A rendtartás XXXIII/A cikkelye egyedüli elfogadott vallásként a katolikus vallást nevezte meg.⁹⁶ Csehország a Habsburg berendezkedés megkezdésekor még túlnyomó többségben lévő protestáns lakosságát komoly döntéshelyzet elé állították a kikényszerített változások:

⁹⁶ RAK 1989, 40.

vagy a katolikus hitre való áttérést választják, és ezzel megtagadják hitüket, vagy elhagyják az országot és hátrahagyják megszerzett javaikat. Ez a döntési szabadság kizárólag a szabad lakosságra (nemesekre, polgárookra és az értelmiségi rétegre) vonatkozott, a hűbéri kööttségben élő jobbágyokra nem.⁹⁷ A Cseh Királyságot Cseh-, Morvaország és Szilézia alkotta. Mindhárom országrész eltérő társadalmi és gazdasági berendezkedéssel rendelkezett a fehérhegyi csatát megelőzőleg is; a csatát követően ez a különbözőség eredményezte, hogy a rekatolizáció eltérő módon zajlott le.⁹⁸

A többségében protestánsok által lakott Csehországban kezdődött meg legelőször a Frigyes királlyá koronázó és támogató nemések üldözése és vagyonelkobzása, mivel a rendi felkelés kiindulópontja (a prágai defenesztráció, 1618) ebben az országrészben történt és a cseh nemések fosztották meg II. Ferdinándot a tróntól. Mivel ezek a nemések nagyrészt csehországi birtokokkal rendelkeztek, ezért nem meglepő, hogy a vagyonelkobzások legnagyobb számban a cseh országrészben valósultak meg, itt került át a legtöbb és legkiterjedtebb birtoktest császárhű nemések kezébe. A prágai érsek, Jan Lohelius is Csehországban tartotta legkritikusabbnak a helyzetet, ezért erre az országrészre alapozva dolgozta ki a rekatolizációs tervét a császári tanács számára 1620-ban. A koncepciója három fő pontból tevődött össze: „az egyházi előjárók választásának jogát el kell venni a városoktól és a nem katolikus nemességtől, át kell ruházni az érsekségre; a királyi birtokokon megüresedett egyházi helyeket kizárólag katolikus egyházi személyekkel kell betölteni; a prágai egyetemet át kell adni a jezsuitáknak, majd hasonlóan kell eljárni a nem katolikus gimnáziumokkal is”.⁹⁹ A pápai nuncius Carlo Caraffa is támogatta e törekvéseket, mivel úgy vélekedett, hogy a nem katolikus egyháziak elűzését követően a nem katolikus polgárság hajlandó lesz áttérni a katolikus hitre. II. Ferdinánd támogatta ugyan e tervek megvalósítását, de Liechtensteini Károly csak 1622-ben hozott először rendelkezéseket a lutheránus papok ellen és a prágai egyetem is 1622-ben került a jezsuiták vezetése alá.

A morvaországi helyzet némileg különbözött a csehországitól. Itt már Fehérhegy előtt is a plébániák több mint felén katolikus egyházi személyek szolgáltak, a kolostorok megszakítás nélkül működtek. Franz von Dietrichstein már 1620-at megelőzően is gondoskodott a rekatolizációról kiterjedt birtokain, a csatát követően a császár megerősítette a hatalmát. A vagyonelkobzások idején a már meglévő birtokaihoz nagyobb területeket szerzett. Megközelítőleg 150 birtokot érintett a csatát követő vagyonelkobzás, ezeket a császár emberei kapták. Ezt követően, ahogyan Csehországban, a nem katolikus papoknak el kellett hagyniuk az országot. Dietrichstein nagy gondot fordított arra is, hogy a testvériség tagjai és az újrakeresztelkedők se maradjanak az országrészben.

A sziléziai helyzet mind Csehországtól, mind pedig Morvaországtól különbözött. A rekatolizációs törekvéseket ebben az országrészben rendkívül nehéz volt végrehajtani.

⁹⁷ HORVÁTH P. 1985, 167.

⁹⁸ Az itt következő ismertetés alapvető támpontja: ČORNEJOVÁ–KAŠE–MIKULEC–VLNAS 2008, 84–107.

⁹⁹ ČORNEJOVÁ–KAŠE–MIKULEC–VLNAS 2008, 91.

A lakosság nagyobb része lutheránus volt, a főnemesek közül pedig többen kálvinisták. A vagyonelkobzás csupán a Frigvest támogató nemesekre terjedt ki. A helyzet nehézségét az is mutatja, hogy csak 1625-ben fogalmazott meg tervet az országrész rekatolizációjára a jezsuita Christoph Weller.

A protestáns vezető réteg elvándorlása vagy háttérbe szorulása nagy társadalmi vákuumot hozott létre a cseh korona országaiban, amelyet rövid időn belül császárhű német és spanyol nemesek, értelmiségiek és hivatalnokok töltöttek be. Az idegenek többsége a német nyelvet beszélte, némileg megbontva a cseh és a német nyelv közötti egyensúlyt. A cseh korona országaiban a cseh nyelv mellett korábban is hivatalos nyelvnek számított a német nyelv. 1615-ben hoztak ugyan a cseh nyelvet egyedüli hivatalos nyelvként engedélyező törvényeket, de a felkelés időszakában a cseh rendek sem tartották magukat ezekhez a törvényekhez – több német anyanyelvű vezető fontos pozíciót költött be közöttük, például Thurn gróf és Linhart Colona z Felsu¹⁰⁰ –, és ezzel megerősítették a hosszú ideje fennálló kétnyelvűséget.¹⁰¹ Fehérhegy után az országrészekbe érkező idegenek hatására az érzékeny egyensúly a német nyelv javára billent el, és elkezdődött a cseh nyelv kiszorulása a közös kommunikációból. Mindezeket a politikai és társadalmi átalakulásokat még az itt élő katolikusok is aggodalommal figyelték.

A korábban a császár rossz tanácsadóinak bélyegzett jezsuiták a felkelés bukása után visszatérhettek állomáshelyeikre és folytathatták tevékenységüket, azonban mindent alapjaitól kellett újjáépíteniük.¹⁰² A rendházaik, templomaik és minden ingóságuk megsemmisült, ezért a császári udvar és a katolikus nemesek támogatását felhasználva építették újra állomáshelyeiket és kezdték el ellenreformációs tevékenységüket. Prága volt az első állomáshelyük, ahová visszatérhettek, majd később birtokba vehették a vidéki rendházaikat is.¹⁰³ A jezsuiták a fehérhegyi csata helyét dicsőséges helynek tekintették, ahol a császáriak döntő vereséget mértek az eretnek protestáns rendekre, akik fellázadtak jogos uralkodójuk ellen. A katolikus vezető réteg azt is világosan látta, hogy a megváltozott politikai és társadalmi helyzetben új alapokra kell helyezni a cseh korona országrészeinek és lakóiknak identitását megadó elemeket, és ezáltal mind a belső, mind a külső közvélemény előtt biztosítani a történelem legitimitását való megítélését. Annál inkább szükség volt erre, mivel a csatavesztést követően a Habsburg örökös tartományok közé iktatott ország belső viszonyai radikálisan átalakultak. A katolikus csehek fontosnak tartották kiemelni, hogy hitük kezdetei a régmúltra nyúlnak vissza. Szorosan ezzel függött össze a törekvésük, hogy megújítsák Szent Prokop ünnepét és a huszitizmus előtti cseh történelem iránti fokozott érdeklődést.¹⁰⁴

E korszak kiemelkedő alakja Bohuslav Balbín (1621–1688), aki jezsuita szerzetesként és a cseh történelem kutatójaként fejtette ki tevékenységét. Élete során több rend-

¹⁰⁰ PEKAŘ 1990, 147.

¹⁰¹ BERKES 2009, 26.

¹⁰² KOVÁCS E. 2015, 51–54.

¹⁰³ KOVÁCS E. 2015, 53–62.

¹⁰⁴ BERKES 2009, 27.

házban is tevékenykedett, például Český Krumlovban, Prágában, Olomoucban és Jičínben. Életpályája lehetővé tette, hogy történeti kutatásokat végezzen. 1669-ben készült el *Epitome historica rerum Bohemicarum* című első történelmi témájú összefoglalójával, amelynek kiadását Martinic fővágróf leállította, és csak 1677-ben jelenhetett meg császári engedéllyel.¹⁰⁵ 1670-ben megírta legjelentősebb munkáját, *Dissertatio apologetica pro lingua Slavonica, praecipue Bohemica* című latin nyelvű művét,¹⁰⁶ amelyet a tartalma miatt életében nem jelentethetett meg és a szerző nem is szánta kiadásra. Még egy évszázaddal később, 1775-ben is csak a cenzúrát kijátszva sikerült azt kinyomtatni, majd nem sokkal később vizsgálat alá vonták. A betiltott könyvek listájára nem került ugyan fel, de a prágai Gubernium a példányok összegyűjtését és megsemmisítését parancsolta meg.¹⁰⁷ A szerző a cseh nyelv védelmében írta meg a művét, amelyben elpanaszolta, hogy tarthatatlan állapotok uralkodnak a cseh országrészben. Ennek a legfőbb oka, hogy a csehek befogadták az idegeneket (németeket, spanyolokat, franciákat), azonban a betelepülők a kövér haszon, szép házon és gazdag feleségen kívül nem értékelik és tartják tiszteletben a cseh nyelvet, a szokásokat és a hagyományokat. A szerző felsorolja a cseh történelem azon korszakait, amelyekben a cseh nyelv vesztélyben forgott és már-már többségbe kerültek a németek. Ilyen volt például a II. Ottokár (1230–1278) halála utáni időszak, amikor „svábok és brandenburgiak tömege özönlött be az országba, úgyhogy [...] egy csehre akkor tíz német jutott”.¹⁰⁸ Említést tesz IV. Vencel 1409-es Kutná Hora-i dekrétumáról, amely megerősítette a csehek szerepét a prágai egyetemen és előidézte a németek (egyetemi tanárok és diákok) kivonulását az országból és a lipcsei egyetem megalapítását.¹⁰⁹ Balbín a rendi felkelést jelölte meg a legnagyobb veszedelemnek, amely a haza és a nyelv ellen támadt. Véleménye szerint a protestáns főurak voltak azok, akik pusztulásba taszították az országot és övéik helyett idegeneket segítettek hatalomra. A fehérhegyi csata megtörte ugyan az eretnek rendek hatalmát, azonban „a cseh föld nagy részét idegenek, főképpen katonák között osztották szét, s az ország, mint nagy lakomára született állat, vagy mint a kutya közé vetett nyúl, szétszaggattatott.”¹¹⁰ Balbín a katolikus oldal véleményét hangoztatja, amikor a rendi felkelést az eretnek rendek törvényes uralkodójukkal szembeni felkelésének tartja és a fehérhegyi csatát a jogtalanul fellázadt urak leverésének. Fehérhegyre azonban nem a dicsőség színhelyeként tekint. Elismeri ugyan, hogy a katolikus vallás számára „szerepcsés hely” volt, de sorsfordító is¹¹¹ – kiindulópontjaként az elnémetesedésnek és a régi cseh lakosok háttérbe szorulásának. A két nép hétszáz éves együttélésének negatív tapasztalatait sűrítette össze munkájában,¹¹² és a cseh nép, nyelv és szokások megmára-

¹⁰⁵ BERKES 2015, 271–283.

¹⁰⁶ BALBÍN 1672/1923.

¹⁰⁷ BERKES 2015, 283.

¹⁰⁸ BALBÍN 1672/1988, 78.

¹⁰⁹ BALBÍN 1672/1988, 80.

¹¹⁰ BALBÍN 1672/1988, 85.

¹¹¹ BALBÍN 1679/1986, 72.

¹¹² BERKES 2003, 78–79.

dásáért szólalt fel. Művét kettősség jellemzi: a beköltöző német nemesekkel, polgárokkal és hivatalnokokkal szembeni ellenszenv, ugyanakkor a Habsburg hatalomhoz és a császárhoz való feltétlen hűség és bizalom.

A fehérhegyi csata elvesztése a katolikusok és a protestánsok számára is számos folyamat kiindulópontját jelentette. A katolikusok pozíciói megerősödhetnek ugyan hazájukban és a jezsuiták megkezdheték ellenreformációs tevékenységüket, de ezzel párhuzamosan megkezdődött a cseh korona országainak elnémetesítése is. Az ország vezető pozícióiba idegeneket ültettek be, akik számára a cseh nyelv és szokások nem jelentettek semmit. A protestánsok számára pedig olyan folyamatok kiindulópontja lett a történelmi fordulópont, amelyek a haza elvesztéséhez és az értelmiségi réteg szétszóródásához vezettek.

Katonai és politikai sikerei birtokában II. Ferdinánd magyaránú közjogi átalakításokat hajtott végre a Német-Római Birodalom egészében is.¹¹³ 1623-ban a pfalzi uralkodó választófejedelemi tisztségét átruházta a katolikus Miksa bajor uralkodóra. 1629 márciusában a birodalom egészére kiterjedő jogérvennyel kibocsátotta restitúciós ediktumát. Az intézkedés visszajuttatta volna a katolikusok birtokába mindazokat az egyházi birtokokat, amelyek az augsburgi vallásbéke, vagyis 1555 óta kerültek protestáns kézbe. A döntés előkészítése éveken át tartott a bécsi udvarban, és a császár tanácsadói két táborra oszlottak a kérdésben. A militáns katolikus tanácsadók nagyszabású és a későbbiekben a protestantizmus teljes kiiktatásával kecsegtető intézkedéseket sürgettek. A mérsékelték olyan békés megegyezést szorgalmaztak, amely képes konszolidálni a katolikus szerzeményeket akár a protestánsoknak tett némely engedmények árán is. Számukra a háborús állapotok meghosszabbítása az elért nyereségek veszélyeztetésével és a lakosság szenvedéseinek megsokszorozásával volt egyenlő. A katolikus választófejedelmek 1627. novemberi mühlhauseni gyűlésén, bizalmas körben már napirendre tűzték az ügyet. A kérdést az 1624-ben a császár gyóntatójává vált Lamormaini jezsuita atya intranzigens gondolkodása döntötte el, akivel az uralkodó még grazi tanulmányi éveiben került bensőséges kapcsolatba. Lamormaini szeme előtt, ahogyan azt Dietrichstein kardinálisnak írott levelében kifejtette, már az a nagyvonalú terv lebegett, hogy a katolikus kézre visszakerülő birtokok jövedelme lehetővé teszi majd mintegy nyolcvan új jezsuita kollégium felállítását szerte Észak-Németországban. A kiereszkolt intézkedés nem tett különbséget a birodalom többnyire kálvinisták lakta, a felkelésekben részt vevő államai és azok között a többségükben lutheránus államok között, amelyek a cseh királyságbeli események idején hűségesek maradtak a császárhoz. Az utóbbiak közül Szászország és Brandenburg volt a két legjelentősebb (egyben ezek uralkodói maradtak protestánsok a választófejedelmek hétfős testületében), így az ediktum merev intézkedései közrejátszottak ezek elidegenítésében, és drasztikusan csökkentették a császár birodalmon belüli támogatottságát. Az ellenreformációs intézkedések külső, diplomáciai támogatása szempontjából Franciaország állásfoglalása kapott döntő szerepet. Lamormainiék, sú-

¹¹³ A közjogi és politikai eseménytörténet itt kezdődő összefoglalásának alapja: BIRELEY 1976.

lyosan félreértve a francia valláspolitikai helyzetet, Richelieu támogatására számítottak. A francia udvart azonban nem csupán eltérő irányokba mozgó valláspolitikai gondolkodása tette tartózkodóvá, hanem az a konfliktus is, amely Észak-Itáliában alakult ki a spanyol Habsburgok és Franciaország között Mantova birtoklásáért. A helyzet alakulásában döntő szerepet játszott, hogy VIII. Orbán pápa a franciák mellé állott, vagyis a pápai állam itáliai érdekeit elébe helyezte a németországi ellenreformáció ügyének. Így a Bécsben frankofilnak tartott Lamormaini körül lassan fogyott a levegő a spanyol párttal szemben. A belső elégedetlenség fokozódása és a külső támogatás elmaradása hozta helyzetbe Gusztáv Adolf svéd királyt, aki 1630 nyarán kezdte meg hadmozdulatait Észak-Németországban és 1631 szeptemberében megsemmisítő vereséget mért a katolikus erőkre Breitenfeldnél. A következő év nyarán rövid időre még Prága visszavétele is sikeres volt. Végül több ok együttese óvta meg a bécsi uralkodót attól, hogy a katonai helyzet gyökeres fordulata birodalmi célkitűzéseinek teljes összeomlását okozza: Gusztáv Adolf váratlanul meghalt, 1634-ben a nördlingeni katolikus győzelem visszaállította a katonai erőegyensúlyt, János György szász választó megkörnyékezésére pedig a bécsi udvar tárgyalásokat kezdeményezett. A vele kialakított úgynevezett pírnai pontok az 1627. november 12-i állapotokat vették alapul a vitatott egyházi birtokok hovatartozása és a vallási jogok biztosítása tekintetében. Az 1635. évi prágai megállapodás kevés módosítással ezeknek a pírnai pontoknak a ratifikálását jelentette, lezárva a Fehérhegy utáni militáns ellenreformációs ideológia érvényesülésének időszakát, visszatérést jelezve az augsburgi vallásbéke idejének mérsékelt katolikus politikájához, és már a majdani vesztfáliai békeintézkedéseket anticipálva.

1.7. Az exuláció fajtái

Tomáš Knoz szerint az *exuláns* kifejezés annak a diskurzusnak a következménye, ami „a helyi lakosok és a menekültek konfrontációja során a befogadó helyen kialakult.”¹¹⁴ A fehérhegyi csatát követő morvaországi emigrációról írott tanulmányában az emigráció kilenc fajtáját különbözteti meg. Az emigráció kifejezését a szabad népességre alkalmazta, a jobbágyság esetében a lakóhely elhagyását szökésként értelmezte.

Az első általa megnevezett emigrációfajta a hivatalosan meg nem engedett, de elűrt jelenlét. A fehérhegyi csatát megelőzően ez a zsidók és az újrakeresztelkedők vallási csoportjára volt leginkább jellemző, akiket az országgyűlés távozásra szólított fel, de földesuraik magas büntetés megfizetése árán is maguk mellett tartották őket, mivel még így is hasznuk származott a jelenlétükből és tevékenységükből. A legismertebb példa erre a Kralicei Biblia nyomtatója, Zachariáš Šolín esete, aki hosszú ideig zavartalanul dolgozhatott id. Karel Žerotín birtokán. A nyomdászoknak és a testvériség tagjainak is

¹¹⁴ KNOZ 2008.

csak a 17. század húszas éveiben kellett elhagyniuk Morvaországot. Az emigráció második fajtája a rejtőzködés a patrónus birtokán. Ebben az esetben belső emigrációról beszélhetünk, mivel általuk jól ismert és megbízhatónak tekintett helyen rejtőztek el a hatóság elől a nem kívánatos személyek. A morva nemesekre és testvérközösségekre volt jellemző, akiknek egy csoportja a csatavesztés után arra kérte id. Karel Žerotint, hogy fogadja be őket birtokaira. Ennek következményeként a Brandýs nad Orlicí-i birtokán protestáns központ alakult ki, Comenius 1623–1628 között rejtőzködött itt. A harmadik típusú emigráció a büntetés előli elmenekülés. A fehérhegyi csatát követően Pfalzi Frigyes támogatói és a kíséretébe tartozó cseh és morva nemesek menekülni kényszerültek. A császár többszöri felszólítására – a törvény előtt kellett volna számot adniuk tetteikről – sem tértek vissza hazájukba, ezért birtokaik elkobzásra kerültek, például a žerotíni Ladislav Velené. A negyedik fajtája: az emigráció mint büntetés. 1628-ban a Megújított Országos Rendtartás kodifikálásával a nem katolikus vallású személyeknek el kellett hagyniuk Morvaországot, például Pertold Bohobud királyi marsall is ebben a sorsban osztozott. Az ötödik fajtája: az emigráció mint lehetőség a harcra. Ide azok a személyek sorolhatóak, akik radikálisan Habsburg-ellenesek voltak. A csatavesztés után folytatni akarták a harcot a Habsburg uralommal szemben; számukra az emigráció ennek lehetőségét biztosította. Ilyen volt Václav Bítovský, aki közvetlenül exulációját követően János György seregébe lépett be. Az emigráció hatodik típusa: emigráció mint lehetőség a hazatérésre. Az exulánsok több csoportja közvetlenül a morva és a cseh határ mentén telepedett le, remélve, hogy javul a politikai és vallási helyzet. Ilyen volt Mikuláš Drabík, aki hittársaival Lednícen és Szakolcán tartózkodott. Az emigráció hetedik fajtája: az emigráció mint lehetőség mások megsegítésére. Több külföldre költöző nemesi család rövid idő alatt nagy befolyásra tett szert az őket befogadó városokban, ennek köszönhetően lehetőségük volt sorstársaikat támogatni nehéz helyzetükben. Id. Karel Žerotín, akinek 1628-ban el kellett hagynia Morvaországot, a Habsburg Mátyásnak a múltban tett szolgálatai jutalmaként megtarthatta vagyona és birtokai egy részét. Az emigráció nyolcadik fajtája: a kényszerű emigráció alóli kivétel kérése. Ide tartoztak azok a protestáns morvaországi polgárok, akik a fehérhegyi csatát megelőzőleg is és azt követően is hűségesen kitartottak a Habsburg család mellett, azonban a rendtartás kodifikálásával nekik is távoznuk kellett az országból, ezért kérelmekkel próbálták kieszközölni, hogy visszatérhessenek. Ilyen volt Štěpán Schmidt z Freihofenu, aki császári tisztviseleként a birtokelkobzásokat intézte. 1628-ig semmi nem kényszerítette arra, hogy áttérjen a katolikus hitre, azonban a rendtartás bevezetésével minden megváltozott, el kellett adnia a birtokait és el kellett hagynia Morvaországot. A családját katolizált, birtokai a fia tulajdonába kerültek. Schmidt külföldről próbált kivételt kieszközölni a császártól. Végül engedélyt kapott három-hat hónapos időszakokra, hogy visszatérjen hazájába. Az emigráció kilencedik formája – Knoz ennek „az emigráció mint a labirintuson átvezető út” elnevezést adja – az előző típusok személyes életutakban való, egymást váltó összeötvöződése. E kombináció figyelhető meg az értelmiségi réteg jelentős csoportjainak életpályáján, akiknek előbb hosszú ideig tartó belső emigrációba kellett vonulniuk hazájukban, remélve a helyzet javulását; hazájuk elhagyását

követően a radikális katonai irányvonalat támogatták, ami reményeik szerint visszahozhatta volna a Fehérhegy előtti állapotokat; majd határon túli befogadó közösségük fontos, alkotó és tevékeny tagjai lettek. Ez a három szakaszból álló emigrációs modell tetten érhető Comeniusnál is.¹¹⁵

1.8. Vallási állapotok a menekültek érkezése előtt: Alsó- és Felső-Magyarország vs Lengyelország

Viszonylag jól ismertek és ezért nem szorulnak részletes ismertetésre azok az alsó- és felső-magyarországi vallási fejlemények, amelyek az elsősorban németek lakta városok lutheránus arculatát kialakították. Az ágostai hitvallás befogadása már az 1546. évi eperjesi zsinaton kimondatott, és ugyanebbe az irányba lépett az 1548-as *Confessio Pentapolitana* Bártfa, Eperjes, Kisszeben, Kassa és Lőcse tekintetében. Az 1559-es *Confessio Heptapolitana* elsősorban a bányavárosok hasonló orientációját rögzítette, akárcsak a huszonnégy szepesi városét az 1568-as *Confessio Scepusiana*. Az ágostai normák figyelembevételével készültek Trencsén 1580. évi egyházi előírásai. A bécsi béke kedvező vallási légkörében jött létre az észak-magyarországi lutheránus egyház-szervezet az 1610. évi zsolnai¹¹⁶ és az 1614. évi szepesváraljai zsinatokon. Ezek a zsinatok az ágostai hitvallás mellett a *Formula Concordiae* szövegét is teológiai normájuk alapjaként tekintették. Az ágostai hitvallás cseh nyelvű szövege Jiří Třanovský fordításában vált a magyarországi szlávajkú lutheranizmus alapiratává.

Az előzőekből egyébként az is következik, hogy a cseh- és morvaországi, meg a magyarországi vallási és etnikai határvonalak elrendeződése némiképpen különbözőt egymástól. A cseh korona országaiban az augsburgi hitvallás elfogadása elsősorban a németajkú lakosság számára volt problémamentes, míg a szláv népesség vallási nézeteit a huszita eredetű nemzeti vallási hagyományok is színezték valamelyest, kiét inkább, mint a cseh testvérekét, kiét kevésbé, mint az utraquistákét. Eléggé hasonló helyzet ez az erdélyihez, ahol a lutheránus felekezethez tartozás egyben etnikai csoportot is meghatároz. Magyarországon viszont az ágostai hitvallás határozottan túllép a német etnikumon, a helyi szlávajkú népességre is kiterjed, sőt körükben még a *Formula Concordiae* elfogadását is jelenti. Ennek következtében persze az is állítható, hogy a cseh- és morvaországi menekültek kisebb, németajkú, lutheránus hányadának könnyebb beilleszkedési lehetőségek adódtak Magyarországon, mint a szlávajkú többségnek, akiknek az esetében valamilyen mértékű vallási adaptációra is szükség volt. A *Confessio Bohemica* inkább jogi, semmint tanbeli egysége alatt jogokat élvező, sokszínű, változatos vallási irányokat megtestesítő cseh és morva lakosság egy része számára a lutheránus

¹¹⁵ WEIS 2004, 56.

¹¹⁶ ZSILINSZKY 1910.

egyházszervezetbe való beilleszkedés lehetősége kínálkozott, míg a cseh testvérek közösségeiből érkező menekültek – folytatva a hazájukban az elmúlt évtizedekben jellemző orientálódást – sokkal inkább a helvét irány felé tájékozódtak.¹¹⁷

Lengyelországban már a 16. század utolsó harmadában érvényesültek olyan törekvések, amelyek a katolikus egyházal szemben egységbe tömörítették volna a protestáns nézeteket valló közösségeket. A nagyrészt németajkú lengyelországi lutheránusok, a lengyel kálvinisták és a cseh testvérek köréből már ekkor kivált Polska Jednota ilyen irányú tárgyalásai látványos eredményeket tudtak felmutatni (Sandomierz, 1570; Toruń, 1595). A tényleges együttműködésből azonban a lutheránusok hamar kivonultak, Nagy-Lengyelország morva testvérei és Kis-Lengyelország kálvinistái között viszont már 1555-ben létrejött egy egységes egyház a vallási hagyományok különbségének kölcsönös elismerésével. Ez az unió a 17–18. század egészén át fennmaradt.¹¹⁸ A cseh menekültekből álló legerősebb lengyelországi vallási közösség a lengyel–német határon fekvő Leszno városában jött létre 1552-ben. A település földesurai, a morva közösséghez tartozó Leszczyński grófok kedvező feltételeket biztosítottak letelepedésükhöz és 1555-ben indított iskolájuk működéséhez. A helyi lengyel és német lakosság által látogatott iskola 1624-ben akadémiává alakult. Tanári kara jól tükrözte a protestáns közösség vegyes etnikai összetételét: volt közöttük sziléziai, magyarországi és helyi német, helyi lengyel, prágai cseh. Az oktatók a legjelentősebb kálvinista egyetemi központokban nyertek kiképzést, Odera-Frankfurtban, Leidenben, Franekerben. 1628-ban csatlakozott a közösséghez Comenius, de csak 1636-ban vette át az akadémia rektori tisztségét. Ebben az időben az intézmény már tízfőnyi tanszemélyzettel rendelkezett. Comenius előbb 1641–1648 között, majd sárospataki tartózkodása idejére, 1650–1654 között távol volt intézményétől. Az iskolát 1630 óta nyomda is kiegészítette, amelyet egy sziléziai menekült működtetett és amely az Unitas Fratrum legfontosabb kiadványainak megjelentetőjeként dolgozott. 1630–1655 között legalább másfél száz kiadvány köthető a nyomda működéséhez. Az iskola tanárai és tanítványai rendszeres kapcsolatokat tartottak fenn Angliával és Hollandiával. Így Comenius 1641. évi angliai látogatása idején Leszno neve már ismerősen csengett az angliai művelődési központokban. Érdemes még azt is megjegyezni, hogy a szociniánusok rakówi iskolája és a lesznoi intézmény között is élénk szellemi cserekapcsolatok bontakoztak ki.¹¹⁹ A lesznoi iskola és nyomda a lengyel katolikusok és protestánsok közötti polgárháborúval kísért lengyel–svéd háború idején, 1656-ban pusztult el először, amikor mint hírhedt protestáns központot a katolikusok felgyújtották. Arculatuk tisztaságának megőrzése és hatáspotenciáljuk fokozása érdekében még szorosabb kapcsolatokat kerestek hollandiai és angliai eszmetársaikkal (amit jól mutat például a Lewis Bayly *Praxis pietatis*a cseh nyelvre fordításának ügyében a magyar fordításával nagyjából egy időben kifejtett erőfeszítésük), politikai és diplomáciai befolyásuk delelőjeként pedig az az időszak nevezhető meg, amikor Comenius sá-

¹¹⁷ DANIEL 1980.

¹¹⁸ HANS 1959, 197.

¹¹⁹ HANS 1959, 207.

rospataki tartózkodása révén esélyük látszott lenni a kálvinista erdélyi fejedelem politikai orientációjának és céljainak befolyásolására, érdekkörükbe való vonására.

1.9. Cseh és morva exulánsok Alsó- és Felső-Magyarországon

Ahogy előzőleg láttuk, a cseh rendi felkelés felső vezetői közül nem kevesen nemhogy az országot, még a Német-Római Birodalom területét is elhagyták, s a németalföldi városokban kerestek menedéket. Nem távozott ily messzire az a főként polgári és értelmiségi réteg, amely Bethlen Gábor és a császár 1624-es békekötését követően, látva, hogy helyzetük nem mutatja a javulás közeli reményét, nagy számban választotta az emigrációt. Sokan közülük az alsó-magyarországi, határ menti területekre települtek át. A kiűzötteket magyar főurak, kezdetben a lutheránus Illésházyak, Révayak, Thurzók, Osztrothok, később a kálvinista Rákóczi család vette pártfogásába. Az Alsó- és Felső-Magyarországon nagyobb birtokkal rendelkező főúri családok a menekülteket letelepítették saját birtokaikon, és előfordult, hogy előjogokat is biztosítottak számukra, hogy elősegítsék a beilleszkedésüket. A papok betagozódtak a magyarországi evangélikus egyházba, gyakran szintén főúri támogatással, hiszen a főurak megválogatták nemcsak az udvari lelkészeiket, hanem azokat a papokat is, akikre a birtokaikon élők lelki vezetését bízta. Több evangélikus exuláns pap kapott parókiát közvetlenül Magyarországra való áttelepülése után, pl. Ezechiel Jabín Mezřický, aki 1627-ben érkezett Magyarországra és Trencsénben tevékenykedett.

Az exulánsok három különböző vallási irányzathoz tartoztak: az újrakeresztelkedőkhöz, a cseh–morva testvériséghez és a reformáció lutheri ágához.¹²⁰ Magyar területre 1622-ben a morvaországi újrakeresztelkedők, azaz a habánok érkeztek meg elsőnek, akik ellen hazájukban szigorú intézkedéseket vezettek be. A 16. század második felében már több habánok által alapított település létezett Magyarországon (Gázlóson, Kátón, Ószombaton), a fehérhegyi csata után áttelepülő habánok vagy ezeken telepedtek le, vagy újakat alakítottak ki (Szenicén, Trencsénben, Jókön).¹²¹ A habánok áttelepülésének második hulláma 1621–1623-ra tehető és Erdélybe való letelepítésük Bethlen Gábor nevéhez köthető.¹²²

Az új környezetbe való beilleszkedés nyilvánvalóan a lutheránus vallásúaknak sikerült a legkönnyebben és a leggyorsabban, hiszen felekezetük bevett vallásnak számított, a letelepedő egyházi professzionálisai pedig nem ritkán együtt nevelkedtek a helyi lakosság vallási vezetőivel a lutheránus egyház legfontosabb németországi egyetemen, mindenekelőtt Wittenbergben. Az ide érkező cseh lutheránus nemességet, gazdag

¹²⁰ TELGÁRSKY 1985.

¹²¹ HORVÁTH P. 1985, 168.

¹²² BUNTA 1971, 1162.

polgárokat és a papokat a lutheránus főurak vették pártfogásukba, akik elősegítették letelepedésüket és betagozódásukat a multietnikus magyarországi közösségbe. Kedvezőtlenebb helyzetben voltak a cseh–morva testvériség tagjai, akiket az 1627-ben kodifikált Megújított Országos Rendtartás rákényszerített morvaországi és csehországi városi közösségeik (Valašské Meziříčí, Těšín, Zábřeh, Český Brod) elhagyására.¹²³ Már meglévő kapcsolataikat felhasználva indultak el Lengyelország és Alsó-Magyarország irányába.¹²⁴ A magyarországi városokban azonban nem várta a cseh–morva testvéreket szabad vallásgyakorlás. Azon a morva határ mentén fekvő birtokon telepedtek le a legnagyobb számban, amelynek I. Rákóczi György a házassága által lett az ura, s amely Lednic várából és a hozzá tartozó tizennégy helységből, többek között Puhóból állt. A testvériség exuláns morvaországi papjainak előljárója, Jan Efron Hranický is hosszú éveket töltött Puhón, ahol többször látogatást tett sógora, a Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond meghívására Sárospatakon tartózkodó Comenius is. A testvériség tagjait a habánokénál jóval vegyesebb társadalmi összetétel jellemezte, az iparosok és a papok alkották a legnagyobb hányadukat, de az orvosok, a nyomdászok, a hivatalnokok és a földművesek is a közösségük részét képezték.¹²⁵ Helyzetüket nehezítette, hogy a Magyarországon bevett négy vallás (*receptae religiones*) nem foglalta magába a cseh testvériség irányzatát. A cseh testvérek kéréssel fordultak a pozsonyi országgyűléshez, hogy önálló egyházi szervezetet hozhassanak létre, azonban kérésüket elutasították, ezért az üldöztetések elkerülése végett 1647-ben Farkasdón betagozódtak a kálvinista egyházba.¹²⁶

A többnemzetiségű Habsburg birodalomban az országrészek között a kényszerű társadalmi mobilitást megelőző időszakban is jó személyes kapcsolatrendszer és élénk gazdasági kapcsolatok alakultak ki, ezért az áttelepült exulánsok érintkezést tudtak fenntartani a hazájukban maradtakkal, és a hátrahagyott birtokok eladását vagy átruházását is el tudták intézni. Josef Heliades például, aki Český Brodból exulált 1627-ben Trencsénbe a családjával, 1651-ben engedélyt kért, hogy visszatérhessen Csehországba és elintézhesse birtokügyeit.¹²⁷ A magyarországi területeken szlovákok, németek és magyarok éltek együtt, ez a nyelvi sokszínűség megkönnyítette az áttelepülő cseh és morva exulánsok számára a városok közösségébe való beilleszkedést, másrészt kulturális összefonódást eredményezett a helyi lakossággal, ami megragadható az exuláns nyomdában kinyomtatott latin, német és biblikus cseh nyelvű művekben. Bitskey István a felső-

¹²³ KNOZ 2008, 399.

¹²⁴ A morva területek és Alsó-Magyarország már a 16. század második felében is élénk szellemi kapcsolatainak számos vetületét Szabó András világította meg: a magyarországi németek körében is népszerű morvaországi gimnáziumok vonzerejét, a német–szorb Johannes Bocatius és a jihlavai Johannes Mylius letelepedését Magyarországon, a Wittenbergben sok magyar ismeret-séggel bíró Esrom Rüdiger Morvaországba költözését stb. Lásd hiánypótló tanulmányát: SZABÓ A. 1994.

¹²⁵ HORVÁTH P. 1985.

¹²⁶ ŽBIRKOVÁ 1997, 72.

¹²⁷ TRUHLÁŘ–HRDINA–HEJNÍČ–MARTÍNEK 1966–2011.

magyarországi multikulturális¹²⁸ identitásról ír, amelyet nem nyelvi hovatartozás, hanem sokkal inkább földrajzi, városi összetartozás és földrajzi egységhez tartozás határoz meg.¹²⁹ Több áttételen át ugyan, ám a Cseh Királyságból származó exulánsok kulturális önmeghatározásával kapcsolatban megfigyelhető jelenségek is visszaigazolják ezeket a meglátásokat. A cseh exulánsok magyarországi letelepedése egy Közép-Európában nyugatról keleti irányba elmozduló szellemi kört eredményezett, amelynek a magyarországi szellemi mozgalmakra és identitástudatra gyakorolt hatásával a 17. században végig számolhatunk. Szellemi központjukként a magukkal hozott és elsősorban a körükben létrejött írásokat megjelentető nyomda jelölhető meg.

1.10. Az exuláns nyomda működése és helye a biblikus cseh nyelvű nyomtatványokat közreadó nyomdák között

Az Illésházy család birtokán az a nyomdász család telepedett meg, amelynek tagjai Prágából menekültek a vallási üldöztetések idején és magukkal hozták nyomdájukat. A nyomda 27 évig az Illésházy család támogatásával működött, és cseh, latin, német és magyar nyomtatványokat egyaránt nyomtatott.¹³⁰ Václav Vokál, aki korábban Pavel Čížek nyomdász és könyvárus segédje volt Prágában, később feleségül vette Čížek lányát, Dorotát, és önállósította magát, majd Csehországot elhagyva 1636-ban Szenicén alapított nyomdát, amit egy évvel később az Illésházy család birtokára, Trencsénbe vitt tovább.¹³¹ Az újabb költözködés oka valószínűleg a 16. század óta működő, Illésházyak által támogatott iskola közelsége volt. A trencsényi nyomda első nyomtatványai 1637-ből származnak. Nem bizonyítható, hogy Vokál a csehtestvér egyházhoz tartozott volna, nyomdájából nagyrészt lutheránus művek kerültek ki. A nyomda tulajdonosa 1641-ig

¹²⁸ A multikulturalizmus terminus használatát valószínűleg érdemes lenne felülvizsgálni, annál is inkább, mert az elmúlt évtizedben a kifejezés a mind a keresztény vallástól, mind az európai kulturális tradícióktól élesen különböző vallási, kulturális, mentális és habituális szokásrendekkel való együttélés és kölcsönhatás jelölőjeként állandósult meg. E jelentésben beszélhetünk például a hispán félsziget egyes területeinek multikulturalitásáról bizonyos időszakokban, amikor a keresztény és a mór muzulmán lakosság együttéléséből kevert kulturális válfajok jöttek létre az érintkezési zónákban. Alsó- és Felső-Magyarországon természetesen korántsem ez a helyzet. Felekezeti különbségek persze vannak – és egyes periódusokban különösen kiélezettekké is válnak –, ám a közös európai keresztény kultúra alapvető paradigmája megkérdőjelezhetetlen kereteket jelent. A kevert etnikumú lakosság viszonyait jóval pontosabban írja le a multietnicitás, a multikonfesszionizmus és a soknyelvűség egymással változatos metszetekben kereszteződő kategóriarendszere.

¹²⁹ BITSKEY 2007a, 19.

¹³⁰ MÉSZÁROS 2017.

¹³¹ V. ECSÉDY 2010, 68–70; TELGÁRSKY 1985.

Vokál volt, ezt követően özvegye, Dorota működtette, aki hozzámert az addig factor-ként dolgozó Laurentius Benjamin ab Hagéhoz (Vavřinec Benjamín Vodháj), aki szintén Prágából származott és képzett tipográfus volt, így került a nyomda az ő tulajdonába. 1655. évi halála után Dorota bátyja, Nikodém Čížek vette át az irányítást, aki korábban festőként és nyomdászként dolgozott Prágában. 1661-ig állt a nyomda élén, majd eladta Pavol Veterininek, aki a morva testvérek mozgalmához tartozó vejének, Jan Daddannak szerezte meg azt, azonban Čížek 1664-ben bekövetkezett haláláig a nyomda Trencsénben maradt.¹³²

Fordulópontot jelentett 1645, amikor is Vágszilásra betelepítették a jezsuitákat, és innen – Lippay György esztergomi érsek közbenjárására – áttelepültek a túlnyomó többségben protestáns városba, Trencsénbe.¹³³ A polgárság és a városi tanács ellenezte a rend befogadását, követeik panasszal és eltávolításukat kérve fordultak az országgyűléshez, kérésük azonban elutasításra került. A jezsuiták jogorvoslatért III. Ferdinánd királyhoz folyamodtak, aki 1647. évi rendeletével megerősítette a rend trencsényi helyzetét. Ez arra ösztönözte a Vágszilason tartózkodó rendtársakat, hogy áthelyezzék központjukat a városba. Az eddig az Illésházyak támogatását élvező lutheránusok és az exuláns nyomda pedig a család rekatolizációjával elvesztette pártfogóját. A cseh exulánsok nem tértek át a katolikus hitre, hanem inkább a hallgatást választották. A nyomtatványok számának nagyarányú csökkenését Gulyás Pál a trencsényi nyomdáról írott tanulmányában a jezsuiták ellenreformációs törekvéseivel hozza kapcsolatba.¹³⁴

A nyomdát 1664-ben átvitték Zsolnára, ahol Jan Dadan tulajdonában működött tovább 1674-ben bekövetkezett haláláig, majd özvegye vezette tovább fia, ifj. Ján Dadan nagykorúságáig.¹³⁵ Ezt követően az ifjabb Dadan tulajdonába került, aki megpróbált eleget tenni a katolikus felekezetűek megbízásainak is. A nyomda további sorsáról a Ján Dadan fölött elmondott halotti prédikációból értesülünk, amelyet Daniel Krman tartott meg.¹³⁶ 1704-ben Ján Dadan egy Rákóczinak tulajdonított mű nyomtatási munkálatai alatt megbetegedett és egy hét múlva meghalt. A gyermektelen Dadan halálát követően a nyomdát sógora, Ján Chrastina örökölte. Dadan halálát követően 1707-ig nem ismerünk a zsolnai nyomdából származó nyomtatványt, ez idő alatt valószínűleg szünetelt a nyomtatás. Erre enged következtetni az 1707-es rózsahegyzi zsinaton Daniel Krman kezdeményezése egy evangélikus nyomda létrehozására. Végül Chrastina a nyomdát átvitte a morva határ melletti Puhóra, ahol 1711–1742 között működött.

A dolgozatunkban áttanulmányozott szövegeket, az 1711 előtti magyarországi cseh nyelvű halotti prédikációkat egy kivételével ebben az exuláns nyomdában jelentették meg, az utolsó darab kivételével Trencsénben (ez az utolsó darab 1704-ben Zsolnán készült és magát a nyomdatulajdonos Dadant búcsúztatta). Egyetlen olyan nyomtatványt

¹³² MÉSZÁROS 2017.

¹³³ VLAHOVICS 1895.

¹³⁴ GULYÁS 1943.

¹³⁵ JANČULOVÁ 2012.

¹³⁶ RMK II, 2224. – Az 1670 utáni magyarországi nyomtatványokra RMK I. vagy II. sor-számukkal hivatkozunk.

ismerünk, amely cseh nyelvű gyászbeszédet tett közzé Magyarországon és nem az exuláns nyomdában adták ki, ezt 1684-ben Lőcsén a Brewer-nyomda nyomtatta.¹³⁷

Egyéb műfajú cseh nyelvű nyomtatványok viszont nemcsak az exuláns nyomdában kerültek kinyomtatásra, hanem Lőcse, Nagyszombat és Pozsony városában működő nyomdákban is.¹³⁸ Az első cseh nyelvű nyomtatvány 1634-ben jelent meg Lőcsén.¹³⁹ Az 1640-ig ott készült 91 nyomtatványból, ami a nyomda összterméke, csupán 9 kiadvány cseh nyelvű.¹⁴⁰ 1636-ban került kinyomtatásra Jiří Třanovský *Cithara sanctorum* című énekgyűjteménye, ami a nyomda első kottás kiadványa.¹⁴¹ Szintén 1636-ban nyomtatták a szenicei nyomda egyetlen ma ismert nyomtatványát, Jakub Joannides *Virtutes Christi* című cseh nyelvű utraquista verses elmélkedését.¹⁴² A nyomda az előzőleg már ismert-tett módon hamarosan átkerült Trencsénbe, ahol 36 nyomtatvány került kinyomtatásra

¹³⁷ RMK II, 1544.

¹³⁸ Az itt tárgyalásra kerülő nyomdák teljesítményéről csak viszonylagos képet kaphatunk. Mindez több okra vezethető vissza: nem ismerünk minden kinyomtatott művet, vannak töredékesen fennmaradt nyomtatványok és vannak olyan kiadványok, amelyek létezéséről kizárólag bibliográfiákból értesülünk. 1670-ig az RMNy igen megbízható adatait használhattuk a számításokhoz, az azt követő időszakra ma még csak jóval hiányosabb adatokat adhatunk meg. Alább csak a nagyrészt (fő részében) cseh nyelvű nyomtatványok adatait összegezzük. Az egyszerűség kedvéért itt mindegyiket cseh nyelvű kiadványnak nevezzük, noha természetesen változó mértékű szlovakizáló tendenciák jellemzik a szövegeket. Az alább összegezetteken túlmenően a nyomtatványoknak még három további csoportját szükséges röviden megemlíteni (ezek adatai az alábbi kimutatásokban nem szerepelnek): 1. Többnyelvű, jelentős részben cseh nyomtatványok: RMNy 1686 (Lőcse, 1637, latin evangéliumi idézetgyűjtemény cseh magyarázó versekkel), 1811 (Trencsén, 1637–1641 között, latin és cseh szótárkiadvány), 1963 (Trencsén, 1642, bibliai idézetgyűjtemény latin és cseh párhuzamos szöveggel), 2495 (Trencsén, 1653, latin és cseh katekizmus), 2591 (Lőcse, 1655); RMK II, 2010 (Nagyszombat, 1700, utóbbi kettő a *Cantus catholici* kiadása latin és szlovakizáló énekekkel). 2. Csekély részben cseh nyelvű nyomtatványok, gyakran csak egy cseh verssel. Az RMNy a gyűjtőkörébe eső külföldi kiadványokat is regisztrál ezek között, itt csak a hazaiakat említjük: RMNy 1013 (Kassa, 1611), 1346 (Pozsony, 1625, liturgikus szövegrészek), 1802 (Trencsén, 1639), 2860 (Nagyszombat, 1659). 3. A cseh nyelvet is tartalmazó, soknyelvű szótárkiadások, szójegyzékek, beszédgyakorlatok. Csak a hazai kiadásúakat említjük: RMNy 1626 (Lőcse, 1635), 2236 (Nagyszombat, 1648), 2582 (Lőcse, 1655), 2583 (Lőcse, 1655), 2881 (Trencsén, 1655–1663 között).

¹³⁹ RMNy 1594. – 1670-ig a magyarországi nyomtatványokra RMNy sorszámukkal hivatkozunk.

¹⁴⁰ A lőcsei nyomtatványok adatai az 1634–1670 közötti időszakra az RMNy adatai alapján. A cseh nyelvű kiadványokat szintén az RMNy, mégpedig a nyelvi mutatók alapján állítottuk össze, azonban az RMNy néhány hiányát és tévedését hallgatólagosan korrigáltuk. A figyelembe vett cseh nyelvű nyomtatványok adatait évtizedenként tételesen felsoroljuk. Az 1634–1640 közötti időszakra: RMNy 1594, 1632, 1655, 1684, 1777, 1780, 1838, 1839; továbbá AUGUSTÍNOVÁ 2011, 2. sz.

¹⁴¹ RMNy 1655.

¹⁴² RMNy 1662.

1640-ig, amelyek közül 19 kiadvány cseh nyelvű.¹⁴³ 1637-ben adták ki a nyomda első két halotti prédikációját Jiří Třanovský tiszteletére.¹⁴⁴ Az 1636-ban Lőcsén kinyomtatott énekgyűjtemény és az egy évvel később Trencsénben kinyomtatott halotti prédikációk jól szemléltetik a nyomdák közötti funkcionális különbséget: amíg a lőcsei nyomda nagy terjedelmű és példányszámú kiadvány kinyomtatására vállalkozott, addig a trencsényi nyomda kis terjedelmű és alacsony számú nyomtatványok terjesztését vállalta magára. Ezt mutatja Václav Vokál végrendelete is, amelyben a kiadott nyomtatványok példányszámát 300–800 között határozza meg.¹⁴⁵

A lőcsei nyomdában a következő évtizedben, az 1641–1650 közötti időszakban a kiadványok számának több mint 52%-os növekedése figyelhető meg, 138 kiadvány került kinyomtatásra, ennek ellenére a cseh nyelvű kiadványok száma még csökken is, ebből az időszakból 8 ilyen nyomtatványt ismerünk.¹⁴⁶ A trencsényi nyomda kiadványainak a számában ugrásszerű növekedés figyelhető meg, aminek elsődleges magyarázata nyilván az, hogy ez a nyomda működésének első teljes évtizede: az előző időszakhoz képest több mint a kétszeresére nő a kinyomtatott nyomtatványok száma, 79 nyomtatványt készítenek, amiből 31 kiadvány szláv nyelvű.¹⁴⁷ Ez a növekedés összefüggésbe hozható az exulánsoknak a városban való térnyerésével, befolyásuk növekedésével, a biblikus cseh nyelvű művek iránti fokozódó igényvel. Feltételezhető, hogy e művek kinyomtatását a cseh exulánsokkal együtt élő (magyar-, német-, szlávajkú) városi közösség is támogatással fogadta; tehette ezt azért is, mert a kényszerű együttélésnek köszönhetően egymás nyelvének ismerői voltak. Pozsonyban az 1640-es években került kiadásra a nyomda ma ismert mindkét szlovákizáló cseh nyelvű kiadványa. Az egyik Kopcsányi Mihály *Spis o přediwné věci, která se stala s jednau duší w Prešporku* című katolikus vitairata,¹⁴⁸ a másik egy ma példányból nem ismert, talán szlovákizáló cseh nyelvű imádságoskönyv.¹⁴⁹ 1648-ban Nagyszombatban nyomták Nádasi János *Maria matka Boží umírajících* című katolikus kézikönyvét, ami a nyomda egyetlen 1670 előtti szláv nyelvű nyomtatványa.¹⁵⁰

¹⁴³ A trencsényi, majd később zsolnai kiadványok adatai – a lőcseiekhez hasonlóan – 1670-ig az RMNy alapján. Cseh nyelvű 1640-ig: RMNy 1702, 1705, 1706, 1752, 1754, 1795, 1796, 1798, 1799, 1800, 1801, 1803, 1804, 1805?, 1806, 1808, 1809, 1810, 1857. Kérdőjellel olyan nyomtatványokat jelölünk, amelyekből ma nem ismeretes fennmaradt példány, a könyvészeti szakirodalom alapján pedig a nyelvükről nem lehet kétséget kizáróan állást foglalni.

¹⁴⁴ RMNy 1705.

¹⁴⁵ TELGÁRSKY 1985, 216.

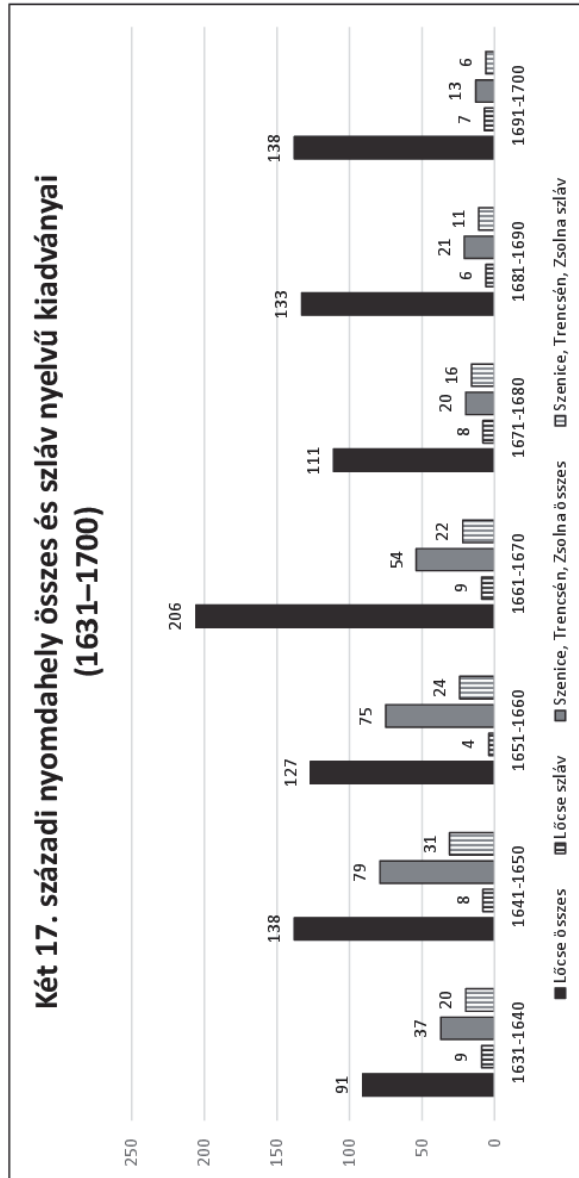
¹⁴⁶ RMNy 1938, 1939, 2009, 2111, 2187A, 2227, 2331; továbbá AUGUSTÍNOVÁ 2011, 4. sz.

¹⁴⁷ RMNy 1906, 1909, 1966, 1967, 1968, 2030, 2032, 2034, 2036, 2037, 2083, 2084, 2085?, 2086?, 2116, 2119, 2121, 2123, 2152, 2153, 2155, 2192, 2193, 2194, 2195, 2243, 2244, 2292, 2347, 2348, 2349.

¹⁴⁸ RMNy 2020. A pozsonyi szellemről: HELTAI J. 2005, 151–153.

¹⁴⁹ RMNy 2283?.

¹⁵⁰ RMNy 2235. Nádasiról: TŰSKÉS 1997.

1651–1660 között a lőcsei nyomda tevékenységében valamelyes csökkenés figyelhető meg, 127 kiadványt nyomtatnak ki, amiből 4 nyomtatvány cseh nyelvű.¹⁵¹ Ebben az időszakban a mecénás nemesi családok jelentősebb része már visszatért a katolikus hitre, így a lőcsei nyomda, amelyben túlnyomórészt lutheránus és kálvinista művek kerültek kiadásra, elvesztette támogatóit, és a polgári réteg nem rendelkezett akkora anyagi bázissal, hogy ezt a csökkenést támogatásával áthidalja. Szintén enyhe visszaesés figyelhető meg a trencsényi nyomdában is: 75 kiadványt nyomtatnak ki, amiből 24 a cseh nyelvű.¹⁵²

Az 1661–1670 közötti időszak a lőcsei és a trencsényi nyomda történetében is a tulajdonosváltás évtizede. A lőcsei nyomda irányítását Lorenz Brewer 1664-ben bekövetkezett halála után Samuel Brewer vette át, 1665–1699 között a vezetése alatt működött tovább. A váltást követően ugyan válságos időszakot élt át a nyomda, ennek ellenére 206 nyomtatványt nyomtattak, ami az előző évek viszonylatában a legmagasabb szám, ebből 9 nyomtatvány cseh nyelvű.¹⁵³ Ezzel szemben az exuláns nyomda termékeinek a száma Nikodém Čížek 1661-ben bekövetkezett halála és a nyomda Zsolnára való átköltöztetése után jelentősen csökkent. A lutheránusok ugyanakkor továbbra is igényt tartottak az erőszakos térítés következtében Zsolnára átköltözött nyomda termékeire és a Dadan család továbbra is megpróbált eleget tenni sorstársai megrendeléseinek. Ebben az évtizedben 54 nyomtatványt nyomtattak, ami kétharmada az előző időszakénak, s közülük 22 bizonyítottan szláv kiadvány.¹⁵⁴

A lőcsei nyomdában az 1671–1680 közötti időszakban 111 nyomtatvány és az 1681–1690 közöttiben 133 kiadvány került kinyomtatásra.¹⁵⁵ A számokból is kitűnik, hogy a gyászévtized okozta visszaesés után a lőcsei nyomda termékei ismét lassú növekedésbe kezdtek. 1671–1680 között 8, 1681–1690 között 6 cseh kiadvány jelent meg Lőcsén.¹⁵⁶ Az utóbbi évtizedben nyomtatták az egyetlen, Lőcsén cseh nyelven kiadott, már említett halotti prédikációt. Ezzel szemben a zsolnai nyomdában 1671–1680 között

¹⁵¹ RMNy 2588, 2648, 2721, 2841.

¹⁵² RMNy 2394, 2395, 2442, 2446, 2477, 2492, 2553, 2554, 2556, 2608, 2614, 2616, 2670, 2741, 2802, 2805, 2806, 2880, 2882, 2883, 2948, 2950, 2951, 2953.

¹⁵³ RMNy 3099, 3101, 3168, 3218, 3298, 3363, 3456, 3558, 3658. Az RMNy 3301. tétel a nyelvi mutató szerint cseh nyelvű nyomtatvány, azonban téves a megállapítás. A gyászbeszéd német nyelvű, a parentált személy cseh exuláns felesége.

¹⁵⁴ RMNy 3014, 3071, 3072, 3134, 3135, 3183, 3185, 3186, 3264, 3330, 3332, 3398, 3399, 3401, 3402, 3499, 3504, 3621, 3624, 3624A, 3691A, 3696.

¹⁵⁵ Az 1671–1700 közötti időszak lőcsei könyvtermésének adatai a korábbi szakirodalom alapján: PAVERCSIK 1979–1980, II, 350. Az RMNy elkészültével e számok növekedése várható.

¹⁵⁶ Az 1671–1700 közötti időszakra nézve mindkét nyomda cseh nyelvű nyomtatványait magunk gyűjtöttük össze az RMK II., annak pótlásai és Sztripszky alapján. Tételeken, 1671–1680: RMK II, 1322, 1339a, 1339b, 1339c, 1339d, 1361, 1406b, 1467d; 1681–1690: RMK II, 1528, 1544, 1551, 1573, 1592, 1616. A betűjellel kiegészített sorsszámok az OSZK betanított RMK II.-példánya és az RMNy-csoport cédulakatalógusa alapján.

mindössze 20 nyomtatványt készítettek, amelyek közül 16 szláv nyelvű.¹⁵⁷ A nyomtatványok számának drasztikus csökkenése id. Jan Dadan betegségével és halálával függhet össze. Halálának pontos dátumát nem ismerjük, azonban az 1676-ban kiadott nyomtatványon Alžbeta Dadanová van feltüntetve nyomdászként. Az 1681–1690 közötti időszakban a kiadványok stagnálását figyelhetjük meg, a nyomtatványok száma 21, ebből a fele, 11 cseh nyelvű,¹⁵⁸ és 1685-ben már ifj. Ján Dadan szerepel mint nyomdász.

Lőcsén az 1691–1700 közötti időszakban 138 kiadvány került kinyomtatásra, ami bizonyítja, hogy az ellenreformációs időszakban is vezető szerepet játszik a protestáns lőcsei tipográfia. A cseh nyelvű kiadványok száma továbbra is alacsony, 7 marad.¹⁵⁹ Ezzel szemben a zsolnai nyomdában csökkenés figyelhető meg, 13 nyomtatvány jelent meg, közülük 6 cseh nyelvű.¹⁶⁰ Aktivizálódott viszont a maga katolikus nyomtatványaival a nagyszombati nyomda, amelyben 1671–1700 között 16 szlovákizáló cseh nyelvű kiadvány készült.¹⁶¹

Összegzésül elmondható, hogy az 1631–1700 között a lőcsei nyomdában kinyomtatásra került 944 és az exuláns nyomdában ugyanebben az időszakban kinyomtatott 299 nyomtatvány összehasonlításában tetten érhető a két nyomda törekvéseiben megtalálható különbség. A lőcsei nyomda arra törekedett, hogy kielégítse a szélesebb közönség igényeit (Lőcse és környéke evangélikus, Felső-Magyarország és az Erdéllyel határos országrészek kálvinista lakosságát). Kiadványszáma a magyarországi nyomdahelyek viszonylatában a legmagasabb,¹⁶² sok köztük a nagy terjedelmű munka. Ennek ellenére a cseh nyelvű nyomtatványok a nyomda össztermékéhez képest rendkívül kis számot mutatnak, csupán 51 szláv nyomtatvány került kinyomtatásra ebben az időszakban, ami a nyomtatványok 5,5%-a. Ezzel szemben a szenicei, trencséni, majd zsolnai nyomda összterméke 299 nyomtatvány. Egy szűkebb közösség igényeit kielégítő kisebb nyomda képét mutatja. Nagyrészt lutheránus műveket adott ki, azonban előfordult, hogy megpróbált eleget tenni a katolikus felekezetűek megbízásainak is. (Erre egyetlen példát ismerünk, az esztergomi prímást dicsőítő, 1689-ben kinyomtatott kiadványt, amelyen nincs feltüntetve sem a nyomtatás helye, sem a nyomtató neve.¹⁶³) 130 nyomtatvány került kinyomtatásra cseh nyelven, ami 43,4%-a a nyomda össztermékének. A nyomda tulajdonosai, ahogy már láttuk, exuláns csehek voltak – Alžbeta Dadanová kivételével,

¹⁵⁷ Az 1671–1700 közötti időszak zsolnai összes könyvtermésének adatait magunk gyűjtöttük össze az RMK I. és II., azok pótlásai és Sztripszky alapján. Az RMNy elkészültével e számok jelentősebb növekedése várható. Az 1671–1680 közötti cseh nyelvű könyvek: RMK II, 1314c, 1328a, 1328d, 1352a, 1375a, 1375d, 1394, 1394a, 1394b, 1417c, 1417f, 1438a, 1438c, 1464a, 1464c, 1475a.

¹⁵⁸ RMK II, 1497, 1498, 1515a, 1533, 1555c, 1555d, 1555e, 1601, 1601a, 1601b, 1628a.

¹⁵⁹ RMK II, 1737, 1739, 1739a, 1740, 1835, 1839, 2005.

¹⁶⁰ RMK II, 1704, 1724g, 1766, 1875a, 1980a, 2031a.

¹⁶¹ 1671–1680: RMK II, 1324b, 1343, 1372a, 1409; 1681–1690: RMK II, 1649b, 1675a; 1691–1700: RMK II, 1701, 1741, 1792b, 1813a, 1850, 1857a, 1860a, 1942b, 2024h, 2028.

¹⁶² V. ECSEDY 2001, 40.

¹⁶³ RMK II, 1655.

aki csak kényszerűségből és rövid ideig állt a zsolnai nyomda élén –, akik számára fontos volt sorstársaik felmerülő igényeinek és megbízásainak a kielégítése. A trencsényi, majd zsolnai nyomda meghatározó szerepű intézmény volt az exulánsok körében, ezzel szemben a lőcsei nyomda csupán kiegészítő szerepet töltött be a cseh nyelvű nyomtatványok megjelentetésében.

Természetesen nagyon hasznos volna a trencsényi nyomda produkcióját a felállítást megelőző időszak regionális irodalmi kultúrájával és intézményeivel is szembesíteni, hiszen csakis ettől várhatnánk, hogy a nyomtatványok statisztikai arányai nyomán kialakított képünk azoknak a folyamatoknak a történetében is megmutassa a nyomda dinamizáló-átalakító szerepét, amelyekben a helyi művelődési állapotok változása leírható. Sajnos nem rendelkezünk ehhez megfelelő előtanulmányokkal: a Trencsén környéki irodalmi és művelődési folyamatok rendszeres megragadása, történetként való előadása és értékelése ma még jórészt hiányzik a szakirodalomban. Az 1580–1590-es években Trencsénben latinul verselő kör működése a Lipsiusszal levelet váltó Koppay György révén mondható valamelyest ismertnek.¹⁶⁴ Tudjuk róluk, hogy városi és megyei hivatalnokok voltak, többségében polgári, kisebb részben középnemesi családból származtak, így jól példázzák azt, hogy a Lipsius-recepció nemcsak a főnemesi szellemi csoportosulások sajátja. A kör tagjainak többsége szlávajkú, a helyi szlovákok látszanak többségben lenni, de van közöttük cseh, német és magyar is. Szellemi orientációjuk lutheránus, mégpedig annak melanchthoniánus vonulata, vagyis igen nagyfokú vallási türelem jellemezte őket, amiként a trencsényi városi liturgia is sok katolikus hagyományt őrzött.¹⁶⁵ Csehországi katolikusokkal is kapcsolatban álltak, Koppay egyik művét többek között a prágai katolikus püspököknek dedikálta. Alkalmi latin versgyűjteményeik kiadásához többnyire prágai nyomdát vettek igénybe, bár néhány bécsi kiadvány is előfordul. Csehországgal tehát mindenképpen élénk szellemi érintkezésben álltak, és a helyi nyomda hiánya is a cseh kulturális intézményrendszer kézenfekvő igénybevétele felé mozdította őket.

Ismerjük a perbe fogott Illésházy István (1540/1541–1609) a trencsényi várban lefoglalt könyveiről 1603 novemberében felvett listát.¹⁶⁶ Ennek alapján a főúr latin, magyar, német és cseh nyelvű tájékozódását és a reformáció története iránti érdeklődését emelték ki a könyvtörténeti feldolgozások,¹⁶⁷ ám az összeírt anyag igen csekély mennyiségű és elég rendszertelen; nem tudjuk, mekkora hányadát képviselheti az ennél bizonyosan nagyobb gyűjteménynek, ahogyan arról sincs információnk, hogy a tulajdonos mellett kik lehettek még a használói az állománynak. Nem tudjuk azt sem, milyen gyarapodást ért meg a könyvtár Illésházy István unokaöccse és örököse, Illésházy Gáspár (1593–1648) kezén, az azonban világos, hogy a trencsényi nyomda kiadványainak legfontosabb mecénásaként őt kell számon tartanunk. Emellett maga is íróember volt, aki-

¹⁶⁴ SZÉKELY J. A. 1982; SZÉKELY J. A. 1983.

¹⁶⁵ FRENÝÓ 1937, 20.

¹⁶⁶ IVÁNYI 1983, 149–151.

¹⁶⁷ ÖTVÖS 1988; MONOK 2012, 180–185.

nek mindenekelőtt a latin bölcs mondásokból kompilált *Viridarium* című gyűjteményt¹⁶⁸ kellene mielőbb behatóan összevetni a lutheránus prédikátorok műveiből kibontakozó műveltséganyaggal.

¹⁶⁸ RMNy 2031.

2. A gyászbeszéd-korpusz bemutatása

2.1. A kora újkori magyarországi lutheránus prédikációirodalom

Luther Márton homiletikai kézikönyvet sosem írt, de tanításai alapvető hatással voltak a prédikációirodalom fejlődésére. Nagy számban jelentek meg posztilláskötetei, amelyek mintául szolgáltak a lutheránus lelkészeknek prédikációik megalkotásához és megtartásához.¹ A prédikációk megszerkesztésének módját Philipp Melanchthon,² Andreas Hyperius,³ Aegidius Hunnius⁴ homiletikai és Felix Bidembach,⁵ Erasmus Sarcer,⁶ Niels Hemmingsen⁷ lelkipásztori munkát elősegítő kézikönyveiből ismerhették meg a prédikátorok. A lutheránus lelkészeknek évente mintegy kétszáz prédikációt kellett megtartaniuk; Johann Mathesius, a joachimsthalai egyház prédikátora az 1542–1565 közötti időszakban ötezer prédikációt mondott el, és ebből ezerötyszáz nyomtatásban is megjelent.⁸ A kialakult perikóparendhez – azaz a vasárnapokra és az ünnepnapokra rendelt evangéliumi szakaszok és apostoli levélrészletek kötött beosztásához – a reformációt követően a katolikus és a lutheránus egyház egyaránt ragaszkodott, így a gyülekezeti élet az egyházi ünnepköröket követő gondolati és kifejezési tematizálására a megszokott szentírási helyeket használták fel prédikációik kiindulópontjaként.⁹ A lutheránusok az egész templomi szertartás középpontjába az igehirdetést állították.¹⁰ Beszédek textusát a Bibliából kölcsönözték, azonban szórványosan az is előfordult, hogy himnuszok és vallási énekek néhány sorát használták fel erre a célra.¹¹ A 16. századi Németországban nagy számban születtek prédikációk Jézus Krisztus szenvedéseiről, a szentek életéről és

¹ Bibliográfia Luther és a retorika viszonyáról: BREYMER 1973. Azóta: O'MALLEY 1984; MCCUE 1985; GUTZEN 1991; STOLT 1991; BAUE 1995; KECSKEMÉTI 1998, 64; MENNECKE-HAUSTEIN 2001.

² KECSKEMÉTI 1998, 64–66.

³ KECSKEMÉTI 2003c; KECSKEMÉTI 2006c.

⁴ KECSKEMÉTI 2007d, 285–287.

⁵ KECSKEMÉTI 1998, 139; HAEMIG–KOLB 2008, 141, 143.

⁶ DYCK 1983; KECSKEMÉTI 1998, 188–189; KECSKEMÉTI 2007d, 85; HAEMIG–KOLB 2008, 142–143.

⁷ KECSKEMÉTI 2007d, 321–322, 336; HAEMIG–KOLB 2008, 142.

⁸ HAEMIG–KOLB 2008, 125.

⁹ HAEMIG–KOLB 2008, 126–128.

¹⁰ KECSKEMÉTI 1998, 68, 75; HAEMIG–KOLB 2008, 121–125.

¹¹ HAEMIG–KOLB 2008, 124.

kínhaláláról, Luther életéről, továbbá kateketikus beszédek, bibliai könyveket magyarázó, bűnbánati és magisztrátusújítási prédikációk.¹² A halotti prédikációk kinyomtatásának hagyománya is Németországból, mégpedig személyesen Luther Mártontól származik, aki 1525-ben Lipcsében adta ki nyomtatásban a Bölcs Frigyes szász választófejedelem tiszteletére elmondott beszédét.¹³ A 17. századi magyarországi lutheránus nyomtatványokban erőteljesen megfigyelhető a németországi hagyományok folytatása. A művek témájukban és aktuálpolitikai mondanivalójukban élénken reflektáltak a lutheránusok vallási és politikai helyzetére.

Magyarországon az 1601–1670 közötti időszakban – a halotti beszédek nem számítva – legalább huszonhárom a lutheránus felekezethez kötődő, magyar, latin, német és biblikus cseh nyelvű prédikációs nyomtatvány került sajtó alá.¹⁴ A perikópát felhasználó reguláris prédikációk többnyire csak élőszóban hangzottak el, és – alap kutatások hiányában – ma még nem lehet nyilatkozni arról, milyen számban és arányban maradtak fenn ilyen szövegek kéziratban. Nyomtatásban az egyházi év egészére vagy jelentős részére vonatkozó több lutheránus posztilláskötetet is kiadtak Magyarországon. 1627-ben Csepregen jelentek meg Zvonarics Mihály magyar nyelvű posztumusz posztillái, amelyek az adventtől pünkösdig terjedő időszak vasárnapi és ünnepi evangéliumainak magyarázatát tartalmazzák.¹⁵ A következő évben Zvonarics hagyatékából kiadták a Szentháromság vasárnapijától advent időszakáig vasárnapokra előírt evangéliumi részek magyarázatát is.¹⁶ 1635-ben Lőcsén jelentette meg magyar nyelvű posztilláit Madarász Márton, amelyek a vasárnapokra rendelt evangéliumok Balhasar Meisner-féle magyarázatainak fordítását tartalmazzák.¹⁷ 1641-ben Madarász az ünnepnapokra rendelt evangéliumi szakaszok magyarázatainak fordítását is megjelentette.¹⁸ Egyes, az egyházi évkör jelentősebb ünnepeihez kapcsolódó prédikációk önmagukban, akár vallási, akár politikai vagy egyéb közéleti aktualitásuk miatt kaptak nyomdafestéket. 1611-ben Kassán nyomtatták ki Georg Fabricius latin nyelvű prédikációs füzetét, amely három beszédet tartalmaz (karácsony, húsvét és pünkösd ünnepére).¹⁹ 1625-ben jelent meg Kassán Michael Bussaeus a kassai dómban latin nyelven elmondott újesztendei prédikációja.²⁰ 1642-ben Lőcsén adták ki Johann Serpilius húsvétkor elmondott német prédikációját,²¹ amelyben a megszokottól eltérően nem az újszövetségi, hanem az ószövetségi ígét (2Kor

¹² HAEMIG–KOLB 2008, 128–134.

¹³ KECSKEMÉTI 1998, 137.

¹⁴ Az 1601-es kezdő évszám természetesen azt jelzi, hogy a kimutatás a 17. századi nyomtatványokat kívánja áttekinteni. Az RMNy ez ideig megjelent kötetei alapján az adatokat megbízhatóan az 1670. évig lehet követni.

¹⁵ RMNy 1380.

¹⁶ RMNy 1404.

¹⁷ RMNy 1629.

¹⁸ RMNy 1894.

¹⁹ RMNy 1015.

²⁰ RMNy 1333.

²¹ RMNy 1945.

13, 21) használta fel. Ugyanez évben Serpilius két német nyelvű pütkösdi prédikációját is megjelentette.²² 1643-ban Lőcsén került kinyomtatásra Jakub Jakobeus húsvét napján mondott cseh nyelvű prédikációja,²³ amelyben az Isten ígését arra használta fel, hogy a nagypénteken támadt eperjesi tűzvész károsultjait vigasztalja. 1659-ben a csehországi születésű Martin Adami lőcsei lelkész cseh nyelven elmondott karácsonyi beszédeit nyomtatták ki Lőcsén.²⁴

A bíróválasztási vagy magisztrátusújítási prédikációk szokását kétségkívül a németországi szabad birodalmi városok polgárságától vették át a Magyarországon kiváltságos jogokkal rendelkező németajkú városi közösségek.²⁵ A prédikációk témájukban rokonságot mutatnak a fejedelmi tükrökkel és a Németországban nagy számban elterjedt *Fürstenpredigt* darabjaival, amelyeket a fejedelem köréhez tartozó prédikátorok adtak ki jeles alkalmakkor, méltatva bennük a jó uralkodó tulajdonságait. A bíróválasztási prédikációk tisztújítás alkalmával hangzottak el, emléket állítva a helyi jeles eseménynek, s kifejtve mind a beszédekre általánosan jellemző hitbéli tanítást, mind a városi és polgári jogok védelmének rendkívül erőteljesen érvényesülő szövegeit. 1637-ben Lőcsén nyomtattak ki egy ilyen prédikációt, amelyet februárban mondott el német nyelven az alsópoprádi esperes, Johann Serpilius Késmárkon a bíróválasztás alkalmából.²⁶ 1654-ben szintén Lőcsén került kiadásra Matthias Zimmermann a jó magisztrátus feladatait és kötelességeit az eperjesi magisztrátusújítás alkalmával összefoglaló beszéde.²⁷ A német nyelvű prédikációban erőteljesen kifejeződik a polgári, városi öntudat, ami szorosan összefügg a választott tisztviselővel szembeni jogokkal és kötelességekkel és a magisztrátus szolgálatával Isten és a polgárság irányába. 1670-ben Pozsonyban is hasonló nyomtatvány jelent meg. A prédikációt az áprilisi soproni bíróválasztás alkalmával mondta el németül Johann Conrad Barth elsőlelkész.²⁸ A hat részre tagolt beszéd a közjó hat legfőbb ellenségét, a *heterodoxiát* (hamis tanokat), az *invidiát* (irigységet), a *proprium commodumot* (haszonlesést), a *perjuriumot* (hítségést), az *insipientiát* (ostobaságot) és az *insolentiát* (elbizakodottságot) részletezi. A prédikáció bevezető és hatodik részében a volt soproni polgármester, Christoph Lackner érdemeit méltatja.²⁹

A 17. században németországi közösségekben elterjedt prédikációtípus volt a Jézus Krisztus szenvedéseiről szóló beszéd. Ezt a hagyományt folytatta 1637-ben a tübingeni származású Joannes Kircher, a Bánban működő iskola rektora Jézus Krisztus Getsemáné kertben átélt szenvedéseiről szóló, latin nyelven kiadott prédikációja. A beszédet

²² RMNy 1946.

²³ RMNy 2009.

²⁴ RMNy 2841.

²⁵ A műfaj első átfogó ismertetése Magyarországon: ILLNER 2016. Egyes szövegpéldák vizsgálata: ILLNER 2014; ILLNER 2015a; ILLNER 2016a.

²⁶ RMNy 1687.

²⁷ RMNy 2539. A prédikáció vizsgálata: ILLNER 2015.

²⁸ RMNy 3674.

²⁹ A néhai polgármester halotti emlékbeszédeiről: KOVÁCS J. L. 1965; KOVÁCS J. L. 1966; KOVÁCS J. L. 1969.

az Illésházy Gáspár pártfogása alatt működő trencsényi exuláns nyomdában adták ki,³⁰ a szerző a mű ajánlását is a főúrnak írta. Kassai András kassaújfalui lelkész Bártfán 1644-ben kiadott magyar nyelvű elmélkedésgyűjteménye³¹ tíz részre tagolódik, amelyekben Jézus Krisztus szenvedéséről és haláláról ír, a főrészt követően pedig egy prédikáció is olvasható ugyanerről.

A lutheránus közösségekben nagy számban elterjedt a bibliamagyarázó és az aktuálpolitikai helyzetre reflektáló prédikáció. A 17. századi Felső-Magyarországon az első ilyen jellegű beszédek 1601-ben Bártfán kerültek kiadásra magyar nyelven, amelyekben Sóvári Soós Kristóf három ószövetségi könyvet: Hóseás, Jóel és Ámós könyvét magyarázta³² (a tizenkét kisprófeta további könyveiről írott prédikációinak megjelentetése elmaradt). 1612-ben Bártfán nyomtatták ki Lukás Pollio boroszlói lelkész eredetileg német nyelvű *Vom ewigen Leben der Kinder Gottes sieben Predigten* című művének Mihálykó János által készített magyar fordítását, amely hét prédikációt tartalmaz az örök életéről.³³ 1620-ban Kassán került kiadásra Sebastian Türck német nyelvű prédikációja, amely Máté evangéliuma 6. fejezetének 33. versét magyarázta.³⁴ Ugyancsak 1620-ban adták ki Kassán Cserkő Mihály magyar fordításában Eliáš Láni bicccsei lelkész eredetileg szláv nyelvű három prédikációját Thurzó György nádor özvegyének, Czobor Erzsébetnek a kívánságára.³⁵ 1638-ban Lőcsén nyomtatták ki Kaspar Preller eperjesi prédikátor egy évvel korábbi, Dániel könyve 11. fejezetének 41. versét magyarázó német nyelvű prédikációját.³⁶ Andreas Oltard szebeni lelkész 1650-ben Szebenben megjelentetett prédikációja Abdiás próféta könyve 1. fejezetének 17., 18. és 21. versét magyarázza a kereszténység egész világon való elterjedésével összefüggésben, ezt követően részletesen elbeszéli egyháza reformációjának történetét.³⁷

A helyi közösség életében bekövetkezett jelentős eseményekre reflektáló prédikációkat kettősség jellemzi: a lelkészek a közösség vagy az egyének életét megváltoztató aktualitásokra helyezik a hangsúlyt, de a lutheránus egyház általános tanításait is kifejtik. 1603-ban került kiadásra Keresztúron Fabricius János magyar fordításában Gottfried Rabe műve, amelyben a volt ágostonrendi szerzetes evangélikus hitre való megtérését beszélte el.³⁸ 1639-ben nyomtatták ki Trencsénben Ján Lochmann németlipcsei lelkész a Németlipcsén október 22-én kitört tűzvészről szóló, október 30-án elmondott cseh nyelvű prédikációját.³⁹ Lochmann részletesen elmondta a tűzvész körülményeit, majd felszólította hallgatóságát, hogy hagyják el bűneiket és tartsanak bűnbánatot. A beszédet

³⁰ RMNy 1704.

³¹ RMNy 2049.

³² RMNy 873.

³³ RMNy 1030.

³⁴ RMNy 1220.

³⁵ RMNy 1210.

³⁶ RMNy 1736.

³⁷ RMNy 2343.

³⁸ RMNy 901.

³⁹ RMNy 1804.

követően felsorolta a tűz áldozatainak névsorát. 1643-ban a szászországi Lichtensteinből származó Gregor Gerber német nyelvű prédikációját jelentette meg a trencsényi nyomda,⁴⁰ amelyben Pál apostol az epheszosziaktól vett búcsúját elbeszélve köszönt el pozsonyszentgyörgyi hallgatóságától nyolc évi szolgálatot követően. Ugyanezzel a bibliai résszel (ApCsel 20, 32) búcsúzott 1654-ben német nyelven közzétett lőcsei nyomtatványban iglói híveitől, nyolcadfél évi szolgálat után a sziléziai származású Johann Georg Langsfeld.⁴¹ 1644-ben került kinyomtatásra Bártfán – újévi ajándékként – Kassai András az özvegységnek sanyarú állapotáról szóló, magyar nyelvű prédikációja,⁴² amelyben a lelkész, miközben elmondta a szomorú özvegység okait és bizonyítékait, emléket állított a közösség vezető személyiségeinek, például Alvinczi Péternek is. A közösség életében nemcsak a szeretett prédikátor távozása jelentett komoly változást, hanem a többi egyházi hivatalt betöltő személyek cseréje is. 1658-ban Kassán nyomtatták ki Horváth András eperjesi rektor latin nyelvű prédikációját,⁴³ amely Elias Friedhuber kántori tisztebe való belépésének állított emléket az eperjesi német gyülekezetben.

2.2. Gyászbeszéd-korpuszunk számokban

Az első magyarországi biblikus cseh nyelvű gyászbeszéd-nyomtatványok 1637-ből származnak, ebben az évben egy két és egy öt halotti beszédet tartalmazó nyomtatvány került kinyomtatásra.⁴⁴ Az RMNy III. kötete az 1637–1655 közötti időszakból tizenhat, a IV. kötet az 1658–1659-es évekből három nyomtatványt tart nyilván. Ezt követően már csak két további biblikus cseh nyelvű gyászbeszéd-nyomtatványt ismerünk, 1684-ből és 1704-ből. 1659-ig az összes halotti prédikációt a trencsényi exuláns nyomdában nyomtatták ki, majd 1684-ben Lőcsén a Brewer-nyomda adta ki Ján Andriciusnak Helena Ladiverová szül. Sinapiusová fölötti beszédét,⁴⁵ 1704-ben pedig a Trencsénből Zsolnára átkerült exuláns nyomda Daniel Krmannak a nyomdatulajdonos, ifj. Ján Dadan fölötti halotti prédikációját.⁴⁶ Három gyászbeszéd-nyomtatványból ma nem ismerünk példányt, ezeket csak korábbi könyvészeti adatok alapján tartják nyilván.⁴⁷ Bennük négy halotti prédikációt feltételezhetünk, közülük kizárólag az evangélikus szuperintendens, Ján Hodik fölött 1642. március 16-án megtartott beszéd kéziratosa található

⁴⁰ RMNy 2027.

⁴¹ RMNy 2535.

⁴² RMNy 2050.

⁴³ RMNy 2767.

⁴⁴ RMNy 1705, 1706. – Az 1670-ig megjelent halotti beszédek – amelyekre RMNy sorszámmal hivatkozunk – RMK II. sorszámai az F.3. függelékben kereshetők vissza.

⁴⁵ RMK II, 1544.

⁴⁶ RMK II, 2224.

⁴⁷ RMNy 1967, 2036, 2123.

meg a pozsonyi líceumi könyvtárban.⁴⁸ A kéziratos másolatban a halotti prédikációt egy latin nyelvű gyászvers követi.

A fenti számadatokat összesítve, a kezdetektől, 1637-től 1711-ig terjedően huszonegy nyomtatványt számoltunk össze, amelyekben huszonkilenc halálessettel kapcsolatos negyvenegy halotti prédikáció olvasható. Az egyetlen nemesi halott, Kateřina Zahrádeczková szül. Sedlnická tiszteletére két nyomtatványt adtak ki,⁴⁹ amelyekben három halotti beszéd jelent meg. Harmincegy halotti prédikáció sorolható a polgári réteghez, közülük tíz beszéd íródott polgárásszonyról, kilenc tekintélyes polgárról, tizenkettő gyermekről (ezek öt leány- és öt fiúgyermek búcsúztatásakor hangzottak el). A gyermekeket parentáló beszédeket gazdag polgári családok gyermekei fölött mondták el és többnyire gyűjteményekben nyomtatták ki; ilyen nyomtatvány készült 1637-ben a Jon,⁵⁰ 1639-ben a Boček⁵¹ és szintén 1639-ben a Sivý család⁵² gyermekeinek a tiszteletére. Csak hét halotti prédikáció köthető a papi réteghez. Az elhunytak közül tizenhatan a női nemhez tartoztak, húsz önálló beszédet mondtak felettük; tizenhárman voltak férfiak, és szintén húsz önálló beszédet mondtak a tiszteletükre. A Boček család négy gyermekének: Annának, Anna-Máriának, Benjáminnak és Jánnak a tiszteletére közös halotti beszéd készült.⁵³ A halottak mind lutheránus vallásúak voltak, Jan Efron Hranický egyedüli kivételével, aki a cseh testvérek helvét hitvallású ágához tartozott és 1650-től a morva papok előljárója volt. Fölötte paptársa, Ezechiel Jabín Mezřický mondott halotti prédikációt 1658-ban,⁵⁴ aki szintén a cseh testvérek helvét ágához tartozott. Az elhunytak anyanyelve kivétel nélkül szláv volt.

A negyvenegy gyászbeszédből tizenkilenc íródott exuláns elhunyt tiszteletére, vagyis a korpusznak nagyjából a fele szól róluk. További kilenc beszédet a kiűzöttek leszármazottainak tiszteletére nyomtattak ki. A két csoport együttesen már közel háromnegyedét teszi ki a teljes korpusznak. Az időrendi adatsorok áttekintéséből az a kép rajzolódik ki, hogy a temetésen elhangzó biblikus cseh nyelvű halotti prédikációk ki-nyomtatásának pusztá szokása is azok közé a kulturális hatások közé sorolható, amelyek a kényszerűségből menekülők hatására honosodtak meg Alsó-Magyarországon. 1637-ben a Jiří Třanovský fölött megtartott két gyászbeszédet két magyarországi származású prédikátor mondta el, és ezen beszédek kerültek először kinyomtatásra az exuláns nyomdában, ami összefüggött Třanovský személyével, életművének kulturális jelentőségével és a közösségben betöltött szerepével. Az 1630-as évek végén többségében exuláns prédikátorok parentálták az elhunytakat, az 1640-es évek elejére ez a tendencia megfordult és a magyarországi prédikátorok kerültek túlsúlyba. Az egész anyagot tekintve, a parentáló prédikátorok közül nyolc exuláns volt és huszonegy beszédet tartott

⁴⁸ RMNy 1967.

⁴⁹ RMNy 2152, 2155.

⁵⁰ RMNy 1706.

⁵¹ RMNy 1799.

⁵² RMNy 1803.

⁵³ RMNy 1799 (4).

⁵⁴ RMNy 2805.

meg, míg tíz magyarországi származású paphoz köthető a további húsz prédikáció. A legtöbb beszédet, hat halotti prédikációt az exuláns Adam Wolfius Benešovský mondta el, akit bizonyíthatóan rokoni szálak is fűztek több olyan exuláns családhoz, amelyeknek családtagjai fölött prédikált.

2.3. Elhunytak és prédikátorok: a szövegek biográfiai-referenciális háttérének áttekintése

Szükségesnek tartjuk, hogy a vizsgált korpusz pusztán statisztikai számadatain túl az egyes prédikációk egyedi jellemzéseiből is megpróbáljunk áttekintésre alkalmas összképet kialakítani. Úgy véljük kivitelezhetőnek ezt a feladatot, ha a gyászbeszéd-nyomtatványokon két ízben haladunk végig.

Az első áttekintésben az az elsődleges célunk, hogy a beszédekben érintett személyi kört mutassuk be, ideértve a gyászbeszéd-nyomtatvánnyal megörökített halottakat, családtagjaikat, a fölöttük prédikáló lelkészeket és a mindezek közötti rokoni, baráti, pályatársi kapcsolatokat. Meggyőződésünk, hogy a biblikus cseh nyelvű halotti beszédek kinyomtatásának intézményesülése, a társadalmi és kisközösségi szokásrendekben való teret hódítása sokkal világosabb körvonalakat nyer, ha megvilágítjuk azokat a biográfiai tényeket és interperszonális kapcsolatokat, amelyek az e kulturális hagyomány kialakításában és működtetésében érintett személyeket összekapcsolták, egy hagyomány- és szokásrend továbbvivőiként motiválták, s amelyek gyakran megvilágítják személyes érintettségüket és elkötelezettségüket is. Nem célunk, hogy minden életrajzi vonatkozást rögzítsünk: az alábbi gondolatmenetben csakis a meglátásunk szerint lényeginek tűnő összefüggések kiemelésére szorítkozunk. A kötet függelékében elvégeztük azt a biográfiai-lexikai aprómunkát is, amelynek során az összes prédikátort és a prédikációkban megemlített valamennyi személyt betűrendes adattárba foglaltuk, rögzítve mindegyikükről mindazokat az életrajzi tényeket, amelyeket akár a bio-bibliográfiai szakirodalom alapján, akár a csakis a szövegeinkben szereplő tényadatok teljes körű kivonatolása és összegzése nyomán megállapítanunk sikerült. Az alábbi áttekintés bővebb adatolásának és egyes vonatkozások kibontásának követéséhez e függelékhez igazítjuk az olvasót.⁵⁵

Míg ebben az első, alább következő áttekintésben a referenciális vonatkozások számbavétele történik meg, a második összegző narrációban a prédikációkra mint szövegekre, jelentésszekre és szemantikai szerkezetekre összpontosítunk, vagyis lényeg-

⁵⁵ Az alábbiakban csakis az elhunytakról adunk lábjegyzetekben összefoglalt bio-bibliográfiai szakirodalmat; a szónokok életrajzának és működésének bibliográfiája a betűrendes függelékben található meg.

gében a szövegimmanencia irodalmi felépítésének működésmódjairól adunk leírást. E második áttekintésre külön fejezetben kerítünk sort.

1637-ben került nyomtatásra az exuláns nyomda első két prédikációját tartalmazó biblikus cseh nyelvű halottiprédikáció-nyomtatvány.⁵⁶ A beszédeket Jiří Třanovský⁵⁷ fölött mondták el, aki a sziléziai Těšinben (Teschén) született 1591-ben. Alapfokú iskoláit Těšinben és Gubenben, majd felsőfokú tanulmányait Kolobrzegben (Kolberg) és Wittenbergben végezte. Ezt követően hazájában tevékenykedett evangélikus lelkészként. 1620-ban Olmützben az evangélikus konzisztórium titkára lett. A vallásüldözés hatására a sziléziai Bílsko (Bielitz, ma Bielsko, Lengyelország) városába menekült, majd Illésházy Gáspár meghívására Árva várának udvari lelkésze lett. Feltételezhetően az Illésházy sógorával, Szunyogh Jánossal fenntartott jó kapcsolatnak köszönhetette az udvari lelkészi pozíciót. A jó személyes kapcsolat a lelkész és az Illésházy család között hosszú ideig fennállt. Třanovský Alsó-Magyarországon való letelepedését követően teljesedett ki alkotói munkássága, a fehérhegyi csatát megelőzőleg hazájában csak néhány versét és a *Confessio Augustanát* adta ki. Jelentősebb művei Magyarországon kerültek nyomtatásra és terjedtek el szélesebb körben. 1636-ban adta ki híres énekeskönyvét, a *Cithara sanctorumot*.⁵⁸ Liptószentmiklóson halt meg 1637. május 29-én. Halotti prédikációt két magyarországi prédikátor tartott fölötte. A prédikátorok és a gyülekezet ismerték Třanovský kivételes előéletét, ennek köszönhetően tarthatták kötelességüknek, hogy a nagy tiszteletű halott fölött elmondott halotti prédikációkat nyomtatásban közreadják. A halotti beszédek elmondása és lejegyzése meglévő szokás volt az exulánsok között, s az exuláns nyomda Trencsénbe való ez évi költözése lehetővé tette, hogy nyomtatásban megjelenjék és a közösség számára elérhető legyen a halotti beszéd. Az első prédikációt a Liptó vármegyei Bodafalu papja, Melchior Smrtník, a másodikat a németlipcsei egyház papja, Ján Lochmann mondta el. Melchior Smrtník Zólyomlipcsén született. Tanulmányait Zólyomlipcsén, Zólyomban, Bánban és Torúnban folytatta. Tanulmányait követően rektor lett 1619-ben Rózsahegyen, később evangélikus pap Bodafalun. Jiří Třanovský halálát követően utóda lett Liptószentmiklóson, ahol mint a lipetői szeniorátus jegyzője is tevékenykedett. Ján Lochmann Besztercebányán született. Mosócon, Trencsénben, Németlipcsén, Eperjesen, Körmöcbányán és Besztercebányán tanult. 1615. október 31-én a wittenbergi egyetemre iratkozott be. Hazájába visszatérve Zsolnán, 1618–1619 között Mosócon, 1619–1621 között Trencsénben és Németlipcsén volt rektor, 1621-ben Liptószentmiklóson evangélikus pap, 1623-ban Vöröslán, 1626-ban Máriatölgyesen, 1631-től Németlipcsén volt pap, ahol 16 évig szolgált.

⁵⁶ RMNy 1705.

⁵⁷ KLEIN 1789; JUNGMANN 1849; ELVERT 1873; JIREČEK 1875–1876; SRB 1891; SZINNYEI 1891–1914/1980–1981; RIZNER 1929–1934; TOBOLKA 1941; MIŠIANIK 1971; AUZINGER–HARALAMPIEFF–KUNERT ET AL. 1958; OPELÍK–HADEL 1964; ČERNUŠÁK 1965; BERNATH–SHROEDER 1972–1981; VOPRAVIL 1973; KUZMÍK 1976; ZOVÁNYI 1894–1901/1977; BOLECEK–SLAMKA 1981; ROSENBAUM 1984; MAŤOVČÍK 1994; ÚMIL 1994.

⁵⁸ HAAN 1873; LUDVÍKOVSKÝ 1936; ĐUROVIČ 1942; AUGUSTINOVÁ 2011.

Még 1637-ben kinyomtatásra került a trencsényi nyomdában a Jon család elhunytjai fölött elmondott beszédek gyűjteménye.⁵⁹ A gyűjtemény öt beszédet tartalmaz, Anna Jonová szül. Heliadesová, Justína Jonová, Katarína Jonová (két beszéd) és Lidmila Jonová halálára. Anna Heliadesová Český Brodból származott. A vallási üldöztetés idején érkezett Trencsénbe szüleivel, ahol hozzáment a szintén exuláns Tobiáš Jon Služinskýhoz 1629-ben. Nagyon rövid házasság után, mindössze huszonegy éves korában meghalt. Jakub Stephanides mondott fölötte halotti prédikációt 1630. szeptember 2-án; a szertartáson részt vettek Tobiáš Jon első házasságából származó gyermekei, Justína és Matyáš. A halotti prédikáció lejegyzésre került, a férj a kéziratot elkérte a parentáló prédikátortól, és az exuláns nyomdában hét év elteltével a halottibeszéd-gyűjtemény első prédikációjaként kinyomtatta. A további négy gyászbeszéd Tobiáš Jon három házasságából származó elhunyt gyermekei tiszteletére íródott: a tizenegy éves Justína Jonová, az ötéves Katarína Jonová és Lidmila Jonová tiszteletére, akinek az életkora pontosan nincs meghatározva, azonban a prédikáció szövege alapján feltételezhetjük, hogy Lidmila a család legkisebb gyermeke lehetett. A Jon család azok közé a menekült családok közé tartozott, akik rövid időn belül fontos szerepet tölthettek be Trencsén városában; ezt mutatja az a reprezentációs törekvés, hogy elsőként jelentettek meg halotti beszédgyűjteményt, és a beszédek közül négy prédikáció gyermekeik tiszteletére lett kiadva. Az Anna Jonová szül. Heliadesová fölött megtartott beszéd az első olyan halotti prédikáció, amit exuláns prédikátor mondott el biblikus cseh nyelven egy menekült személy tiszteletére, ez a szokás az exuláns családok körében erősödő tendenciát mutat. A gyűjtemény szövegeit készítő prédikátorok – Ján Hodik trencsényi szuperintendens kivételével, aki a második beszéd elmondója – morva és cseh exuláns papok. Az első és a negyedik prédikációt Jakub Stephanides mondta el, aki az ötévesen elhunyt Katarína Jonová keresztapja is volt. A prédikátor Valašské Meziříčiből exulált 1627-ben Trencsénbe. A harmadik beszéd elmondója, Teodor Sopotius cseh exuláns pap, aki 1637–1639 között a szuperintendens Ján Hodik káplánja és másodpap Trencsénben. Az ötödik prédikáció szerzője – mégpedig felebaráti, sógori és keresztapai szeretetből – az alsómotesci predikátor, Adam Wolfius Benešovský. A csehországi Benešoból származó Wolfius a Cseh- és Morvaország határán fekvő Polnában tevékenykedett evangélikus dékánként, ahonnan 1624-ben menekülnie kellett. 1636–1639 között Alsómotescen, Illésházy Gáspár birtokán lelkész.

1638-ban két halotti prédikációt mondott az alsómotesci predikátor, Adam Wolfius Benešovský az exuláns Johanna Romentzová és Zuzana Krušinová tiszteletére.⁶⁰ Johanna és a későbbiekben említésre kerülő Jan Romenec dezséri lelkész feltételezhetően testvérek voltak. Az első prédikáció Johanna Romentzová, a „Prágai” utónevű Matěj Romenetz pap és felesége, Zuzana tizenhat éven át beteg lánya tiszteletére készült, aki Adam Wolfius sógornője volt. A második beszédet Johanna anyja, Zuzana fölött mondta el a veje. Zuzana 1591-ben házasodott össze Matěj Romenetz-cel, akivel tizenkét

⁵⁹ RMNy 1706. Kizárólag e gyűjtemény tartalmazza a jelenleg ismert életrajzi adatokat.

⁶⁰ RMNy 1754. Kizárólag e prédikációk tartalmazzák a jelenleg ismert életrajzi adatokat.

gyermeket nemzettek. Férje halála után hozzáment Jiří Sahuli, majd második férje halála után Jan Krušina Německý Brod-i (Deutschbrod, 1945 óta Havlíčkův Brod) polgárhoz. A második és harmadik házasságából már nem születtek további gyermekei, férjei támogatásával nevelte első házasságából származó gyermekeit. Zuzana Moravská Kamenicán hunyt el hatvanhárom évesen, a temetése idején még négy gyermeke volt életben. Zuzana az egyedüli olyan elhunyt, aki annak ellenére, hogy nem Magyarországon fejezte be életét, mégis halotti beszédet nyomtattak ki itt a tiszteletére. Az emléklítés e gesztusát bizonyosan Magyarországra menekült gyermekei és azok családtagjai intézték, mindenekelőtt maga a prédikátor, Wolfius.

1639 a biblikus cseh nyelvű halottibeszéd-nyomtatványok erős éve Alsó-Magyarországon: nem kevesebb, mint tizennégy halotti prédikáció látott nyomdafestéket ebben az évben, ami a teljes korpusznak épp egyharmada. A prédikációk négy halottibeszéd-gyűjteményben olvashatók, amelyek három, Trencsénben fontos szerepet betöltő, tekintélyes menekült polgárcsalád, a Boček, a Butovský és a Sívý család elhunytjainak tiszteletére készültek. Két halottiprédikáció-gyűjtemény készült a Boček család tiszteletére, ami a család városban birtokolt presztízsével hozható összefüggésbe.⁶¹ Az első gyűjtemény négy beszédet közöl Martin Boček és Kateřina Štiastná elhunyt gyermekeinek a halálára (Benjamín Boček, Anna Bočeková, Anna-Mária Bočeková, Ján Boček). Az első beszédet a hároméves Benjamín temetésén mondta el a trencsényi pap, Ján Hodik; a második, a többinél évekkel korábbi beszédet 1635. június 14-én mondta el Jakub Stephanides a két és fél éves Anna temetésén; a harmadik gyászbeszéd Adam Wolfius alsómotesci, a negyedik Jan Romenec dezséri lelkész munkája. A másik gyűjteményben három prédikáció búcsúztatja a családapát, Martin Bočeket. Az első Ján Hodik trencsényi evangélikus lelkész, szuperintendens mondta el 1639. augusztus 21-én; a másodikat ugyanezen a napon a trencsényi segédlelkész, Teodor Sopotius; a harmadikat az alsómotesci pap, Adam Wolfius, az utóbbi beszéd nem tartalmazza az elmondás pontos dátumát és helyét. A családfő a csehországi Kutná Horán és Prágában végezte iskoláit, majd Světlá birtokon szolgált több évig. A fehérhegyi csata után anyagilag támogatta az exulánsokat. 1627-et követően a hite miatt el kellett hagynia az országot feleségével, Kateřina Štiastnával. A gyermekeik már Magyarországon születtek. A Ján Hodik által elmondott beszéd *personalitása* említést tesz Martin Boček egyetlen életben maradt gyermekéről, Katarínáról, aki elkísérte atyját a sírhoz.⁶²

A Trencsénbe menekülő gazdag polgári családok egyike volt a Butovský család.⁶³ Jan Butovský⁶⁴ a csehországi Chotěboř városából származott, ahol írnokként tevékeny-

⁶¹ RMNy 1798, 1799. Martin Boček életéről cseh bio-bibliográfiában is olvashatunk: JIREČEK 1875–1876. A többi családtagról kizárólag a prédikációk tartalmazzák a jelenleg ismert életrajzi adatokat.

⁶² RMNy 1798 (1).

⁶³ RMNy 1800.

⁶⁴ RIZNER 1929–1934. A bibliográfia kizárólag a Jan Butovský fölött megtartott második halotti beszéd néhány sorát rögzítette, vagyis csakis a prédikációk tartalmazzák a jelenleg ismert életrajzi adatokat.

kedett. A vallási üldözések következtében menekült a családjával 1629-ben Trencsénbe. Első felesége halála után feleségül vette a csehországi Řeporich falujából származó, szintén menekült Alžběta Tajovskát, akivel egy évet élt együtt és egy leányt hagyott hátra. Jan Butovský 1639. július 6-án halt meg. Halotti prédikációt Ján Hodik, Teodor Sopotius és Adam Wolfius Benešovský mondott felette.

A harmadik halottibeszéd-gyűjtemény, amely a Sivý család elhunytjainak halálára lett kiadva, négy beszédet tartalmaz (Daniel Sivý, Kateřina Sivová szül. Předmírká, két prédikáció Pavol Sivý halálára).⁶⁵ A család Valašské Meziříčí városából származik, Andreas Sivý e város polgára és hivatalnok volt. 1625-ben vette feleségül Kateřina Předmírkát, az esküvői szertartást Jiří Třanovský tartotta. Feleségével menekült Alsó-Magyarországra, akivel nyolc évet élt együtt és két fiuk született, Ján és Daniel. Felesége halála után újranoősült, Trencsénben vette feleségül Katarína Puncovskát, akiről nem tudjuk, hogy Hungarus származású vagy szintén exuláns volt-e. Az első prédikációt a trencsényi kastély káplánja, Jakub Stephanides mondta el még az évtized elején, 1632-ben a félévesen elhunyt Daniel tiszteletére, aki Andreas Sivý és Kateřina Předmírká fia volt. A második beszédet szintén Stephanides tartotta az édesanya, Kateřina Předmírká halálára, akit 1633. március 22-én, huszonöt éves korában ért a halál, és az előző évben elhunyt fia mellé helyezték. A harmadik beszédet Trencsén városának káplánja, Teodor Sopotius, a negyediket Ján Hodik mondta el Andreas Sivý és Katarína Puncovská fél-éves kislánya, Pavol halálára, akit 1638. december 3-án az alsóvárosi templomba temettek el.

1642-ben került kinyomtatásra a Ján Hodik fölött elmondott prédikáció.⁶⁶ Hodik 1585-ben született a Turóc vármegyei Tótrónán. Alapfokú iskoláit Mosócon és Galgócon végezte, majd Thurzó György támogatásával Wittenbergben tanult. Hazatérve Trencsénben lelkész. 1619-ben a biccsei evangélikus egyházkerület szuperintendense és lelkésze, majd Liptó, Árva és Trencsén szuperintendense.⁶⁷ Szintén magyarországi születésű paptársa parentálta, Zachariáš Láni, aki ugyancsak a wittenbergi egyetemen tanult. Hazatérve a biccsei, majd a trencsényi és 1628-tól a báni iskolát igazgatta. 1642-ben a biccsei kerület szuperintendensévé választották, ezt követően költözött Trencsénbe. A halotti prédikációból nem maradt nyomtatott példány, azonban a pozsonyi líceum könyvtárában őriznek egy kéziratos másolatot.

⁶⁵ RMNy 1803. Az elhunytakról a halottibeszéd-gyűjtemény tartalmazza az egyedüli fennmaradt biográfiai adatokat. Ezzel szemben a családfőről, Andreas Sivýről az életrajzi adattárak több helyütt megemlékeznek.

⁶⁶ RMNy 1967. Példánya ma nem ismeretes. Hodikról: CZVITTINGER 1711; ADELUNG 1750; HORÁNYI 1775–1777; KLEIN 1789; KISS-KÁLMÁN–BIERBRUNNER 1882–1887; SZINYEI 1891–1914/1980–1981; GULYÁS 1939–1944; ERCÉ 1942; ZOVÁNYI 1894–1901/1977; ROSENBAUM 1984; MAŤOVČÍK 1994.

⁶⁷ Az 1627 karácsonyán Esterházy Miklós biccsei udvarában Hajnal Mátyás jezsuitával folytatott asztali beszélgetése következményeként 1628-ban elveszítette parókiáját. Lásd SZELESTEI NAGY 2001; a beszélgetésről szóló feljegyzések kiadva Hodik latin nyelvű naplójából: SZELESTEI NAGY 1998, 143–169.

1643-ban mondott halotti beszédet Daniel Remeň Anna Meltzelová szül. Raubergerová fölött, aki a Trencsénben száműzetésben élő Jan Meltzel felesége volt.⁶⁸ Daniel Remeň németlipcsei származású. Németlipcsén és Besztercebányán végezte iskoláit, majd Torunban, Gdańskban és Königsbergben folytatta tanulmányait. 1667–1672 között evangélikus pap Besztercebányán. Az 1672-es vallásüldözés során száműzték hazájából, Briegbe menekült. A halotti prédikációból nem maradt fenn nyomtatott példány.

1645-ben mondott halotti beszédet ugyancsak Daniel Remeň Barbora Löhrová szül. Albinká halálára.⁶⁹ Barbora Löhrová a trencsényi gyógyszerész, Michal Löhr felesége volt, Hungarus vagy csehországi származásáról nincs adatunk. A halotti prédikációból nem maradt fenn példány.⁷⁰

1646-ban két halottibeszéd-nyomtatványt adtak ki Kateřina Zahrádecková szül. Sedlnická tiszteletére, amelyek összesen három gyászbeszédet tartalmaztak.⁷¹ A Sedlnický és a Zahrádek család Morvaországból származó nemesi családok.⁷² A Zahrádek család a morvaországi Višňovében, Jemnicén és Krhovón rendelkezett birtokokkal, amelyeket a vallásüldözés és vagyonelkobzás idején elvesztettek. 1628-ban exulált a család Alsó-Magyarországra, majd 1631-től a család mindhárom ága Trencsénben telepedett le.⁷³ Kateřina Zahrádecková szül. Sedlnická a Zahrádek család legidősebb tagjával, Jiříval kötött házasságot Trencsénben. A trencsényi pap, Jonáš Hodík és a trencsényi káplán, Jan Malatides parentálta, Puhón pedig Jan Sapor mondott a tiszteletére *in effigie* halotti prédikációt, aki Kateřina Zahrádecková lelkipásztora volt tizenhat éven keresztül és nem lehetett jelen a temetésen. Az első halotti beszédet Jonáš Hodík mondta el, aki a Trencsén vármegyei Rajecen született, 1627–1629 között a wittenbergi egyetemre járt. Evangélikus lelkész volt Peredméren, Kassán, Bánban és 1645-ben Trencsénben, ahol senior is lett. Jan Malatides a morvaországi Zábřehből menekült fivérével, Daniel Malatidesszel Trencsénbe, ahol káplán lett. Feltételezhetően testvérével együtt készítettek elő a *Cithara sanctorum* 1659. évi trencsényi kiadását, amely közli bevezető versét. Jan Sapor, a harmadik beszéd szerzője 1628-ban Morvaországból exulált és a cseh testvérek közösségébe tartozott. Magyarországon puhói lelkipásztorként tevékenykedett.

⁶⁸ RMNy 2036. Példánya ma nem ismeretes.

⁶⁹ RMNy 2123. Példánya ma nem ismeretes.

⁷⁰ Itt említjük meg, hogy példányból ismeretlen Daniel Remeň két további olyan halotti beszéde is, amelyek kinyomtatásáról könyvészeti adatok vannak (RMNy 2085 és 2086, mindkettő: Trencsén, 1644). Monográfiánkban ezek a továbbiakban nem szerepelnek, minthogy a fennmaradt adatok alapján nem dönthető el, hogy latin vagy cseh nyelvű nyomtatványok voltak-e.

⁷¹ RMNy 2152, 2155. Egyedül a Kateřina Zahrádecková szül. Sedlnická tiszteletére kiadott halotti beszédek tartalmazzák a fennmaradt életrajzi adatokat, a cseh biográfiai irodalom nem tartja nyilván. Ez annál is érdekesebb, mivel a szlovák szakirodalom nemesi család sarjaként nevezi meg.

⁷² TELGÁRSKY 1985, 180–181.

⁷³ HORVÁTH P. 1985, 181.

Egy évvel később két beszédből álló halottibeszéd-nyomtatványt adtak ki Alžběta Nitschmanová szül. Tištinská halálára.⁷⁴ A fiatalasszony a morvaországi Hustopečéről származott. Tizenegy éves korában exulált a családjával Trencsénbe, ahol 1645-ben házasságot kötött a csehországi Jičín városából származó Jiří Nitschmannal. Egy évvel később, 1646. december 12-én halt meg. A trencsényi káplán, Jan Malatides és a trencsényi pap, Jonáš Hodik mondott gyászbeszédet fölötte.

1648-ban mondott halotti beszédet a puhói származású Barbora Hrehušová szül. Marková fölött Joachim Kalinka.⁷⁵ A prédikátor a Liptó vármegyei Rózsahegyen született, Radványban, Körmöcbányán, Bánban, Eperjesen tanult. Az Osztróth család udvari lelkésze volt harminc évig, ami különösen jó kapcsolatot feltételez a főúri család és a lelkész között. 1646-ban Liptó és Árva vármegye szuperintendensévé választották. Ez az első olyan nyomtatvány a korpuszunkban, amelyben mind az elhunyt személy, mind a prédikációt elmondó pap egyaránt Hungarus származású.

1651-ben adtak ki halottibeszéd-nyomtatványt Ján Guzyth felesége, Marianna Guzythová szül. Pongrácz halálára, aki gyermekágyban halt meg.⁷⁶ Hungarus vagy csehországi származásáról nincs adatunk. Samuel Chalupka alsókubini evangélikus pap mondott felette halotti prédikációt Alsókubinban 1651. március 27-én. A Hungarus prédikátor Rózsahegyen, Zólyomban, Csetneken és Biccén végezte iskoláit. 1622. május 23-án Thurzó György támogatásával iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Hazatérve 1627-ben szentelték fel, 1627-től kisjeszencei, 1636-tól divékújfalusi, 1637-től liptó-tarnóci és 1647-től kubini pap, 1642-ben Tövisfalu papja és jegyzője. 1646–1647 között a liptói, 1648–1657-ig az árvai és 1659–1668 között az alsó-trencsényi egyházmegye esperese.

1655-ben mondott gyászbeszédet a velicsnai templomban az alsókubini egyház papja, Samuel Chalupka paptársa, a velicsnai egyház papja, Ján Zittkius temetésén.⁷⁷ Ján Zittkius származásáról nincs adatunk.

1658-ban adtak ki halottibeszéd-nyomtatványt Jiří Melcl tiszteletére, a nyomtatvány két beszédet tartalmaz.⁷⁸ Melcl a morvaországi Nový Jičínben született 1625. február 7-én. A család a menekülést követően Trencsénben telepedett le. A szintén exuláns Boček családból házasodott, 1646. november 6-án nőül vette Katarína Bočekovát, akivel tizenegy évet élt. Első felesége halálát követően a trencsényi Katarína Spolskát vette

⁷⁴ RMNy 2192. RIZNER 1929–1934. A bibliográfia kizárólag a halotti beszédek néhány sorát rögzítette, vagyis csakis a prédikációk tartalmazzák a jelenleg ismert életrajzi adatokat.

⁷⁵ RMNy 2244. RIZNER 1929–1934. A bibliográfia kizárólag a halotti beszéd néhány sorát rögzítette, vagyis csakis a prédikáció tartalmazza a jelenleg ismert életrajzi adatokat.

⁷⁶ RMNy 2395. Kizárólag a prédikáció tartalmazza a jelenleg ismert életrajzi adatokat.

⁷⁷ RMNy 2608. A prédikáció csonka példánya maradt ránk, egy füzet hiányzik belőle. Kizárólag a prédikáció tartalmazza a jelenleg ismert életrajzi adatokat.

⁷⁸ RMNy 2802. Kizárólag a prédikációk tartalmazzák a jelenleg ismert életrajzi adatokat. A prédikáció címlapjának első mondatát (hiányosan) és a „B” jelű levél tizennyolc sorát tartalmazza egy modern szlovák szövegkiadás, nem betűhű átiratban, hanem a mai cseh helyesírás alapján: CHALUPKA 1988, 43–44.

nőül. A trencsényi egyház papja, Samuel Chalupka és káplánja, Daniel Malatides parentálta. Daniel Malatides, a már említett Jan testvére a morvaországi Zábřehből származott, az üldöztetések idején menekült Trencsénbe, ahol evangélikus káplánként tevékenykedett.

Még ez évben prédikációt nyomtattak a cseh testvérek seniora, Jan Efron Hranický tiszteletére.⁷⁹ Jan Efron Hranice na Moravě városából származott. Gyermekkorától fogva ismerte pályatársát, Comeniust. A cseh–morva testvériség üldöztetése idején exulált Morvaországból Puhóra. A testvériség helvét hitvallású ágához tartozott, amely 1647-ben Farkadon betagozódott a kálvinista egyházba. Magyarországon Batizfalván lelkész, a helvét hitvallású morva papok előjárója (utóda e posztjon Jan Felinus lett).⁸⁰ Paptársa, Ezechiel Jabín – aki szintén a cseh testvérek helvét hitvallású ágához tartozott – mondott fölötté halotti prédikációt. Ezechiel Jabín is morva exuláns volt, aki Valašské Meziříčiből származott. 1627-ben menekült Magyarországra, ezt követően Trencsénben tevékenykedett.

1659-ben nyomtatványt adtak ki egy újabb Jiřík Melcl halálára.⁸¹ Apja, a trencsényi Dávid Melcl feltételezhetően az 1658-ban parentált Jiří Melcl fivére volt, a két Jiří tehát nagybácsi és unokaöcs. A Maria Wüstemann-nal való házasságban nemzett, mindössze kétéves ifjabb Jiřík 1658. december 24-én betegedett meg, 1659. január 9-én meghalt. Samuel Chalupka, a trencsényi evangélikus lelkész mondott felette halotti beszédet.

1684-ben Lőcsén, a Brewer-nyomdában adták ki a Helena Ladiverová szül. Sinapiusová tiszteletére elkészített nyomtatványt.⁸² A magyarországi születésű Ján Andrićus mondott fölötté halotti prédikációt. Helena Sinapiusová apja Michal Sinapius, a Turóc vármegyei Szucsány papja, anyja pedig Barbora Lyciusová volt. Kilencéves korában Révay Pál özvegyének, Szidóniának az udvarába került, ahol hét évet töltött. Tizenhat évesen hozzáment Dávid Lánihoz, aki 1637-től a wittenbergi egyetemen tanult, hazatérve tanár lett Galgócon, 1640-től a privigyei iskola rektora, 1646-tól dobronyai, 1653-tól breznóbányai pap, ahol meg is halt. Tizenhat évet éltek együtt. Helena férje halála után átköltözött Besztercebányára, ahol egy év múlva feleségül ment Samuel Czernákhoz, a szlovák egyház papjához, akivel négy évet élt. Két év özvegység után ismét férjhez ment Ján Restiariushoz, aki Besztercebánya papja és jegyzője volt, vele hat évet töltöttek együtt. Férje halála után átköltözött Eperjesre, ahol Eliáš Ladiver felesége lett, aki az evangélikus kollégium rektora volt. Mindössze tizenegy hónapot éltek együtt az asszony haláláig.

A zsolnai nyomdában nyomtatták ki 1704-ben az 1711 előtti utolsó biblikus cseh nyelvű halotti prédikációt, amelyet a nyomdász, ifj. Ján Dadan fölött tartottak.⁸³ Azonos

⁷⁹ RMNy 2805.

⁸⁰ HORVÁTH P. 1985, 178.

⁸¹ RMNy 2880. Kizárólag a prédikáció tartalmazza a jelenleg ismert életrajzi adatokat.

⁸² RMK II, 1544. Kizárólag a prédikáció tartalmazza a jelenleg ismert életrajzi adatokat.

⁸³ RMK II, 2224. JIREČEK 1875–1876; SZINNYEI 1891–1914/1980–1981; DVOŘÁČEK 1926; RIZNER 1929–1934 (kizárólag a halotti beszéd néhány sorát rögzíti); BIRÓ 1936; GULYÁS 1939–1944; CHYBA 1966; MIŠIANIK 1971; ZOVÁNYI 1894–1901/1977; MAŤOVČÍK 1994. A prédikáció

nevű apja Csehországból menekült Magyarországra, anyja a zsolnai származású Alžbeta Veteriniová. Az ifjabb Dadan Zsolnán született. Jan Felinus, a cseh testvérek seniora keresztelte meg Puhón. Miután nagykorú lett, átvette a zsolnai nyomda vezetését özvegyen maradt anyjától. 1685–1704 között irányította a nyomdát. Rövid időre Zsolna elhagyására kényszerült. A kuruc mozgalmak tették lehetővé visszatérését, hálából elkezdte kinyomtatni II. Rákóczi Ferenc egy meg nem nevezett kiadványát. 1704-ben Zsolnán halt meg. Daniel Krman mondott fölötté halotti prédikációt. Krman 1663. augusztus 28-án született Nagysziklason. Apja Daniel Krman evangélikus lelkész, anyja Anna Masniciusová. Illaván, Trencsénben, Drétomán, majd Osztrosith Miklós támogatásával Boroszlóban, Lipcsében és Wittenbergben tanult. Visszatérve 1683-ban Illaván rektorkodott, de miután nagybátyját, Tobiáš Masnicius evangélikus lelkészt elűzték, ő is távozott és a mosóci iskolát irányította. 1690-től miavai lelkész. 1697-ben lerakta az új templom alapjait. A II. Rákóczi Ferencel való kapcsolata miatt Erdődy Kristóf fogva tartotta a csejtei várban. Kiszabadulva külföldre, Zittába, Drezdába, Wittenbergbe, majd Berlinbe ment. 1704-ben tért vissza hazájába. 1705-ben a zsolnai plébániára hívták. 1708-ban Rákóczi Ferenc követként elküldte a svéd királyhoz, XII. Károlyhoz, hogy a magyar felkelőknek segítséget kérjen. 1715-ben letartóztatási parancsot adtak ki ellene Brnóban, 1716-ban a földesúr parancsot adott a letartóztatására és Miavából való eltávolítására. 1721-ben a katolikusok megvádolták a katolikus egyház és a Habsburg uralkodó megsértésével. 1722-ben feljelentették a nyitrai ítélszéken, hogy jogtalanul használja a püspöki címet, és hogy titokban Morvaországba jár az evangélikus hitet terjeszteni. Ezek a vádak végül oda vezettek, hogy 1729. október 10-én kiadták ellene az elfogatóparancsot, és hosszantartó bírósági eljárást követően, 1731-ben életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték. Börtönben halt meg Pozsonyban, 1740. szeptember 23-án, ahol kilenc évet töltött. Fogva tartói azt állították, hogy halála előtt még áttért a katolikus hitre. A pozsonyi Szent Márton templomban temették el szeptember 30-án.

2.4. A szövegek argumentációs rendje és műveltségelemek azonosítása

Egy jelentős terjedelmű és a 20–21. századi kutatásban teljességgel feltáratlanul maradt szövegcsoporthoz elemzésekor különös nehézséggel találja magát szembe mind a monográfus, mind pedig olvasója. A szövegekre vonatkozó megállapításokat ugyanis legalább egy bizonyos mértékig olyan ismertetéseknek kell megalapozniuk, amelyek bő tartalmi kivonatként lehetővé teszik a megállapítások és a következtetések követését és ellenőrzését a szövegekkel bizonyosan nem közvetlenül ismerős olvasó számára is.

két szövegrészletét tartalmazza egy modern szlovák szövegkiadás, a *Pars II.* öt hosszabb sorát és az „E2” jelű levél három sorát; a szöveget nem betűhűen, hanem a mai cseh helyesírásra modernizálva írták át: KRMAN 1988.

A jelen fejezetben kísérletet teszünk arra, hogy szövegeink gondolatmenetének, argumentációs rendjének és szövegszerű sajátosságainak legmarkánsabb jegyeit tömör összefoglalásban ismertessük. A fejezet legáltalánosabb célja ez a tartalmi kivonatolás és parafrázis, amelyből már láthatóvá válnak az egyes prédikációk sajátosságai; azok a vonások is, amelyek tipikusnak és normatívnak tekinthetők, meg azok is, amelyek egyediek és normabontók, jó esetben azokkal a körülményekkel együtt, amelyek a tartalmi vagy formai normaszegés irányába mozdították el akár egy-egy szöveg egészét, akár legalább érvkészletük, felépítésük vagy irodalmi kidolgozásuk egy-egy aspektusát.

E legáltalánosabb célon túl még két további célt is teljesít ugyanez a fejezet.

E kötetben ugyanis nem lesz mód egybeült visszatérni mind a harminchét prédikáció szerkezeti felépítésének, struktúrájának, beszédrészeinek kompozicionális egészére, így aztán szükségképpen itt van módunk a maga egészében vázolni fel diszpozíciós sajátosságait. A szövegek irodalmi megalkotottságáról szóló későbbi fejezetünkben a diszpozíciós rendet érintő kérdésekre is visszatérünk majd, ott azonban már csak keresztmetszeti szemléleti irányokat használhatunk. Egy irodalmi vizsgálat számára elsődleges fontosságú kérdés, hogyan lehet jellemezni például a szöveg kezdetének a *captatio benevolentiae* funkcióját megtestesítő és prédikációinkban általában *exordium*nak nevezett diszpozíciós egységét, amiként az is, hogy mit lehet megállapítanunk a vagy a prédikációt, vagy az exegetikai okfejtések egyes pontjait záró és a hallgatósággal vagy olvasóközönsséggel a pragmatikus kapcsolatteremtés különféle módozatait kereső hasznvételek, vagyis a homiletikai *ususok* műfaji és funkcionális karakteréről, tipológiai rendjéről, annak arányairól. Ott majd arra lesz szükség, hogy az egyes prédikációk azonos funkciót teljesítő, analóg beszédrészeit tárgyaljuk együtt, és természetesen az adott beszéd rész egyes szövegpéldáinak a prédikációs egészhez való kapcsolódási módjai már nem lesznek visszakereshetők. Ennek a másik szemléletmódnak, vagyis a szövegek mint entitások bemutatásának csakis a jelen fejezetben tudhatunk megfelelni. Ez tehát könyvünknek az a fejezete, amelyben bemutatni igyekszünk a beszéd részek egymásutánjának intencionált működéséből kibomló tartalmi rendet, az argumentációs építkezés egymásra épülő és a diszpozíciós renddel szoros megfelelésben funkciószóródást kiteljesítő vonatkozásait.

Ezen a ponton természetesen lehetetlen nem szembesülni a posztstrukturális irodalomtudomány azon elemi belátásának következményeivel, hogy a kiemelésre érdemesnek tartott sajátosságok megválasztását, jelentőségük felismerését, a nekik szentelt részletezés terjedelmét, kibontásuk gondolati irányát mindig a rájuk tekintő olvasó határozza meg a maga olvasati horizontjának sajátos vonatkoztatási rendszereiben. Egy tartalmi kivonat, egy parafrázis összefoglaló tehát sohasem tetszeleghet abban a szerepben, mintha lehetséges volna egy objektíve hozzáférhető lényeg neutrális kiemelését és fókuszba állítását végrehajtania. Egy szöveggel minden tekintetben azonos összetettségű és rétegzettségű szemantikai rend csakis az önmagával azonos ugyanazon szövegnek lehet a létmódja, nem pedig egy, az arányokat és kifejtettségi mértékeket gyökeresen újraartikuláló kivonatos előadásnak. A posztstrukturális irodalomtudományi eljárásai közül a Franco Moretti nevéhez kapcsolható *distant reading* eljárásrendje tette a

legtöbbet azért, hogy ennek az ontológiai és hermeneutikai helyzetnek a tudomásulvételéből ne egy időtlen szkepszis modalitása következzen, hanem az alkotó és az interpretátor együttműködésének olyan elgondolása, amely a rokon eljárásrendek érvényesítésével ipari mennyiségben termelt szövegtenger közös szemléleti jegyeinek karakteres kiemelését, irodalomkonvenciókba való illesztését és társadalomtörténeti működésmódjainak heurisztikus felismerését és megnevezését teszi lehetővé.⁸⁴ A *distant reading* eljárásai bizonyosan rajta hagyták nyomukat az egyes szövegek itt következő jellemzésein. Így van ez akkor, amikor a közkeletű hiedelmek, a dogmatikai alappozíciók, az azonos funkcióbba illesztett topikus elemek ismételt visszatérését regisztráljuk különböző szövegeinkben; és nyilvánvalóan még inkább így van, amikor a szemléleti egyezések közös háttere előtt mégis nagyon markáns egyedi alkotásmódok és originális, invenciózus megoldások válnak kirajzolhatóvá.

Nem lehet másként, mint hogy ugyancsak a jelen fejezetünk teljesítse szövegeink vizsgálatának még egy megkerülhetetlen aspektusát: a beljük íródott műveltségszerkezet regisztrálásának feladatát. Későbbi, az invenciók alkotásmód egyes vonatkozásait újrendszerző fejezeteinkben ismét csak arra lesz módunk, hogy keresztmetszeti irányban mutassuk be például azt, hogy milyen invenciók eljárások kiindulópontja volt a lutheránusok általános használatában mindvégig megmaradt perikóparendszer, vagy hogy a kegyességi, áhítati, használati irodalom korabeli műfajainak, például a liturgikus vagy a magánáhitati énekeskönyvek közkeletű szövegeinek milyen intertextuális kapcsolatrendszerre van prédikációs korpuszunkkal. Arra azonban már nem lesz mód egybeült a teljesség igényével visszatérni, hogy milyen invenciók forrásokból táplálkoznak, milyen szövegszerű intarziákból építkeznek tanulmányozott prédikációink. Mindazt, ami ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához szükséges, a jelen fejezetben kell elvégeznünk.

A prédikációk legfőbb intertextuális vonatkozásrendszerét adó bibliai idézetek és hivatkozások természetesen csakis statisztikai eljárással tekinthetők át érvényesen. Harminchét beszédünkben összesen legalább 2541 bibliai idézet található, tehát beszédenként átlagosan 69 idézet. Adam Wolfius 1638-ban Trencsénben sógornője, Johanna Romentzová fölött megtartott halotti prédikációjában található a legtöbb bibliai hivatkozás, ha jól számoltuk, 158 darab.⁸⁵ Jan Romenec 1639-ben Trencsénben a Boček-gyermekek fölött megtartott halotti beszéde tartalmazza a legkevesebb bibliai helyet, 12-t.⁸⁶ A bibliai intarziák tekintetében a jelen fejezetben mindössze arra van módunk, hogy egy-egy bibliai szöveghely kirívóan vagy provokatívan originális értelmezési módját regisztráljuk, esetleg azzal az exegetikai munkával együtt, amelyből az értelmezés származik vagy amely a továbbgondoláshoz az alapötletet adta a prédikátor számára.

Gyökeresen másképp járunk el prédikációs szövegeink nem bibliai eredetű forrásanyagával. Ezeknek az idézeteknek, utalásoknak, hivatkozásoknak a mennyisége lehe-

⁸⁴ Lásd pl. MORETTI 2000.

⁸⁵ RMNy 1754 (1).

⁸⁶ RMNy 1799 (4).

tövé teszi, hogy az alábbiakban a hiánytalan teljességre törekedve regisztráljuk őket, és egyenként nyilatkozunk valószínűsíthető vagy felvethető forráskapcsolataikról. Ennek az igen jelentős munkabefektetéssel járó filológiai aprómunkának persze messze nem csak az szolgál a magyarázatául, hogy az adott keretek között végső soron lehetséges volt elvégezni azt. Nem végeztük volna el, ha nem reméltünk volna e munka eredményeitől olyan felismeréseket, amelyek a magyarországi lutheránus értelmiség műveltséganyagának, tájékozottságának, erudíciójának összetételére és természetére nézve megvilágítóan érdekes, a kor egészének műveltségi szerkezetére is interpolálható, helyenként pedig megdöbbentő meglepetéseket hozó belátásokat engednek meg. Az e területen elért extenzív és az új felismerések bőségét hozó eredmények persze abból is következnek, hogy a 17. század lutheránus prédikációirodalma ma még sokkal kevésbé tanulmányozott terület, mint akár az egykorú katolikus, akár a református prédikációirodalom. A lutheranizmus magyarországi jelenléte a 17. században már többnyire nyelvíleg is elkülönülő társadalmi csoportokhoz kapcsolódik, mégpedig olyan nyelvek irodalmaihoz, amelyeknek a tanulmányozása még nem vált olyan népes és kiterjedt kutatói feladatvállalások tárgyává, mint a magyar és – kisebb részben – a latin nyelvű egyházi irodalom. Az 1711 előtt nyomtatásban megjelent magyar nyelvű halotti beszédek között például mindössze két lutheránus nyomtatvány, s bennük négy szöveg van,⁸⁷ így a sok száz, nagyjából kálvinista, kisebb hányadában katolikus szöveg forrásvizsgálatában elért fontos eredmények⁸⁸ sajnos nem mondhatók relevánsnak a lutheránus felekezet lelkipásztorainak műveltségi hátterét illetően. A sok lutheránus szöveget kitermelő németajkú lakosság egyházi és vallási irodalmának tanulmányozása tárgyában pedig még alig lépett túl a kutatás egy kezdeményező programtanulmányon,⁸⁹ így a szövegek tényleges tanulmányozásából kevés a számba vehető tapasztalat. A magyarországi cseh nyelvű vallási és egyházi irodalom műveltségszerkezetéről, az e lelkészi réteg által birtokolt erudíció mértékéről és összetételéről még kevesebb tudással rendelkezünk, pontosabban ezen a téren a jelen fejezet forrásmegállapításai jelentik az első érdemi állapotfelmérést és tájékoztató pontot. E megfontolások miatt a szövegekben felhasznált nem bibliai eredetű építőelemek tárgyában a teljes körű számbavételre törekedtünk, és a világi erudíció e nyomjelzőinek forrásvidékét is kivétel nélkül minden esetben igyekeztünk feltérképezni. Idevágó eredményeinket ugyancsak a jelen fejezet tartalmazza.

Az, aki a prédikációirodalom kompilációs eljárásainak vizsgálatára adja a fejét, természetesen felekezettől, nyelvtől, sőt keletkezési időtől függetlenül azonos módszertani dilemmákkal néz farkasszemet. Mind a középkori, mind a kora újkori, mind a latin, mind a magyar nyelvű prédikációk feldolgozásából már ismert kérdéseket vet fel cseh nyelvű korpuszunk is. A szövegeinkben olvasható világi műveltséganyag egy része jelöletlen eredetű, más része csak szerzői névvel attribuírt, e nevek között nem ritka a téves attribúció sem, és elenyészően csekély a filológiailag pontosnak nevezhető forráshivat-

⁸⁷ KECSKEMÉTI 1988, 47–112, 333–346.

⁸⁸ KECSKEMÉTI 1998.

⁸⁹ KECSKEMÉTI–SZEKLER 2008.

kozások aránya. A hivatkozások nem ritkán csak a közvetett lelőhelyre utalnak, és elhallgatják annak a közvetlen munkának a használatát, amely gyakran a prédikatori munka praktikus előmozdítását direkt céljának tekintő inventárium, *promptuarium*, *loci communes*-gyűjtemény, dogmatikai vagy retorikai enciklopédia. Egy-egy esetben az ellenkezőjére is van példa, amikor a munka siettében a prédikátor leleplezi önmagát, közvetlen forrásának tulajdonítva olyan szentenciózus vagy proverbszerű megfogalmazást, amely hasonló *thesaurus*ok tucatjaiban olvasható a hasonló rendszerezés törzsanyagaként, és amelynek akár szerzősége és lelőhelye is filológiai igényességgel tisztázható. A prédikációkba épülő exemplumanyag csakis azzal a morfológiai és szemantikai árnyaltsággal közelíthető meg, amely az exemplumkutatásnak már több évtized óta a sajátja, és amely érvényesíti például azt a belátást, hogy az exemplumnak nagyon sokféle kifejtettségi mértéke lehet a részletes történetmeséléstől a csak utalásszerű felidézéssig, és hogy exemplumnak korántsem csak a narratív természetű betétek tekinthetők, hanem a tekintélyi érvek éppúgy e funkcióban állnak, mint a metaforikus-metonymikus megjelölések topikus darabjai.⁹⁰ Az exemplumkutató tudja azt is, hogy egyes átvételek kétségtelen bizonyosságú azonosítása csak kivételesen szerencsés esetben lehetséges, vagyis a közvetlen használat mellett sokkal inkább bizonyíthat az azonos összetételű exemplumsorozat vagy exemplumbokor. Mindennek az állandó módszertani önreflexiónak a szem előtt tartásával is megfogalmazunk jó néhány feltevést a prédikátoraink által felhasznált műveltséganyag kiterjedésére és összetételére vonatkozóan, és a felállítható forráskapcsolatok között nem kevés olyat azonosítunk, amely ma még unikálisnak számít a kora újkori magyarországi prédikációanyagban, vagyis korábban még sosem vették számításba a hazai szellemi életet elérni és befolyásolni képes összetevőként.

Viszonylag könnyű elbánnunk azokkal az intertextuális átvételekkel, amelyeknek az esetében latin szövegintarziák is vannak a cseh nyelvű szövegben. Jóval nehezebb dolog azonosítani azokat az idézeteket – még ha megnevezett szerzőjük a legismertebb és filológiailag jól rendezett életművű auktorítások közül kerül is ki –, amelyeket szövegeink csak cseh fordításban idéznek. A latinra való experimentális visszafordítás, majd e hipotetikus szöveg keresgélése több esetben sikerrel járt ugyan, de azoknak az idézeteknek vagy hivatkozásoknak sem csekély a számuk, amelyekbe végül beletört a bicskánk. Igyekeztünk korrektül számot adni nemcsak a megoldott, hanem a megoldatlan esetekről is. A klasszikus antikvitás köréből származó idézetek esetében megelégedtünk a művek címének a *Thesaurus linguae Latinae*-ban található rövidítésével és az idézet lelőhelyének a lehető legpontosabb megjelölésével. Az ókeresztény egyházatyák esetében a Migne-féle *Patrologia* latin (PL) és görög (PG) sorozatában kerestünk, és ha itt sikerrel jártunk, beértük a kötet- és hasábszámra való hivatkozással. A humanizmus, a reformáció és a 17. század egykorú irodalmának használata esetében természetesen részletes könyvészeti adatokat adunk, és több esetben felvetjük azt a kérdést is, azonosítható-e tételesen az a szövegkiadás, amelynek kora is, szövegállapota is és kulturális kontextusa is megengedi, hogy a ténylegesen az adott prédikátorszerző kezében tartott

⁹⁰ TÜSKÉS 1992a.

edícióként feltételezzük. (Csak azokban az esetekben szerkesztettünk önálló lábjegyzetet a könyvészeti hivatkozások közlésére, ha azoknak nem volt minden adata a főszövegben közölhető.)

A jelen fejezetben (akárcsak az előzőben, ahol a prédikációszövegek referenciális kapcsolatait meg a készítőik és érintettjeik közötti interperszonális viszonyokat tekintettük át) ismét a halottibeszéd-kiadványok kinyomtatásának időrendjében haladunk végig az anyagon.

2.4.1. A Jiří Třanovský fölötti halotti prédikációk

Melchior Smrtník 1637. június 2-án a lipcés-szentmihályi parókia előtt Jiří Třanovský fölött elmondott halotti beszéde egyike azoknak a halotti prédikációknak, amelyek csakis bibliai forrásokból építkeznek.⁹¹ A textusul választott zsoltáridézet egy kulcsszava szervezi a gondolatmenetet: az Úr kezében tartott kehely nyilvánvalóan az utraquista mozgalom történetének és dogmatikai pozíciójának központi elemére, az úrvacsora két szín alatti kiszolgáltatására utal, amely liturgikus szolgálatot természetesen Třanovský is ezen a módon végzett. Az *exordium* egyik pontjából még egy olyan liturgikus tradícióról értesülünk, amelyet – úgy tűnik – Třanovský megtartott a lipcés-szentmihályi gyülekezetben, de amelynek egyébként nincs nyoma a 17. századi magyarországi lutheránus egyházak istentiszteleti rendjének és egyéb liturgikus hagyományainak történetével foglalkozó szakirodalomban:⁹² temetések alkalmával, a holttest sírhoz kísérésekor borral telt kelyhet kínált a megtört szívű hozzátartozók felfrissítése céljából, mégpedig valaminő „ősregi szokásra” hivatkozva. A lutheránus vallást a katolikustól megkülönböztető legfontosabb szertartási jegynek, a kehelynek a középpontba állítása azonban nem jelenti azt, hogy a prédikáció polemikus tartalmú volna, legfeljebb implicite – a nyomtatványnak a felekezeten kívüli közönséget is elérő használati módja formájában – tekinthető annak. A kehely a *punctorum enucleatio*, vagyis az exegetikai, dogmatikai magyarázat során már leginkább metonímiaként, azon belül pedig szinekdochéként értendő, amint ezt maga Smrtník is szükségesnek érzi tisztázni, vagyis a tartalmazó, bennfoglaló edény helyett a benne található tartalmat jelenti. A kehely tartalma és jelentése öröm és vigasság is lehet a Szentírásban, gyakrabban jelent azonban szenvedést, nyomorúságot, keresztet, szomorúságot. A prédikáció legnagyobb hányada a kehely kiívásának minden keresztény hívőt illető elkerülhetetlenségéről szól, és csak egyetlen trivializáló passzusában fogalmaz meg intelmet a pohár mellett üldögélő korhelyek ellenében, akiket Isten kelyhének keserves itala kell hogy figyelmeztesse arra, hogy tartózkodjanak az élvezettől, pajzánságtól és bármilyen erkölcstelenségtől.

⁹¹ RMNy 1705 (1).

⁹² Lásd például FRENÝÓ 1937.

Ugyanezen alkalommal a németlipcsei egyház papja, Ján Lochmann is prédikált a liptószentmiklósi templomban tartott ceremónián.⁹³ A Sámuel halálával, Izrael népe közötti siratásával és testének tiszteletteljes eltemetésével példálózó prédikáció dogmatikailag legfontosabb jegye egy igen elmés megfogalmazás formájában is összegződik: az igaz lelkipásztor *nominativus* és *vocativus* által lesz azzá, vagyis az Úristentől érkező személy szerinti elhívás és megszólítás által, nem pedig az egyéb grammatikai *casusok*, a *genitivus*, a *dativus* és az *accusativus* által, amelyek itt a vérségi eredetet vagy az előkelő származást, a simóniát és a rágalmozást testesítik meg. A simónia példája Flavitas konstantinápolyi főpap Niképhorosz Kallisztoz Xanthopulosz által megírt története, amely pontos forráshivatozással szerepel ugyan (lib. 16, cap. 18), ám ettől még egy *promptuarium*, korabeli exemplumgyűjtemény is lehet a forrása.⁹⁴ A bizánci író a prédikáció bevezetéséül szolgáló, izgalmas, fordultatos és szórakoztató története mellett van még néhány világi műveltségelem Lochmann szövegében: a „sero sapiunt Phryges” Erasmusnál is olvasható *proverbiuma* (adag. 1, 1, 28), egy a halál elkerülhetetlenségéről szóló Ovidius-idézet⁹⁵ és egy ismeretlen eredetű történet a járványos betegségből szorgos könyörgésére felgyógyuló szűzről, aki később paráznaságba esett, kivégezték és elkárhozott. Az utóbbi történet nyilván az isteni gondviselés megkérdőjelezőit, az emberi okosságban bizakodókat figyelmezteti a providencia emberi ésszel be nem látható jelenlétére a földi világban, a késve bölcselkedő frígek felemlegetése (vagyis a „késő bánat eb gondolat” közhelye) viszont olyan kontextusba ágyazódik, amelynek akár a Tránovskýról szóló aktualizáló értelmet is tulajdoníthatunk: a bölcs, a jámbor, az istenes emberek tanácsait gyakran ugyanúgy nem fogadják meg az emberek, mint Saul király Sámuelét, és csak haláluk után tanulják meg őket érdemük szerint megbecsülni. A hazájától távol, idegenben meghalt és eltemetett férfiú sorsára ugyancsak vonatkoztathatunk reflexiókat a szövegben, amikor a szeretteik temetőhelyét idegenektől megvásárolni kényszerült ótestamentumi hősöket sorolja a prédikátor.

A Jiří Tránovský fölött elmondott két prédikáció bővebb ismertetését nem ítéljük szükségesnek, minthogy kötetünk függeléke teljes egészében tartalmazza mindkét szöveg általunk készített magyar fordítását. Az első halotti prédikációt megelőzi Ján Lochmann latin nyelvű gyászverse, végül a gyűjteményt két latin gyászvers zárja. Ezeket fordításunk természetesen nem tartalmazza. A nyomtatványok limináriáiban közölt latin nyelvű verses szövegek adatait – minden tétel esetében – felvettük viszont a függelékben közölt áttekintő táblázatunkba.

⁹³ RMNy 1705 (2).

⁹⁴ Migne görög patológiai sorozata a görög szöveg mellett Johann Lange (1503–1567) sziléziai humanista latin fordítását közli egy 1630. évi párizsi kétnyelvű kiadás alapján. E kora újkori kiadás 684. lapján olvasható Flavitas története. Migne kiadásában: PG 147, 151–154. Niképhorosz Kallisztoz Xanthopulosz szövegének kora újkori használatáról és arról, hogy számos, korábban más Niképhorosz nevű szerzőkkel kapcsolatba hozott hivatkozás – például Pázmány Péternél – valójában őrá utal: KECSKEMÉTI–SZEKLER 2013.

⁹⁵ Az *Epicedion Drusi: Consolatio ad Liviam* 359. sora; vö. *Metamorphoses* 10, 33–34.

2.4.2. A Jon család tagjai fölött elmondott prédikációk

A nyomtatásban megjelent magyarországi biblikus cseh nyelvű halotti prédikációk legkorábbi darabja évekkel korábban hangzott el annak a gyűjteménynek a többi darabjánál, amelyben négy más prédikációval együtt 1637-ben megjelent. 1637-ben Tobiaš Jon trencsényi polgár és harmadik felesége, Lidmila Zachová otthonában sűrű egymásutánban követték egymást a szomorú halálesetek. A házaspár vér szerinti kislányai, Katarína és Lidmila mellett meghalt a 11 éves Justína is, aki Jon első házasságából született. Bizonyosan ez a jóbi élethelyzet hozta magával azt az igényt, hogy a három leánygyermekre emlékeztető kötetben nyitódarabként a Jon második felesége, Anna Heliadesová fölötti beszéd is megjelenjék, amelyet még 1630. szeptember 2-án mondott el Jakub Stephanides a trencsényi elővárosi templomban.⁹⁶ Ilyesformán ez a legrégebbi darab a most feldolgozott korpuszban. A prédikáció írott szövegét minden bizonnyal még a temetés körüli időkből kérte el a lelkipásztortól a gyászoló férj saját lelki szükségleteinek kielégítésére. Hét évvel később a prédikáció már reprezentációs célokat is teljesített, amikor a gyűjtemény élére került.

Mindössze néhány évvel az egykori Český Brod-i szenátor és polgár, Josef Heliades Anna leányának kényszerű magyarországi menekülése után, 1630-ban természetes prédikatori megoldásként kínálkozott, hogy Stephanides a hontalanság, a vándorlás motívumára építse fel egész prédikációját. Ezt a motívumot ragadta meg már a Pál apostol zsidókhoz írott leveléből (13, 14) választott textus is: „mert nincsen itt maradandó városunk, hanem a jövődőt keressük.” E textus nyomán két részre oszlik a prédikáció: előbb a mindannyiunk által elhagyandó, majd a jövőben ránk váró városról beszél. A siralmak völgyében élő vándorok és jövevények szakadatlanul menetelnek bizonytalan távú útjukon, miközben semmi állandóságban sincs részük, csupán éjjeli szállást kérnek, amelyet át is kell adniuk az őket követő érkezőknek. Határozottan a kettős jelentés lehetőségével játszik Stephanides, amikor így fogalmaz: „kiűzöttek vagyunk hazánkból, idegen földön élünk.” Így haladt vándorútján Anna Heliadesová is, nem törődve azzal az út menti gazdasággal, amely csak hitvány táplálékot nyújtott neki. E tekintetben a halálos ítéletének örvendező Szent Ciprián példájának követője volt.⁹⁷ Maradandó várost nem a földön keresett magának, megfékezte testi kívánságait, csak a Jézus Krisztussal való együttlétre törekedett. Keserves dolog, amikor a halál a házastársi szeretet kötelékét szakítja el. Ennek a házastársi szeretetnek az erejéről egy Xenophón könyvéből vett exemplum is tanúskodik Tigranes és Armena szerelméről.⁹⁸ Feltétlenül korai szövegre utal az is, hogy a prédikáció bevezetésében Stephanides szükségét látja a temetési szertartás és a méltó prédikáció három érveléssel való megindokolásának. A halálra való emlékeztetés és a halott iránti keresztényi szeretet megmutatása mellett a közös

⁹⁶ RMNy 1706 (1).

⁹⁷ A halálos ítéletéről értesülő szent „Deo gratias” felkiáltását lásd már a legrégebbi mártírártában is: *Acta proconsularia Sancti Cipriani* (PL 3, 1504), majd természetesen minden szentéletrajzban.

⁹⁸ Lásd *Kürosz nevelkedése* 3, 1, 36–37, 41.

hitvallástétel alkalma és lehetősége is fontos ebben, amikor az exulánsok exuláns társukra emlékeznek, akinek exiliuma idegen hazában ért véget.

A 12. évében járó Justína szűzlány fölött elmondott prédikáció, Ján Hodik szuperintendens munkája,⁹⁹ azt a kora újkorban nagyon gyakran alkalmazott gondolatmenetet fejt ki, amely a halott szűzről mint Jézus Krisztus menyasszonyáról beszél, akinek temetési szertartását mintegy nászszertartássá stilizálja át. E metaforikus eljárás történetével és tipológiájával részletesen foglalkozunk majd alább, a 4.5. fejezetben. Hodik beszédében – a kora újkor e metaforikus toposzának számos szövegpéldájához hasonlóan – a menyasszony felékesítésének részei azok a díszek és ékszerek, amelyekkel még életében ékesítette fel a vőlegény, és azok is, amelyekkel a következő életben koronázza meg. A földi leány ékességül hat drágagyöngy szolgált, egy-egy bibliai kijelentés a magának való eljegyzésről, a szövetségkötésről, a kiválasztásról, a megmosásról és a megtisztításról, az olajjal való megkenésről és a paláستtal való felövezésről. Az örök élet koronáján még értékesebb gyöngyök vannak: az isteni jóságosság, a béke és megnyugvás, az örömteli örvendezés, az egyesülés és egyetértés, az öröm és örvendezés, az angyali élettel való közösség. A misztikus allegória fogalmi és képi világa alapvetően bibliai szöveghelyekre támaszkodik, ezeken kívül csupán két további építőelemet tartalmaz. Az egyik egy Szent Ambrusnak tulajdonított himnusz egyetlen szintagmája, a vér árájáról,¹⁰⁰ a másik pedig az aranygyapjas rend felidézése, amelynél még komolyabb megtiszteltetésben és ajándékban részesülnek azok, akik az isteni bárány szövetségeseivé és testvéreivé válnak a szent keresztségben.

Mindössze két nappal Justína temetése után Katarínát is utolérte a halálos betegség. A fölötté mondott első halotti beszéd,¹⁰¹ Teodor Sopotius műve annak a felfoghatatlan és megmagyarázhatatlan kérdésnek a feloldására tesz kísérletet, hogy miért a derék és érdemes gyermekeket veszi el az Úr, a bűnnel átitatott idősebbek vagy az utcákon kóborló neveletlen gazfickók helyett. A szomorú gondolatok tévelygőkertjéből Theseus fonala vezet ki. A szülőknek mérlegelniük kell a gyermeküket nekik ajándékozó isteni személyt, annak szándékait, továbbá az e szándékok meg nem történte esetén a gyermekükre váró szenvedéseket, bűnöket, kárhozatot. A veszteség méltó elfogadásában nemcsak Jób lehet a példa, hanem Maurikiosz császár (582–602) is, aki türelmesen nyugodott meg az Úr igaz ítéletében, amikor Phókasz a szeme láttára végeztette ki gyermekeit,¹⁰² vagy a fia haláláról értesülő bölcs Anaxagorasz, aki csak annyival kommentálta a halálhírt: „sciebam me mortalem genuisse filium.”¹⁰³

⁹⁹ RMNy 1706 (2).

¹⁰⁰ PL 17, 1191.

¹⁰¹ RMNy 1706 (3).

¹⁰² Az exemplumot lásd például Geórgiosz Kedrénosz (11–12. sz.) bizánci krónikakompilátor *Historiarum compendium*ában, Guilielmus Xylander (1532–1576) heidelbergi professzor 1566-ban befejezett latin fordításának 706. lapján: PG 121, 774.

¹⁰³ Természetesen Cicero *Tusculanae disputationes*éből való az idézet, elrontott szórenddel és egy főnévvel bővítve, kissé talán elrontva az eredetinek még aforisztikusabb megfogalmazását (3, 58, 9).

Az ugyancsak Katarínát búcsúztató második beszéd, a kislány keresztaapjának, Jakub Stephanidesnek a munkája a gyűjteménynek a késő humanista műveltség világi eredetű exemplumaiban leginkább bővelkedő darabja.¹⁰⁴ Már a prédikáció bevezetésében, a fiatalság virágában meghalt bibliai hősök mellett Quintilianus gondolata is élénk lép, amely szerint a korai tehetség ritkán hoz érett gyümölcsöt, vagyis az Úristen gyakran szólít el idő előtt kedves és értelmes gyermekeket. Az *Institutio oratoria* idézett – vagy még inkább parafrazeált – helyén (1, 3, 3, 3) természetesen egyáltalán nincs szó moralizáló konzekvenciákról, csakis arról, hogyan képezhető szónokká a többieknel korábban érő és jelentős tehetséget mutató, ám egyoldalúvá torzuló és makacs megátal-kodottságban megmerevedő fiatalember. A textus a Jelenések könyvét idézi a fehér ruhákba öltözöttekről, akik az Isten királyi széke előtt állnak a bárány vérében megfehé-ritett ruháikban. A gondolatmenet az üdvözültek örök életének boldogságát igyekszik megvilágítani, úgy azonban, hogy nyomban előrebocsátja: az üdvözülés emberi fogal-mak szerint sokkal jobban bemutatható azokkal a dolgokkal, amelyek ott nincsenek, mint azokkal, amelyek vannak. E megállapítás Szent Ágostonra hivatkozik, minthogy azonban csak fordításban idézi a szövegét, így az eredeti *locust* nem sikerült előkeríte-nünk. Az üdvözültek életét bemutató passzusok – kissé trivializálva – a legalapvetőbb emberi szükségleteket negálják. A hívek örök életében megszűnik az éhezés, amelyre pedig számtalan példa van a földi életben, és nemcsak a bibliai Lázár esetében, hanem a Biblián kívüli történelemben is. Az ellensége elől menekülő és keréknyomból zavaros vizet inni kényszerülő Dareiosz perzsa király története eléggé ismert kora újkori exemplum, megtalálható például Laurentius Beyerlinck *promptuarium*ának *Alimentum* (élelem) címszavában, mindjárt két változatban is.¹⁰⁵ Ugyanott a szomjazó és a tiszta víz csekély ajándékának örvendező Artaxerxész is megvan (mint ahogyan számtalan más helyen), az árpakenyeret nagy étvággal fogyasztó viszont az *Experientia* címszóból került elő.¹⁰⁶ Egy másik árpakenyeres történethez szerencsére forráshivatkozás tartozik: a prédikátor szerint Bucholcerus írja a históriájában I. Miksa császárról, hogy a bécsi vár ostroma idején még kisfiú volt, aki arra kérte császári anyját, hogy süssön fogoly-madarat neki, mert néhány napja csak árpakenyérhez jutott. Ez minden bizonnyal 1463-ban történt, amikor nagybátyja, VI. Albert főherceg (1418–1463) támadást indított báty-ja, a mi Mátyás királyunk ellenfeleként ismert III. Frigyes császár (1452–1493) ellen. A történet ősforrása nyilvánvalóan Johannes Cuspinianus *De caesaribus atque impera-toribus Romanis*ának Maximilianus-fejezete, amelyre egyébként Abraham Bucholcer (Buchholzer, 1529–1584) is hivatkozott népszerű kronológiai összeállításában. Stepha-nides tehát az utóbbi szerzőnél bukkant rá a történetre, de hogy melyik változatban, azt nem tudhatjuk, minthogy benne volt az már az *Isagoge chronologica* címűben¹⁰⁷ épp-úgy, mint az *Index chronologicus* című, már a szerző halála után kibővített későbbi-

¹⁰⁴ RMNy 1706 (4).

¹⁰⁵ BEYERLINCK 1631, A 209a, A 211a.

¹⁰⁶ BEYERLINCK 1631, A 205b, E 492 e, f.

¹⁰⁷ Például Görlitz, 1580 (VD16 B 9035), P4r.

ben.¹⁰⁸ Az exemplum szereplése mindenesetre jó példa arra, hogy a Celtis-kör bécsi humanizmusának latin irodalma milyen későbbi, 16. század végi népszerűsítő adaptációkon át vált a 17. századi értelmiségi közműveltség részévé. Érdekes felhívni a figyelmet arra is, hogy az exuláns Stephanides számára, a Miksát és édesapját felmentő Podjebrád György révén a történetnek olyan motívuma is volt, amely a cseh nemzeti történeti tudat körébe kapcsolódott. Sajátos módon a prédikáció következő exempluma is ilyen. Ez már a szomjazás túlvilági megszűnése kapcsán kerül elő, és első látásra nem hordozza a cseh vagy morva nemzettudat és nemzeti történeti tradíció elemeit. Mindössze annyi hangzik el, hogy Marcus Antonius császár seregének öt napon át nem volt ivóvize, és csak az ima tartotta meg őket. A hivatkozás Tertullianus *Apologeticus adversus gentes* című munkájára utal, amelynek ötödik fejezetében csakugyan olvasható a sereg imádkozó keresztény katonái által előidéztet esőcsodára való utalás,¹⁰⁹ noha a hadvezér nem Marcus Antonius, hanem Marcus Aurelius.¹¹⁰ Még azt szükséges hozzátennünk ehhez, hogy a csoda a germaniai hadjárat során történt, mégpedig a markomannokkal hadakozva. Ahogyan a kora újkori európai értelmiség történelmi közismerteinek alaprétegéhez tartozik a magyarság hun illetve szkíta származása, pontosan ugyanúgy a lexikai alapismeretek része, hogy a markomannok a morvák ősei. Az esőcsoda tehát Morvaország területén történt. Így nem kétséges, hogy a látszólag ártatlan exemplum egy Morvaországból menekült polgár már Magyarországon született gyermeke fölött egy ugyancsak exuláns prédikátor által elmondott szónoklatban az eredeti nemzeti közösség történeti tudatának megőrzött és az új helyen is érvényesített ideológiai elemeit is hordozza. Ennek a vonatkozásnak a felszínre kerülését, az egykorú közönség általi megértését és értelmezésének kiteljesítését pedig rendkívüli módon megkönnyítette maga a letelepedés helyszíne, Trencsén városa is. A trencsényi várszíkla egy kővén a mai napig látható egy római légió kőbe vésett felirata, amelyről az újkori klaszika-filológia legnagyobb epigráfiai szaktekintélye, Theodor Mommsen állapította meg a 19. század végén, hogy egy a Duna bal partján végrehajtott sikeres katonai expedíció és téli táborozás emlékéét őrzi. A feliraton említett Laugaricio helynév csakis valahová a Vág közelébe lokalizálható, alkalmasint elfogadható mint a Trencsén helyén állott és csak alkalmi szálláshelyül szolgáló római katonai település megnevezése.¹¹¹ Egészen kézenfekvő választás ezt a hadműveletet Marcus Aurelius markomann hadjáratával azonosítani. Ha mindez így van, akkor az írott forrásokból ismert és a morva nemzeti tudatot meghatározó római hadművelet egyetlen *in situ* bizonyítéka Morvaország határain valamivel túl, az alsó-magyarországi Trencsénben található, és nyilvánvalóan a két államtestben élő szlávajkú lakosság nemzeti identitásának közös elemét jelenti. Ezeknek a betéteknek a jelentőségéhez képest jóval csekélyebb fontosságú, hogy a prédikációban Caius Solinus Apollinaris Sidonius (430 k.–489) Lupusnak írott episztolájából (8, 11, 4)

¹⁰⁸ Görnitz, 1599 (VD16 B 9033), 466.

¹⁰⁹ PL 1, 295.

¹¹⁰ Tertullianus az *Ad Scapulam* 4. fejezetében is érinti a csodát, lásd PL 1, 703.

¹¹¹ HAMPEL–MOMMSEN 1893.

és Szent Ágoston *Sermones de Scripturis*ának 84. sermójából¹¹² is található egy-egy visszakereshető szintagma (az utóbbi a hosszú életet a hosszú szenvedéssel azonosítja, és még számos prédikációban fog változatlan idézetként megismétlődni), továbbá van még egy-egy Senecának ill. Szent Mónikának tulajdonított szólás.

A három leánygyermek, Lidmila, Justína és Katarína halála alkalmából, de már nem szorosan temetési beszédként még egy ötödik, vigasztaló prédikációt is összeállított – mégpedig felebaráti, sógori és keresztapai szeretetből – az ugyancsak cseh exuláns Adam Wolfius Benešovský alsómotesci lelkész.¹¹³ A textusul a Bölcsesség könyvének egy részletét (4, 10–16) választó prédikáció a keresztény kisgyermek életéről és haláláról tanít. A megkeresztelt kicsiny gyermekeket – nem fiatalságukért vagy szeretetreméltóságukért, hanem Krisztus áldozatának elismeréseképpen – szereti az Úristen, és üdvözítő hitük van. A szülők vigasztaló gondolatként kapaszkodhatnak ebbe a bizonyosságba. Amíg éltek gyermekeik, minden este szép álmot kívántak nekik, a vidám ébredés reményében. Pontosan ez a tennivalójuk ez alkalommal is: a gyermekek halála álomnak számít, ami miatt a Krisztus eljövetelkor bekövetkező feltámadásukba vetett reményünknek köszönhetően nem szükséges túlon túl siránkoznunk. Amint látni fogjuk, a halál és az álom viszonya a Wolfiust leginkább foglalkoztató gondolatok közé tartozott, és egy későbbi beszédének meghatározó eszmetörténeti jegyeként kell majd regisztrálnunk. A jelen szónoklatban azonban a két állapot hasonló voltának mindenekelőtt tropikus jegyei kerülnek elő, és a metaforikus megfeleltetésből nem következnek messzire vivő eszmei tanulságok. A szónok azzal folytatja, hogy az Úr már gondoskodott a kisgyermek új lakóhelyéről, az ő kezében vannak, biztonságos, békés hajlékban élnek tovább, szemben az ájtatos és keresztény szülők szomorú exiliumával, akik idegen nemzeteknél vendégeskednek, és alig adhatnak valamit a magukéból gyermekeiknek. Nagy Sándorhoz hasonlatosak ők, aki szívesen ajándékozott volna halhatatlanságot a filozófusoknak, ám nem volt módjában teljesíteni kérésüket. A nélkülöző szülők helyett ezúttal is az Isten az, aki valóságosan megajándékozni képes a gyermekeket, akik nem jövevények vagy vendégek csupán az ő királyságában, hanem a legdrágább polgárjog valódi birtokosai. Haláluk sokkal jobb, mint a hosszú szenvedéssel egyenértékű hosszú életük lett volna; Szent Ágostonnak az élet és a szenvedés közötti azonosságot megállapító és számtalan előfordulásából következtethetően igen nagy népszerűségnek örvendő szentenciája – Stephanides prédikációja után – már másodszor fordul elő csupán ebben a halotti nyomtatványban is. Valamivel később még egy Szent Ágoston-idézet előkerül Wolfius szövegében. A legkedvesebb és legillatozóbb virágokat leszakító Atya Jézus Krisztus nevének édes illatáért választotta ki a drága keresztény kisgyermekeket. A Krisztus nevét a legkíváncsúbbnak és legvigasztalóbbnak mondó Ágoston-idézet (szemben az előzővel) pontosan lokalizálva van, a Wolfius által adott lelőhelye azonban értelmezhetetlen. A *De civitate Dei* 6. könyvében mindössze tizenkét fejezet van, és nem harminchét, mint az a *locus*jelzésből következne; az idézet nem található a műben

¹¹² PL 38, 520.

¹¹³ RMNy 1706 (5).

egyebüttl sem, sőt Szent Ágoston egész életművében sem leltük fel. Ugyancsak nem tudjuk, hogy honnét származik annak az ájtatos embernek a története, aki a Biblia egy passzusára tett ujjal halt meg, és a passzus nyilvánvalóan kegyes halálának magyarázatául szolgált. A prédikáció utolsó exempluma ismét Stephanides korábbi beszédének egy toposzát ismétli meg egy Szent Mónikának tulajdonított szólással.

A biblikus cseh nyelvű szövegeken túlmutató adatként említjük meg, hogy 1642-ben Trencsénben kinyomtattak egy további – ma példányból nem ismert – halotti prédikáció-gyűjteményt, amely a Tobiáš Jon Služinský Matthias nevű fiának temetésén elmondott három latin nyelvű halotti prédikációt tartalmazta.¹¹⁴ A második beszédet Adam Wolfius Benešovský mondta el.

2.4.3. Johanna Romentzová és édesanyja, Zuzana Romentzová

Johanna Romentzová 1636. évi halála különleges prédikátori feladat elé állította sógorát, Adam Wolfiust.¹¹⁵ A prágai származású Matěj Romenetz pap leánya ugyanis 27 éves korában halt meg, de 16 évi nehéz betegség után. A hosszú betegeskedés azok közé a bibliai személyek közé tette besorolhatóvá a halottat, akiknek sokévi tartós betegeskedéséről és esetleg csodás gyógyulásáról olvashatók narrációk a bibliai könyvekben. A hajadonként, szüzleányként megért haláleset sok olyan homiletikai alkotásmódot is felszínre hozott, amelyek nem a halott életkorának megfelelő halotti beszédek jellemzői, hanem a betegség beállta időpontjának felelnek meg, tehát inkább egy 11 éves gyereklány ábrázolási mintái közé tartoznak. Már a prédikáció első mondata Szent Ágostont idézte, aki szerint a meghalni vágyakozó ember számára nem a halál, hanem az élet jelenti a szenvedést, halála pedig gyönyörűsége a számára. Az egyházatya a János apostol első levelét magyarázó művének 9. traktátusában jegyezte le ezeket a szavakat, mégpedig a 4. rész 17–21. verseinek magyarázatai kapcsán.¹¹⁶ Természetesen az értelmezés sok szállal fűződik Pál apostol Filippibeliekhez írott levelének még ismertebb szöveghelyéhez is, amely szerint meghalni és Krisztussal együtt lenni vágyakozik (1, 23). A szenvedéssel teli létállapot üdvösséget szerző szerepéről még több idézet sorjázik a bevezető szövegrészben. Nevének említése nélkül idéződik meg Szent Ambrus a 118. zsoltárhoz fűzött magyarázata, annak is a 106. verset kommentáló 14. sermója, amely szerint „tolle persecutiones, et martyres desunt”.¹¹⁷ Seneca hasonló értelmű kijelentést tett *De providentia* írott dialógusának 4. fejezetében (a prédikátor ezúttal pontos forráshivatkozást ad): „calamitas virtutis occasio est”. Alexandriai Kelemen (150 k.–215 k.) is arról írt, hogy minél nyomorúságosabb valaki az emberek közül, annál közelebb van

¹¹⁴ RMNy 1969.

¹¹⁵ RMNy 1754 (1).

¹¹⁶ PL 35, 2046.

¹¹⁷ PL 15, 1397.

Istenhez.¹¹⁸ Wolfius az Énekek énekéből választott textust prédikációjához (2, 10–13). Már ez a választása világosan jelzi, hogy a szerencsétlen sorsú leányról mint Krisztus által eljegyzett szüzeckéről gondolkodott, akit vőlegénye most menyegzői házába vezet. Egy rövid kitérő erejéig arról is szó esik a textusmagyarázat bevezetésében, hogy a hívogató vőlegény szavának követése, a házába való visszatérés a vándorlással töltött földi élet szükségképpen befejezése is, és a földi életet a peregrinációval azonosító kitételben nem lehet nem észrevenni a cseh menekültek élethelyzetére tett utalást. A magyarázat két témát fejt ki a textus kapcsán: azokat a körülményeket, amelyek a világból való távozásra készíthetnek, és azokat az örömforrásokat, amelyek az úton várják a kiválasztottakat. A távozásra motiváló első körülmény maga a hívogató személye. Krisztus a legméltóságosabb, a legkegyelmesebb személy, akinél kedvesebb vőlegényről Johanna sem gondolkodhatott volna életében. A hívogató szavakban elhangzik az összes olyan körülmény, amely a szentül való távozásra vonatkoztatható. A hívást hallva frissen kell cselekednünk, habozás és késlekedés nélkül követnünk kell elhívásunkat. Annál készségesebben követhetjük a felszólítást, mert az a dicsőségben való részvételre hív bennünket. Így tanácskozott Johanna is Krisztussal a Szentírás gyakori olvasása által és nyert bizonyosságot az ígérek tartalma felől. A textus analízisének következő pontja kifejezetten retorikai megfigyeléseket tesz. Ha az ember megpróbálja valamire rábeszélni a hozzátartozóját, akkor úgy formálja a beszédét, hogy szava kedves legyen a hallgató szívének, és az szívesen hajolják az előadottak szerint. Ilyen *captatio benevolentiae* jegye az Énekek éneke idézett szöveghelyén, hogy a megszólítás Krisztus szerelmeséhez, mátkájához, szépéhez szól. Más alkalmakkor Krisztus olyan megszólítással fordult híveihez, amelyben őket barátainak nevezte, ismét más alkalmakkor galambként utalt szelíd, egyszerű lelkükre. Ilyen galambként bánt Johannával is, jó minőségű búzával és Izrael forrásaiból származó tiszta vízzel elégitette meg, szárnyait pedig olyanná formálta, hogy elmenekülhessen erős vadászai elől. A szépségre tett utalás nyilván nem a külsőleges és igen mulandó testi szépségre vonatkozik, hanem az ájtatosok lelkére. A szép lelkű Johanna az Úr barátnéja, galambocskája és szép szüze volt tehát, aki vendégségre hívatott a barátjához és biztonságot talált nála. Külön jelentősége van még annak a grammatikai megfigyelésnek is, hogy a felsorolt megszólítások birtokos személyjellel vannak ellátva, hogy tehát Krisztus ezen a jelölt módon is magáénak tekinti azt a személyt, akihez meghívását intézi. Ha pedig ők az övéi, akkor a halálnak sem engedi át őket soha többé, hanem megtartja őket az örök életre. A meghívottak örvendezhetnek a nehéz tisztítótűzből való kijutásuknak és a bőséges forrásokhoz való elvezetésüknek. A Wolfius által említett tisztítótűz persze nem az emberek képzelgéseit szelenti purgatóriumot jelenti, hanem a nyomorúságokban és keserőségekben való evilági megtisztulást, ami a szenvedő ájtatosok osztályrésze. Az emberek életében mindig is

¹¹⁸ A prédikátor által megadott „proximus Deo plenus flagellis” változatot nem találtuk meg, a 17. századi kiadásokban is a modernkori edíció latin fordítása az általános: „qui est prope Dominum, est plenus flagellis”. Az idézet a *Stromata* 2. könyvének 7. fejezetéből, vö. PG 8, 970–971.

több az öröm, mint a méz.¹¹⁹ A vőlegény idézett szavai annak a biztos ígéretét is tartalmazzák, hogy ezek a megpurgáló szenvedések véget érnek. Tartalmazzák azt a biztatást, hogy a tél elmúlt. Amíg a tél jelen van, minden dolog nehéz és kellemetlen, az egyik ember megfagy tőle, a másikat meggyötri, a következőnek nagy akadályt jelent. Csak az okoz örömet belőle, hogy rövid ideig tart, a keménységét elviselő emberek és állatok a tavasz után sóvárognak, a meleg után vágyanak, megvidámodnak a tél elmúltával. A hideg nem árt soha többé, a fagy senkit nem öl meg. A 16 éven át pusztított, megsemmisített és megszorított Johanna tele is elmúlt, felöltöztették az üdvözülés köntösével, mint a menyasszonyt felékesítő díszekkel. Abbamarad a sírása, akárcsak az a sűrű zápor, amelynek bevégeztét ugyancsak megemlíti a vőlegény. A lelkek a nedves télből sugárzó, vidám nyáridőbe érkeznek, ahol virágdíszek fogadják őket, és bőséges gyümölcstermés terít asztalt a számukra. Eljön az ideje az éneklésnek is, önfeledten dalolnak az égi madarak a zöld ligetekben. Az örök életbe elhívottak maguk is vigadozva énekelnek. Az örök békeesség gyönyöreiről Szent Ágostont idézi a prédikátor, nem kevesebb, mint tizenegy azonos felépítésű szintagmát „*a sine b*” szerkezetben (élet halandóság nélkül, fiatalság öregség nélkül, öröm szomorúság nélkül stb.). Nem ismerünk ágostoni szöveghelyet, ahol ez a tizenegy elemű felsorolás hiánytalan együttesként megtalálható volna, ismerünk azonban számos olyan helyet, ahol előfordul a felsorolás egyik vagy másik tagja. Wolfius szövegéhez az *Ad fratres in eremo commorantes* 49. sermója áll a legközelebb, ahol hat hasonló szerkezetű szintagma olvasható, és ezek közül négy megegyezik a Wolfius által említettekkel („*vita est sine morte, ubi juvenus sine senectute, ubi lux sine tenebris, ubi gaudium sine tristitia*”).¹²⁰

Ugyanebben a temetési nyomtatványban egy két évvel későbbi prédikációt is közltek, amely, ha lehet, még különlegesebb feladat elé állította Adam Wolfiust.¹²¹ Sógornője után anyósát is el kellett ugyanis búcsúztatnia, a harmadik férje után Zuzana Krušinovánek nevezett 63 éves asszonyt, aki hajdani első férje nyomán mint Zuzana Romentzová volt ismeretes. A fölötte tartott prédikáció nemcsak személyes vonatkozásai miatt és nemcsak jelentős terjedelmével tűnik ki az átnézett anyagban, hanem forrásadottságai is elég sajátos szellemi arculattá állnak össze. Már a prédikáció bevezető része igen terjedelmes és merőben személyes. Ismét ránk köszön benne Maurikiosz császár, aki saját családtagjainak elvesztését túlságosan közelinek tartotta ahhoz, hogysem megsiratásukra képes lett volna. A szónok sógornőjének, Johannának a halálesetét ugyanis (akiről ismét megjegyzi, hogy hosszú szenvedése az arany tűzben való megpróbáltatáshoz volt hasonlatos) további halálesetek követték a családban. Kettőt említ közülük, előbb unokanővérének a halálát, majd egy olyan férfiút, akivel való rokonsági foka a szöveg alapján nem állapítható meg. Kašpar Mžanský Nový Bidžovból száрма-

¹¹⁹ Az „*aloes quam mellis*” szintagma Juvenalis 6. satírájából való (181), bár ott természetesen teljességgel profán értelemben szerepel, amennyiben a nők részéről a férfiembert sújtó cselekedetekre vonatkozik.

¹²⁰ PL 40, 1333.

¹²¹ RMNy 1754 (2).

zott, exulánsként szolgált a magyarországi Korponán, és 1637 szeptemberében halt meg. Egyetlen forrást sem ismerünk, amely megemlítené őt a Magyarországra emigrált és ott tevékenykedő lelképásztörök között, és a csehországi bio-bibliográfiákban sem találjuk életrajzi adatait. Az a Kašpar Mžanský, akiről található egy rövid életrajzi összefoglalás cseh forrásmunkában, talán a Wolf által említett személy fia lehetett, aki a protestáns Európa egyetemi központjaiba való peregrinációban töltötte a Fehérhegy utáni száműzetés éveit.¹²² A gyászbeszéd említését két olyan latin verssor is kíséri, amelyeknek sem eredetéről nem tudunk semmit, sem az életrajzi vonatkozásukat nem tudjuk megmagyarázni.

A prédikáció textusa a 127 esztendősen elhunyt Sáráról, halálának helyéről szól, és arról, ahogyan Ábrahám gyászolta és siratta őt (1Móz 23, 1). Wolf két részre tagolja az e textusból kibontott mondanivalóját: előbb az ember haláláról és haldoklásáról beszél, majd pedig a halottak fölötti sírásról. Azzal kezdi, hogy a földi szenvedés nem lehet fájdalom nélkül, a halál előhírnökei: a kín, a szenvedés és a nagy fájdalom. A végül egyetlen halállal elpusztított embert a halál legkülönbözőbb nemei gyötrik, pusztítják, mészárolják. Két latin idézetet is besző e tárgyban, forráshivatkozást egyikhez sem ad. Az első esetében nincs is mit csodálkozni ezen, hisz az idézett auktoritás nem más, mint a század kegyességi, hitbuzgalmi és áhítati irodalmában különös kedveltségnek örvendő Jeremias Drexel jezsuita atya. Az ő *Prodromus aeternitatis mortis nuntius*ának első fejezete ajánlja a halálról való megemlékezést az egészséges embereknek is, és itt, a 16. szakaszban olvasható a panaszos szónoki kérdés arról, miért gyötri az embert az öldöklés ezerféle neme. A másik latin idézet teljesen egybevág ezzel, amikor kijelenti, hogy az egy halál a pusztulás ezer módjával gyötri a nyomorultakat. Ezt a második szöveget mégis jó másfél ezer év választja el az elsőtől: Publius Papinius Statius 1. századi eposzköltő *Thebais* című eposzából való, annak egy gyilkos csatajelenete után von általános konklúziót (9, 280). E tárgykör morfondírozásait Szent Ágoston megállapítása zárja le, aki szerint nem a haldoklason és az elkerülhetetlen halandóságon kell törnünk a fejünket, hanem inkább azon gondolkodnunk, hová jutunk halálunk után. E kijelentés forráshivatkozása elég pontos: a *De civitate Dei* első könyvét említi, és noha a gondolatot csak cseh nyelven adja, ennek alapján a latin eredeti (a 11. fejezetben) könnyen megtalálható.¹²³ A prédikátor természetesen azzal folytatja, hogy halálunk után csakis két helyre kerülhetünk: vagy a mennyország örök életébe, vagy a pokol örök halálába. Ezek közül a hitetlenek sorsa ez alkalommal nem kerül kifejtésre, csakis a hívőket elérő kegyelem körülményeit részletezi. Ide tartozik, hogy az igazak nevei fel vannak jegyezve az Úristennél, és életük éveit is megszámlálták. Wolf külön figyelmet szentel annak a körülménynek, hogy míg sem Éva, sem Szűz Mária éveinek számáról nem szól a Szent-

¹²² 1619-ben Prágában tanult. 1630-ban Brémában, 1636-ban Rostockban, 1641-ben, 1644-ben és 1650-ben Leidenben, 1652-ben Greifswaldban és Lipcsében tartózkodott. Lásd TRUHLÁR–HRDINA–HEJNIC–MARTÍNEK 1966–2011, III, 1969.

¹²³ „Non itaque multum curandum est eis, qui necessario morituri sunt, quid accidat ut moriantur; sed moriendo quo ire cogantur.” PL 41, 26.

írás, addig Sára életkorát pontosan feljegyezték. Ez különös jutalom a férjéhez való hűsége, önmagához való mértékletessége és az Istenhez való ájtatossága miatt. E kijelentés miatt persze nyomban további részletezésbe is bele kell bonyolódnia, hiszen – mint írja – azt kérdezhetné valaki, hogy eszerint Sára szentsége talán Éváénál és Szűz Máriáénál is nagyobb volt-e. Szó sincs erről, inkább azért maradt el az ő koruk feljegyzése, mert büntelenül alkotta meg őket az Úr, egyikük ebben a büntelenségben mindvégig megmaradt, míg másikuk elveszítette ugyan ezt a kegyelmet, ám vele kapcsolatban meg nem akadt olyan feljegyzésre méltó külön esemény, mint Sára életében, aki különleges isteni kegyelemként kilencven évesen szült fiút Ábrahámnak. Sokféle földi életpálya lehetséges, nyomorúságos éveink számát mind számon tartják, de csak a halálunk utáni élet lesz igaz és tartós. Ez viszont a földön leéltek tételes elszámolásából következik, akár csak a kiadások és bevételek pénzügyi elszámolása. Az isteni fizetség alapelvét rögzítő latin mondat eredete szintén nem nevezhető szokványosnak a 17. század protestáns prédikációirodalmában. Jacobus de Voragine *Sermones aurei* című gyűjteményének *De tempore* részéből való, a húsvét utáni harmadik vasárnap második sermójából.¹²⁴ A halott korának és a halál időpontjának a feljegyzése mellett még az is magyarázatot érdemel a prédikációban, hogy a Szentírás Sára vándorlásának helyszíneit és halálának helyét is pontosan megjelölte. Különleges kegyelem, hogy ez éppen Hebron városában történt, ahol később Ábrahámot, Izsákot, Jákobot és más tisztes embereket is elhelyezték. A Wolf által búcsúztatott asszonyt is saját honában, Morvaországban temetik el, de egyébként is bárhol hal meg az ájtatos, nem halhat meg olyan helyen, ahol ne keresnék fel jövődöbéli feltámadásakor. (Krušinová életrajza nem eléggé világos ahhoz, hogy kijelenthetnénk, vajon ő maga is exulált-e Morvaországból, mint veje és annak családja, vagy mint Jan nevű fia. Mindenesetre Morvaországban halt meg 1638. október 6-án, bár Moravská Kamenica városát sem tudjuk azonosítani. Lehetséges, hogy Wolf prédikációja nem a – nyilvánvalóan morvaországi – temetésen elmondott szónoklat, hanem csupán a nyomtatásban való közzététel szándékával megírt emlékező gyászbeszéd.) Wolf jelentőséget tulajdonít még annak a bibliai megfogalmazásnak is, hogy Sára halála után Ábrahám „beméne” hozzá, hogy meggyászolja őt. Ebből arra következtet, hogy a hozzátartozók nem voltak állandóan és folyamatosan a haldoklók mellett, hanem szükség esetén átmenetileg magukra hagyhatták őket. Ábrahám valószínűleg a gazdaságának szükségletei miatt volt távol, vagy csak a sátrába ment át, hogy Saráért imádkozhasson. Mindenesetre ha fizikailag távol kerülünk betegünktől, nem jelenti azt, hogy gondolatainkból is eleresztenénk, az Isten pedig feltétlenül jelen marad nála és bevégzi művét. Dareiosz perzsa király már abban is vigasztalást talált, hogy halálos sérülésében és utolsó órájában Polüsztratosz makedón harcossal sikerült beszélnie.¹²⁵ Mennyivel inkább bőséges vigasztalást érezhet az az ájtatos, aki halála órájában Krisztus jelenlétét érzi.

¹²⁴ Voragine szövege: „omne tempus nobis impensum requiretur a nobis qualiter sit expensum.” Lásd például Augsburg–Krakkó, 1760, 126.

¹²⁵ Dareiosz halálának ezt az epizódját egyaránt megörökíti Plutarkhosz Nagy Sándor-életrajza (43) és Quintus Curtius Rufus Sándor-regénye (az 5. könyv végén).

Sárával bizonyosan ez történt, hiszen nagy dicséretére szolgál már a halálának körülményeit részletesen megörökítő és számára halhatatlan emlékezetet biztosító bibliai szöveghely is. Wolf ezt a szöveghelyet, vagyis prédikációjának textusát ezen a ponton, vagyis a textusmagyarázat végén *epitaphium*nak nevezi, és annak bizonyítására használja fel, hogy a halottaknak a temetésükkor való dicsérete nem a pogányok szokásaiból származik, hanem a Szentlélektől, aki nem akarta, hogy az Úr drága szentjeinek az Úrtól származó ajándéka el legyen hallgatva. A halotti laudáció indoklásaképpen ismét ritka betét épül bele Wolf szövegébe: lényegében a gyászbeszéd irodalomtörténeti hagyományának archiváriusi érdekű, futó áttekintése következik. A rómaiak kezdetben csak a tekintélyes férfiak fölött mondtak gyászbeszédet. A római asszonyok akkor szerezték meg a tisztelet kinyilvánításának e módjára való jogot, amikor Camillus idejében nem sajnálták legdrágább díszeket, karkötőjüket, fülbevalójukat és ehhez hasonló dolgukat felajánlani a galloknak fizetendő váltságdíj összegyűjtéséhez. Már ebből a rövid megállapításból világos, hogy Wolf a Livius által megörökített hagyományt vagy a Livius követő régiségtani összefoglalót tekintette irányadónak, hiszen itt szerepel a történet akként, hogy az asszonyok a gall váltságdíj ügyében való segítségükkel szerezték meg új kiváltságukat (5, 50). Plutarkhosz Camillus-életrajzában máshogy adja elő az eseményeket: a Capitoliumot ostromló gallok számára fizetendő ezer font arany összegyűjtéséhez nincs közülük az asszonyoknak (28), akik már korábban megszerezték a halotti emlékbeszédre való jogukat, akkor, amikor Veii elfoglalása után Camillus győzelmi fogadalmát teljesítették felajánlott arany ékszereik összeolvasztásával (8). Az antik római gyászbeszéd további hagyományainak ismeretéről is tesz valamelyes tanúságot a prédikátor, bár forrásait sehol sem jelöli. Tud róla, hogy nő fölött Quintus Lutatius Catulus tartotta az első laudációt, amikor édesanyja, Popilia fölött beszélt (Cicero: *De oratore* 2, 11, 44). Julius Caesar is beszélt nagynénje, Julia fölött, ami idősebb asszony temetésén ekkor már nem volt szokatlan, fiatalabb nő fölött viszont ő beszélt első ízben, amikor első feleségét, Corneliát búcsúztatta (Plutarkhosz: *Julius Caesar* 5). Caligula császár még gyerekként beszélt dédnagyanyja, Augustus özvegye, Livia Drusilla fölött (Suetonius: *Caligula* 10). Sokan mások is cselekedtek hasonlóan, de mi ez Ábrahám idejéhez képest, amikor nem Catulus, Caesar és nem is Caligula, hanem maga az Isten lelke di-csőítette az ájtatos és tisztelt matróna halálát. Ennek alapján mi is emléket állíthatunk Isten kiválasztottjainak, tiszteletteljes életüknek, haláluk helyének és idejének. Illő tehát Zuzana Krušinovánek vulgo Romentzovánek is dicséretes emléket állítani. Ennek kifejtésekor a nevéből is kiindulhatunk. A Zsuzsanna név a héber nyelven rózsát jelent, legalábbis Wolf szerint, hiszen a teljesen általános értelmezés szerint nem rózsza, hanem lilium a név jelentése. A rózsza növekszik, virágzásában eléri növekedésének teljességét, majd elpusztul. E három szakasz szerint tagolja dicséretét a prédikátor. A sarjadást illetően a rózsza szúrós töviseiről kerül szó. Még az igaz egyház tagjai sem lehetnek a test gyengesége és bűn nélkül. A tüske szúróssága, a levél élessége nem von le a rózsza értékéből. Krisztus vérének hatalma által fogunk megszabadulni bűneinktől. Az újjászületett ember ugyanúgy díszlik erkölcsökben, ahogyan vöröslik a kifejtett rózsza, amely messzire kiárasztja magából a kedves illatot. Végül elszáradt, megszáradt és leesett a

rózsa, eltűnt a biztos lélek és erő, a frissesség és a szépség. Az asszony itt beiktatott rövid életrajzát a kora újkor rendkívül széles körben ismert latin szentenciája zárja: „fuit non est, erimus ut illa est: nemo immortalis.” De még csak itt kezdődik el a prédikáció második része, hiszen a bibliai ígehely még további megfontolni valókat kínál a magyarázatra. Ábrahám ugyanis gyászolta és siratta Sárát. Az élők sírása a halottak fölött az emberségünk és nyomorúságunk bizonyítéka. Voltak a pogányok között, akik a holtak siratásának szélsőségeibe estek; arcukat marták, mint a karthágóiak és a makedónok, a hajukat tépték, mint a görögök. Mások viszont a sztoikus hozzáállás szélsőségeit gyakorolták, mint Anaxagorasz, aki nem rendült meg, amikor hírt kapott fia haláláról, vagy mint Fabius Maximus, aki rendíthetetlen értelemmel és egyenletes beszéddel mondott halotti dicséretet fia fölött.¹²⁶ Ehhez a szélsőséghez csatlakozott a tévelygő római kereszténység is, amikor a toledói gyűlésen kimondták, hogy egyetlen keresztény sem sirathatja halottait, hiszen vonatkozik rájuk Pál apostol a szomorkodást tiltó kijelentése. A kérdéses toledói zsinat a 3. volt a sorban, 589-ben tartották, és határozatainak 22. pontja így fogalmaz: „prohibet enim nos Apostolus sanctus lugere defunctos, dicens: De dormientibus autem nolo vos contristari, sicut et ceteri, qui spem non habent [vö. Tesz 4, 13]. Et Dominus non flevit Lazarum mortuum, sed ad vitae huius aerumnas ploravit resuscitandum.” Wolf forráshivatkozásából azonban („Decr. p. 2. Caus. 13. quaest. 2. cap. 28.”) világos, hogy nem valamiféle zsinati forráskiadványt használt, hanem a 12. századi jogtudós Gratianus kánonjogi összeállítását, amelynek idézett helyén a toledói döntés szövege csakugyan megtalálható.¹²⁷ A kánonjogi összeállításnak ez a helye a XIII. Gergely pápa által kibocsátott új változatban is megmaradt azonos szöveggel, így kínálta magát a protestáns polémia Wolf által is kifejtett szólama számára. Wolf szerint Krisztus sírása igenis a halott Lázárnak szólt, amiként az apostol is megvédte a halottjaik fölött szomorkodókat, csupán a mértékletességet és illedelmet kereste a sírásban, mert a mértéktelenség a hitetlenség és a feltámadásba vetett remény elvesztésének biztos jele lenne. Így hát a helyes és követendő magatartás, hogy helyt adjunk a halottak fölötti mértékletes sírásnak, amit a Szentlélek is engedélyez és számos ó- és újszövetségi példa is támogat. A halál után már nem sír többé keresztény ember, de amíg a halál hatalmában vagyunk, ki volna olyan szeretetlen, hogy meg tudná állni kedveseinek el-siratását. Amikor Nagy Sándor, Makedónia királya a perzsa uralkodó feleségének haláláról értesült, úgy sírt, mintha saját anyját veszítette volna el, úgy jajgatott és siránkozott, mintha maga a férj, Dareiosz cselekedte volna.¹²⁸ A sírásra vezet bennünket természetes érzékenységünk, és emberségünk szükséglete. Nem vagyunk érzéketlen fatöncnők, hogy ne vennénk részt egymás nyomorúságában. Még az értelmetlen barmok is felismerik társuk kiontott vérét, szomorúan üvöltenek, lábukkal kaparják a földet, és porral

¹²⁶ Anaxagorasz példája más halotti beszédben is előfordul, így Teodor Sopotiusnál (RMNy 1706). Mint ott kifejtettük, forrása Cicero: *Tusculanae disputationes* 3, 58, 9. Fabius Maximus története Plutarkhosz róla írott életrajzában, 24.

¹²⁷ PL 187, 951.

¹²⁸ Wolf forráshivatkozása itt teljesen pontos: a történetet Quintus Curtius Rufus Nagy Sándor-regényének 4. könyve tartalmazza.

szórják be. Mennyivel inkább ontja könnyeit az emberi nem, mégpedig háromfajta könnyet: a szív fájdalmát mérséklő könnyeket, a szomorúságtól megtisztító könnyeket és a szeretet őszinteségét bizonyító könnyeket. Szent Ambrus is úgy fogalmazott, hogy a könnyek gyakran megkönnyebbítik az elmét, meglágyítják a szívet és vigasztalják a szomorúságot; a latin idézet alapján könnyű dolog az egyházatya szövegét azonosítani: *De obitu Valentiniani consolatio* 38.¹²⁹ Nyomban ezután még egy latin idézet következik arról, hogy a sírásnak megvan egyfajta gyönyörűsége, a könnyeket kiontva a fájdalom is távozik („Est quaedam flere voluptas: Expletur lacrymis egeturque dolor”). A latin patrisztika irodalmában ez a szöveghely is fellelhető: az „egeriturque” szóvaltozattal megtalálható a 12. századi Gaufridus S. Barbarae in Neustria János apáthoz írott 35. levelében.¹³⁰ Szent Ciprián tanítása szerint azonban nem kell reményvesztetten siránkoznunk szeretteink fölött, hiszen nem elvesztettük őket, hanem csak magunk előtt bocsátottuk. A forrásjelzés nyomra vezet: a *De mortalitate* 20. szakaszát idézi a prédikátor.¹³¹ Ábrahám is mindezeket a könnyeket ontotta drága Sárája fölött. Nem mintha kétségei támadtak volna üdvözülése felől, hanem mert – magával és mindannyiunkkal együtt – bűnös embernek tartotta, és megalázkodott könnyeivel, könnyeiben keresett megkönnyebbülést és kifejezte halott felesége iránti szeretetét. Éppen ezekért az okokért sírt és jajgatott felesége halála miatt Jan Krušina. Neki könnyebb volt Ábrahámnál, mert sikerült még életben találnia feleségét, akivel néhány szót még válthatott. Ugyanakkor nehezebb is volt a helyzete Ábraháménál, mert nem tudta kiragadni társát a hirtelenül reá nehezülő halál kezéből, és az orvosságnak, amelyet elkészíttetett és elhozott, semmiféle hasznát nem látta. Saját kezeivel zárta le kedvese szemét, amiben sokkal szerencsésebb volt Ábrahámnál. A fájdalmasan hiányzó társhoz most azokat a szavakat intézheti, amelyeket a poéta leírt. Egy későbbi halotti beszédben is¹³² találkozni fogunk még a poéta ugyanezen két latin sorával, aki nem más, mint Ovidius, az idézett hely pedig az *Epistolae ex Ponto* elégikus érzelmekkel telített helye (1, 5, 5–6). A szomorú férjjel együtt sír a négy hátrahagyott gyermek is, ahogyan a csibék vágynak a tyúk után, a báránykák az anyabárány után. Legdrágább anyjuk, aki fájdalommal hozta őket a világra, gondosan nevelte, hűségesen gondozta, az ájtatossághoz szorgalmasan vezette és az erényekre gondosan tanította őket, férjével együtt óvta őket, miként a sas a szárnyaival. Maga a prédikátor is együtt sír a sírókkal, jajgat a jajgatókkal, siránkozik a siránkozókkal. Hosszú és bensőséges fohászával ér véget az egyedi vonásokban gazdag, terjedelmes prédikáció.

¹²⁹ PL 16, 1371.

¹³⁰ PL 205, 868.

¹³¹ PL 4, 596.

¹³² RMNy 2244.

2.4.4. A Sívý család tagjai fölött elmondott prédikációk

1639-ben a Trencsénben megtelepedett Andreas Sívý jelentette meg a családjában történt halálesetekhez kapcsolódó prédikációk gyűjteményét. Ezúttal is tapasztalhatjuk, hogy az emlékezetállítás és a családi reprezentáció szándékát egy friss haláleset ébresztette fel, ez azonban alkalmat adott arra, hogy hosszabb időtávra is visszatekintsenek, és korábbi halottjuk felett tartott és eddig a pillanatig kéziratban megőrzött prédikáció ki nyomtatásával tegyék teljessé a kegyeleti és nyilvánosságformáló gesztust. A gyűjtemény első darabja ugyanis olyan szöveg, amelynek eredeti, szóbeli változata még 1632 tavaszán hangzott el, ugyancsak Trencsén városában, az elővárosi templomban. Andreas Sívý és Kateřina Předmírká mindössze féléves kisleány, Daniel halt meg akkor, épp húsvét hétfőjén, és másnap Jakub Stephanides prédikált fölötté.¹³³ Elhangzási időpontját tekintve ez a prédikáció a második legrégebbi az általunk áttekintett korpuszban, szerzője pedig megegyezik a legrégebbi szövegével, amelyet két évvel korábban tettek közzé ugyancsak Trencsén városában. Bonyolítja a helyzetet, hogy Stephanides prédikációjának invenciója összetett további forráskapcsolatokat mutat a szerző két további szövegével is, amelyeknek egyike az 1630. évi prédikációval egy kötetben jelent meg 1637-ben, másika pedig a jelen szöveg ki nyomtatásával egyazon évben, 1639-ben, egy másik polgárcsalád, a Boček család családi reprezentációját tartalmazó kötetben. Az embert a fűhöz, az ember halálát a fű kiszáradásához hasonlító textus (1Pt 1, 24) után következő szövegrész mindjárt olyan, amelynek intertextuális viszonyrendszere bővebb magyarázatot kíván. Stephanides Sidonius és Seneca egy-egy mondására hivatkozik itt, pontosan ugyanazokra, mint 1637. évi prédikációjában,¹³⁴ csupán sorrendjüket cserélte fel. Vagyis egészen pontosan az 1637. évi prédikációban cserélte fel a sorrendjüket az 1632. évi szövegéhez képest, amelyet még frissiben, kézírásban a Sívý család rendelkezésére bocsáthatott, ám minthogy nyomtatásban való kiadására még öt évvel később sem került sor, arra már nyilvánvalóan nem is számított. Hogy még egy bátortalan lépést tegyünk a szerzői lélektan nyilvánvalóan reprodukálhatatlan területén, azt is feltételezhetjük, hogy az 1632. évi szöveg 1639-es ki nyomtatása némi kellemetlenséget okozhatott az auktornak, hiszen a két évvel korábbi nyomtatvány szövegével összevetve eléggé szembeötlővé válhatott a trencsényi polgárok számára, hogy hosszú időn át gazdálkodott azonos invenció források változatlan megszövegezésben való felhasználásából, vagyis szövegeit a tematikus megfeleléseknél szorosabb, a megfogalmazások panelszerű átemelésében is megragadható rokonság kapcsolja egymáshoz. Egyébként a prédikáció egy jóval későbbi részében is előfordul az 1637. évvel megegyező módon idézett és adaptált Szent Ágoston-idézet, kevéssel előtte pedig az is világossá válik, hogy a Stephanides által valamilyen oknál fogva ismételt Szent Bernátnak tulajdonított Menandrosz-citá-

¹³³ RMNy 1803 (1).

¹³⁴ RMNy 1706 (4).

tum sem 1639. évi lelemény a Boček család füzetében,¹³⁵ hanem szintén már 1632-ben is felhasznált prédikációs exemplumanyag.

Eltételezve most már ezektől az intertextuális összefüggésektől – a prédikátor szempontjából nézve: kelepcéktől –, csakis a jelen prédikáció gondolatmenetére koncentrálva, arról a következő leírás adható. Stephanides az emberi test és a fű meg a mezei virágok között nyolc megegyező tulajdonságot állapít meg: a földből származnak, örömet okoznak a rajtuk megnyugvó tekintetnek, legzöldellőbb és virágzóbb korukban indulnak hervadásnak, egyikük hervadását másikuk zöldellése követi, pusztulásuk gyors és feltartóztathatatlan, az ártó hatásokkal szemben sérülékenyek, önmaguk lényegét elveszítve mássá alakulnak át, a fű szénává, az ember halottá, végül mindkettő porrá lesz és kézzel össze lehet morzsolni. A metaforikus megfeleltetést az allegória felé elmozdító e magyarázatok során jelentős műveltséganyag kerül megmozdításra, olyan idézetekben és exemplumokban, amelyeknek (legalábbis jelen tudásunk szerint) nincs nyomuk más Stephanides-prédikációkban. A szüleiknek örömet adó fiatalemberek között megjelenik a későbbi Órigenész egyházatyja is, akiben atyja, Leónidasz oly mértékben gyönyörködött, hogy kitakarta az ágyában alvó fiú mellkasát és örömmel csókolgatta azt, nyugtázva, hogy benne a Szentlélek lakozik. Az exemplum nyilvánvalóan Euszebiosz egyháztörténete nagyrészt Órigenész laudációjának szentelt 6. könyvéből származik, a 3. fejezetben a szövegszerű eredetije is megtalálható. A fiatalágukban tündöklő és közelgő felnőtttségükre a legjobb reményeket adó gyermekek felsorolását két, egymással szoros analógiába állítható exemplum teszi emlékezetessé. Carionra hivatkozik Stephanides akkor, amikor a későbbi perzsa király, Kúrosz már fiatalágában megmutatkozó hősies erkölcséire utal. A Carion-féle világkrónikában csakugyan bő kivonat olvasható Hérodotosz nyomán (1, 108 skk.) arról, hogy az egyszerű pásztor fiának hitt leendő uralkodót hogyan választják meg játszótársai királyukká, és hogy cselekedeteiben és szavaiban nem is bizonyul méltatlannak elismerésükre.¹³⁶ Alexandriai Szent Atanáz (296/298–373) pedig már gyermekként hibátlan kereszteleési szertartást mutatott be, amikor pajtásaival a tengerparton játszadozott. A történet Aquileiai Rufinus (340/345–410) *Historia ecclesiastica*-ja 1. könyvének 14. fejezetében olvasható.¹³⁷ Arról, hogy életünk teljes ideje nem más, csupán a halál felé futás, Szent Ágoston győz meg, és a hivatkozáshoz e helyütt pontos forráshivatkozás is társul: „lib. 13. De civitate Dei cap. 10.”¹³⁸ A fű és az ember porrá lételével záródó magyarázó rész utolsó latin szentenciáját is érdemes szemügyre vennünk. A „post miserum funus, pulvis et umbra sumus” aranymondás a közelebbről ismeretlen eredetű szólásanyagba tartozik, abba a kivételes gazdagságú latin *proverbium* kincsbe, amelyről Hans Walther állította össze a medievisták által ma is általánosan használt szólásgyűjteményét.¹³⁹ Érdekessége nem is

¹³⁵ RMNy 1799 (2).

¹³⁶ Lásd például az 1555. évi frankfurti kiadás (VD16 C 1020) 43r–45v lapjain.

¹³⁷ PL 21, 486–487.

¹³⁸ PL 41, 383.

¹³⁹ WALTHER 1963–1986.

ebben van, inkább arra figyeltünk fel, hogy a latin szólás olyan eleme a magyarországi közműveltségi anyagnak, amelyet nyelvre való tekintet nélkül használtak a kora újkori irodalomban. A magyarországi német nyelvű halotti beszédek közül már a legkorábbi, Samuel Sautter 1591. évi szövege tartalmazza azt,¹⁴⁰ és még 1709-ben is eleven használatban van, amikor a kurucok miatt Brassóba szorult és ott Josephus Flaviust olvasgató Cserei Mihály alkalmazza *Compendium theologicum et politicum* című, egyébként magyar nyelvű kommentárjainak jelmondataként.¹⁴¹

A prédikáció szövegének végéhez közeledve az van még hátra, hogy olyan történelmi személyekről is exemplumot kapjunk, akik komolyan vették és alkalmazták önmagukra a bibliai útmutatást arról, hogy minden földi dicsőség olyan, mint a mezei virág. Gyakran kerül ebbe a helyzetbe az önmagát szolgájával naponta önnön ember voltára emlékeztető Philipposz makedón király.¹⁴² Itt azonban nem ő lép fel, hanem a férjét, a Szent Ambrusra támaszkodó I. (Nagy) Theodosius (379–395) császárt naponta alázatosságra intő felesége, Aelia Flavia Flaccilla (356–386). A szövegben az istenes asszony Placilla néven szerepel, ami tökéletesen megfelel a latin idézet – forráshivatkozással egyébként el nem látott – forrásának, Niképhorosz Kallisztoz Xanthopulosz történeti művének, amelyben a 12. könyv 42. fejezete jelölhető meg közelebbi lelőhelyként.¹⁴³ A prédikáció arra is figyelmeztet még, hogy az Úristen számára jó illatot adó gyermek-virágocskák mellett istentelenül viselkedő, az istent nem félő, a szüleikre, a tanáraikra, az idős és derék emberekre nem hallgató gyermekek is élnek e földön, őket azonban az Úristen, a pusztító kertész a rosszul nevelt Absolonnal együtt küldi majd a pokolba és az örök pusztulásba e világ kertjéből. Épp ezért a gyermekeknek szóló intelem zárja Stephanides prédikációjának szövegét.

A gyűjtemény következő darabja még mindig nem az 1639. évi eseményekhez kapcsolódik, hanem a kis Daniel halálát egy évvel követő alkalomhoz, 1633 márciusához, amikor édesanyja, Kateřina Předmírká halt meg.¹⁴⁴ A temetés szónoka ez alkalommal is Jakub Stephanides volt. Az újabb prédikáció *exordiuma* leszögezi, hogy nincs nagyobb veszteség annál, mint amikor házastársakat választ el a halál. Erről szól két latin verssor is, amelyeket a prédikátor Conrad Celtisnek tulajdonít. A verssorok Celtis életművében nem találhatók meg, de nincsenek Johann Stigelius művei között sem, akinek pedig egy magyarországi német nyelvű halotti beszéd tulajdonítja ezt a verselményt.¹⁴⁵ Nyomuk sincs továbbá a neolatin költészet 17. század eleji, *Delitiae* című, reprezentatív heidelbergi antológiasorozatában sem, amely pedig nemcsak minden valamirevaló német költő, hanem a magyar, az itáliai és még több más nemzet újabb kori költőinek műveit összegyűjtötte és áttekintette. Így hát sem a Celtisnek, sem a Stigeliusnak való tulajdonítást ez idő szerint nem tudjuk megmagyarázni. A prédikáció

¹⁴⁰ BIBZA 2010, 90.

¹⁴¹ SZÁDECZKY 1906, 452.

¹⁴² KECSKEMÉTI 1988, 120, 390.

¹⁴³ PG 146, 899.

¹⁴⁴ RMNy 1803 (2).

¹⁴⁵ BIBZA 2010, 243.

textusául olyan bibliai idézet szolgál, amely egyébként a legkülönbözőbb textusok magyarázataiban, csaknem valamennyi cseh nyelvű prédikációban előkerül így vagy úgy, kisebb vagy nagyobb jelentőséggel. Pál apostol szavairól van szó, amelyekben az üdvözülteket váró túlvilági hazát szem nem látottnak, fül nem hallottnak és emberi szívvel meg sem gondolhatónak nevezi (1Kor 2, 9). A textus magyarázatát két részben végzi el Stephanides. Az első rész azt veszi számba, mi mindent kell látnunk, hányféle szomorú hírt kell hallanunk és szívünknek miféle fájdalmakat kell átélnie ezen a világon, a második rész a túlvilági örömök szemmel látható, füllel hallható és szívvel átérezhető jelenségeit sorolja. A kegyeseknek persze lehetőségük van arra, hogy már ezen a földön az Úr szavainak hallgatását keressék: így tett Kateřina asszony is, aki férjével együtt el sem tudott képzelni ennél nagyobb vigasztalást szomorú exiliumukban. Szívüket boldoggá tette a szent keresztség, a bűnbocsánat és az úrvacsora vétele. Az egész világ helyzete, sorsa azonban sokkalta vigasztalanabb ennél. Az áteredő bűn következtében a világ minden része tele van nyomorúsággal és szenvedéssel. Amikor hadvezére, Belisarius egy legyőzött királyt vezetett a konstantinápolyi Justinianus császár elé, a király is a „vanitas vanitatum et omnia vanitas” bibliai szavaival figyelmeztette, és sikerült is megindítania a szerencsétlenségét átérző császárt. Stephanides nem ad forrásmegjelölést, de könnyű tisztázni, hogy a legyőzött uralkodó Gelimer afrikai királlyal azonos, akinek története a *Clemencia* címszó alatt szerepel Beyerlinck enciklopédiájában.¹⁴⁶ Beyerlinck négy szöveghelyet is megad a történet forrásaként, Euagriosz Szkholasztikosz (6. sz.) *Historia ecclesiasticáját* (4, 17), Kaiszareiai Prokópiosz (500 k.–560 k.) *De bello vandalicóját*, Flavio Biondo (1392–1463) *Historiarum ab inclinatione Romanorum Imperii decadesét* (dec. 1, lib. 3) és Paulus Diaconus (720 k.–799) *Historia Romanáját* (lib. 16¹⁴⁷). Ezek bármelyike, egy a Beyerlinckéhez hasonló *promptuarium* vagy akár Beyerlinck munkája is lehetett Stephanides forrása. A földi nyomorúságot látva Szent Polikárp is szomorúan fohászkodott fel az Úrhoz, hogy az miféle időkre őrizte meg őt. Ennek az exemplumnak is megjelölhetjük távolabbi eredetét Euszebiosz egyháztörténetében (5, 20), közelebbi forrásáról azonban lehetetlenség nyilatkozni. A földön látható keserőségek után a fülünkkel hallható nyomorúságok példái következnek, mindenekelőtt bibliai történetek, például Jóbé, aki négy egymás után érkező követtől értesült az őt sújtó kalamitásokról. Ezt és az ehhez hasonló történeteket latin szentencia kommentálja: „speramus meliora, deteriora sequuntur”. A szólás az ovidiusi *Metamorphoses* egy helyére emlékeztet ugyan („video meliora proboque, deteriora sequor”, 7, 20–21), de itt idézett formájában nem antik eredetű. Azt pedig, hogy a látás és a hallás miatt felzaklató keserőségeket kell átéreznie a földi emberek szívének, a bibliai példák mellett jól szemlélteti magának Kateřinának az esete is, akinek értesülnie kellett katonáskodó édesapja, Andreas Předmířký erőszakos haláláról. Amikor fájdalom éri az ájtatos kisgyermekek szívét, aggodalom hatja át szerencsétlen szüleik miatt, akkor olyan csodás esetek történnek, mint Kroiszosz király néma fiáé, aki hirtelen megszólalt, ami-

¹⁴⁶ BEYERLINCK 1631, C 244b.

¹⁴⁷ PL 95, 985.

kor meg akarták ölni az atyját. Ez az exemplum Zrínyi Miklós *Áfiumából* azonnal ismerős lehet bármely olvasónak, Lukácsy Sándor az eredetének és leszármazásának motívumtörténetét is áttekintette,¹⁴⁸ így mindennek megismétlésétől jelen alkalommal tartózkodunk, csupán arra figyelmeztetünk, hogy a történet magyarországi cseh nyelvű nyomtatványban már Zrínyi szövegét megelőzőleg ismertté válhatott.

A prédikáció második fele olyan kísérletet hajt végre, amelytől a tárgyalt prédikációk szerzőinek legnagyobb része tartózkodni szokott, az üdvözültekre váró túlvilági gyönyörűségeket többnyire csak negált formában mutatva be. Stephanides azonban részletes deskripcióban igyekszik összegyűjteni mindazt, amit a hívő lelkek láthatnak, hallhatnak vagy szívükkel átérezhetnek majd. Mindenekelőtt színről színre látják majd az Urat, dicsősége teljességében, meglátják a szent angyalokat, a pátriárkákat, a prófétákat és az apostolokat, megismerik őseiket, megpillantják barátaikat, szüleiket, feleségüket vagy férjüket, gyermekeiket, fivéreiket és nővéreiket. Füleikkel nem hallanak igazságtalanságot, sóhajtozást, halálhörgést, siránkozást, hanem Krisztus Urunk hangját, a szent angyalok szózatát, a zengedező halleluját hallhatják, vagyis olyan örömöket, amelyekre Mónika, Szent Ágoston édesanyja is vágyakozott a világtól búcsúzó felkiáltásában. Több korábbi prédikáció is idézte már a szent matróna szavait, amelyek talán az édesanya és a fia között, néhány nappal az előbbi megbetegedése és halála előtt lefolytatott itáliai kerti beszélgetés jelenetének sűrítményei Szent Ágoston vallomásaiból, és amelyeknek magyar nyelvű verses parafrázisa is ismeretes a 17. századból.¹⁴⁹ Az örvendező szívek öröme pedig már olyan bőséges és szétáradó érzés, hogy alig elbeszélhető. Ezzel kapcsolatban inkább Szent Makárius szavait érdemes megfontolni, amelyek szerint hogyha valaki attól az időtől, amikor Ádámot megteremtették, egészen a világ végéig élne, harcolna az ördöggel, minden nehézséget és fájdalmat elviselne, még mindig nem tenne szert semmi olyasmire, ami hasonló lehetne az örök élet dicsőségéhez. A forrásmegjelölés nélkül és csak cseh nyelven parafrázelt szöveghelyet sikerült azonosítanunk a Macarius Magnus (300 k.–391) egyiptomi remetének tulajdonított *Homiliae spirituales* szövegében (15, 31).¹⁵⁰ Az üdvözültek öröme tehát csak részlegesen beszélhető el és osztható meg, amely helyzetet V. Károly szimbóluma fejezi ki a legvilágosabban: még többet, minden elképzelhetőt meghaladót kell gondolnunk ezzel kapcsolatban. V. Károly emblémájának herkulesi oszlopai és „plus ultra” lemmája a kora újkori prédikációirodalom leggyakrabban használt exemplumbetétei közé tartoznak, előfordulnak a magyarországi prédikációirodalomban is.¹⁵¹ Stephanides szöveghe-lye mégis különlegesnek számít, mert a jelmonddal az üdvözültek nyelvi kóddal kifejezhetetlen állapotára utal, márpedig az ilyen szakrális és hermeneutikai tétű felhasználá-

¹⁴⁸ LUKÁCSY 1989a. Újabb: KECSKEMÉTI 2017a.

¹⁴⁹ VARGA I. 1977a, 14/t. sz.

¹⁵⁰ „Si quisque ex quo creatus est Adam, usque ad consummationem mundi, dimicaret contra Satanam et sustineret afflictiones, nihil magni perageret respectu gloriae, quam consecuturus est.” PG 34, 598.

¹⁵¹ HENKEL–SCHÖNE 1967/1996, 1198–1199; NEMESKÜRTY 1959, 101, 449, 464; BORZSÁK 1960, 323–324, 330–333; KECSKEMÉTI 1988, 348, 471.

lás több és jelentősebb funkciót ruház az ismert exemplumra, mint kortársainak többnyire etikai vonatkozásban álló szöveghelyei. A túlvilág érzéki elemekben bővelkedő leírásából persze Stephanides prédikációjának végén is etikai konzekvenciák nyílnak, az e világon vitézkedő keresztényekre vonatkozó intelmek és vigasztalások bontakoznak ki. Nem tudjuk, hogy ki lehet az a tekintélyes római Paulina asszony, aki olyannyira az örök dolgokkal törődött, hogy halálos ágyán is Dávid király zsoltárát zengte. Első ötletként persze Szent Jeromos barátjának, Szent Pammachiusnak a feleségére, Szent Paula leányára lehetne gondolni, ez a Paulina azonban a jelek szerint nem ékeskedett a kegyesség hasonló mértékben ragyogó díszeivel, mint családtagjai, és férje rövid házasság után ugyan eltemette őt, ám nem ismerünk olyan hagyományt, amely a halálos ágyán való zsoltáreneklésről szólna. Stephanides prédikációját a halott életrajzát felmondó parentáció zárja, amelyből megtudjuk, hogy a cseh származású, 25 éves korában elhunyt édesanya 17 évesen lett Andreas Sivý felesége, az egy évvel korábban meghalt Daniel fia mellett még egy fiúgyermeket szült, Jánt, aki még temetése idején is életben volt, akárcsak saját édesanyja, aki ezek szerint túlélte a prédikációban is említett, katonahalált halt férjét, Kateřina édesapját.

1638 decemberében Andreas Sivý és új felesége, Katarína Puncovská hasonló helyzetbe került, mint 1632-ben Sivý és előző házastársa: féléves fiukat, Pavolt veszítették el. A kisfiú haláláról két prédikáció emlékezik meg az 1639. évi gyűjteményben. Az elsőt Teodor Sopotius írta, és egyike korpuszunk olyan szövegeinek, amelyek kizárólag bibliai szöveghelyek felhasználásával készültek.¹⁵² Az isten szentjeinek vezetéséről, vagyis életsorsuk igazgatásáról szóló rövid bevezető után a prédikáció textusa következik (Sopotius ezt *themának* nevezi), amely egészen egyedülálló a vizsgált prédikációk között. Az alapige ugyanis nem egy-két versnyi bibliai idézet, hanem az Elizeus által végzett gyermekfeltámasztás egész története, teljes, csonkítatlan narrációja (2Kir 4, 8–38). Az igeválasztásnak ez a módja egészen archaikus homiletikai eljárás, és mindennaposnak még a textuson nyugvó, sermónnak nevezett prédikációs válfaj késő középkori kialakulása és elterjedése előtt volt nevezhető. Akkoriban homiliának hívták ezt a válfajt, és a teljes felolvasott bibliai rész részletes magyarázata tartozott hozzá. Sopotius beszédében természetesen nem ez történik, hanem a hosszú textus azonnal applikációra kerül. Az applikáció során néhány alkalommal a homiliára jellemző magyarázatokat is kapunk, amikor a szereplők feltételezett tudásáról, intencióiról értesülünk, például arról, hogy a súnemi asszonynak tudnia kellett a korábban Illés próféta által végrehajtott feltámasztásról, ezért is bizakodott az Illés örökébe lépett Elizeusban. A szónok azt bontja ki a történetből, hogy a világon háromféle ember van, nevezetesen betegek, halottak és feltámadottak. Mindegyik emberfajta ismertetésekor saját szavaival is megismétli az Elizeus próféta által végrehajtott csodatétel történetét, mindig addig haladva el a történetben, amíg az adott embercsoporthoz tartozó szereplőket nevezhet meg. A betegség persze nem csak a Súnem városában élő házaspár fiacskájával történt testi betegséget jelent, hanem lelki, intellektuális vagy a szívünkben lakó betegséget is. A holt állapot-

¹⁵² RMNy 1803 (3).

nak szintén sokfajta válfaja van, nemcsak a testi halál. A bűnösök a halottakhoz hasonlóak. Vannak, akik az elválasztás tekintetében halottak. Ahogyan a halál elválasztja a lelket a testtől, az embert a barátaitól és az általa birtokolt dolgoktól, hasonlóképpen a bűneink elválasztanak az Úristentől és az örök élet reményétől. Bűnünkben megváltozik természetes színünk, a szentség és ártatlanság színe helyett szennyes szín tapad ránk, mint a hullára félelmetes fehér és hamuszürke szín. Ahogyan a testet a halál, a lelket bűnei keményítik meg. Ahogyan a halál megrothasztja a testet, a bűnös lélek is elvetendő bűzt áraszt magából. Célunk tehát nem lehet egyéb, mint hogy magunk is újjászülötté és feltámasztottak legyünk, mint a súnemi kisfiú. Feltámadásunk persze legyen lelki, végrehajtásának módjára pedig a prédikáció záró intelmei figyelmeztetnek.

Ugyanezen alkalommal Ján Hodik is mondott prédikációt Pavol Sivý fölött.¹⁵³ A prédikáció *exordiuma* Dániel könyvének egy apokaliptikus jóslatát applikálja, kiemelve, hogy az a trencsényi polgárok jelen helyzetére is vonatkoztatható lenne, hiszen életük tele nyomorúsággal, háborúval és halállal. Ki emlékszik ilyen borzalmas és hosszasan tartó üldözésre Krisztus evangéliumáért? – kérdezi a szónok. Ki az, aki hosszabb életet kívánna az elhunyt kisfiúnak ezekben a rossz, veszélyes és békétlen időkben? Ki az, aki Isten akarata szerint bekövetkezett elmenetelének nem örül, és ne kívánt volna neki ilyen szabadulást? A választott textus is anagógikus távlatba helyezi a gyülekezetet: Isten hamari eljövételéről, koronánk megőrzésének fontosságáról és a győzteseket váró új Jeruzsálem ajándékairól beszél (Jel 3, 7–13). Az exegézis három pontot ölel fel: az első szerint senki a keresztények közül nem feledkezhet meg élete utolsó napjáról, emlékeznie kell halandóságára és utolsó órájára, amely hamarabb eljőhet, mint bárki gondolná. Ebben a lelkiismeretes elővigyázatban Szent Ágoston a példa, aki a vezeklőzsoltárok szövegét íratta szobája falára, hogy halálos ágyából is azokat olvashassa. Az exemplum forrása az egyházatya Possidius Calamensis által írott életrajzának 31. fejezete.¹⁵⁴ Utolsó óránk bekövetkeztekor – különleges isteni kegyelemként – egyébként sem a halál jön értünk, nem is a nyomorúság vagy a kín, hanem üdvözítőnk, Jézus Krisztus, és nem azért, hogy a pápa által kitalált tisztítóhelyre vezessen (ez a prédikáció egyetlen nyíltan polemikus helye), de nem is a pokolba, hanem az örök életbe és menyeyei lakásba. Krisztus közelgő érkezéséről az adventi énekek egyike jutott Hodik eszébe, és hivatkozott is annak néhány sorára.¹⁵⁵ A kérdéses ének szerzőségét a cseh testvérek püspökének, a Lutherral is levelező Lukáš Pražskýnak (1460 e.–1528) tulajdonítják. Prágai Lukács testvér kivételes fontosságú fordulópontot testesít meg a cseh testvérek teológiai gondolkodásában: a világtól elzárkózó és a műveltség fontosságát is megkérdőjelező mozgalmat ő terelte abba az irányba, amely a világi műveltségnek a helyes teológiai álláspont és a kegyes élet rendjének kialakításában való fontosságára figyel-

¹⁵³ RMNy 1803 (4).

¹⁵⁴ PL 32, 63.

¹⁵⁵ Az idézett sorokat Tranoscus énekgyűjteményének adventi része is tartalmazza. A filológiai részleteket lásd a 4.3. fejezetben.

meztetett, és így a protestáns kulturális értékek előtt megnyíló cseh művelődésszerkezet legképzettebb alakítójává válhatott.¹⁵⁶

Az Úr eljövételét természetesen boldogan kell várnia minden keresztény embernek. Két alapvető ok kell hogy erre vezessen minket, az egyik, hogy kitartásunkért nagy veszteségtől szabadulunk meg, a másik, hogy sok jó és nagy hasznót nyerünk el. Az Úrban kitartó kegyes embertől senki nem veheti el koronáját. V. Károly császárnak nagy pompával először vas, aztán ezüst, végül arany koronát tettek a fejére, míg a keresztény ember megdicsőülése messze túltesz ezen a földi koronázáson. Hozzá kell tennünk, hogy minden igyekezetünk ellenére sem tudunk V. Károly hármaskoronájáról. Igaz, hogy a német-római császár hatalmának teljességét három hagyományos koronával fejezték ki; az ezüst korona a német területek fölötti uralom jelképe, a frank birodalom aacheni központjának örököse volt, a vas korona a longobárd királyság fölötti hatalmat jelentette és Paviában, majd Monzában helyezték az uralkodó fejére, míg az arany korona a római hatalmat fejezte ki. V. Károly 1530. februári bolognai koronázásakor azonban csak két koronát kapott, Lombardia vas- és a birodalom arany koronáját. Akárhogyan is, az Isten kiválasztottait illető jutalom összemérhetetlenül nagyobb minden világi pompánál és dicsőségnél.

Az utolsó napra való készenlét szükségességéről szóló tanításnak számos haszna van, és ezek ismertetésekor az addig anagógikus jelentésszerkezetű prédikáció a jelenbe tér vissza, és tanító, intő meg vigasztaló hasznokat fogalmaz meg. Az alázatra intő hasznok között kerül elő Sesostris és Pauszaniász példája. A hatalmas területeket meghódító Sesostris egyiptomi király kocsiját négy leigázott király húzta, amíg egyikük a kocsikerekek forgásával a szerencse forgandóságára nem figyelmeztette a diadalmas uralkodót. Az exemplum a bencés Paulus Diaconus *Historia miscellá*jának 17. könyvében is olvasható,¹⁵⁷ tapasztalataink szerint azonban gyakrabban idézik azt Niképhorosz Kallisztoz Xanthopulosz történeti műve 18. könyvének 29. fejezete nyomán.¹⁵⁸ A Pauszaniász spártai királyt ember voltára figyelmeztető Szimónidészről viszont Plutarkhosz *Consolatoria oratio ad Apollonium*ának 6. fejezetében lehet olvasni. Hodik beszéde a hasznok közül a vigasztaló hasznót hagyja utoljára, és a halál félelme helyett az örök élet megtiszteltetését, dicsőségét és koronáját megnevező haszonnal ér véget az új Jeruzsálem mennyei örököseit ünneplő szónoklat. A gyűjteményt Josef Heliades gyászverse zárja. A könyvészeti leírások azt mutatják, hogy a kiadvány tartalmazott egy „I” jelű levelet is, amelyen A. S. M. monogramú szerző cseh nyelvű gyászverse volt megtalálható. A monogram tulajdonosa feltételezhetően a családfő, Andreas Sívý Mežirůčský lehetett.

¹⁵⁶ HANKÓ–HEÉ 2003, 102.

¹⁵⁷ PL 95, 1011.

¹⁵⁸ PG 147, 383.

2.4.5. A Boček család tagjai fölött elmondott prédikációk

A csehországi Lipnice nad Sázavou szülötte, Martin Boček több mint két évtizeden át működött gróf Jan Rudolf Trčky svétlai birtokán, utóbb jószágigazgatóként. 1630 táján menekült Trencsénbe és élete utolsó évtizedét e város polgáraként élte le.

1639-ben két olyan gyűjteményes füzetet is megjelentetett a trencsényi nyomda, amely a Boček családhoz kötődő halotti prédikációkat tett közzé. A kinyomtatásra nyilván az a haláleset teremtette meg a lelki diszpozíciót, hogy a mindössze hároméves kisfiú, Benjamín Boček 1638 decemberében meghalt. A fölötté december 18-án megtartott prédikáció az első gyűjtemény első darabja, ugyanebben a füzetben a második beszéd azonban egy évvel korábbi gyászeset halotti prédikációját teszi közzé, a két évet és kilenc hónapot megért Anna Bočeková fölött 1635. június 15-én prédikáltak. A családfő iratai között megőrzött korábbi szöveg közzétételét egyszerre visszaemlékező és reprezentációs aktusként értékelhető szándéknak tulajdoníthatjuk, amelyet nyilván a még élő egyetlen fiúgyermek, Benjamín gyors halála katalizált. Alig néhány hónappal e beszédgyűjtemény közzététele után meghalt maga a családfő, Martin Boček is, és a fölötté megtartott prédikációkat egy újabb gyűjteményben nyomtatták ki. Az alábbiakban mindkét gyűjtemény szövegein rendre végighaladunk.

Benjamín Boček fölött Ján Hodik prédikált.¹⁵⁹ A prédikáció nyomtatásban közzétett szövege igen szofisztikált szerkezetre utal. Néhánysornyi kezdőfohász (*votum*) után az *exordium* az elhunyt embertársak iránti halotti tisztelet megadásának méltó okait fejti ki. Az ő földi maradványaikat nevezhetjük valójában *sanctorum reliquiae*-nek, nem a katolikus templomokban őrizgetett csontokat. A végtisztesség megadására int a Teremtőjük, a Megváltójuk és a Megszentelőjük iránti tiszteletük, vagyis a gyászszertartás során valójában az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek adunk méltó tiszteletet. Emellett van még egy okunk arra, hogy a holtakat sírjukhoz kísérjük, mégpedig hogy olyan iskolának tekintsük ezt az alkalmat, ahol ismereteket szerezhethünk a halálról, sőt magáról az életről is. Az *exordium*ot proposíció követi, amely a prédikáció céljául két dolog kifejtését jelöli meg: a jelen élet földi nyomorúságait, majd a vigasztalásunkra szolgáló jövődó dicsőségét. Az alapigeként választott textus, a *lectio* a Jelenések könyvéből való (21, 3–5). Felolvasását azonban még nem szövegmagyarázat vagy a proposícióban előre kijelölt tartalmi egységek kifejtése követi, hanem egy kitérő az első földi temetésről, amikor Ádám és Éva búcsúztatták Ábel fiuk holttestét. A hasonló helyzetbe került Boček házaspár vigasztalására különösen alkalmas lehet a Jelenések könyvében idézett égi eredetű szózat. Mindezek előrebocsátása után végre elkezdődik az első rész magyarázata (*de primo membro*), amely világi sorsunk nyomorát, boldogtalanságát és nélkülözését öt pontba csoportosítva mutatja be. Osztályrészünk ezen a világon a könnyhullatás, a halál, a jajgatás, a keserves kiáltozás és a fájdalom. Az ezeket bemutató passzusok bővelkednek a Biblián kívüli forrásanyagot felvonultató, a humanista műveltséggel hivalkodó példák felidézésében. A példák között ráadásul nem csak olyanok vannak, ame-

¹⁵⁹ RMNy 1799 (1).

lyek kézenfekvően és adekvátan kínálóznak a földi nyomorúságok szemléltetésére, hanem a humanista műveltséganyag visszaélésszerűnek tetsző adaptációira is sor kerül. Hogy mindjárt a legelső világi példát, a keserves könnyhullatást a Horatius és Vergilius között üldögélő Augustus császárral szemléltető exemplumot miért tartjuk ilyennek, arra majd alább, Hodik egy későbbi prédikációjának elemzése közben adunk magyarázatot: megfigyelhető ugyanis, hogy Hodik azok közé a prédikátorok közé tartozott, akiknek példarepertoárjában van néhány általuk preferált darab, amelyet ismétlődően applikálnak különböző szövegekben. A Benjamín Boček fölött Augustusról elmondott példa a Martin Boček fölötti Hodik-prédikációban is megismétlődik (részletes analízisére majd ott kerítünk sort), vagyis a prédikátort még az sem tartotta vissza efféle ismétlésektől, hogy kevesebb mint egy évnyi különbséggel, ugyanazon család különböző tagjai fölött prédikálva használta fel az azonos építőelemeket. Augustus mellett itt még Philipp Melanchthon is szemlélteti az evilági könnyhullatást, két exemplum is kapcsolódik a személyéhez, az egyik konkrét történeti időhöz kötött, míg a másik az általános emberi léthelyzetet érzékelteti. Hodik szerint „Melanchthon Fülöp azt szokta mondani: Hogyha olyan sok könnyet tudnék kiontani, mint amilyen sok víz az Elba folyóban van, akkor se tudnám elégségesen kifejezni a szívem fájdalmát, amit az evangélikus egyház fölött érzek.” Ennek az exemplumnak a forrása Melanchthonnak 1545. szeptember 13-án a nürnbergi Vitus Theodorusnak írott levele, de a kép Melanchthonnak is kedves lehetett, mert megismétlődik még több más levelében, például az 1548. október 15-én Julius Pflugnak írottban is.¹⁶⁰ Már a Hodik által választott megfogalmazás érzékelteti, hogy a reformátor könnyezését nem általában az emberi sors, hanem az evangélikus egyház szomorú állapota váltotta ki, a latin eredeti még konkrétabb és sokatmondóbb ennél: „si tantum lacrymarum fundere possem, quantum undarum noster Albis pleno vehit alveo, non posset exhausti mei dolor, ortus ex hac dissensione.” A *dissensio*, ami az eredeti megszövegezés kiváltó oka volt, nem egyéb, mint az úrvacsoratan kérdésében a lutheránus egyházban kialakult különbségek. A melanchthoni szöveghely e dogmatikai problémakör történetének szakirodalmában vált közismertté már a 16. században, e vonatkozásban tette meg gondolatmenetének kiindulópontjául Kaspar Peucer (1525–1602) a nézetek történetét áttekintő traktátusa is.¹⁶¹ Az idézet felhasználása jellegzetes példája annak – és Hodik műveiben nem kevés hasonlóval fogunk még találkozni –, amikor a jelenlévő hallgatóság vagy az olvasóközönség egyes rétegei műveltségüktől és tájékozottságuktól függően mást és mást, igen eltérő hangsúlyokat és tartalmi elemeket hallhattak ki a felhasznált műveltséganyag megidézéséből. A nyomban ezután következő másik Melanchthon-idézet mindenesetre a populárisabb értelmezést erősíti, a sírás léthelyzetét általános érvényűvé emeli: „si non plorarem, non orarem, hogyha nem sírnék, akkor nem is imádkoznék”. Ennek az utóbbi idézetnek az eredete

¹⁶⁰ A kora újkori Melanchthon-levélkiadások részletes dokumentálása helyett megelégszünk a standard összkiadás forráshelyeinek megadásával: CR IV (1838), col. 852, 3269. szám és CR VII (1840), col. 171, 4387. szám.

¹⁶¹ PEUCER 1596, 5.

még tisztázandó. Hodik szerint Melanchthon Camerariusnak mondta ezeket a szavakat, aki minden bizonnyal Philippus Camerariusszal azonos. Az idézetet azonos formában ez ideig csak egy a Hodikénál egy évtizeddel későbbi halotti beszédben sikerült megtalálnunk, Johann Hayn 1649-ben Lesznóban kinyomtatott német nyelvű szövegébe illesztve.¹⁶²

A könnyezés után maga az elkerülhetetlen halál következik mint földi nyomorúságunk szálnalmas voltának újabb összetevője. Ez még olyan esetben is elkerülhetetlennek bizonyult, mint János de Temporibus, Károly császár vitéze és fegyverhordozója, aki 361 évet élt ugyan, mégis meg kellett halnia. Ez a János vitéz szép, bár modern kutatók által részleteiben még nem tisztázott karriert futott be a kora újkor európai köztudatában. Mindössze annyi nevezhető közös jegynek a róla szóló említésekben, hogy valóban a Nagy Károly császársága utáni negyedik évszázadban, vagyis valamikor a 12. században kellett meghalnia. Vinzenz Schmuck (1565–1628) 1621-ben Lipcsében megjelent *Biblisches Chronicon*-ja az 1128. évnél említi a halálesetet, amikor „Caroli Magni Waffenträger, 361 Jahr alt” meghalt.¹⁶³ A 17. század közepének és második felének megélenkülő középkor-történeti kutatásai és forráskiadásai számos olyan kódexszöveget tettek közzé nyomtatásban, amelyek ugyancsak említik és pontosítják a hosszú életű vitéz életadatait. A tíz középkori angol krónikás szövegeit közlő gyűjtemény egyik darabja megerősíti, hogy „obiit Johannes de Temporibus qui vixerat CCCLXJ annis, et armiger magni Caroli extiterat”.¹⁶⁴ Az ifj. Heinrich Meibom (1638–1700) által Helmstedtben 1688-ban ugyancsak középkori kéziratok alapján publikált gyűjtemény egyik szövege az 1127. évhez köti, hogy „Johannes de Temporibus, qui armiger fuit S. Karoli Magni Imp. diem suum clausit extremum”.¹⁶⁵ Don Quijoténak ez a korai európai előképe, aki azonban nemcsak képzeletben elevenítette újjá az évszázadokkal korábbi lovagkört, hanem végig is élte az időközben lefolyt hosszú időt, egyébként jelen van a kora újkor magyarországi tudatában is, már nyolcvan évvel Hodik említése előtt. Bencédi Székely István 1559-es *Chronicája* az 1145. évnél említi, hogy „Galliaba egy Ianos neuü barat három szaz hatuan egy eztendeig eele”.¹⁶⁶ Hogy hogyan lett a lovagból barát, az persze nem világos. Amiképpen az sem tudható, hogy Hodik számára mi lehetett János de Temporibus említésének forrása.

A jajgatással kapcsolatban Baptista Mantuanus (1447–1516) karmelita humanista egy költeményének három és fél sorát, majd annak cseh nyelvű parafrázáló verses fordítását idézi Hodik. A siralmak elhordozására képtelen embernek az étellel való szakítást proponáló, az életet a fájdalmak tengerének, a gondok forrásának és a munkák seprejének nevező verstördék az *Ad Ioannem Baptistam Refrigerium* írott költemény, a *Consolatio in morte Collae Asculani* 99–102. sora, amelyet Hodik a két utolsó sor utolsó szavainak felcserélésével idéz.

¹⁶² VD17 14:018865R, C4r.

¹⁶³ SCHMUCK 1621, 618–620.

¹⁶⁴ TWYSDEN 1652, col. 2387.

¹⁶⁵ MEIBOM 1688, 210.

¹⁶⁶ SZÉKELY 1559/1960, 175r.

A keserves kiáltozáshoz Josephus Flavius *Bellum Judaicum*ában talált példát Hodik, amely szerint Jesus, Annan fiának kiáltozása és siránkozása Jeruzsálem pusztulásának egyik előjele volt. Ez az egyetlen olyan exemplum, amelyhez Hodik pontos forráshivatkozást csatolt, noha az is hibásnak bizonyul. A 16–17. században Josephus Flavius munkáját Aquileiai Rufinus (340/345–410) latin fordításában olvasták, amelyben az egyszerű pásztor Jesus története a 7. könyv 12. fejezetében olvasható, míg Hodik a 10. fejezetre utal. A modern szövegkiadások tagolása szerint a megfelelő hely a 6. könyv 5. fejezete.

A földi fájdalmak felsorolása a testi kínokkal kezdődik, amelyek példája a podagrás V. Károly császár, akit meg sem lehetett érinteni a gyötrelmes fájdalmai miatt. A fájdalomnak azonban számos válfaja van még, a lelki fájdalmak, a szülés, az újszülött és a kisgyermek fájdalmai, a vándorúton lévők nélkülözései, a házasság, amely kész kínszenvedés, végül az öregség, amely maga is betegség, ráadásul sosem érkezik egy magában, amint arra Menandrosz *Monosticháinak* 491. darabja figyelmeztet. Az első rész magyarázatát Szent Ágostontól merített idézetek zárják előbb arról, hogy az időbe vetett ember egyáltalán nem tudja megmondani, micsoda is az idő (ez a *Confessiones* időről szóló emlékezetes elmélkedésének egyik helyére tett utalás, 11, 25, 32), majd arról, hogy a hosszú élet a hosszú szenvedéssel egyenértékű (ami viszont a *Sermones de Scripturis* gyűjtemény 84. sermójából vett idézet¹⁶⁷).

Az első rész kidolgozottságához és terjedelméhez képest a jövőbeli üdvözülés természetéről szóló második meglehetősen elnagyolt és csekély terjedelmű. Tartalmilag alig tudunk meg többet annál, hogy az első részben felsoroltak tagadásaként kell elképzelnünk a hívek jutalmát: nem sírnak többé, nem halnak meg, nem jajgatnak, nem kiáltoznak és nem érznek fájdalmat. E résznek egyetlen világi eredetű exempluma van arról a Nagy Sándorról, aki a kéréseik teljesítésére tett ígérete ellenére sem tud halhatatlanságot ajándékozni a hozzá forduló filozófusoknak.¹⁶⁸

A részletes magyarázatból vigasztaló hasznok következnek. A prédikációnak ez a szakasza nincs *usus* néven elkülönítve, az itt megadott három vigasztaló érv azonban egyértelműen a homiletikai haszonvétel funkcióját teljesíti. A prédikációnak egyébként még a zárata is kissé túl komplikált: a szokásos applikáció helyett kétfokozatú a bezárás, az applikáció nevű rész Benjamín Bočekra alkalmazza a korábbiakat, vagyis hogy sírnia kellett, meghalnia, jajgatnia, kiáltoznia, fájdalmakat kipróbálnia, üdvözítő halála pedig megszabadította mindezekről, és végül a *Personalia* című szövegrész fejt ki róla még néhány sornyi gondolatot, ami szerint rövid élete is teljes és napjait betöltő. A záró gondolatok egyike arra figyelmeztet, hogy meghalni kétségkívül jobb dolog, mint a földi nyomorban szenvedni, és ezt a Jézus Krisztus által föltámasztott Lázárhoz fűzött hagyomány is bizonyítja, aki még harminc évet élt feltámasztását követően, de ez alatt sosem volt vidám, hanem szomorkodott a síralmak völgyébe való visszatérése miatt. Lá-

¹⁶⁷ Lásd PL 38, 520.

¹⁶⁸ Az exemplumtípust lásd a protestáns exemplumok katalógusában: DÖMÖTÖR 1992, 225. szám.

zár harmincévnyi meghosszabbított életének hagyománya Ciprusi Epiphánioszhoz (367–403) köthető, a szentek életének a keleti egyház által használt olvasmányszövegei pedig egyöntetűen állítják, hogy ezeket az éveket komoran töltötte el.

A himlőben elhunyt kislány, Anna Bočeková fölött Jakub Stephanides prédikált 1635-ben.¹⁶⁹ Az 1639-ben megjelent gyűjtemény sajátos szerkesztési rendje ugyan a friss haláleset után, második darabként sorolta be ezt a prédikációt, a két egymást követő szöveg közötti kapcsolatok mégis meglepően erősek. Az Anna halálára választott textus (Bölcs 4, 7–15) pontosan ott veszi fel a fonalat, ahol a Benjamín feletti szöveg véget ért: nem a földi évek száma határozza meg a tökéletesség mértékét. A proposíció is e gondolatból bomlik ki: gyorsan, de üdvözítően és boldogan ragadja el a halál a kisgyermekeket. A magyarázat e kijelentés három körülményét tisztázza: kik a kegyelmen sen elragadott személyek, miért vitetnek el ilyen gyorsasággal és milyen vigasztalást nyújt az Úristen a szomorkodó hátramaradottaknak. A prédikációban felhasznált nem kevés világi összetevő első darabja a magyarázatnak arra a pontjára szövéődik be, amely az igaz híveket nevezi meg az üdvözítő gyors halálra kiszemelteként. Velük szemben az egyébként kétségtelenül igazságos életű görög politikus, Ariszteidész képez kontrasztot, aki „non volebat videri, sed esse justus, nem annak akart látszani, hanem valójában igazságos volt”, ami földi mértékkel mérve ugyan dicséretes tulajdonság, mégsem az isteni tökély útja, hiszen mértékül az emberek megítélését választotta, törekvése forrásul pedig nem az igaz keresztény hit szolgált. Az így megfogalmazott gondolat tartalmilag is igen érdekes, amiként forrásvidéke is elég összetett. Az *esse quam videri* toposz klasszikus megfogalmazása Aiszkülosz *Heten Thébai ellen* című darabjának 592. sorában olvasható, és ehhez Ariszteidésznek annyi köze van, hogy a darab egyik előadása alkalmával e sor elhangzásakor mindenki órá tekintett, mert ezt az életelvet képviselőként tartották számon. Az epizódról Plutarkhosz Ariszteidész-életrajzának 3. szakasza számol be, itt kell végső soron keresni Stephanides exemplumának eredetét.

A prédikáció e részében a legnagyobb terjedelmet annak szenteli a szerző, hogy bebizonyítsa: a gyors halállal az üdvözülésre kiválasztott hívek közé a megkeresztelt kicsiny gyermekek is odatartoznak annak ellenére, hogy sem szavaikkal, sem cselekedeteikkel, sem gondolataikkal nem tudnak bizonyosságot tenni hitükről. A virágokhoz hasonlatos bájos gyermekek gyors elragadásának három oka van: az, hogy az Úristen gyönyörködik bennük, az, hogy elvételük nyereségükre szolgál, és az, hogy megtörténjék teljes korúvá való érettségük kinyilvánítása. Az Úristen gyermekekben való gyönyörködése a *quanto magis* toposz segítségével nyer bizonyítást, vagyis a szülők gyermekük iránti szeretetével méri össze a prédikátor. Az utóbbira példa Cornelia római polgáraszszonyé, aki kincsek helyett gyermekeivel dicsekedett. Természetesen Publius Cornelius Scipio Africanus leányáról, Titus Sempronius Gracchus feleségéről, Titus és Caius Gracchus édesanyjáról van szó. A prédikátor forráshivatkozása is értelmezhető: noha Valerius Maximus munkájának nincs 41. könyve, a történet azonban olvasható nála a 4. könyv 4. szekciójában, ahol Cornelia az iskolából hazaérkező gyermekeit „ornamenta

¹⁶⁹ RMNy 1799 (2).

meá”-nak nevezi. Stephanides megnevezi még Menandroszt is, aki szerint a gyermekek a legszebb virágnál is kedvesebbek szüleiknek. Ez a szöveghely is azonosítható: a mintegy kétharmadnyi szövegében fennmaradt *A lenyírt hajú leány* című komédia 813. sorában olvasható. Sehol semmi nyoma viszont Szent Bernátnál a tőle származtatott idézetnek: „quem Deus amat, moritur iuvenis”. Ennek minden bizonnyal az a magyarázata, hogy a közismert idézet ugyancsak Menandrosztól származik, népszerű *Monosticháinak* ez a 425. darabja.

A gyermekként meghalt keresztény hívek nagy nyeresége, hogy megszabadulnak az istentelen világgal, a fáradhatatlan sátánnal és a saját erkölcstelen testi vágyaikkal való küzdelemtől. Az istentelen világ erkölcstelen és bectelen tagjai gyakran még dicsekednek is elkövetett bűneikkel. Az ő minősítésükre szolgál egy Szent Ágoston-idézet, amelyből azonban éppen a kulcsszó hiányzik. Az idézet ebben a formában szerepel Stephanidesnél: „nullum scelus coram Deo tam abominabile est, quam de praeteritis gaudere et exultare.” Ebben a formában az idézet azt jelentené, hogy a legnagyobb becsstelenség az elmúltaknak örülni és örvendezni, és ebből legfeljebb a mulandó dolgok iránti ragaszkodás bűne bontható ki. Az Ágoston-idézet szabatos formája azonban a „praeterita peccata unicuique nostrum reminiscendo” szintagmát tartalmazza, vagyis a régi *bűnök* fölötti öröm bűnéről van szó. Hogy az idézetnek éppenséggel a *peccata* a kulcsszava, azt jól mutatja, hogy a 14. század elején a Sorbonne könyvtárában alkotó Thomas Hibernicus még a 17. században is népszerű *Manipulus florum*a pontosan a *peccatum* címszó alatt veszi azt fel. Az írországi klerikus sem idéz pontosan, betold ugyanis egy olyan szót, amelynek a mérvadónak tekintett szövegkiadásban nincs nyoma, és így lesz nála „praeterita peccata unicuique nostrum *dimissa* reminiscendo”, ami a bűnt még elrettentőbbé teszi, hiszen arról van szó, hogy egyesek még arra az alávalóságra is képesek, hogy a gyónásuk után nekik *elengedett és megbocsátott* bűneikre való jóleső visszaemlékezésben kéjelegnek. Akárhogyan van is a dolog, Stephanides idézetében legalább a *peccata* szónak szerepelnie kellene ahhoz, hogy valamelyest is autentikusnak lehessen tartani. Lehetséges, hogy e szó eltüntetéséért pusztán a szedő felel. Szent Ágoston itt idézett műve egyébként a *Liber exhortationis, vulgo de salutaribus documentis ad quemdam comitem* (cap. 11).¹⁷⁰ Stephanides egyebütt sem tűnik kifogástalan filológusnak, ami az idézeteinek származtatását és kezelését illeti. Az erkölcstelen vágyakkal kapcsolatban például Szent Beda atyának tulajdonítja azt a mondást, hogy hiába járjuk az Úr útjait, mégis bűnökkel bírunk („in viis Domini ambulabas, et tamen peccatum habebas”). Ez azonban eredetileg Szent Ágostontól való megfogalmazás, az *Enarrationes in Psalmos*ban olvasható, a 118. zsoltárt magyarázó 2. sermóban.¹⁷¹ Beda Venerabilis ezt a Szent Ágoston-helyet idézte a Rómabéliekhez írott levél saját maga összeállította kommentárjaiban (cap. 8). Stephanides legemlékezetesebb melléfogása azonban még csak ezután következik. Szerinte Melanchthon Fülöp írta meg kommentárjában azt a történetet, hogy amikor 1483-ban Lajos francia király megbetegedett, való-

¹⁷⁰ PL 40, 1050.

¹⁷¹ PL 37, 1506.

ságos megszállottsággal kérte az orvosát, Jacobus Cotteriust, hogy maradjon mellette, és szorgalmasan próbálja ki rajta a gyógyítás minden lehetséges eszközét. Egy napot töltötünk azzal, hogy megkeressük ezt a Melanchthon-idézetet, hiszen végső soron hihető, hogy a Carion-féle világkrónika általa kommentált, jegyzetelt és kiegészített szövegében említést nyernének XI. Lajos francia király (1461–1483) halálának körülményei. Nem sikerült azonban találnunk egyetlen olyan edíciót sem, akár a német, akár a latin nyelvű változatok közül, amely tartalmazta volna a királynak és orvosának történetét. A rejtély persze mégis tisztázhatónak bizonyult, de nem éppen Stephanides erudíciójának előnyére. Egészen egyszerűen az történt ugyanis, hogy Stephanides a közelebről ismeretlen közvetlen forrásában alaposan félreértette a Philippus keresztnévet. A 16–17. század humanista protestáns kultúrájában általánosan elterjedt szokás, hogy e keresztnévvel Melanchthonra utalnak. Ebben az esetben azonban bizonyosan nem ő róla van szó, hanem Philippus Cominaeus avagy Philippe de Commines (1447–1511) francia emlékirótól, XI. Lajos udvari emberéről, akinek visszaemlékezései 1524-ben láttak először napvilágot nyomtatásban francia nyelven. A 17. században már latin fordítás is rendelkezésre állott, Caspar Barthius munkája (*Commemorationum rerum gestarum dictarumque Ludovici undecimi et Caroli octavi regum Franciae libri octo*). Ez az a mű, amelyben a 6. könyv 12. fejezete részletesen elmeséli XI. Lajos utolsó hónapjait és benne orvosától való függését és kiszolgáltatottságát.¹⁷² Az orvos, Jacques Coitier (1430 k.–1506) e hely révén került be az európai épületes irodalom kiterjedt korpuszába mint a gátlástalan haszonlesés megtestesítője. A hely közelebbi ismeretében Stephanides további ötleteket meríthetett volna a „communis moriendi necessitas”, vagyis a halál elkerülhetetlen szükségessége melletti érveihez, hiszen XI. Lajosról az is kiderül Commines szövegéből, hogy egész életében betegesen rettegett még a halál szó említésétől is, és udvartartásának tagjai csak jóval tapintatosabb megfogalmazásokkal utalhattak a király szerint brutálisan és elviselhetetlenül kegyetlen jelenségre.

A halál egyetemlegessége már azoknak az érveknek az egyike, amelyek a gyermeküktől megfosztott szülők vigasztalására szolgálnak. Ugyanilyen érv még a gyermekeket magához szólító Isten jósága és az a vágyott megnyugvás, amely a gyermekeket fogadja. E szövegrészek műveltségi anyagában csak arra nem sikerült magyarázatot találnunk, miért tulajdonítja a „quam diu in mundo vivimus, tam diu sine tribulatione esse non possumus” szentenciát Stephanides egy bizonyos Gregoriusnak, amikor ez az idézet közismert módon Kempis Tamás *De imitatione Christi* című műve 1. könyvének 13. fejezetében szerepel nyitó mondatként. A többi már csak filológiai aprómunka: a „contra vim mortis nullum medicamen in hortis” természetesen a *Schola Salernitana* népszerű intelmeinek szövegében olvasható szentencia (60, 207);¹⁷³ a leányának halála fölött kesergő Cicerónak vigasztaló levelet író barát Servius, az idézett, de nagyobbik részében csak parafrázisnak felfogható szöveghely az *Epistolae ad familiares* 4. könyvének 5. darabja; Xerxész király és az ötödik fiát megmenteni kívánó líd Püthiosz törté-

¹⁷² COMMINES 1524/1629, 421–422.

¹⁷³ KECSKEMÉTI 1996d, 163.

nete Hérodotosztól való, noha nem az első könyvből, mint Stephanides jelzi, hanem a hetedikből (27–28, 38–39); itt is szerepel az ugyanezen kötetben Hodik kapcsán már megfajtott Szent Ágoston-idézet („diu vivere est diu torqueri”); végezetül Szent Bernát érveit is könnyű megtalálni, amelyekkel a halált jónak minősítette a megnyugvás, jobbnak a megújulás és a legjobbnak a biztonság miatt (105. levél, Romanusnak, a római kúria szubdiakónusának¹⁷⁴).

Anna Bočeková haláláról annyit tudunk meg a szövegből, hogy két éves és kilenc hónapos korában himlőbetegség következtében állott be. A szülőket még abban a tekintetben is vigasztalni igyekezett a prédikátor, hogy nem kell aggódniuk a leányuk testét elcsúfító betegség miatt. Már a proposíció első pontját kifejtő szövegrész említi a himlőfoltokat, és részint a kisleányt királyi színnel felruháznak, részint drágagyöngyöknek nevezi őket. Utal arra, hogy a Krisztushoz hasonló testi kínok elszenvedése a vele együtt való megdicsőülésre is érdemesít. A betegség tünetei a prédikáció legvégén térnek még vissza, amikor a betegen szétszóródó és porrá váló testet körülfogó himlő ismét mint gyöngysor neveződik meg. A beszédnek ezek a retorikai eszközei teljes összhangban vannak a hasonló helyzetben íródott németországi halotti prédikációkban megfigyelhető sajátosságokkal. A sebhelyek és a kiütések ott is gyöngyökké és ékkövekké stilizálódnak át, amelyek felékesítik a menyasszonyt mennyei jegyese előtt, és egyben a Krisztussal való kompasszió kifejező jegyei is.¹⁷⁵

A gyűjtemény nyitódarabjában elparentált kisfiúnak, Benjamín Bočeknek a temetésére készült még egy prédikáció, amely az 1639. évi gyűjtemény harmadik darabjaként jelent meg. A *Lucrum ex morte* címmel közreadott beszéd szerzője a Benešovból emigrált Adam Wolfius alsómotesci lelkész.¹⁷⁶ A szöveg viszonylag hosszú bevezető része onnét kezdi gondolatmenetének felépítését, hogy megszokottabb és természetesebb dolog a gyermekeknek szüleiket búcsúztatniuk, mint ennek a fordítottja. Tiberius, a későbbi *princeps* mindössze kilencéves volt, amikor búcsúztató beszédet tartott vér szerinti apja fölött, majd később nevelőapját, Augustust is beszéddel búcsúztatta. Wolfius szerint minderre Livius és Suetonius történetírók a tanúk. Közülük Suetoniusnál csakugyan olvashatók utalások mindkét beszéd megtartására, amelyek között egyébként mintegy negyvenöt év telt el: az édesapa, Tiberius Claudius Nero (i. e. 85–33) fölötti beszédet a Tiberius-életrajz 6. fejezete említi, míg az Augustus halálát követően a szenátusban i. sz. 14-ben elhangzott emlékbeszédet a 23. fejezet. Titus Livius vonatkozó könyvei azonban elvesztek, így azokban sem Wolfius, sem bárki más nem olvasható sem a gyermek, sem a felnőtt Tiberius szónoklatairól. Rendkívül kétséges egyébként, hogy a Suetoniusra vonatkozó utalásnak is hitelt kellene adnunk, sokkal valószínűbbnek tarthatjuk, hogy a megnevezett szerzőkre való hivatkozás másod- vagy sokadkézből származik. Az idős szülők fölötti tisztességes gyászszertartás természetesen nem csak antik római, hanem bibliai hagyomány is, amelynek Wolfius úgyszintén

¹⁷⁴ PL 182, 241.

¹⁷⁵ LINTON 2000, 302–303.

¹⁷⁶ RMNy 1799 (3).

sorolni kezdi példáit. A fordított eset, amikor szülők temetik el gyermekeiket, mindig nagyobb megütközést kelt, és megannyiszor újrafogalmaztatja azt a nyugtalanító kérdést, mi a magyarázata az istentelenek hosszantartó életének, az ártatlanok idő előtti elszólításának. A válasz megtalálásában többek között Szent Jeromos emlékeztető konszolációs levele segít, amelyet Paulához intézett Blaesilla leányának halála alkalmából (ep. 39. ad Paulam super obitu Blaesillae filiae¹⁷⁷). Nyomban ezután az ókeresztény irodalomnak még egy olyan szövege előkerül, amelyet a kora újkori retorikai tankönyvek nem ritkán jelölnek meg a halotti beszéd műfajának invenciók példájaként. Nazianszoszi Szent Gergely Kaiszariosz fivére fölötti orációja számos olyan érvet szolgáltat, amelyek a megrendült hozzátartozók megnyugtatójának legáltalánosabban használt toposzaivá váltak: a halott már nem lesz semmiféle földi hatalom alávetettje, nem kell gyűlöletből, rosszsindulattól és irigységtől félnie, sem a földi javak felhalmozása miatt nyugtalankodnia, nem kell az ármánykodók fondorlatainak kivédésére ügyelnie, sem pedig az övéinek elvesztése miatt siránkoznia. A Wolfius által kiemelt szintagmák nem folyamatos szöveget adnak Szent Gergely szövegéből, hanem csupán hívószavakat, amelyek azonban a gondolatmenet eredetijének lineáris sorrendjében kivonatolva következnének itt is, és az idézett latin szövegrészekből megállapítható, hogy Jacobus Billius fordításából származnak, ám természetesen nem feltétlenül közvetlenül.¹⁷⁸

A prédikáció textusául a Jelenések könyvéből választott idézet szolgál (14, 13), ez lesz az a forrás, amelyből a címbe kiemelt, a halálból származó hasznok kibomlanak. Fontos ismeretelméleti körülmény, ezért a textusmagyarázó szövegrész jelentős terjedelmet szentel neki, hogy a bibliai hely direkt utalást tesz a holtak megnyugvását ígérő kijelentésének medialitására, amennyiben azt az égből hallott szózatként és a leírására való utasítással együtt inszenálja. Ebből a mediális helyzetből külön megállapítások következnek a hitvány emberrel is törődő és a vigasztalására kinyilatkoztatásokat tevő Isten könyörületos voltáról. A terjedelmes gondolatmenet szakszerű, sőt helyenként szubtilis dogmatikai kifejtése már önmagában elegendő lehet arra, hogy a szülőket bizonyossághoz és megnyugváshoz juttassa el a kicsiny halottjuk fölötti szomorkodásukban. Sok más prédikátor szövege be is fejeződne ezen a ponton. A sajátos gondolkodású Wolfius azonban nem ismer könyörületet: gondolatmenetének teológiai összetettsége csak ezen a ponton kezd elmélyülni igazán, és itt kezdődik dogmatikai megfontolásoknak és az auktoritásokra való hivatkozásoknak az a pazar tűzijátéka, amely egy átlagos felkészültségű hívő ember számára már alig lehetett minden részletében érthető és követhető. Erre a következő szakaszra a textus egyetlen szintagmájának magyarázata adott alkalmat, nevezetesen, hogy a halottak a haláluk pillanatától dicsőülnek meg. Ennek a pillanatnak a félelmetes voltára utal az az ötsoros verszet, amellyel – nyomtatványunk szedése szerint – Aelius Adiricanus beszélt a lelkéhez. Az „Animula, vagula, blandula...” kezdetű vers természetesen Hadrianus *Soliloquium*ának idézése, abban a for-

¹⁷⁷ PL 22, 467.

¹⁷⁸ *In laudem Caesarii fratris funebris oratio*, lásd pl. az *Opera omnia* gyűjteményében, Köln, 1570, az 57. lap második és 58. lap első hasábjában.

mában, ahogyan a *Scriptores historiae augustae* rejtélyes íróinak egyike, Aelius Spartianus rögzítette azt a *De vita Hadriani*-ban (25, 9), és ahogyan a versecske igen népszerűvé vált a kora újkor homiletikai irodalmában, Hadrianus számára a lelkével való törődés és töredelmes kontempláció nimbuszát is biztosítva. Az istenes életű jámbor keresztényeket azonban nem az aggodalom, hanem a megnyugvás érzése kell hogy eltöltse haláluk pillanatára gondolva, ahogyan Antiokhiai Babülasz vértanú (†253) is megvigasztalódott halálakor. Az üdvözültek lelke ugyanis nyugalomba kerül. És ezen a ponton hangzik el a polemikus célzatú gondolatmeneteket építő retorikai szerkezet mindenkor nyitánya, a „de kérdezheti valaki” kitétel, az állóvízbe való kavicshajítás megállandósult elokúciós fordulata. Ez az időtlen fiktív kérdezősködő ezúttal oda irányozza kérdését: „azok az emberi lelkek, amelyeknek az Urban van nyugalomuk, a testüktől elválasztva érik-e el a vágyott megnyugvásukat és előbb élvezik-e majd, mint hogy Krisztus ítélőszéke előtt megjelennének?” Vagyis a lelkek halál utáni állapotának filozófiailag és dogmatikailag egyaránt beláthatatlan távlatokat nyitó kérdéséhez érkeztünk, amelynek megválaszolására Wolfius komoly kísérletbe kezd egy halotti prédikációban, annak is a sokadik oldalán, a már eddig is lankasztónak nevezhető gondolatmenet valószínű megkoronázásaként.

Természetesen a pogány antik bölcsek álláspontjának ismertetésétől indulunk. Plátón és az antik platonikus, majd neoplatonikus gondolatrendszer szerint az emberi lelkek a fényes égben, a tejútrendszer kerületén lakoznak, onnét süllyednek földi életükbe, majd oda térnek vissza megtisztulni és felejtetni, miközben örök körforgásukat végzik. Wolfius persze nem adja a metempsichózis platóni változatának részletes ismertetését, csupán a lelkeknek a tejútra való lokalizálását említi, amelyről ebben a formájában Cicero *Somnium Scipionis*-ából volt lehetséges értesülnie. Nyomban ezután egy zsidó szekta, az esszénusok felfogása következik, akik úgy vélték, hogy az ájtatos emberek lelkei a nagy tenger, az óceánus mögött lakoznak, kellemes helyen, ahol hó nem hullik, zivatar nem esik, nem tombol a vihar, hanem frissítő szellő száll a tenger felől. Nyilvánvaló és egyértelmű, hogy az esszénusok felfogásának ez az ismertetése csakis Josephus Flavius *Bellum Iudaicum*-ából veheti az eredetét, ahol a többi zsidó szekta nézeteinek ismertetése között, szövegszerűen is ezzel pontosan megegyező módon olvasható (2, 8), nagyfokú hasonlóságot mutatva természetesen a boldogok szigetére vonatkozó pogány görög mitológiai elgondolással is. A platonikus és az esszénus felfogás emlegetése máris megtestesíti azt a homiletikai hibát, amelyet a pogány vagy eretnek nézetek szükségtelen kifejtésével, vagyis – közkeletű megfogalmazás szerint – tévelygések és babonások hintegetésével követhet el egy prédikátor.¹⁷⁹ Különösen az esszénus nézet már önmagában problematikus abból a szempontból, hogy a lelkek lokalizálásához nem tartozik időindex, vagyis nem tudható, hogy a lelkek csak a test halálát követően tartózkodnak a távoli szigeten, vagy már azt megelőzőleg is. De ez még semmi. Wolfius azzal folytatja, hogy az emberek némelyike abban a babonás regében hisz, hogy a lelkek közöttünk is késlekedhetnek, nem természetes testet ölthetnek és az emberek között mutatkozhatnak.

¹⁷⁹ KECSKEMÉTI 2007d, 374.

A kísértő lelkek megjelenése természetesen akkor lehetséges, ha a lélek a test halálát követően nem nyomban kerül az üdvözülés vagy a kárhozat helyére, hanem az egyes emberek halála és a minden emberre vonatkozó utolsó ítélet közötti időben a lelkek átmeneti helyen tartózkodnak, sorsuk még nem végleges, még nem teljesedik be sem végső megdicsőülésük és Istent színről színre látásuk, sem a kárhozottak közé való végleges letaszításuk.

Wolfius annyiban szól hozzá ehhez a kérdéshez, hogy felidézi Aranyszájú Szent Jánosnak egy és Szent Ágostonnak két olyan szöveghelyét, amely feltételezésként vagy a belőle való következtetés útján azt az álláspontot tartalmazza, hogy a léleknek a test halála utáni állapota átmeneti jellegű. A latin idézet alapján megállapítható, hogy az Aranyszájú Szent Jánostól vett idézet abból a 39. homiliából származik, amely a Korintusiakhoz írott első apostoli levél 15. fejezetének 19. versét magyarázza. A szöveghely szerint a halhatatlan lélek a test nélkül nem kapja meg azokat a kimondhatatlanul jó dolgokat, amelyeket az üdvözültek javára kilátásba helyeztek, vagyis az üdvözültek örökké tartó boldogságának teljessége csakis akkor kezdődhetik meg, amikor testi újjászületésük is végbement. A Szent Ágostontól vett, szintén forrásjelölés nélküli, de jól azonosítható szöveghelyek tökéletesen analógok ezzel a meglátással. Az *Enarrationes in Psalmos* gyűjtemény a 36. zsoltárt magyarázó első sermójából, a 10. vershez fűzött kommentárból vett idézet szerint a rövid földi élet után még nem ott lesz az ember, ahová azok a szentek mennek, akiknek ez mondatik: Gyertek, áldottak! Egy másik művében, az *Enchiridion ad Laurentium sive De fide, spe et charitate liber unus* 109. fejezetében pedig tételesen is kimondja az egyházatya, hogy az ember halála és a jövőbeli feltámadása között a lélek egy titkos helyen tartózkodik.¹⁸⁰ Ugyanennek a helynek a hollétére kérdez rá himnikus szárnyalású sorokban Aurelius Prudentius.¹⁸¹

A kivételes szépségű himnuszi sorokban ünnepelt léleknyugvás azonban Wolfius szerint teológiai tévedés. Tételesen kimondja, hogy a téves álláspont kifejtésében mindkét egyházatya, Aranyszájú Szent János és Szent Ágoston is elmarasztalható. Természetesen emberek voltak, tévedhettek, de amiben az egyik helyen tévedtek, azt egy másik helyen kijavították. Wolfius mindkettejüktől idéz egy-egy olyan szöveghelyet, amelyen a korábban idézett helyekétől eltérő és Wolfius szerint is helyeselhető álláspontot képviselnek. Az Aranyszájú Szent Jánostól idézett újabb hely – ismét nem Wolfius forrásjelzése, hanem saját megállapításunk szerint – a Filippibeliekhez írott levelet magyarázó 3. homília, az 1. fejezet 24. verséhez fűzött magyarázat. Az itt rögzített álláspont szerint a Krisztusban megigazulást találó emberi lelkek az Isten orcája előtt vannak, nem mint függöny mögött (a közkeletű fordítás szerint tükör által homályosan), nem is hit szerint, hanem szemtől szembe. A Szent Ágostontól hivatkozott újabb hely – megállapításunk szerint a *De civitate Dei* 20. könyvének 13. fejezete – még egyenesebb megfogalmazást ad: a győzedelmes lelkek Krisztussal maradnak, amíg el nem telik az ezer esztendő, és

¹⁸⁰ A két ágostoni szöveghely: PL 36, 361; 40, 283.

¹⁸¹ *Carmina, X. Hymnus circa exsequias defuncti*, PL 59, 886–887.

utána egyesül a testük a lelkükkel, és a halhatatlanokkal uralkodnak.¹⁸² Közvetlenül a hely kérdéséhez szólva hozzá Wolfius már sokkal tartózkodóbb a pozitív állítások megtételében. Mindössze annyit rögzít, amennyit bizonyossággal rögzíthet ezzel kapcsolatban: ahogyan a sír az emberek testének közös lakása, ugyanúgy bizonyosra vehetjük, hogy van hely nem csak a megdicsőültek testének, hanem a lelkének is, olyan hajlék és lakás, ahová minden Jézus Krisztusban hívő érkezik halála után. Lakásuk és szálláshelyük olyan a földi időben, ami a mi értelmünk számára felfoghatatlan marad, és ebbe érkeznek a szentek, akik a földi közösségből a halhatatlan örök hazába tartanak és együtt gyülekeznek. Tételeken állítható tehát, hogy az emberi lelkek nem alusznak, ahogyan a *psychopannitae*, máshogyan *dormitiani* gondolták, és még sokkal kevésbé bolyonganak közöttünk ezen a földön, hanem Isten kezében vannak, a bőséges béke teljességében, az Isten orcája előtt, Ábrahám ölében, a paradicsomban, a mennyben. Amit az emberi értelem nem érthet meg intellektuális ismeretként, tartozik azt is elhinni és benne emberi reményének táplálékát érezni, később pedig megéri és élvezheti majd. A racionális ismeret helyett az igazak lelkeinek tartózkodási helyeire vonatkozó elgondolásokat egy áradó képekben bővelkedő, kivételes ünnepélyességű, Szent Ágostonnak tulajdonított szöveghely oldja fel, amelyben az *ibit* követő *ubi* (vagyis az „ott, ahol”) konkretizációjaként eleven gyöngyből magasodnak az épületek, aranyszínben ragyognak a templomok és a fénylő vacsorázó helyek, virágzón rózsákat ad az örök tavasz, fehérlik a lilium, vöröslík a sáfrány, kiárad a balzsam, zöldellnek a mezők, érik a termés, mézzel áradnak a folyók, illatoznak a kenőcsök, és nem pusztít sem a rémisztő tél, sem a hőség.¹⁸³

A gyűjtemény negyedik darabjának szerzője Jan Romenec dezséri lelkész, sógora az előző prédikációt tartó Wolfiusnak és édestestvére az ugyancsak Wolfius által búcsúztatott Johanna Romentzovának. Romenec prédikációja ismeretlen időben hangzott el a Boček család gyermekei, Anna, Anna-Mária, Ján és Benjamín fölött.¹⁸⁴ Közülük csak Anna és Benjamín haláláról tudunk közelebbi részleteket, a felsorolás sorrendjéből úgy tűnik, hogy Anna-Mária és Ján közöttük született és halt meg igen fiatalon. A prédikáció bevezetője mind a négy gyermek temetéséről múlt időben, mint már lezajlott eseményről beszél, így valószínű, hogy a záró szónoklatot nem temetési beszédként, hanem a négy fájó halálesetet együttesen felidéző egyfajta emlékbeszédként kell értékelnünk. A prédikáció két dolgot világít meg: előbb azokat a fiatalkori kötelezettségeket, amelyekkel a Teremtő iránti tiszteletünket leróhatjuk, másodszer azokat az akadályokat és nehézségeket, amelyek miatt felnőtt korban már nem mindig vezet szabad út az Isten iránti kötelező ájtatossághoz. A testi és lelki jótéteményekért való hálaadás megkívánja, hogy már a gyermekek az egyház iránti köteles szolgálatban növekedjenek,

¹⁸² PL 41, 678.

¹⁸³ A ma bizonytalan szerzőjűnek tartott – Szent Ágoston mellett gyakran Canterbury-i Szent Anzelmnek tulajdonított – *Meditationum liber unus* betétjét, a *Rhythmus de gloria paradisi*t lásd a 27. fejezetben: PL 40, 920.

¹⁸⁴ RMNy 1799 (4).

istenes életvezetésükben megszilárduljanak. A fiataalkornak sok ellensége van, a test és a vér lázadoznak az ájtatosság ellen, jelentkeznek a rossz kívánságok, a szenvedélyek és a rosszra való hajlam. A tisztátalan világ ocsmány és alávaló hiábavalóságokra vezeti őket, vonzza a bűnhöz, megerősíti a pajzánságban, a vallástalanságban, a komolytalanságban és az engedetlenségben. Isten azonban bőséges segítséget nyújt ahhoz, hogy a természetükből fakadó bűn hatalma túlzottan ne vegye körül őket, hanem segítségével legyőzzenek minden rosszat. Az idős emberek egészen más helyzetben vannak. Bánkódva és szomorúan élik napjaikat, sok rosszat el kell viselniük nem csak az idegenektől, de még hozzátartozóiktól is, és elvágódznak a földi életből, akárcsak Szent Mónika, Szent Ágoston édesanyja. A Boček gyermekek édesanyja, Kateřina is megtapasztalta ezt, hiszen előző férje, Štiastny úr 67 évesen, nyomorúságos exiliumában hunyt el. Az öregség, a betegség és a nyomor nagyon megterhelő, ebben a korban az emberek nem csak a vallásosság megóvásában, hanem a munkában és más dolgokban is határozatlanok, nem tevékenyek, csak békét és pihenést keresnek. Elvesztik szemük világosságát és tisztaságát, szemük beesett, csipás vagy vérben úszó. Eltűnnek a fogaik, nincs egy sem vagy nincs elég, és ezek is betegek, fégesek, inognak, sárgák, feketék és romlottak. Az ajak és a száj már csak fáradtságosan és nehezen engednek valamit a torokba, az étel és ital ízlelése elvész. A kéz és a kar elerőtlenedik. A lábak, amelyeken valaha szilárdan álltak, velük pajkosan, fűgén futottak, elgömbülnek, köszvényesek lesznek. Sokan lábra sem tudnak állni. A hátgerinc, mint a tűzben, úgy meghajlik, mint valamilyen boltív. A fej kifehéredik, mint a virágzó mandulafa, és az arany kehely, azaz a bőr meghasad. A kerék a kút fölött, azaz az emberi test fölé emelkedő fej elgömbül, az ezüstös kötél, azaz az ember háta vagy hátgerince elszakad. A korsó széttörik, azaz az epe szétreped. Minden testrész csökken, erőtlenedik, sorvad, hanyatlik, elhal. Idejekorán kell tehát megtanulni az Istent tisztelni és félni, és ezt kell gyakorolni idős korban is. Mind a fiatalnak, mind az idősnek, ha féli az Istent, megjelenik az Úr kegyelme, bűneit elengedik, és a sanyarú élet után az örök dicsőségre vezetik. A gyermekek fölötti gyűjteményt hét halotti versezet zárja. A második gyászvers szerzője Jan Romenec, akinek latin gyászversét cseh fordítás követi.

1639. augusztus 20-án reggel 9 és 10 óra között Martin Bočeket gutaütés érte. A váratlan halálesetet emlékezetessé tevő, a családhoz kapcsolódó második prédikáció-gyűjtemény első darabját Ján Hodík írta, aki minden lehetséges módon kiaknázza a halál váratlanságára és a halálra való készület fontosságára figyelmeztető példát.¹⁸⁵ A „non esse gloriandum in crastinum” salomoni eredetű idézete (Péld 27, 1) mellett elővett egy másik szólást is, amely többek között Erasmus *proverbium*gyűjteményében is megtalálható. A „multa cadunt inter calicem supremaque labra” (adag. 1, 5, 1) az antik mitológiához is köthető szólása különleges mellékjelentésre tesz szert, ha felfigyelünk arra, hogy a csehországi vallási megújulás történetében kitüntetett jelentőségű kehely egyik említéseként is számba vehetjük. A temetési prédikációk egyik legelterjedtebb *proverbiuma*, a „hodie mihi, cras tibi” szintén új jelentéskörökben mutatkozik meg, hiszen a prédikáció

¹⁸⁵ RMNy 1798 (1).

exordiuma emblémaleírását is csatol hozzá. A deskripció szerint a képen egy fekvő kisfiú látható, aki fejét egyik kezére támasztja, a másik kezében pedig homokórát tart. Nehéz volna ezt az emblémát egy konkrét ábrázolással azonosítani (bár Gabriel Rollenhagen a korban nagyon népszerű emblémáskönyve 2. *centuriájának* 50. darabja nagyon hasonló jelenetet és azonos lemmát mutat¹⁸⁶), de fontosabb is ennél, hogy Hodik szerint ehhez hasonló ábrázolás számos trencségi polgárházban található, vagyis a polgári réteg mindennapi tárgykultúrájának köréhez köthető. A gutaütés, vagyis a hirtelen halál áldozatai közül négyet is megemlít az *exordium*. A hét görög bölcs egyike, Biasz az unokája vállán nyugodva halt meg a bíróságon, miután elmondta perbeszédét, és az ellenfél beszéde, majd a bíró döntése következett sorra. Platón egy vidám esküvőn érte utol a váratlan halál. Mindkét exemplumnak Diogenész Laertiosz az antik filozófusok életrajzáról összeállított népszerű gyűjteménye a forrása (1, 84; 3, 2), bár mutatkoznak némely pontatlanságok az antik eredetihez képest (Hodik szerint Biasz a lánya ölében pihent, Platón pedig 91. évében járt, noha az antik forrás 81 évesnek mondja). Jovianus császár váratlan haláláról bármely történeti összefoglalás tájékoztathatta a szónokot, hiszen ez a mindössze néhány hónapig uralkodó katonacsászár (363–364) nevezetes szereplője a keresztény világtörténelemnek: a hírhedt Julianus Apostata keresztényellenes intézkedéseinek felszámolójaként egyöntetűen pozitív megítélésben részesült. A váratlan halálesetek negyedik példája az összekapcsolódó magyar és cseh történelem korabeli trencségi köztudatban való szereplése szempontjából a legérdekesebb: az 1440-ben megkoronázott, de ténylegesen csak 1453-tól uralkodó Habsburg V. László magyar és cseh király Prágában készülődött az esküvőjéhez Valois VII. Károly francia király Magdolna lányával, amikor váratlanul meghalt. Ennek az uralkodónak Magyarországon Mátyás király, Csehországban pedig Podjebrád György uralkodását előkészítő, nem különösebben jelentős tevékenysége egy tekintetben a két nemzet közös hagyományainak értékére figyelmeztethette a trencségi polgárokat: 1452-ben a magyar és a cseh rendek összefogásának és fegyveres nyomásának volt köszönhető, hogy III. Frigyes császár szabadon engedte a két nemzet perszónálunióját megtestesítő választott királyt. Az exemplum szereplését azok közé a nem túl gyakori esetek közé sorolhatjuk, amikor prédikációinkban a cseh vagy a morva történelem valamely epizódja identitásképző szereppel lép elő (lásd például a morvaországi esőcsodát).

Minden emberi dolog és az emberi élet bizonytalanságára többek között Philipposz makedón király példája is emlékeztet még, amely a leggyakrabban előforduló prédikációs exemplumok közé tartozik.¹⁸⁷ Az uralkodó külön szolgát tartott arra a feladatra, hogy az naponta emlékeztesse őt ember voltára. A történet ősforrása Claudius Aelianus *Varia historiája* (8, 15), de természetesen a Nagy Sándor emberi vagy isteni voltáról folytatott polémiaszövegek kontextusában futotta be kora újkori karrierjét.

Hodik prédikációjának exemplumhasználata már eddig a pontig is felmutatott bizonyos egyedi jegyeket. A legkirívóbb példák még csak ezután következnek. Már a tex-

¹⁸⁶ HENKEL–SCHÖNE 1967/1996, 998.

¹⁸⁷ DÖMÖTÖR 1992, 196.

tus magyarázatába, a síralmak völgyében folyó emberi élet említésébe szövődik bele az a megfogalmazás, hogy akképpen ülünk hát a jajgatás és a habok közepén, mint Augustus császár ült Vergilius és Horatius között. Ennek az ókori exemplumnak az eredete nem világos (egyik forrásunk, Jacob Masen *Familiarium argutiarum fontes*¹⁸⁸ Macrobiusra hivatkozva meséli el, és csakugyan jól beleillenek a *Saturnalia* második könyve Augustus elmésségeit sorakoztató történeteinek sorába, ám sem ott, sem a műben egyebütt nem található meg), kora újkori karrierjének, különösen 18. századi népszerűségének nyomai azonban jól követhetők. Nyilvánvaló, hogy egy pikáns, élcelődő anekdotával van dolgunk. A történet szerint Vergilius asztmás tüdejű ember volt, Horatius pedig vizenyős szemű, ezért azután amikor Augustus közöttük ülve lakomázott – ami pedig gyakran megesett –, azt az élcet sütötte el, hogy sóhajok és könnyek között ül („sedeo inter suspiria et lachrymas”). Az exemplum történeti kontextusának felidézése egy jókedvűen adomázó, eruditus, bennfentes beszélgetésbe illőnek mutatja ezt az anekdotát, így aztán, bár a barátaink gyengeségeinek elviselése toposzhoz kötésével már Masen megpróbálta azt épületes értelmezéshez juttatni, elég nyilvánvaló, hogy egy temetési szónoklat megszokott exemplumainak istenes és kegyes interpretációi körébe ez az adoma alig illeszthető. Erőltetett felhasználása nyilvánvaló és rosszíjú funkcionális kettősségre utal: a jámbor hívek aligha tudták pontosabban, miképpen is ült Augustus a jajgatás és a habok közepén Vergilius és Horatius társaságában, és a prédikátor pusztánévemlése nyomán jóhiszeműen elfogadták, hogy ez a példa is a síralomvölgy szemléltetői közé volna illeszthető, míg a legalább közepes deákos műveltségű résztvevők és olvasók asszociációi révén bizonyosan mentális és affektív disszonancia ébredt. Ez a helyzet egyébként különös módon emlékeztet a példa egy az angol szakirodalomban elemzett korai felhasználásának funkciózavaraira: semmivel sem volt adekvátabb ugyanis Thomas Playfere (1561?–1606) 1604. évi prédikációjának exemplumhasználat.¹⁸⁹

Hodik prédikációja a továbbiakban is tartja a különös kettősséget a tökéletesen konvencionális és a normasértően excentrikus elemek együttes felhasználása tekintetében. A Kambüszész perzsa király fogságát elszenvedő egyiptomi Pszammenitosz hódotoszi eredetű (3, 14) története feltétlenül az előbbiek közé tartozik, akárcsak a haláltól nem félő, mert jó Atyánkban bizakodó Szent Ambrus felkiáltása,¹⁹⁰ a halálos ítéletet megkönnyebbüléssel fogadó Szent Ciprián vagy a családtagjait lemészárolva látó Maurikiosz császár mondása (a két utóbbi a korpusz más prédikációinak is tartozéka), vagy akár Zsigmond császár két láda között választó – és természetesen az arany helyett az

¹⁸⁸ Köln, 1711, 137.

¹⁸⁹ LANGE 1996, 135.

¹⁹⁰ A felkiáltás Hodik által idézett változata („non reformido mori, quia bonum dominum habemus”) helyett elterjedtebb a „nec mori timeo” változat. A Paulinus presbyter Ambrus-életrajzából származó történetnek a Szent Ágoston-életrajzokban is pontos megfelelője van; PL 32, 56.

óloommal töltöttet kiválasztó – szolgájának története.¹⁹¹ De feltétlenül a konvenciókat és velük a prédikáció gondolatmenetének egységét és harmóniáját is megbontó, egyéni lelemények közé kell sorolnunk például Szerapion és az antropomorfiták említését. A prédikátor ezen a ponton igazán nincs kényszerhelyzetben: mindössze amellet kíván érvelni, hogy az isteni jobb előtt meg kell hajolnunk és alárendelnünk magunkat neki, mindez pedig csupán bevezetésül szolgál az isteni kéz öt képletes ujjának felsorolásához (amelyek a mindenhatóság, a hűség, a mindenhol jelenvalóság, a bőkezűség és a kegyelem ujjai). Elfutna ez a gondolatmenet anélkül is, hogy a prédikátor felhívja hallgatói figyelmét arra, hogy Isten kezét nem emberi test szerint való, valóságos kézként kell elgondolnunk, hanem kizárólag lelki értelemben, és még kevésbé hiányoznék azoknak a tévelygőknek a megnevezése, akik Isten és ember viszonyát a testi, fizikai hasonlóság formájában gondolták el. Szerapion egyiptomi remetét Johannes Cassianus (360 k.–435) *Conlationes patrum*ának tizedik könyve említette ebben a vonatkozásban, rögzítve azt a lelki megrendülést is, amelyet Isten antropomorfizáló elképzelésének cáfolata okozott a jámbor lélekben. A történeti hűség és a filológiai hitel – amelyet egyébként nem kísér semmiféle forráshivatkozás – azonban az eretnekségek és tévelygések felemlítésével kapcsolatos legfontosabb homiletikai tanítást hágia át, hogy tudniillik régi tévelygők neveit és tanait szükségtelenül előhozni egy prédikációban semmi nem egyéb, mint tévelygéseket hintegetni.¹⁹² Az antropomorfiták személyében Hodik kétségkívül ilyen tévelygők fölötti szafos megvitatás lehetőségéhez juttatta a trencsényi polgárokat. Hasonlóképpen kelthetett némi megütközést és kommunikációs zavart Luther Márton egy mondásának idézése is. Ez a prédikációnak az öt isteni ujj metaforikus felsorolását követő részében található, ahol még mindig az igemagyarázat folytatódik egy újabb metaforarendszer összeállításával. Az Elizeus próféta számára nyugodt lakhelyet készítő sűnemi nő történetéből bomlik ki az Isten által az üdvözült hívek számára készített túlvilági hely boldogságának érzékletes leírása. A megterített asztal a nélkülözés végét jelenti, a mécses az Úr látását, világos megismerését, vigasztalását és védelmezését, a szék az örök megnyugvást, az ágy pedig a biztonságos védelmet és az áldott pihenést. Ezek együttesét fejezi ki Luther gondolata: „Ibi erimus Domini in Genitivo Singulari et Nominativo Plurali”, vagyis a paradicsomban nem csak az Úréi leszünk genitívusban, hanem urak is nominatívusban, kényeztetett, kivételezett üdvözült helyzetünkben. A gondolat Luther 1534. június 29-én sógorához, Johann Rühelhez írott levelében nyert kifejezést, a Rómabéliekhez írott levél egy helyének (14, 8) kommentárjaként: „Vere Domini in Genitivo et Nominativo: Domini in Genitivo, quia ipsius domus, imo membra sumus: Domini in Nominativo, quia regnamus super omnia per fidem, quae est victoria nostra...” A *domini sumus* e kettős értelméből kibontható kommunikációelmé-

¹⁹¹ A történetet Carion világkrónikájának harmadik könyve népszerűsítette (pl. Frankfurt, 1555, 207v–208r). Minden bizonnyal ez az az ősforrás, amelyet Dömötör Ákos nem tudott azonosítani, amikor a magyarországi protestáns exemplumok általa összeállított katalógusában (DÖMÖTÖR 1992, 344. szám alatt) leírta a példa előfordulását. Az exemplum alapján készült Zsámboky János Hieronymus Wolfnak dedikált emblémája, amelyről lásd DÖMÖTÖR 1992, 186.

¹⁹² Lásd ismét KECSKEMÉTI 2007d, 374.

leti helyzet a régi magyarországi halotti prédikációk leírásának egyik alapvető pozíciója lett, amelynek révén megmutatható volt, hogyan igyekszik egyidejűleg kielégíteni a temetési prédikáció az istenes tanítás és a világi reprezentáció egymással alig összeegyeztethető célkitűzéseit.¹⁹³ A homiletikai tanítások és a temetést körülvevő szónoki alkalmak ezen elemzése azonban teljes egyértelműséggel tisztázta azt is, hogy a prédikátor által alkalmazott kettős eljárásrendnek ugyan hibátlanul kell működnie a gyakorlatban, nyílt belátássá azonban nem tehető, vagyis nem engedhető meg, hogy a hívek számára azzal kapcsolatban bármilyen teoretikus vagy metaretorikai utalás elhangozzék. E tekintetben Hodikot ismét normaszegőként látjuk, aki a teológiai-dogmatikai óvatlanság után egy retorikai szabályszegést is elkövet.

Hodik prédikációjának még egy idézete kíván külön magyarázatot, mert az határozottan kirí kora magyarországi szövegeinek forráshasználatából. Az átvizsgált szövegtörzsekben unikális az az eset, hogy Johann Tauler (1300 k.–1361) domonkos misztikusra, Eckhart mester tanítványára tevődik hivatkozás. Az idézett gondolat Isten ötödik ujjának jellemzésében kap helyet, és – a korábbiakban bemutatott esetektől eltérően – semmiképpen sem nevezhető unortodoxnak vagy megütközést keltőnek. Hodik mindössze azt rögzíti Taulerus nyomán, hogy az Isten készségesebben tud adni, mint mi elfogadni („est longe promptior ad dandum, quam nos ad accipiendum”). Nagyon valószínű, hogy a latin megfogalmazás forrása is a 17. századi ortodox lutheranizmus köréből került Hodik kezébe. A parafrázis megtalálható ugyanis Johann Forster (1576–1613) wittenbergi teológiaprofesszor első ízben 1620-ban, tehát posztumusz kiadványként megjelent Ézsaiás-kommentárjának a 45. fejezethez fűzött szövegében, ahonnan egyébként a német változat szövege is kideríthető: „Gott ist geneigter zugeben/ als wir Menschen zunehmen”.¹⁹⁴

Hodik beszédének extravagáns sajátosságai még feltűnőbbek lesznek, ha az ugyanazon temetésen szónokló Teodor Sopotius szövegével mérjük össze. Sopotius prédikációja nem tartalmaz egyetlen humanista eredetű exemplumot sem, kizárólag bibliai anyagból építi gondolatmenetét.¹⁹⁵ A textusul választott zsoltáridézet (77, 2–3) magyarázatából azt bontja ki, hogy szomorúságukban és nehézségeik közepette mire kell gondolniuk, hogyan kell cselekedniük és mit kell mondaniuk a keresztény embereknek. A hívő lélek könnyebbségére szolgálhat, ha ájtatosan gondolkodik az Istenről és imádságaiban alázatosan beszélget vele. Az imádságokat tárgyaló beszédrészben a katolikus tanítás ellen célzott polemikus szólam is kivehető: a buzgó imádsággal csakis az Úristenhez fordulhatunk, nem szólíthatjuk meg sem Máriát, sem az Úrban elhunyt szenteket, minthogy sem nem tudnak rólunk és evilági dolgainkról, sem nem áll módjukban segítségünkre sietni. Martin Boček – a trencsényi segédlelkész prédikációját záró applikáció szerint – éppen így cselekedett, és ez a magyarázata annak, hogy az Úristen is megmutatta iránta való atyai szeretetét, és a földi nyomorúságból, a siralommal teli völgyből és

¹⁹³ KECSKEMÉTI 1992; KECSKEMÉTI 1998.

¹⁹⁴ FORSTER 1620, 636.

¹⁹⁵ RMNy 1798 (2).

a halál árnyékából az örökkön zöldellő örök élet kertjébe vitte át. Ennek a zöldellő kertnek a képét a prédikáció címlapra kiemelt címfelirata is megidézi (*viridarium vitae honestae*), és ehhez képest bizony némi meglepetést okoz, hogy a zöldellő kert sehol egyebütt, csakis a prédikáció záró soraiban kerül szóba. A 17. század közepi prédikációkészítési módszertan erős felekezeti tagoltságot mutat. A Sopotiusszal egy időben dolgozó katolikus hitszónokok, ha prédikációjuk címül vagy tételmondatául kiszemeltek egy ehhez hasonló metaforikus, képi elemet, bizonyosan egész szónoklatukat e kép bibliai és egyéb forrásokból merített variációival szőtték volna át, vagyis az invenció alapjaként használták volna fel. A 17. századi magyar nyelvű katolikus halotti beszédek szakirodalma számos példát ismer erre a megoldásra.¹⁹⁶ Ehhez képest a lutheránus prédikátor halotti szónoklatának címlapján – talán az egykorú felkapott divatnak tett engedményként – megjelenik ugyan egy képiséget implikáló és a tematikus kifejtéshez alkalmasnak látszó hívószó, a *viridarium*, a zöldellő kert motívuma, ám annak kifejtése a beszéd felépítésében semmilyen invenció szerepet nem kap. Sokkal inkább tartja egybe Sopotius gondolatmenetét a rögtön az *exordium* elején megnevezett Jób és az általa kifejezett szerepértelmezés. A trencsényi polgárok nyilván jól tudták, hogy Martin Boček több családtagját is elveszítette és eltemette a közelmúltban. Az *exordium* tételében említi is, hogy Boček örömmel foglalkozott a Szentírás tanulmányozásával, a legszébb teológiai írásokat összegyűjtötte magának, különösen a halotti prédikációkat, amelyeket a saját pénzén kinyomtatott és ismeretségi körében terjesztett. Világos utalás ez arra az előbb bemutatott gyűjteményre, amely – az RMNy világos és mechanikusan érvényesített beosztási szabályai szerint – eggyel magasabb tételszámmal visel ugyan a Boček fölötti prédikációkénál, kinyomtatása azonban nyilvánvalóan megelőzte azokét.

A Martin Boček fölötti gyűjtemény harmadik darabja Adam Wolfius munkája.¹⁹⁷ Szellemes címe – *Breviarium humanum* – nyomban világossá teszi, hogy először az emberi élet rövidségéről beszél a szónok, a prédikáció két további része pedig az élet lényegére és hirtelen múltkonyságára koncentrálna. A rövid bevezető különösen gonosz kornak nevezi a jelent, amikor minden nap volna ok sírni valami miatt. Mind a szív megsebzése, mind az értelem rémülete mindennapos dolog. Egyeseket penge vág, szegénység rág, gondok bánatnak, és a nemzet egészére is nyomorúság zúdul. Mindez a zsidóság bibliai történetéhez hasonlatos, de az egyes emberek életében is örökké ismétlődő szenvedéseket hoz. Az egész prédikációt végigkíséri a Boček hirtelen és váratlan halálának megítélésével foglalkozó gondolatmenet. Már a bevezetésben elhangzik a kérdés, hogy hogyan is lehetne a halál hirtelen és váratlan, hiszen születésünktől fogva a halálunkhoz közeledünk, minden nap elvesz az életünkből. A szövegnek ezen a pontján három, a humanista erudíciót megmutató intarziát használ fel a prédikátor. Nem kíséri forráshivatkozás a közkeletűnek látszó latin szentenciát: „nascentes morimur, finisque ab origine pendet”. A mondás ősforrása azonban ez esetben is fellelhető: az i. sz. 1. században tevékenykedett Marcus Manilius *Astronomica* című tankölteményéről van szó

¹⁹⁶ KECSKEMÉTI 1998, 222–224.

¹⁹⁷ RMNy 1798 (3).

(4, 16). A szöveggel Josephus Justus Scaliger (1540–1609) 16. század végi kiadása óta sokat foglalkozott az európai humanista közvélemény, a jelen szöveghely értelmezése szempontjából azonban a mű felfedezésének története tűnik a legérdekesebbnek: első kéziratára Poggio Bracciolini (1380–1459) bukkant rá a 15. század második évtizedének közepén Konstanz közelében, amikor rövid szünetet tartott a Husz János megégetéséről nevezetes zsinat. Őszintén szólva semmi jele a szövegben annak, hogy Wolfius tisztában lett volna ezzel a filológiai körülménnyel, így hát ennek az összefüggésnek a futó felvillantása csupán a 21. századi értelmező horizontjáról árulkodik. A másik két latin intarzia többé-kevésbé jelölt eredetű, de megadott lelőhelyén a két szövegnek csupán az egyike található fel. Juan Luis Vivesnek (1493–1540) ugyanarra a munkájára és belőle ugyanarra a pontra hivatkozik Wolfius, mint egy ugyanebben az évben megtartott másik prédikációjában, Jan Butovský fölött. De míg a Butovský fölötti szöveg esetében ez a hivatkozás megfelel a gondolati építményhez hozzájáruló Vives-helynek, addig a Boček fölötti beszéd Vivesnek tulajdonított latin mondata nem található a hivatkozott helyen. A harmadik latin betét csakugyan fellelhető a hivatkozott Senecánál, mégpedig a Luciliushoz írott erkölcsi levelek egyik darabjában (91, 4), de annak meg az idézett szövegében van némi pontatlanság. Természetesen alig-alig fordul elő bármely prédikációban is, hogy klasszikus antik vagy humanista művek szövegét a modern filológia szövegét kielégítő pontossággal és szabatossággal idéznék. Vannak azonban jelentéktlenebb és fontosabbnak tűnő szövegeltérések, és a Seneca-szövegben megfigyelhető változat az utóbbiak közé tartozik. Seneca autentikus szövegében az áll, hogy nem történhet velünk semmi váratlan, minthogy gondolkodni tartozunk nemcsak arról, ami meg szokott történni, hanem mindenről, ami megtörténhetik. A *potest* igét a prédikátor a *debet* igével helyettesítette, és ezzel a lehetőség helyett a szükségszerűséget emelte ki, ami nyilvánvaló krisztianizáló adaptálásra utal. A prédikáció textusa Máté evangéliumának az a helye, amely az emberi sorsot a mezei fűéhez hasonlítja (6, 30). A hasonlat Wolfius szerint három dolgot mutat meg az emberi életből. Az első ezek közül annak rövidsége.

A Wolfius által ismertetett beosztás szerint az emberi életnek hat szakasza van. A kora újkor magyar nyelvű halotti prédikációi közül már kiváltott némi figyelmet egy beszéd, amely olyan versbetétet közölt, amely szintén hat egymásra következő időszak feltartóztathatatlan egymásutánjaként beszélt az emberi életéről.¹⁹⁸ A magyar szöveg (és az alapjául szolgáló latin vers) azonban egy-egy évtizedhez kötötte a szakaszhatárokat. Wolfius beosztása eltér ettől, és a változó hosszúságú szakaszokat egy földi nap óráival is párhuzamba állítja. Az első szakasz születésünk pillanatával veszi kezdetét és tizenkét éves korig tart. Ahogyan a nap első óráiban még nincsenek megvilágító napsugarak, úgy a gyermekkor is nagyon halovány értelemmel rendelkezik. A második szakasz tizenkettőtől huszonöt éves korig tart. Ahogyan a nap fénye felragyog, úgy gyarapodik az ember

¹⁹⁸ KECSKEMÉTI 1999. A felvetésre reflektál: KOMLOVSZKI–S. SÁRDI 2000, 629; SZENTMÁRTONI SZABÓ 2005b, 65; SZABÓ P. 2011, 126. Még senki sem említette, hogy a hat évtized közül négynek a magyarországi szövegekkel teljes összhangban álló minősítését már Luther asztali beszélgetéseiben fel lehet lelteni: LUTHER 1566/1983, 48.

testben, értelemben, bőségben és erőben. A férfikor huszonöt éves kortól negyvenéves korig tart. Olyan ez, mint amikor a déli nap a legmagasabb pontra hág, az ember erejének és értelmének tetőfokát jelenti. Negyvenévesen kezdődik el és ötvenöt éves korig tart az öregkor. Ahogyan a délutáni, lenyugvó nap veszít világosságából és forróságából, úgy hanyatlik az öregkori erő és emlékezet. Ötvenöt éves kortól hetvenéves korig számíthat az aggkor. A végső lenyugvás kezdete ez, a kimerülése, a testi és szellemi erőtlensége. Végezetül, ahogyan eljön az éjféli, úgy áll be az élet vége, hetven évtől legfeljebb nyolcvan évig, amikor az embert is végképp elhagyja természetes tüze. A halál bekövetkeztekor eljön az Úristen színéről színre való látása, megtapasztalása és a benne való gyümölcsözés. Az éjféli homályt új világosság söpri el, az éjszakát végképp legyőzi a fény.

Az emberi életkorok szakaszolásának történetéről már bőséges szakirodalom áll rendelkezésre. Innét tudható, hogy a legkülönbözőbb életkori beosztási rendszerek éltek egymás mellett, attól függően, hogy a fejlődés–stagnálás–hanyatlás legáltalánosabb hármass beosztása, a négy humorápatológiai alaptípus, a bolygók asztrológiai hatásának megfelelő hetes rendszer, az évszakokban vagy épp a világekorszakokban analógiát találó gondolkodási műveletek szerint végezték el a periodizálást.¹⁹⁹ A különféle rendszerek klasszikus alapszövegei közül Wolfius beosztása a Sevillai Szent Izidor *Etymologiae*-jében (11, 2) található csoportosítással mutatja a legnagyobb hasonlatosságot. Eszerint az emberi élet első hét éve az *infantia*, újabb hét évig a *pueritia* időszaka tart. Tizen-négytől huszonnyolc éves korig számíthat az *adolescentia*, amikor az ember már képes utódok nemzésére. Huszonnyolc éves kortól ötvenéves korig számítja Izidor a *iuventus* időszakát, amelyet az emberi erők legnagyobb kiteljesedése jellemez. Két további évtizeden át tart a *gravitas*nak nevezett átmenet az öregkor felé. Ez az utolsó periódus, a *senectus* hetvenéves kortól az összes még hátralévő évet magában foglalja, azt az utolsó szakaszt is, amelyet Izidor *senium*nak nevez, vagyis a késő aggkori elerőtlenedést.²⁰⁰ Amint látható, a Szent Izidortól meríthető beosztás korántsem pontos megfelelője a Wolfiusnál olvashatónak: az évek számításában meglévő kisebb különbségek mellett abban állnak a legfontosabb eltérések, hogy a zsenge gyermekkor és a gyermekkor időszaka Wolfiusnál nem különül el, a *senium* viszont nem al-, hanem önálló főperiódus, így végső soron mindkettőjük rendszere hatelemű. Nem ismerjük közelebbről sem Wolfius szövegének, sem számításmódjának a forrását.

A rövidség és korlátok közé vetettség csupán az egyik lényegi jegye az emberi életnek. Más meghatározó tulajdonságaira ugyancsak a fű hasonlatosságával mutat rá Wolfius. A pogány bölcsekkel szemben, akik – mint például Arisztotelész – úgy vélték, hogy az emberi nem öröktől fogva való, az egymás után születő nemzedékekből származott és sohasem múlik el, a fű példája is arra mutat, hogy az Isten teremtő akaratától származunk, és aszerint pusztulunk el, hirtelen változásoknak alávetve. Ezt a hirtelenséget taglalja a prédikáció harmadik, terjedelmére és a benne felhasznált világi műveltség-

¹⁹⁹ BURROW 1986/1988. Comenius hetes beosztásáról: ÖTVÖS 2016a, 39.

²⁰⁰ BURROW 1986/1988, 200–201. Vö. PL 82, 415–419.

anyagra tekintve is legkiterjedtebb része. Az élet hirtelen mulandóságának hasonlatául nemcsak a fű szolgál a Bibliában, hanem az árnyék, a takács vetélője, a lehelet, a hajó és a füst is. Ezeknek a szemléletes hasonlatoknak és a naponta tapasztalt váratlan haláleseteknek ellenére szilárdan megáll a prédikációnak az a legfontosabb állítása, hogy váratlan halál valójában nem létezik. E gondolat bizonyítása úgy veszi kezdetét, hogy a szerző két ízben is Rotterdami Erasmusra hivatkozik. Hivatkozásából földeríthető Erasmusnak az a műve, amely a legnagyobb hatással volt a prédikációban kifejtettek egészére és amellyel való rendszeres összevetés számos kifejtett gondolat vagy gondolattörzsmelék eredetét, vonatkozását világosabbá teszi. A *De praeparatione ad mortem* című munkáról van szó, amelyben a Wolfius által hivatkozott gondolatok csakugyan visszakereshetők. Megvan ott a hirtelen és váratlan halál elkerülése céljából imádkozó istentelenek említése („Deprecantur omnes mortem subitaneam et improvisam. Siquidem nusquam non audimus has voces: A subitanea et improvisa morte libera nos, Domine”), meg az a szellemes megfogalmazás, hogy az ilyen testi emberek számára akkor is hirtelen és váratlan lenne a halál, ha százévesen kellene megpróbálniuk („Imparatis enim omnis improvisa mors est, etiam si centenarius veniat”).²⁰¹ Pedig az Úristen minden figyelmeztetéssel ellátott bennünket, hogy bűnbánatra és készületre intsen. Erre szolgálnak a bibliai történetek, például Lót szodomai esete, a krisztusi példázatok az éjszakai tolvajról, a hűséges szolgáról, a tíz szűzről, és végül a halálunkra intő világos és egyenes figyelmeztetések is. Vannak persze olyan keresztény hívek is, akik imádkoznak ugyan a hirtelen és nem várt haláltól való mentesülésért, mindazonáltal közben ájtatosan és dicséretesen élnek. Ha ilyen embert ér el – könyörgése ellenére – a hirtelen és váratlan halál, akkor az az üdvözülésére és nem a kárára válik. Éppen így történt a Krisztusban nagyra becsült férfival, Martin Bočekkel. Átesett az üdvözítő keresztségen, kitartott a Jézus Krisztusba vetett hitében, hazájából idegen földre tért vallása iránti hűségében, csak egy héttel halála előtt is magához vette az Úr testét és véré, végezetül halála pillanatában is, fájdalommal körülfogott szívvel az Úristennek ajánlotta reménykedő lelkét. Mindebből pedig annak kell következnie, hogy a zsidó közmondás szerint megérdemelt jutalmát kell élveznie: „qui parat in vespera Sabbati, comedet in Sabbato”. Az olvasóban nyomban feltolul a kérdés, hogy milyen zsidó közmondás ez és honnét veszi eredetét. A katolikus exegetikai irodalomban, annak is a legjelesebb korabeli szerzőjénél, Cornelius a Lapide kommentárjában a Példabeszédek könyvének magyarázata során merül fel, amikor is egy hasonló értelmű salomoni szentenciát értelmez vele a katolikus tudós: „Nem szánt őszelet a rest, de ha majd aratni akar, nem lesz mit” (20, 4).²⁰² Nem hisszük azonban, hogy a katolikus kommentárirodalomból származna Wolfius idézete. Szorosabb szövegegyezést mutat az egy sokkal valószínűbb szöveghellyel, az ortodox lutheranizmus meghatározó tekintélyű jénai teológiai professzorának, Johann Gerhardnak (1582–1637) rendszeres dogmatikai főművével, a *Loci theologicival*. A munka nyolcadik köte-

²⁰¹ Az erasmusi *Opera omnia* 18. század eleji leideni kiadását használtuk. A hivatkozott mű az V. kötetben, 1704, col. 1304.

²⁰² Lásd például LAPIDE 1671, 511.

tében, először 1621-ben látott napvilágot a *De morte* szóló 29. fejezet, amelynek 186. szakaszát gyanítjuk Wolfius közvetlen forrásaként.²⁰³ Minthogy a felkészült keresztény hívőt a hirtelen halál sem érheti váratlanul, nyilvánvalóan olyan exemplumok következnek Wolfius prédikációjában, amelyek éppenséggel a hirtelen halál legfőbb jóként való felismerését tartalmazzák. A természettudós Plinius a *Naturalis historia* 7. könyvében (180, 1) nevezte a hirtelen halált az élet legfőbb boldogságának. Amikor pedig Julius császár Aelius Lepidusnál, az akkori püspöknél vacsorázott március idusának előestéjén, és a beszélgetés során a halál legjobb és legkönnyebb neméről került szó, oda nyilatkozott, hogy nincs jobb a hirtelen halálnál, ami azután utol is érte másnap, amikor meggyilkolták. Szándékosan idéztük a két vacsorázótárs tisztségeit a Wolfiusnál olvasható formában, hogy ezzel is világossá tegyük: a kor kissé differenciálatlan és az anakronisztikus elemektől sem tartózkodó történeti tudatában Julius Caesar császárként, vendéglátója, Marcus Aemilius Lepidus, a második triumvirátus későbbi tagja, a beszélgetés idején a római *collegium pontificum* tagja, Caesar halála után pedig annak utódaként az utolsó *pontifex maximus* püspökként volt megnevezhető, akárcsak más szövegekben például a Vesta-szüzek apácákként.²⁰⁴ A Wolfius által leírt beszélgetést egyébként Plutarkhosz rögzítette Caesar-életrajzában (63). Keresztény, sőt protestáns férfiakat is utolért az üdvözítő hirtelen halál. A joachimsthalai egyház prédikátorával, Johann Mathesiusszal (1504–1565) történt, hogy azon a napon, amikor a naimi özvegy fiának feltámasztásáról nagy lelki haszonnal prédikált, három órával később váratlanul bevégezte életét, 1565 szeptemberében. Wolfiusnak ez az exempluma hallatlanul érdekes forráskapcsolatok lehetőségét nyitja meg. Mathesius szóban forgó prédikációja Lukács evangéliumának hetedik részét magyarázó vasárnapi prédikációként hangzott el a perikópa által meghatározott időpontban, a Szentháromság utáni tizenhatodik vasárnapon, 1565. október 7-én. Hátrahagyott örökösei még ugyanabban az évben, Minden-szentek napján kelt dedikációval kinyomatták a prédikációt Nürnbergben, már a címlapon jelezve, hogy a beszédet három órával halála előtt tartotta meg Mathesius.²⁰⁵ A prédikáció megtartásának körülményeiről részletesen beszámol a Mathesiust búcsúztató német nyelvű halotti prédikáció is, amelyet joachimsthalai kollégája, Caspar Franck (1520–1578) tartott fölötté 1565. október 8-án, és amelyet ugyancsak kinyomtattak ugyanabban az évben Nürnbergben. Franck Mathesius „Cygnea cantió”-jának nevezte itt az utolsó prédikációt.²⁰⁶ Amint az adatokból látható, a nevezetes prédikáció 1565 októberében hangzott el és nem szeptemberben, ahogyan Wolfius rögzíti. Csakhogy Franck halotti beszédének idézett kiadása nyilvánvaló elírással jelent meg: mind címlapján, mind a beszéd címiratában szeptember 8-i elhangzást említ. A sajtóhibát néhány évvel később kijavították: amikor Franck halotti beszédéből 1569-ben Nürnbergben új

²⁰³ GERHARD 1621, 338.

²⁰⁴ KURCZ 1979, 19; KECSKEMÉTI 1993, 688.

²⁰⁵ VD16 ZV 10505.

²⁰⁶ VD16 F 2022, D4r. Ugyanígy az 1566. évi nürnbergi lenyomatban: VD 16 F 2023.

kiadás készült, az már a helyes, októberi dátumot hozta.²⁰⁷ Az élete utolsó pillanatáig gyülekezete lelki javán munkálkodó lutheránus lelkipásztor odaadó ügybuzgalmának története nyilvánvalóan bekerült abba a reprezentációs készletbe, amellyel a vallásfelekezet épületes irodalma igyekezett megörökíteni és népszerűsíteni legkiválóbb tagjainak emlékezetét. Úgy tűnik azonban, Wolfius kezében ennek a kultusznak egy olyan dokumentuma járhatott, amely nem bírt tudomással a téves dátummegjelölés későbbi kijavításáról. Ebben az esetben arra sem túlzás gondolnunk, hogy forrása esetleg az eredeti, 1565. évi halottibeszéd-nyomtatvány is lehetett. Mindennek pedig még egy olyan vonatkozása is van, ami különös jelentőséget nyer el a cseh exulánsok szellemi életében. Hiszen Mathesius annak a joachimsthalai gyülekezetnek volt a *Bergpredigerje*, amely bányászközösség ugyan a szász határ közvetlen közelében élt, de – a schmalkaldeni háború egy rövid epizódját leszámítva – mindvégig cseh fennhatóság alatt. (Ma is Csehországban van, Jáchymov a neve.) A gyülekezetét építő Mathesius exempluma tehát újabb darab azoknak a történeti példáknek a sorában, amelyek a cseh nemzeti történelemhez kötődnek, és ilyesformán alkalmasint a nemzeti identitást is meghatározó jelentőségük lehet. Hogy egy Magyarországra került cseh prédikátornak volt miért büszkének lennie Mathesiusra, azt jól mutatja, hogy a joachimsthalai prédikátor Luther Mártonnal is személyes ismeretségben állott, így egyike volt azoknak, akik a wittenbergi teológiai felfogást a kelyhesek nézeteitől átitatott Csehországban megjelenítették és a két vallási felfogás viszonyának kérdését az elsők között felvetették. Mathesius egyike volt azoknak is, akik a Luther emlékének ápolásában, személyiségének és habitusának megörökítésében döntő szerepet játszó asztali beszélgetések szövegét feljegyezték. Noha nem tartózkodott hosszú időn át Luther házában, az 1540-es év eseményeinek megörökítésében, a Luther asztalánál lezajlott társalgások szövegének rögzítésében munkája eminens forrásértékkel bír. Wolfius prédikációja is, nyomban a Mathesius-exemplum után, egy olyan Luther-történettel folytatódik, amelyet Mathesius rögzített, Wolfius narrációja szerint akkor, amikor Luther Márton doktor nem sokkal halála előtt szédülést és fülzúgást érzett, abból közelgő gutaütésére következtetett, de nem rémült meg, mert nem tartotta a halált a legrosszabbnak, hanem inkább várta és sürgette, a következő szavakat címezve Krisztus Urunknak: „Ferias, mi Domine Jesu, ferias, schlag immer her ich bin fertig”. Jézus Krisztus szent szava által elválasztatott a bűntől, a testének és vérének vétele pedig felfrissítette lelkét. Az Úr nevében hívta a halált, hozzátéve, hogy Krisztus legdrágább tanítványa, János apostol, és saját ájtatos pártfogója, Állhatatos János szász választófejedelem (1525–1532) is hasonló halállal távoztak ebből a siralomvölgyből. Ez a Lutherről szóló történet – leszámítva azt a nem jelentéktelen különbséget, hogy nem a halálát megelőző események rögzítéséről, hanem 1540-ben megesett dolgok megörökítéséről van szó – pontosan ugyanígy olvasható Mathesius Luther személyiségét, háztartását, gondolatait, tetteit és szavait *Historien* címmel megörökítő, ti-

²⁰⁷ Az 1569. évi nürnbergi kiadás példánya: Hannover, Gottfried Wilhelm Leibniz Bibliothek, Bu-Kap. 1699.

zenhét prédikációt tartalmazó gyűjteményének tizenkettedik darabjában.²⁰⁸ A hosszú időn át ismétlődő fejfájással és fülzúgással küzdő és ezt az állapotát az asztali beszélgetésekben is szóba hozó Lutherről²⁰⁹ olyan történet formálódott meg itt Mathesius tollán, amelyet későbbi művekben is nagy előszeretettel aknázott ki a lutheranizmus propagandisztikus irodalma, a halálra felkészült keresztény ember követésre érdemes példáját pillantva meg az epizódban. Hartmann Braun (1570–1624) hesseni prédikátor például *Martinus Luther Angelus Dei* címmel állított össze német nyelvű épületes könyvecskét, abban a kritikus időszakban, amely a marburgi egyetem kálvinista szellemben való átalakítását és a lutheránus professzorok Giessenbe való menekülését követte. A Giessenben 1618-ban megjelent munka nem időrendet követ, mint Mathesiusé, hanem az érények szerinti tematikus csoportosításba rendezte anyagát, és itt Luther felidézett története a *patientia* példajaként olvasható.²¹⁰ Mathesius és Luther történeteiből világos, hogy nem minden hirtelen halál rossz. Jó a hirtelen halál is, hogyha ájtatos élet előzi meg. Ahogyan a mezőnek füve kemencébe vettetik, úgy találja a sírban magát rövid élet után az emberi test. Wolfius prédikációjának záró passzusa nem mulasztja el megütni még a katolikusok elleni szokásos polemikuszólámat sem arról, hogy a Szentírás alapján bizonyosan nem feltételezhető a lelkek halál utáni tartózkodási helyeként egy harmadik, megtisztító hely, hanem csupán az üdvözülés vagy a kárhozat helye. Ahogyan a kemence a kenyérsütésre szolgál és kiszárítja a tésztát a nedvességtől, úgy emészti meg a sír az emberek testét és szárítja ki természetes nedvességüket; és ahogyan a kemencéből kivett kenyér vagy királyok asztalára kerül, vagy az ebek eledelévé válik, úgy jutnak majd kettős ítéletre a föld porából megleveledő halottak.

2.4.6. A Jan Butovský fölött elmondott prédikációk

Tíz éven át élt Trencsén városában menekültként Jan Butovský hajdani chotěboři polgár. 1639 júliusában lezajlott temetésén három halotti prédikációt is mondtak, amelyek még ez évben napvilágot láttak nyomtatásban. A gyűjtemény első darabjának szerzője Ján Hodik.²¹¹ Már a prédikáció címlapjára kiemeli szövegének vezérgondolatát, azt, hogy az igaz emberek halála eljövendő rosszak előjele. Az Ézsaiás könyvéből választott textus (57, 1–2) ennek felismerésére tanít. A textus magyarázatát három részben végzi el a szónok. Az első kérdés arra irányul: kijelenthető-e, hogy napjainkban is élnek közöttünk igazságos és szent emberek? Hodik akként exponálja a kérdést, hogy egy másnak látszólag ellentmondó bibliai helyeket szembesít, amelyek némelyike a földi emberek általános, kivétel nélküli romlottságát állítja, míg más helyek a világ igazaira utalnak. Az ellentmondás akképpen oldható fel, hogy minden embert szentnek tartha-

²⁰⁸ Az 1576. évi nürnbergi kiadást használtuk (VD16 M 1496), itt: 138v.

²⁰⁹ LUTHER 1566/1983, 150.

²¹⁰ VD17 12:120743C, 31–32.

²¹¹ RMNy 1800 (1).

tunk, aki bűnbánatot tart és jól felkészül boldog kimúlására. Az igaz és szent emberek minden órában vádolják önmagukat és bűnbánó szívvel kérnek bűnbocsánatot. Szilárd az elhatározásuk, hogy tisztán, szeplőtelenül tartsák lelkiismeretüket. Nem hanyagolják el az istentiszteleteket, gyakran gyónnak és úrvacsorát vesznek. Az ilyen emberek teljes joggal jelenthetik ki önmagukról, amit Szent Ágoston is mondott: „szent vagyok”. Részükről ez nem hivalkodó gőg, hanem a Krisztus ajándékának köszönhető megváltás fölött érzett örömük őszinte hálaadása. A teljességgel jelöletlen és csak cseh nyelven szereplő Szent Ágoston-idézetet az egyházatya zsoltármagyarázataiban sikerült fellelnünk, a 85. (református számozás szerint 86.) zsoltár „sanctus sum” kijelentést tevő 2. versének kommentárjában.²¹² Az ilyen szent emberek földi sorsáról szól a prédikáció második része. Nyomorúságuk és haláluk sok istentelen ember számára jelent kárörvendő örömet, miképpen az egerek is örülnének, ha minden macska elpusztulna. Haláluk azonban a keserves isteni harag közelgő büntetésének az előjele. Ahogyan a mosónő sietve leszedi a kiterített ruhákat, ha megpillantja, hogy fekete fellegek közelednek, úgy ragadják el a Krisztus vérében megmosott igazakat a gonosz elől. Az egyszerű földműves is gondoskodik róla, hogy a széna vagy a gabona ne ázzon meg a mezőn, ha eső közeleg, és idejében betakarítja és magtárba gyűjti azt, márpedig minden keresztény elmondhatja Szent Ignáccal: „Isten búzája vagyok”, ezért is gyűjtik őket égi magtárba.²¹³ A kertész is átülteti jó termést hozó fáját onnét, ahol az arra járó gonosz emberek rendszeresen megszagatják, ha pedig közeledik az ősz és már a tél sincs távol, a pincébe viszi drága virágait, hogy megóvjá őket a fagytól. Így volt ez mindig a történelemben is. Szent Ágoston halálát követően hazáját ostromolni kezdték.²¹⁴ Amikor Luther meghalt, háború árasztotta el német hazáját.²¹⁵ Az idős Leontius ősz hajára mutatott, amikor így beszélt: „ha ez a hó elolvad és elmúlik, akkor nagy sár lesz.”²¹⁶ A prédikáció harmadik része azt tisztázza, hogy a várható szerencsétlenségek a szent emberek hátrahagyott árváira is lesújtanak-e. Hodik határozott nemi válaszol: az Úristen áll majd az elhagyott árvák mellé, akiknek így nem okoz semmilyen kárt szerettük elmenetele. A prédikációt záró applikációban az általános érvényű tanítások mind Jan Butovský életében konkretizálódnak. Naponta imádkozta bűnbánó imádságát, élete minden percében ör-

²¹² „Si sanctus tanquam sanctificans, [...] superbus et mendax: si autem sanctus sanctificatus, [...] accepit enim gratiam sanctitatis, gratiam Baptismi et remissionis peccatorum. [...] Si ergo sanctificatus dicit, dicat et unusquisque fidelium, sanctus sum. Non est ista superbia elati, sed confessio non ingrati.” PL 37, 1084.

²¹³ „Frumentum Christi sum, dentibus bestiarum molar, ut panis mundus inveniar.” Szent Jeromos: *De viris illustribus*, 16. fej. (PL 23, 635). Vö. Euszebiosz egyháztörténetével is: 3, 36.

²¹⁴ A hippói püspök halálát követő évben, 431-ben Geiserich vandál király tizennyolc havi ostrom után elfoglalta székvárosát és numidiai fővárosává tette.

²¹⁵ Luther 1546. februári halálát követően tört ki a schmalkaldeni háború (1546–1547).

²¹⁶ Az arianus antiokhiai püspök (348–357) a halálát követő meghasonlásokra utalt e mondatával Szózenosz (400 k.–450 k.) *Historia ecclesiastica*-ja szerint (lib. 3, cap. 20). Henricus Valesius (Henri Valois, 1603–1676) 1668. évi fordítása szerint: „Manum tamen capiti iam canescienti admovent, dixisse fertur: Hac nive liquefacta multum erit luti.” PG 67, 1102.

vendezett Krisztus Urunk igazságosságának, a tisztességes és dicséretes életet szorgalmasan megvallotta és kitartott mellette, ezért özvegye és árvái is – első házasságából származó két még élő fia, a rövid második házasságát vele megosztó felesége és a második házasságból nemzett leánya – az Úrra támaszkodhatnak.

A sírba tételt megelőző napon a gyászoló család otthonánál hangzott el Teodor Sopotius prédikációja, a gyásznyomtatvány második darabja.²¹⁷ Meg kell mondanunk, fogalmunk sincs, ki volt az a szép és kiváló római asszony, akinek történetét, dicséretes életének és boldog elmenetelének a leírását Aranyszájú Szent János hagyta hátra, s akit az *exordium* első mondata említ. Nem tudni, hogy kerül ez a bővebben ki nem fejtett utalás ide (a prédikáció egyáltalán nem tér vissza többé rá), és azt sem tudni, hogy említésének lehetett-e valamilyen aktualitása a trencsényi polgárokat foglalkoztató közismereti szinteken. Olümpiaszra, Aranyszájú Szent János hű támogatójára kis híján illene ez a nyitó leírás, ha ugyanis nem konstantinápolyi özvegyasszony volna, és ha maga Szent János is megfordult volna bármikor életében Itáliában. Ugyancsak megnevezhetetlen a szerzője a szintén az *exordiumban* idézett kétsoros, rimes disztichonnak, amely arra figyelmeztet, amire az ismert magyar közmondás: ki mint vet, úgy arat.²¹⁸ A kora újkor meglehetősen ismert két latin verssoráról van szó, amely sírfeliratként is gyakran fordul elő ország- és nyelvi határoktól függetlenül Európa-szerte. Az efféle közismereti műveltséganyag prédikációkban való sűrű előfordulása arra figyelmeztet, hogy a kultúra története lényegében független dolog a szerzői névhez köthető igényes irodalmi alkotások történetétől, és hogy gyakran a legszélesebb körű recepciós hatást magukénak mondható kulturális jelenségek eredetkontextusáról és hagyományozódásának történetéről semmiféle eligazító ismerettel nem rendelkezünk. Sopotius prédikációjának textusa Dávid királynak hajdani exiliumában kifejezett leghőbb kívánságát idézi fel arról, hogy az Isten házának csarnokaiba vágyakozik, és inkább kíván az Isten házában küszöbén ülni, hogysem a gonoszak sátorában lakozni (Zsolt 84, 11). A szónok ennek az idézetnek és Dávid más mondásainak a szintagmáit veszi sorra, és mindegyikkel kapcsolatban a kegyes keresztény ember kíváncsi magatartásának elemeit tekinti át. Az Isten házában csarnokában való járás természetesen a keresztény templomok gyakori látogatását és az arra való benső kívánságot jelenti. A keresztény templomokban megvigasztalódásra és felfrissülésre alkalmas, az Urat dicsérő szép énekeket lehet hallgatni és szent dolgokban lehet gyönyörködni. Még fontosabb ennél a „*verbum Dei audiendi*”: a keresztény embernek szorgalmasnak kell lennie Isten szavának hallgatásában. Ez az üdvözülés forrása, a szent evangélium tiszta prédikálása pedig az igaz egyház ismertetőjegye. Továbbá arra is vágyania kell a keresztény embernek, hogy az Uristent színről színre láthassa az örök életben. Az emberek számára sok örömet okoznak a földi életben szép ábrázatú embertársaik; híresen szép arcú volt Alexandrosz és Heléna (együttes említésükből az is következhetik, hogy Alexandroszon itt Párizs királyfit kell érteni), de Xerxész ki-

²¹⁷ RMNy 1800 (2).

²¹⁸ „*Quod sibi quisque serit praesentis tempora vitae, / Hoc sibi messis erit cum dicitur: ite, venite.*”

rályról is feljegyezték, hogy hatalmas hadseregének katonái közül a legszebb ábrázatú férfi volt.²¹⁹ A bájos, ámde mulandó arcok helyett mennyivel inkább kíváncsi a Teremtő tökéletes és halhatatlan arca. Annál inkább, mert ezen a világon beteg, sápadt, könnyes, szomorú arcot látunk a legtöbbit. Az Úristen arcát ezekben az esetekben is fel kell ismernünk, a szegény emberekkel is jól kell cselekednünk. A prédikációt záró rövid applikáció ez alkalommal sem tesz egyebet, mint tételtől tételre Butovský úrra alkalmazza az elhangzottakat, aki nemcsak jó kedvvel járt az Isten templomába, hanem odahaza is szép könyvei voltak, azokat gyakran olvasta és belőlük minden isteni dolog ismeretére igyekezett, betegségében is szent imádságokat mondott és kegyesen beszélgetett. Amíg élt és jó egészséggel örvendett, addig tanulta meg az Úristen arcára tekinteni és őt idegen arcokban is felismerni, most pedig már színről színre látja az Urat.

Jan Butovský temetésén Adam Wolfius is újabb temetési prédikációt mondott.²²⁰ A rövid bevezető a spanyol születésű humanista, Juan Luis Vives (1493–1540) 1524-ben keletkezett és a később a Vörös melléknevet kapott Tudor Mária hercegnőnek ajánlott *Satellitium animi*jának 165. számú darabjával indul: „tota vita, dies unus”. Ez a rövid életünk mégis annyira bővelkedik szenvedésekben, hogy Hérakleitosz filozófus szüntelenül zokogott e nyomorúságunk miatt. (Jóval később, már magában a prédikációban a mindig síró Hérakleitosz szokásos ellenpárja, a mindig nevető Démokritosz is szóba kerül, igaz, ezúttal nem e megállandósult tulajdonsága miatt, hanem azzal a cselekedetével, hogy a halhatatlanság mielőbbi elérésének vágyától vezetve az Etnába ugrott. A hallgatóságot valószínűleg kevésbé zavarta, hogy ismét hiba volt Wolfius krétája körül: Démokritosszal kapcsolatban nem ismeretes efféle hagyomány, annál inkább a becsvágyó Empedoklészről, amint az Diogenész Laertiosznál olvasható.) Maurikiosz császár már több prédikációban idézett története szerint a szerencsétlenség mértéke gyakran meg is haladja azt, ami még elsírátható. A prédikáció textusa (Lk 23, 28) arra ad alkalmat a prédikátornak, hogy előbb az Úrban elhunytakról, majd a még a földi életben élők sorsáról beszéljen, és bebizonyítsa, hogy az utóbbiak a síratnivalók. Jézus Krisztus kereszthalála nem ok a siralomra, hiszen nem volt kárára és veszteségére a világnak, sőt éppen ellenkezőleg, halála mindenkinek a javára szolgál, üdvözítésünk forrása és így örömünk szüntelen táplálója. Az Úristen azt sem szeretné, ha a halottainkat síratnánk. A szeretetünk mértéktelen síratásra ösztönözhet ugyan, de a hitünk nem engedheti, hogy elhatalmasodjék rajtunk a kétségbeesés. Ez ugyanis a földi életbe való túlságos belemerülésünk jele volna, ahogyan Sevillai Szent Izidor fogalmazott a *De summo bono* írott könyvében. A *Sententiae* hivatkozott helyén, a 3. könyv *De dilectione* szóló 28. fejezetében csakugyan ez olvasható: „multum in terra demersus est, qui carnaliter hominem moriturum plus diligit quam oportet.”²²¹ Világos megfontolások szólnak a mély és megrögzött gyász ellenében: a halottak megszabadultak a földi élet nyomorúságától, lekerült róluk a nehéz teher haláluk pillanatában. Még a pogány népek

²¹⁹ Az exemplum ősforrása: Hérodotosz 7, 187.

²²⁰ RMNy 1800 (3).

²²¹ PL 83, 702.

némelyike is felismerte ezt, és kifejezésre juttatták felismerésüket azzal, hogy gyermekeik születésekor összegyűlve keservesen zokogtak, halálesetek alkalmával azonban örömnépet tartottak.²²² A keresztények számára pedig az a hitük is vigasztalást adhat, hogy üdvözült halottaik a megnyugvásba és az örök halhatatlanság dicsőségébe érkeznek. Mindebből Szent Jeromos is levonta a következtetést, amikor a kivételes asszonyt, Theodorát vigasztalta férje, Lucinius halála miatt. Az egyházatya azt állapította meg, hogy halottunk helyett, aki biztonságban van, győzött és dicsőségébe vár bennünket, sokkal inkább önmagunkat kell megsiratnunk, akik még harcban állunk, sebeket kapunk, amelyeket a bűn megfertőz.²²³ Ha a mi halottunk még szólhatna hozzánk, bizonyosan ő is azt mondaná, hagyjunk fel a siratásával, önmagunkat és gyermekeinket sirassuk, mert az ajtó előtt várakozik az, aki borzalmas isteni ítélettel megítél bennünket. A prédikáció zárlatában olvasható még néhány személyesebb utalás a halotról, például azzal kapcsolatban, hogy milyen csaknem elviselhetetlen kínokat tud okozni a hazánkból való elűzés, az idegen vidékre való kitaszítottság, a szabadságból a leigázottságba való jutás. Természetesen az utóbbiak is mint az általános emberi léthelyzet kifejezői nyernek értelmezést, ám a Trencsénben megtelepedett exuláns férfú gyógyszerartásának alkalmával nyilvánvalóan erős aktuális értelmet hordoztak.

2.4.7. A korpusz egyetlen nemesi halottja

1646 elején Jiří Zahrádecký Cholticéből származó feleségének, Kateřínának a halála alkalmából jelentetett meg két prédikációs nyomtatványt a trencsényi nyomda. Korpuszunk egyetlen nemesi származású halottja 1645. december 18-án hunyt el. Mint előkelő származású halottnak, ünnepélyes temetést készítettek elő számára, amelyre csak másfél hónappal később került sor. A nemesi temetések kialakult gyakorlata szerint a halálát követő napon ideiglenes sírboltba helyezték. Ekkor hangzott el felette az első nyomtatvány első prédikációja, Jonáš Hodik munkája.²²⁴ A szónoklat viszonylag hosszú bevezető résszel indul, és e részben található a szöveg világi erudíciót megmozdító valamennyi exempluma; magában a prédikációban a bibliai helyeken túl csak egyetlen Szent Ágoston-hivatkozás van, amelyet nem sikerült azonosítanunk. A bevezető rész a bibliai Prédikátor könyve gondolatával indít (7, 1), amely szerint a halálnak napja jobb a születés napjánál. Hodik azonnal hozzáfűzi, hogy nem állítják ezek a szavak, hogy a halál jobb volna az életnél, azt azonban könnyű belátnunk, hogy a halál napja jobb annál az időpontnál, születésünk pillanatánál, amikor kezdetét veszi a rajtunk halálunkig ural-

²²² A Szent Ágoston haldoklók látogatásáról szóló munkájából, közvetve pedig Solinus nyomán idézett exemplum a ma bizonytalan szerzőségűnek tartott *De visitatione infirmorum* 1. könyvének 6. fejezetében olvasható; lásd PL 40, 1152.

²²³ Ep. 75. ad Theodoram viduam: „Nos dolendi magis, qui quotidie stamus in praelio peccatorum, vitiis sordidamur, accipimus vulnera [...]. Ille iam securus et victor te aspicit de excelso, et favet laboranti, et iuxta se locum praeparat...” PL 22, 686.

²²⁴ RMNy 2152 (1).

kodó nyomorúságunk és szomorúságunk. A halál napja elhozza nekünk, hogy több bűnt nem követhetünk el. Aki meghalt, mentesült a bűntől. A csecsemő gyermek sírása kellő egyértelműséggel jelzi is a nyomorúságok kezdetét. Egyedül Zoroasztrésről olvassuk, hogy nevetett születésekor, ám a nevetés az ő esetében is a későbbi nyomorúságok követe volt, amelyeket át kellett élnie. A nevetve születő Zoroasztrésről szóló hagyományt az idősebb Plinius *Naturalis historiája* rögzítette (7, 15, 72). Az antik szöveghe-lyen természetesen csakis természettudományi kontextusba kerül ez az adat, amennyi-ben ez az egyedüli kivétel az alól a természeti törvényszerűség alól, hogy a gyermekek negyvennapos korukig nem képesek a nevetésre. Az exemplumhoz fűzött morálfilozófi-ai értelmezés már a kora újkori prédikátor találmánya, amely világosan mutatja, hogy a kegyes erkölcsi tanítás számára nem létezik kiaknázhatatlan szöveghe-ly és írásos tradi-ció. Hodik szerint különösen kijut a nyomorúságokból az exiliumot elszenvedő embe-reknek. Számos bibliai példát hoz a kiűzöttségre; a sort természetesen a paradicsomból kiűzött Ádám nyitja. Az exiliumnak nincs vége, az Úr nem vidámít meg minket, inkább újabb szomorúságokkal látogat meg. Mégis csendes lélekkel kell mindezt viselnünk, a hallgatás és a remény legyen a mi erőnk. Úgy kell viselkednünk, ahogyan egykor Quirinus Sophista. Amikor barátai vigasztalták fiacskája halála miatt, akkor ő így vála-szolt: „Mikor mutakozzam férfinak, ha nem most?” Ezzel az exemplummal viszonylag egyszerű elszámolnunk, hiszen Quirinus Sophista egyetlen helyen fordul elő a klasz-szikus antikvitás irodalmában, és nem is tudunk róla semmi többet az ott olvashatóknál. Ez a szöveghe-ly Philostratosznak a szofisták életéről összeállított görög nyelvű munká-ja (2, 29), amelynek a szerzője a hagyomány szerint az e szerzői nevet viselő írőcsalád második tagja az i. sz. 3. századból. A kora újkorban többféle szálon is hagyományozó-dott a fia halálával szembesülő szofista innét eredeztethető története. Népszerűsítette azt egyfelől Erasmus *apophthegma*-gyűjteménye, amelynek 8. könyvében az 52. darab a latin fordítás szövegét is hosszú időre megállandósította.²²⁵ De a Trident utáni katoli-cizmus reprezentatív exegetája, Cornelius a Lapide is felhasználta a történetet Ezékiel-kommentárjaiban, a 24. rész 18. verséhez fűzött észrevételekben. A próféta saját felesé-gének halálát említi ezen a helyen, a szövegmagyarázó pedig hosszan sorolja mind-azoknak a példáit, akik valamely szerettük halálát szenvedélymentes beletörődéssel fo-gadták.²²⁶ Hodik is nagy elismeréssel értékeli a szofista hozzáállását; az a véleménye, hogy átérezte a létezés keserű fájalmát, amit többé-kevésbé elviselhetőnek talált, de nem úgy, mintha semmilyen felindultságot ne érzett volna. A szöveg nyomban egy kö-vetkező exemplummal folytatódik, Euphrantes Syrus szavait idézi, aki felesége halála-kor ezeket mondotta: „Ó filozófia! Önkényes a te tanításod. Azt parancsolod, hogy sze-ressünk, ha azonban valaki elveszíti azt, akit szeretett, akkor nem engeded, hogy bán-kódjék.” Ismét egy késő antik görög nyelvű gyűjteményt nevezhetünk meg az exem-plum eredetijének forrásaként, nevezetesen az 5. századi Ióannész Sztobaios antológiá-

²²⁵ „Amicis ipsum de morte filii consolantibus, Quando, inquit, potius apparebo vir quam nunc?” Lásd például az *Opera omnia* IV. kötetében, Leiden, 1703, 355.

²²⁶ Lásd például LAPIDE 1621, 183–185.

ját. A munkát Konrad Gesner 1543-ban Zürichben napvilágot látott latin fordítása tette népszerűvé *Sententiae ex thesauris Graecorum delectae* címmel. Itt található meg, a *De tristitia* szóló 97. gyűjteményi egységben Hodik szövegének latin eredetije: „Euphrantes Syrus amissa uxore dicebat: o philosophia, tyrannica sunt praecepta tua: amare iubes, et si quis amiserit quod amabat, dolere prohibes.”²²⁷ Hodik szerint persze a Szentírás nem filozófia. Így aztán nem is tiltja a szeretetünk halála feletti bánkódást, hanem megengedi azt, bár csak mértékkel. A sírásra nemcsak pogányok, hanem a szentatyák példái is felhozhatók. Az elhunyt nemesasszony férjének arra kell emlékeznie szomorúságában, hogy az Ursten végül hazájukba vezeti az exulánsokat, és hogy nem fogunk mindig vándorolni, hanem az örök megnyugvásba érkezünk a földi munka és nyomorúság után.

Ezt követően olvasta fel Hodik prédikációja textusát Ézsaiás próféta könyvéből (26, 19–21). A szöveghelyet a halotti prédikációkban szokottnál jóval alaposabb és tágabban kontextualizált történeti exegézisnek vetette alá, amelyben nem csak az idézett versekből, hanem az idézett rész egészének gondolatmenetéből indult ki. A próféta szavait tehát előbb olyan történeti analízisben bontotta ki, amely igyekezett behatóan elmagyarázni elhangzásuk és rögzítésük eredeti kontextusát és intencióját. Már az igemagyarázatnak ebben az első pontjában elővételezi, hogy a textus nagy vigasztalására szolgál majd a keresztény embereknek, ám előbb még azt tisztázza, kik is részesedhetnek ebben a vigasztalásban. Akik nem bánják meg a bűneiket és nem kérnek kegyelmet, éppúgy kizárják magukat ebből, mint akik mélyen kétségbeesnek bűneik miatt vagy akik más közbenjárót keresnek. Ezzel szemben aki megalázza és nyomorult bűnösnek tartja magát, az Ursten kegyelmét és Krisztus közbenjárását kéri, az részesül majd a megvigasztalódásban, az örömben és a felfrissülésben. Az igemagyarázat második része nem kevesebb, mint öt vigasztalást tartalmazó üzenetet talál a textusul választott igehelyen, mégpedig úgy, hogy mind az ötöt az idézett szavak grammatikai kapcsolataiból, referenciális és szemantikai vonatkozásaiból bontja ki. A nyomorúságot elszenvedő hívőknek tudniuk kell, hogy Krisztus a maga embereiként ismeri el őket, persze csak akkor, ha ők maguk is felismerik magukat ekként a keresztség, az evangélium, az úrvacsora és a bűnbocsánat adományai révén. A második vigasztalás, hogy semmi sem történik Isten akarata nélkül, így senki sem halhat meg valamiféle fátum szerint, csak amikor eljön az órája. Ez nem jelenti persze azt, hogy próbára kellene tennünk az Istent és vakmerően veszélybe kellene sodornunk magunkat, de amikor haldokolunk, megvigasztalódhatunk azzal, hogy tudjuk, letelt az időnk. Szeretteink halálát is e felismeréssel és belenyugvással tartozunk elfogadni. A harmadik vigasztalás, hogy az Úr az eljövendő veszély elől ragadja ki a benne hívőket, amire rengeteg bibliai példa van, de ilyenek azok a hétköznapi példák is, mint amikor az apa azonnal vállára veszi és a házba vagy kamrába viszi gyermekét, ha valamilyen zaj vagy zűrzavar támad az utcán, hogy meg ne sebesedjék. Bár hosszú ideig tart a megnyugvásunk, és inkább adnánk hozzá beleegyezésünket, ha csak egy vagy két órát tartana és befejeződne, ám a földben pihenő test már nem érzi a számára semmivé váló időt, a lélek pedig már nem marad ott vele, hanem olyan helyre

²²⁷ Az idézett első kiadás (VD16 J 769) 469. lapján.

kerül, ahol az ezer esztendő olyan, mint a tegnapi nap. A negyedik vigasztalás pedig arról szól, hogy még ez az állapot sem örök, hanem eljön majd a holtak feltámadása. Hodik szerint ennek a vigasztalásnak egymagának is öt különféle grammatikai és szemantikai jele van a textus szövegében. De még további megfontolások is támogatják, például arról, hogy számos cselekedet nem kapott sem érdeme szerint való jutalmat, sem büntetést itt a földön. A Bibliában semmi nyoma, hogy Káint megbüntették volna istentelenségéért, Ábel pedig bizonyosan nem kapott jutalmat ájtatosságáért és igaz voltáért, ezért mindkettejüknek fel kell támadniuk, hogy az Úristen kifejezésre juttassa róluk szóló ítéletét. Semmi sem könnyebb feltámasztásukat megcselekednie egy olyan Úrnak, aki a föld sarát használta fel az ember megteremtéséhez. És még hátra van az ötödik vigasztalás, amely abból indul ki, hogy a textus szerint a felsejövő halottak énekelni fognak, vagyis nem erre a hiábavaló és nyomorult életre térnek vissza, hanem az örök életre és a megdicsőülésre. Ezzel az öt vigasztalással vigasztalódott az elhunyt tekintetes asszony is az exiliumában. Ezek a gondolatok édesítették meg nyomorát, melekülését, félelmét, amikor Isten népéhez hasonlóan el kellett költöznie hazájából Krisztus igaz evangéliumának a megvallása miatt.

A második prédikációt Jan Malatides trencsényi segédlelkész mondta el már az ünnepélyes temetés alkalmával, 1646. február 4-én, aki szükségesnek tartotta saját magát is mint „exulans domini Jesu”-t megnevezni a prédikáció címlapján.²²⁸ Ezen a címlapon – a szokástól eltérően – egy jelmondat is olvasható, mégpedig Szent Bernátnak a Jelenések könyve 14. fejezetéhez fűzött megjegyzéséből, a kor normáihoz képest eléggé megbízható szövegállapotban. A más prédikációban is felbukkanó szövegrészlet Bernát ad Romanum Romanae curiae subdiaconum írott leveléből származik, ami a modern számolás szerint a levélgyűjtemény 105. darabja,²²⁹ Malatides azonban 206. levélként hivatkozik a szöveghelyre, és esetleg az általa felhasznált kiadás megtalálása sem volna reménytelen, minthogy annak lapszámát is megjelöli („p. 52.”). A prédikáció *exordiuma* szerint Isten iránti szeretetünket hittel, szóban való megvallással, szívből és igazán kell kifejeznünk, és mindezért Isten rendkívüli javakkal fizet meg nekünk. Hitünknek olyanak kell lennie, mint Szent Ágostoné.²³⁰ A szívbéli szeretetre viszont Hugo *De animájának* szöveghelye mutathat példát. A felidézett szöveghelynek csak az első szavai vannak meg itt latin eredetiben, az egész gondolatot csak a cseh nyelvű fordítás adja vissza. A rövid latin idézet alapján azonban a forráshely pontosan fellelhető,²³¹ és az is tisztázható, hogy Malatides a 12. századi íróra, Szentviktori Hugóra gondol, akinek a *Meditationes de cognitione humanae conditionis* című művet gyakran tulajdonítani szokták,

²²⁸ RMNy 2152 (2).

²²⁹ PL 182, 241.

²³⁰ Az „Amor meus, Deus meus” szólásforma talán a *Soliloquia animae ad Deum liber unus*-ból való, amelynek 26. fejezetében „Domine Deus meus, [...] unice amor meus” formában olvasható; vö. PL 40, 885.

²³¹ „In omni namque creatura quae sub sole mundi vanitatibus occupatur, nihil humano corde sublimius, nihil nobilius, nihil Deo similius reperitur. Quapropter nihil aliud quaerit a te nisi cor tuum.” PL 184, 498.

bár Szent Bernát szerzősége is megszokott attribúciónak számít. A hitünk és szeretetünk viszonzásaképpen az Isten által nekünk ajándékozott rendkívüli hasznok persze nem az evilági észjárás szerint értendők: ilyenek a mindenféle betegségek, a különböző nyomorúságok és a halál különféle módjai. Felix Bidembachius ugyanis világossá tette, hogy a világi gondolkodással szemben, amely szerint csak a kedves dolgok segíthetik elő a jót, míg a kellemetlen dolgok csak kárunkra és pusztulásunkra vannak, az isteni kinyilatkoztatás arról tanúskodik, hogy az Istent szeretőknek minden a javukra válik. A stuttgarti udvari lelkésznek (1564–1612) különösen nagy jelentősége van a németországi halotti beszéd fejlődésében, 1608-ban megjelent *Promptuarium exequiale* című gyűjteményét – a szerző szándékának megfelelően – sok prédikátortársa követte invenciójának forrásként.²³² Azt gyanítjuk, hogy Malatides is innét merített, és minthogy Szent Pál közismert szavainak magyarázatából indult ki (Róm 8, 28), valószínűleg a gyűjtőkötet 10. osztályának 163. témáját követte. A halott nemesasszony, Kateřina természetesen megélte az istenszeretet minden formáját, amit azzal is bizonyított, hogy Isten tiszta szavaiért elhagyta hazáját, barátait és birtokát, mindenfajta üldözést elszenvedett a szent evangélium igazáért, amiért persze a halál is a hasznára volt és lelkét az örök megnyugvásba vitte át. Az igen hosszú nyúlott *exordium* után csak ezen a ponton kerül sor a prédikáció textusának felolvasására és annak kettős diszpozícióban való magyarázatára. A Bölcsesség könyve szerint az igazak lelke Isten kezében van, és nem érheti őket győtrelem (3, 1). Malatides szerint előbb azt kell megmagyarázni, kik az igazságos emberek, majd lelkük vigasztaló sorsát kell megvilágítani. Az igazságosok nem azok, akik magukat annak tartják, sem nem azok, akik jócselekedetek végrehajtásával törekkenek azzá válni. Az igazak nem a saját érdemeikre hagyatkoznak, hanem a krisztusi megváltás isteni kegyelmében hisznek. A szentatyák is ebben az értelemben beszéltek az igazhitűekről, Szent Ambrus például akként, hogy az igazat a hite és nem a törvény teszi,²³³ Origenész pedig akként, hogy a lator is hite által igazult meg, nem a törvény cselekedete által.²³⁴ (Szent Ágoston és Nagy Szent Vazul csak cseh nyelven idézett szövegeit még nem tudtuk azonosítani.) Már a magyarázatnak ebből az első egységből *adhortatiót*, azaz buzdító hasznat bont ki Malatides arról, hogy a Jézus Krisztusba vetett igaz hitre kell törekednünk, minthogy jócselekedetekkel és érdemekkel nem érhető el a megigazulás, ehhez túlságosan erőtlene és kitarásunkban fogyatékosak volnánk. Pedig még a diszpozíció első része is számos további magyarázatot kíván meg arról, hol találhatók fel az igaz emberek. A válasz: az Isten egyházában vannak, vagyis mindenütt, ahol Isten szavát tisztán hirdetik, a szentségeket megfelelőképpen kiszolgáltatják és teljesül Isten szentekkel összefüggő akarata. Az igazak tehát nem az ariánusok, a photiniánusok, az antitrinitáriusok, a zsidók vagy a pogányok közösségében vannak, sőt Isten igaz egyházában sem minden ember igaz, vannak ott képmutatók is, mint a búza között konkoly.

²³² KECSKEMÉTI 1998, 139, 210.

²³³ A Szent Ambrus 21. leveléhez csatolt sermo, 24. szakasz; lásd PL 16, 1014.

²³⁴ Origenésznek a rómaiakhoz írott apostoli levél kommentárjában tett kijelentése, lib. 3, cap. 9.

Az ájtatos Theodosius császár sem annak örvendezett, hogy földi uralkodó, csakis annak, hogy az egyház tagja és a menny örököse. A prédikátor szerint ugyan Szent Ambrosius volt az, aki így írt Theodosiusról (ami nem csoda, ismerve kettejük együttműködését), ám a szöveghely sokkal inkább Szent Ágostonnál található fel, a *De civitate Dei* 5. könyvének 26. fejezetében.²³⁵ Malatides még megmagyarázza azt is ezen első pont kapcsán, hogy melyek a szent emberek cselekedetei. Félik az Istent, dicsőítik az Úr nevét, imádkoznak hozzá, énekelnek, megvallják igazságát, elviselik érte az üldöztetést, az Isten kegyelméből és Krisztus érdeméért keresik az örök üdvözülést. Az Istenhez való imádkozás okairól és körülményeiről a szent emlékeztető Jiří Třanovský tanít részletebben *Phiala odoramentorum* című imádsággyűjteményének (1635) előszavában – igazítja a szöveg további olvasmányhoz a híveket. A halott asszony éppen e kívánnak megfelelően cselekedett, ami rendkívüli vigasztalására szolgált, és amiben az isteni jóakarát és szeretet is jelenlévőként mutatkozott meg. Az igaz lelkűek vigasztaló sorsáról szóló magyarázat kétfelé tagolódik. Előbb Isten kezének említését kell megmagyarázni, ami természetesen nem fizikai testrészt, hanem az isteni mindenhatóság és védelem metaforikus kifejezése, az üdvözülés helyének képes megnevezése. Az üdvözült lelkek haláluk után nyomban az Úr kezébe kerülnek, és ott a Szentháromságra tekintenek, az Uristent dicsérik, vele beszélgetnek, örvendeznek, élvezik békéjüket és biztonságukat, megvigasztalódva várják a test feltámadását. A színről színre való látás feletti öröm kifejezését Szent Ágoston és Szent Bernát egy-egy szöveghelye mellett Nagy Károly császár szavaiban is megtalálhatjuk.²³⁶ Hogy az istenteleneknek más lesz a sorsuk, örök kínba és szenvedésbe jutnak, arról Ciprianus (200 k.–258) karthágói püspök szavai tanúskodnak.²³⁷ Malatides prédikációját a mindezekből a tanúságokból levont *usus consolatorius* zárja. A halott nemesasszonyra már egyáltalán nem tér vissza szövegének végén, a rá vonatkozó tanulságokat és örvendetes hasznokat gondolatmenetének korábbi pontjain, az általános érvényű kijelentések személyesen őrá vonatkoztatott megismétlésével konkretizálta.

A nemesasszony trencsényi temetésének napján még egy harmadik prédikáció is elhangzott róla, amely önálló nyomtatványban jelent meg. Elkülönülésének oka, hogy ez *in effigie* prédikáció, amelyet Jan Sapor mondott róla tisztelőinek körében Puhón.²³⁸ A prédikátor arra készült, hogy ő maga is jelen lesz a trencsényi temetésen, oda azonban betegsége miatt nem tudott eljutni. Ugyanakkor mivel tizenhat éven át az úrnő lelkivezetője volt, személyes okokból is fontosnak tartotta megemlékező szövegének elmondását és kinyomtatását. Textusul Jób könyvéből választott idézetet (19, 25–27),

²³⁵ „...ecclesiae se membrum esse magis quam in terris regnare gaudebat.” PL 41, 173.

²³⁶ A Szent Ágostonnak tulajdonított szöveghely a ma bizonytalan szerzőségűnek tartott *De triplici habitaculo liber unus* 6. fejezetében: PL 40, 996. Szent Bernát idézett szavai a *Meditationes de cognitione humanae conditionis* 4. fejezetéből: PL 184, 493. Nagy Károly búcsúszavai idézve például Johannes Tungerlarius *Promptuarium evangelicum* 3. részében, Odera-Frankfurt, 1624 (VD17 23:278797U), 141.

²³⁷ A *De mortalitate* 15. szakaszából: PL 4, 592.

²³⁸ RMNy 2155.

részint azért, mert e szöveghely a halálra való felkészülés és az üdvözülés bizonyosságának olyan meggyőződését fejezi ki, ami az úrnőnek is a sajátja volt, részint pedig azért, mert életének eseményei is a jóbi nyomorúságokat idézték fel. A nemes halottnak exiliumot, vagyis kiűzöttséget kellett elszenvednie saját örökségéből és drága hazájából, tizenhét éven keresztül különböző helyeken kellett lakóhelyet keresnie és sokféle utálatos dolgot megtapasztalnia, a birtoka szétkapkodását is elviselnie, anélkül, hogy az emberektől védelmet remélhetett volna. A prédikáció szövegmagyarázata két részre tagolódik. Először azt tisztázza, milyen erényekkel kell rendelkeznie a keresztény embernek, ha a halált félelem és rémület nélkül kívánja elszenvedni. Négy ilyen tulajdonság van: a megváltó Krisztus ismerete, a belé vetett hit, az ájtatos keresztényi élet és a jövőbeli feltámadásba és a dicsőséges örök életbe vetett biztos remény. E négy erény közül az első teoretikus természetű, vagyis a Szentháromságot, annak személyeit és a megváltó Krisztust illető dogmatikai tudnivalók szabatos ismeretében rejlik. Az erényeknek ez a stádiuma elsődleges ugyan és előkészíti a rá épülő további erényeket, önmagában azonban nem volna elégséges a tiszta keresztényi élet megvalósításához. A tőle világosan megkülönböztethető következő szakasz a teoretikus tudással megváltóként felismert Krisztushoz való mély és személyes hitbéli ragaszkodás. A jócselekedetek erényes gyakorlása ennek a hitnek a jele, mások által is látható kifejeződése, ami önmagában szintén nem biztosítana sem üdvözülést, sem üdvbizonyosságot. A három erény együttese azonban megadja mindezt, és ez fejeződik ki a keresztény embernek a saját feltámadásához és üdvözüléséhez kapcsolódó szilárd reményében. A megváltóhoz fűző hitbéli kapcsolat szilárdságát lehet megtalálni például Szent Ignác vértanú szavaiban, amelyekben a megfeszítettet „amor meus”-nak nevezi. A vértanú szójárása a *Legenda aurea* róla szóló szövegében (cap. 36) idéztetik, mégpedig hozzászólásként ahhoz a vitához, hogy a megváltóhoz fűző érzelmet *dilecti*óként vagy *amorként* helyénvaló-e megnevezni. A feltámadás bizonyosságát Paul Eber (1511–1569) wittenbergi professzor közismert éneke is kifejezi, amelyet az evangélikus egyházban a mai napig ájtatosan használnak; itt a *Herr Jesu Christ, wahr Mensch und Gott* kezdetű egyházi énekre utal a prédikátor. A prédikáció második fele azokat a tulajdonságokat sorolja fel, amelyek a fenti erényekkel felruházott keresztény ember haldoklásának jellemzői. Békesség tölti el szívüket, ugyanakkor éber gondolatokkal töltik haláluk óráját, hiszen mindvégig viaskodniuk kell az őket kétségbeeséssel megkísérteni kívánó ördöggel. Ehhez két eszközt használnak. Először is emlékezetükbe idézik a Szentírás szavait és példáit. Így tett Antiokhiai Babülasz vértanú is, akinek a halál előtti megnyugvását már Adam Wolf is felidézte Benjamín Boček fölötti beszédében. Móric szász választófejedelem Krisztus szavait olvastatta fel halála előtt, amelyekben a világ megpróbáltatásait fejtette ki, önmagában mutatta meg a békesség útját és megparancsolta, hogy benne reméljenek. II. Miksa császár Jákob lajtorjájának történetét olvastatta fel magának. Az előbbi uralkodó halálának körülményeit és az őt eltöltő kegyes gondolatokat Thuanus történeti munkájának 12. könyve örökítette meg az 1553. évnél, minden későbbi beszámolóknak ez a forrása.²³⁹

²³⁹ „...minime se invitum teris excedere professus est, quod se fidei in Dei Filium suae op-

A II. Miksa császár halálához kapcsolódó exemplumnak nem tudjuk hasonló módon megnevezni az ősforrását, csupán arról szereztünk bizonyosságot, hogy a 17. századi közismeretek körében valóban lehetett ezzel kapcsolatban egy megállandósult hagyomány. Említi azt például Andreas Corthymius *Florilegium historicum sacro-profanuma*: „in memoriam sibi revocavit historiam de scala Jacobi piis cogitationibus”.²⁴⁰ A Szentírás olvasgatása mellett a keresztény ember másik fegyvere, ha szent imádságokat mond vagy legalább ájtatosan felfohászkodik. A haldokló keresztény bátor gondolatokat táplál, nem retteg a haláltól. Itt ismét a magát a fenevadak fogaival Krisztus tiszta gabonájává megőrlető Szent Ignác vértanú kerül elő, mint rengeteg más halotti beszédben is. A haláltól nem félő ember másik példája Szent Bernát, legalábbis Jan Sapor neki tulajdonítja azt a mondást, amely valójában Szent Ambrusé, és amelyet a filológiaiailag helyes attribúcióval már Ján Hodik is idézett.²⁴¹ Végül a keresztény ember halála vigasztalással és örömmel teli. Épp ilyen erényekkel volt felruházva és épp ilyen halált halt a búcsúztatott nemesasszony is, akinek végezetül életrajzát is elmondja a halotti prédikátor.

2.4.8. Polgári halottak az 1640-es évekből

1646 decemberében halt meg a Morvaországból Trencsénbe menekült Jiří Nitschman 19 éves felesége, Alžběta Tištínská. Ketten prédikáltak fölőtte a gyűjteményes füzet tanúsága szerint. Jonáš Hodik prédikációja – rövid felfohászkodást követően – olyan *exordiummal* kezdődik, amely a szerfelett való siránkozás elleni érveket gyűjti össze.²⁴² Csak „poétá”-nak nevezi azt a költőt, akitől a másokkal együtt hordozott keresztek elviselésének könnyebb voltát állító szentenciát idézi. Megállapítható, hogy ez a költő Marcellus Palingenius Stellatus (1500 k.–1551 e.) itáliai keresztény humanista, akinek (értelemszerűen tizenkét részre tagolt) *Zodiacus vitae*-je 5. könyvében olvasható a kérdéses verssor. A prédikáció textusa Máté evangéliumának egy nem is egész versnyi terjedelmű idézete: „aki mindvégig megáll, az megtartatik” (10, 22). Mint az *accessus* kifejti, e szavak lényege a hitben való állhatatosság és kitartás. A magyarázat első része azt tisztázza, milyen módon érhető el az örök élet. Eszközei ennek, ha mindvégig állhatatosak maradunk hitünkben, tusakodunk a világgal és zaklatását bátran viseljük, a kísértések alatt nem roskadunk össze, az Ursten atyai büntetését türelmesen viseljük, ígéjét szorgalmasan hallgatjuk. A legvégsőig való kitartás példája ismét a magát a vadállatok fogaival megőrlető Antiokhiái Szent Ignác számos prédikációból ismert exempluma, amelyet Hodik Euszébiosz egyháztörténete nyomán idézett fel, és Alexandriai Nagy Szent Atanázé (298 k.–373), akit a keresztényellenes Julianus Apostata császár

tima spe foveri laetaretur, neque sentiret affici desiderio eius vitae, in qua continuis quasi fluctibus negotiorum vexatus, tam incertas voluntates et leveis hominum animos atque indignam meritis suis gratiam expertus esset.” Lásd pl. az 1626. évi genfi kiadás 357. lapján.

²⁴⁰ Lásd pl. a következő kiadást: Frankfurt–Lipcse, 1676 (VD17 39:118529F), 219.

²⁴¹ RMNy 1798.

²⁴² RMNy 2192 (1).

éppúgy fenyegetett, mint utóda, az ariánus Flavius Julius Valens keleti társascsászár, ő mégis kitartott a megismert igazságban és annak megvallásában. A magyarázat második fele – számos más prédikációhoz hasonlóan – azt feszegeti, hogy milyen lesz az üdvözült örök élet módja és állapota. Főbb ismertetőjegyeit akként sorolja fel, hogy a rossz dolgok hatalma alóli felszabadulást, a dicsőség koronájának az elnyerését, a szereteteli vigasztalást, a bőséges lelki táplálékot, az ártatlanság fehér ruhájába való öltözést és az örömteli örvendezést említi. A magyarázatból különféle hasznok következnek. Ezek élén a tanítás tételei állanak: a keresztekben való kitartás minden keresztény számára szükséges, ehhez pedig a Szentírás gyakori buzdítása, az üldöztetés rövidségének megfontolása, a hűségeselek megjutalmazásáról és a hűtlenség súlyos büntetéséről szóló intelmek mérlegelése vezet el. A már említett Alexandriai Atanáz gyorsan eltűnő felhőknek nevezte üldöztetését, amint az Szókratész egyháztörténetéből tudható (3, 14). A Valerianus császár uralkodásának idején a vértanúság koronájának elnyerésével győzedelmeskedő keresztényekről viszont Euszebiosz egyháztörténete tudósít, amelynek szövegéből többszöri cseh nyelvre fordított idézet áll Hodik prédikációjában. Ez különben az egyetlen olyan nem bibliai eredetű intarziája, amelyet pontos forráshivatkozással ad meg, és a szöveg helye csekély eltéréssel hitelesíthető az általa megjelölt helyen.²⁴³ Az elméleti felismeréseket előbb vigasztalás követi, amely szerint Krisztus imádkozik értünk, megerősít minket, és az idő elteltével megszabadít. A rostélyon süttetett Szent Lőrincet például annyira megerősítette, hogy csak tréfálkozott rettenetes szenvedése fölött.²⁴⁴ A vigasztalás érvei után még intelmek is következnek arról, hogyan fordulhatunk el a hűségünket gátló dolgoktól, a testi dolgok szeretetére sarkalló ösztönzésektől. A gyászra való alkalmaztatás két lépésben történik meg. A *Personalia* című részben nem tesz egyebet Hodik, mint hogy a korábban általános érvénnyel kifejtetteknek a halott általi képviselését bizonyítja: kitartott hitében, bátran viaskodott a világgal, ellenállt a kísértésnek, az Isten büntetését türelmesen viselte, szavának hallgatásában szorgalmas volt. A polgáraszony tényleges életrajzában egyedi tényeit a *Parentatio* című záró rész adja meg, részletes biográfiai összefoglalót közölve róla, megemlítve többek között az evangélikus vallás cikkelyeinek szorgalmas tanulmányozását és a Magyarországra való menekülés körülményeit.

Ugyanezen fiatalasszony temetésén prédikált Jan Malatides is.²⁴⁵ A rövid prédikáció *exordiuma* az emberi életnek a fűhöz és virághoz való hasonlatosságát fejt ki, a textus pedig zsoltáridézet az örök és boldog életéről, amely az Úr jobbán vár ránk (16, 11). A magyarázat négy pontot fejt ki. Elsőként azt tárgyalja, milyen út vezet az örök és boldog életre. Természetesen nem az evilági élet útja ez, hanem lelki út, amiből rögtön tanító haszon (*usus informatorius*) bomlik ki, persze arról, hogy ez az út maga a megváltó Jézus Krisztus; ő a lajtorja, az üdvözítő kapu és ajtó, az igaz Messiás. Szent Cipri-

²⁴³ A 7. könyv 10. fejezetét említi, miközben a lelőhely a 7. könyv 11. fejezetének 20. szakasza.

²⁴⁴ Az exemplum magyarországi előfordulásait dokumentálja DÖMÖTÖR 1992, 155. szám; lásd még a *Legenda aurea*-ban, 117. fejelet.

²⁴⁵ RMNy 2192 (2).

án is arról írt, hogy Krisztus nyitja meg számunkra az élet útját, ő vezet el a mennyei paradicsomba és az örök királyságba.²⁴⁶ A következő kérdés azt tisztázza, hol van az örök és boldog élet. Ez az élet az Úr orcája előtt található. Nincs tehát a földön, de még azon a helyen sem, ahol az égi fények, a nap, a hold és a csillagok vannak, körülöttük ugyanis állandó a mozgás és a csoportosulás, márpedig a fuvlatok közepette nincs boldog élet, hiszen azok fejedelme a sátán. Ebből az a tanulság (*observatio*) adódik, hogy az Úr orcája elé maga a halál vezet el bennünket. A harmadik pont azt tisztázza, milyen az örök és boldog élet. Bővelkedéssel teljes, öröm és vigasztalás tölti el. Míg a földi életben általános a szomorúság, a jajgatás és a siránkozás: néhányan bűneik miatt keseregnek, mások bűneik büntetése miatt, Isten egyházának viszonyai miatt, egyik vagy másik tisztes város nyomorult sorsa miatt, az elviselhetetlen türannoszok miatt, a gyakori betegségek és kegyetlen fájdalomok miatt, a megaláztatásuk, a szegénységük és az exulációjuk miatt, a sikertelen házasságuk miatt, a haszontalan gyermekek és a tiszteletlen szolgálók miatt, a hamis barátok miatt, az álszent és kegyetlen szomszédasszonyok miatt. A mennyei királyságban viszont teljes béke, nyugalom, bölcsesség, dicsőség, édesség, ének, öröm és örök boldogság lesz. Ebből a prédikátor vigasztaló hasznot (*consolatio*) bont ki. Végül arra kérdez rá, vajon hosszan tart-e majd ez a boldog és örök élet. A megnyugtató válasz szerint egészen örökké tart majd. A diadalma teljében álló antik Róma lakói azt gondolták, hogy városuk örökre megmarad virágában és erejében, azonban sokszorosan meg kellett élniük borzalmas átváltozásait. Az erős falakkal, szilárd bástyákkal, magas kapukkal és sok vízzel körülvett babilóniaiak szintén azt gondolták, hogy örökké megmaradnak, de meg kellett ismerniük az Isten haragját. Mindaz, ami a földön van, elpusztul, elmúlik és a semmibe fordul, ezzel szemben a mennyei boldog élet örökké megmarad virágzásában. A megboldogult fiatalasszony már eljutott ebbe a boldog örök életbe, ami után valamennyiünknek fohászkodnunk kell.

Joachim Kalinka *Verus mundus* című szövegében a tizenhat évet házasságban leélt Barbora Marková asszony 1648. évi gyászese az asszonyoktól megkívánható magatartás példázatos összefoglalásává válik.²⁴⁷ A prédikáció első fele – meglehetősen nagy kedvvel – a tisztességes asszonyokhoz méltatlan magatartásformákat veszi számba. Sorra kerül itt a test és az öltözet visszatetsző felékesítése és a ruhaviselet illetlensége, az asszonyi becsmélés, álnokság, csalárdság, rágalmazás, a női iszákosság, a háztartás vezetésére és a cselédség irányítására való képtelenség, a rossz gazdálkodás. A prédikáció második felét természetesen a kíváncsú erények és tulajdonságok felsorolása tölti ki: a szeretet, a nemesség, az erkölcsi tisztaság, a gondosság, a jóságosság, az engedelmesség és a vallásosság. Az első részt megtöltő példázatokhoz a klasszikus antikvitás, az ókeresztény irodalom és a kora újkori humanista szerzők művei egyaránt szolgáltattak

²⁴⁶ A latin idézet alapján könnyű megtalálni Cyprianus Carthaginensis vonatkozó szöveghe-lyét, a *Liber ad Demetrianum* 25. szakaszát; lásd PL 4, 564. Megjegyezzük, hogy a prédikációnak ezen a helyén még Szent Ignácra is van egy hivatkozás, ahogyan később még Szent Ágostonra egy, Szent Bernátra kettő. E négy további idézet közül háromnál latin szövegtörmelékek is olvas-
hatók a prédikációban, ennek ellenére nem jártunk sikerrel a fellelésükben.

²⁴⁷ RMNy 2244.

tak példákat. A hitvány és erkölcstelen nők fölötti seregszemle az exemplumirodalom számos jól ismert női torzalakját felvonultatja, a számarterjben fürdő Poppaeától a férje házában lustálkodó Putifárnén át a két pofára zabáló Aglaiszig, a vedelő Kleóig és az italában igazgyöngyöt feloldó, tékozló Kleopátráig.²⁴⁸ Különösen megkapják a magukét a vénasszonyok, akik az Aeneas Sylvius Piccolomininek tulajdonított latin kétsoros szerint a sztüxi Plútón is túltesznek latorságban és alattomoságban, olyannyira, hogy elvetemültségük a szerzetesekéhez mérhető.²⁴⁹ Az asszonyok természetesen a varázslásban, a babonaságban, az ördögösségben is élen járnak, amint arra a zsidók egy közmondása („quo plus mulierum eo plus sagarum”) és Plinius *Naturalis historiájának* a nőknek a méregkeverés művészetében való kitűnésére emlékeztető kitétele (25, 10) egyaránt figyelmeztet. Ennek a két intarziának szoros egymásutánban való szereplése egyben a prédikáció e részének közvetlen forrását is felfedi: egyetlen olyan szöveghelyet ismerünk, ahonnan e két idézet ugyanebben a sorrendben és megszővegezésben meríthető volt, Friedrich Balduin (1575–1627) Malakiás-kommentárját,²⁵⁰ és ennek az exegetikai műnek a használata okkal feltételezhető a 17. század közepi lutheránus prédikátornál. Az asszonyi rútság és gonoszság többi példája természetesen a kor közkeletű *proverbium*- és exemplumgyűjteményeiből éppúgy származhat, mint a szövegben megnevezett végső forrásokból, vagyis az utóbbiak közvetlen használatát korántsem vehetjük készpénznek. Terentius *Phormiójában* csakugyan előfordul a pusztá öregséget már egymagában betegségként megnevező szentencia (575. sor, 4. felvonás, 1. szín), de ez a latin szólás Erasmus *adagiumgyűjteményében* éppúgy megvan (2, 6, 37), mint a prédikációban azt nyomban követő két másik latin intarzia, a sosem egyedül érkező öregségre figyelmeztető Menandroszról (uo.) és a botorkáló lépteivel lépésről lépésre haldokló Alexissről (2, 1, 2). Egészen bizonyos, hogy nem Cato szövegeiben kell keresgelnünk azt a neki tulajdonított utalást sem, hogy a római férfiak női hozzátartozóik megcsókolásával ellenőrizték, nincs-e alkohol ízű leheletük, hiszen ez az exemplum – amelyet Pázmány is felhasznált *A részegségnek veszedelmes undokságáról* szóló prédikációjában²⁵¹ – ismét a már említett Plinius *Naturalis historiájából* veszi az eredetét (14, 90), noha korántsem bizonyos, hogy annak közvetlen olvasásából termelte volna ki a prédikátor. Nincs forráshivatkozás „Panpo E.” története mellett, aki egy díszesen felöltözött asszonyt megpillantva sírni kezdett. Az Alexandriába vándorolt Pambósz remete (Pambo Eremita) történetének ősforrása az egyháztörténet-író Szókratésznek a korai remeték felett tartott szemléje (4, 23), közvetlen forrásaként azonban sokféle feldolgozás vagy egyháztörténeti, világtörténeti exemplumtár szóba jöhet. A Messalináról író „szatirikus” akár Juvenalisszal is azonos lehet (10, 333), de az is lehet, hogy a „cap. 9. 6.” hivatkozás fog majd elvezetni a tényleges közvetlen forrás felfedéséhez. A prédikáció Martia-

²⁴⁸ Ezeknek az exemplumoknak az eredetéről és egyéb hazai előfordulásairól lásd alább a 4.4.1. fejezetet.

²⁴⁹ A verses *proverbium*: WALTHER 1963–1986, 17250. szám. Megvan Václav Budovec *Antikkoránjában* is (1614): KOVÁCS E. 2017b, 143.

²⁵⁰ BALDUIN 1610, 1005.

²⁵¹ PÖM 1894–1905, VI, 294.

lis-idézetét kétségtelen bizonyossággal felleljük ugyan (epigr. 2, 36, 1–2), de annak meg a szövegállapota hibás: a prédikációban álló *pectere* helyett *flectere* az autentikus változat. A szöveg hely egyébként tartalmilag is gyanús: a martialis két sor egy olyan háromelemű idézetcsokor utolsó darabja, amelyek könnyűszerrel elrendeződhetnek egy *pro-verbum*- vagy exemplumgyűjtemény „mértékletesség” vagy „arany középút” címszava alatt. A háromelemű betét Szent Jeromos idézetével kezdődik a hivatkozás és a hanyagság egyaránt kerülendő voltáról, amelyet romlott szövege ellenére sikerült fellelnünk a Nepotianushoz írott, 52. levelében (cap. 9; *elegantia* helyett az eredetiben *ornatus* áll, az *et* kötőszó helyett *ut*).²⁵² Ezzel teljes összhangban áll Martialis intelme arról, hogy a külső megjelenésben a mértékletességre kell törekedni, egyaránt elkerülve a haj bebodorítását és kócoságát, a bőr olajos csillogását és szennyes ápolatlanságát. Ugyanezt nyomatékositáná Szent Ágostonnak a két idézet közé ékelt és általunk fel nem lelt, csak tartalmilag hivatkozott kijelentése arról, hogy szakadt ruhában is lehet dicsteljesnek lenni, míg e tartalmi kivonat folytatása, a „sit ergo modus in rebus” természetesen felszólító módba transzponált Horatius-idézet (sat. 1, 1, 106), amely ebben a formában Szent Ágostonnál nem fordul elő. Az említettekén kívül ez a prédikációs rész tartalmaz még egy elég pontos Ovidius-idézetet is (*Epistulae ex Ponto* 1, 5, 5–6) a testi erőt sorvasztó tétlenségről, amely az állóvíz megposhadásához hasonlatos állapotot idéz elő.

Kalinka prédikációjának második, az erényes és erkölcsös magatartás kívánalmait előíró részében megfogytatkoznak a profán eredetű exemplumok, helyettük itt már a bibliai példák dominálnak, de itt is színesíti az előadást egy horatiusi szentencia az aranyánál is értékesebb erényről (epist. 1, 1, 52), egy Szent Ágoston *Vallomásaira* visszavezethető példa a szomszédok közötti gyűlölködést kioltani igyekvő Szent Mónikáról (*Confessiones* 9, 21) vagy egy thuküdidészi (?) szentencia a híresztelést elkerülni tudó asszonyokról. Többször előkerül a kagyló képe (sőt Pheidiasz is, aki nemcsak megfestette a kagylón álló Vénuszt, hanem még erkölcsi intelemként szolgáló felirattal is ellátta képét), ami – a csigával együtt – a hagyományos szimbolikában az otthon, a bensőséges, zárt életbe bezárkózó életesmény kifejezője.

Érdemes emlékeztetni arra, hogy a magyarországi német nyelvű halotti beszédek kutatását szorgalmazó programtanulmány a csiga szimbólumát egy Magyarországon letelepedett württembergi lelkész aggszűzként meghalt nővére kapcsán találta meg.²⁵³ Ott részletesen bemutatást nyert egy a szűzi élet tisztaságát eszményítő német nyelvű prédikáció. Joachim Kalinka biblikus cseh nyelvű prédikációja a házasságban élő aszszonyok számára írott hasonló szöveggént állítható e mellé. A szűzi és a feleségi állapot számára előírt kívánalmak között a kagyló- ill. csigahéj motívuma által nyomatékositott megegyező előírás is felbukkant tehát, arra figyelmeztetve, hogy a házon kívül kóborlás egyaránt veszedelmes a szüzesség és a házastársi hűség hibátlan megtartása szempontjából. Paulus Tartzianus német nyelvű beszédét egyébként motivikai megfelelésbe sikerült állítani Pázmány Péter *Mint kell a keresztyén leányt nevelni* című prédikációjával is,

²⁵² PL 22, 535.

²⁵³ KECSKEMÉTI–SZEKLER 2008, 79.

amiként most felvethető hasonló tematikai megfelelés Kalinka szövege és Pázmánynak az erkölcsös háziasszonyokról írott prédikációja (*Házasságban-élő asszonyok tanúsága*) között.²⁵⁴ Nincs közöttük szövegszerű egyezés, még azonos exemplumot sem alkalmaznak, a kívánatos magatartás erkölcsi kritériumai és gyakorlati előírásai azonban nagymértvű párhuzamosságot mutatnak. Érdekes nyomatékossítani e megfigyelés kapcsán a prédikációkba foglalt nem dogmatikai természetű kívánalmak ismételt megfigyelhető interkonfesszionálisát, de releváns az a korábban tematizált kérdés is, hogy a jámbor hívő számára előírt gyakorlati életvezetés mennyiben mutat összefüggéseket a késő középkori, a cölibátusra támaszkodó monasztikus és szerzetesi hagyományokkal, illetve az azokat meghatározó előírásrendekkel.²⁵⁵ A német Sophia Wagner pártában maradása szükségképpen kívánta meg ennek az eszménynek a hangsúlyozását az azt egyáltalán nem problémamentesen kezelő lutheránus környezetben. De a háziasszonyként és családanyaként élt és kiteljesedett Barbora Marková fölötti beszéd is felvet hasonló problémát, legalábbis egy vonatkozásban.

A Szent Jeromostól már idézett, a hivatkozás és a hanyagság egyaránt kerülendő voltára figyelmeztető gondolat ugyanis abból a Nepotianushoz írott levélből származik, amely „de vita clericorum et monachorum” szól, vagyis nem a laikus hívek, hanem a papság és a szerzetesség számára fogalmaz meg etikai és gyakorlati életvezetési mintákat. Természetesen ebben az idézetben legalább a cölibátusról nincsen szó, vagyis a benne előírt jó tanács különösebb problémák nélkül adaptálható volt a tökéletesen eltérő helyzetben élő asszonyra. Sőt a prédikáció kontextusában elfoglalt helye is a díszítés, ékesítés, ékszerviselés és illetlen ruházat elkerülésére figyelmeztetett. Ha hozzátesszük mindehhez a közvetlen és közvetett forráshasználat fent már ismertetett problémáit, csak tovább nő annak a valószínűsége, hogy Szent Jeromos idézete nem a kényes kontextusú eredeti szövegből, hanem egy olyan exemplumgyűjteményből kerülhetett a prédikációba, ahol a nem hivatkozó testi ápoltság vagy a mérsékelt középút gondolatkörébe vonó tematikai csoportosítás már semlegesítette és ártalmatlanította azt, alkalmassá téve a lutheránus prédikátori gyakorlat számára is.

Hasonlóan foglalja össze az érdekes háziasszonyok érénykatalógusát Samuel Chalupka 1651. évi prédikációja Ján Guzyth gyermekszülést követően meghalt felesége, szül. Pongrácz Marianna fölött.²⁵⁶ A Jeremiás siralmainak egy helyéből (4, 4) kiinduló prédikáció beosztásának alapját a halálessettel bekövetkezett hármas veszteség képezi: az újszülött csecsemő az őt szoptató édesanyja nélkül maradt, a nagyobb gyermekek a nekik kenyeret nyújtó édesanyjuk nélkül, a férj pedig társa, testének boldogsága és házi ügyeinek gondviselője nélkül. A gyermekeknek nyújtott kenyér nemcsak a tápláló testi, természetes kenyeret jelenti, hanem a szív kenyerét és a tudomány kenyerét is, vagyis a javukra való bensőséges fohászkodást és oktatásukat, lelki nevelésüket is. Hasonló módon volt képes testi és lelki szükségletek kielégítésére a Philipp Melanchthon által meg-

²⁵⁴ PÖM 1894–1905, VI, 307–323.

²⁵⁵ KECSKEMÉTI–SZEKLER 2008, 86.

²⁵⁶ RMNy 2395.

pillantott asszony. A kora újkori exemplum nőalakja azonban csak ugyanazokat az eszményeket váltotta valóra, mint a kontextusba vele együtt bekerült klasszikus antik és ókeresztény exemplumok hősei, a fiára, Ascaniusra nagy gondot fordító Aeneas (Vergilius *Aen.* 1, 646) és az imádságot az Istenhez való felemelkedés lépcsőjének tekintő Nazianszoszi Szent Gergely. (Az utóbbi betét legvalószínűbb forrása Andreas Hondorff igen nagy népszerűségnek örvendő *Promptuarium exemplorum*.²⁵⁷) A derék asszonyok mintát adó névsora Mária cseh királyné alakjával is kiegészül, akit nemigen lehet másként azonosítani, mint Jagelló II. Lajos feleségeként, Habsburg Mária magyar és cseh királynéként (1521–1526). Kalinka prédikációjához képest Chalupka szövege sokkal visszafogottabb a rossz asszonyok példának sorolásában és a hozzájuk fűződő színes, kalandos vétkek történeteinek a kibontásában. Az utóbbiakat nagy általánosságban két, eléggé romlott állapotú juvenalisi verssor idézi meg arról, hogy a hitvesi ágyban mindig perlekedés van és nem nyugodalmas alvás (sat. 6, 268–269). A megesett asszonyok közül pedig csak a neves német jogtudós, Gregorius Haimburgensis felesége kerül elő. A történet szerint a hosszú idő után a császári udvarból hazatérő férjnek hírül adták, hogy felesége él és jól van, mire ő azt válaszolta: hogyha ő él, akkor én haltam meg. Az exemplum ősforrása Aeneas Sylvius Piccolomini Antonio Beccadelli (Panormita, 1394–1471) *De dictis ac factis Alphonsi regis*éhez készített, sok népszerű *proverbium* forrása-ként szolgáló kommentárja (3, 6). A kiváló humanista szöveg közvetlen olvasása helyett azonban elegendő volt a történet ismeretéhez egy olyan népszerű példagyűjtemény fel-lapozása is, mint Balthasar Exner wittenbergi történészprofesszor *Valerius Maximus Christianusa*, amely épp a kézenfekvő *De uxore* fejezetében (9, 23) tette közkeletűvé az exemplumot.²⁵⁸

2.4.9. Gyászbeszédek egy lutheránus és egy helvét hitvallású lelkipásztor fölött

A kubini egyház papja, Samuel Chalupka árvai senior a kollégája, Ján Zittkíus velicsnai lelkész fölött mondott temetési prédikációt 1655-ben, amelyet ma csak egyetlen példányból ismerünk, töredékes, hiányos szövegben.²⁵⁹ Keresztelő Szent János ünnepén keresetlen egyszerűségnek álcázott igazi rafinériával választotta prédikációja textusául az ünnep evangéliumi szakaszának egyetlen mondatát, amelyet Zittkíusra kézenfekvően alkalmazhatott: „Johannes est nomen eius”. A két jeles ígehirdető között a névből vett érveléssel megteremtett kapcsolat azonban csak alkalmi ötlet a prédikáció *exordium*ában, amelyről nyomban a mindkettejük által dicsőített Teremtőre fordul a figyelem. Az Istennek való hálaadás minden más szóba önthető, szájjal elmondható és írással kifejezhe-

²⁵⁷ Lásd pl. HONDORFF–LONICER 1616, 204.

²⁵⁸ Az Aeneas Sylviustól szó szerint átvett megfogalmazás Nürnberg közelébe lokalizálja a beszélgetést, ahol a jogtudós barátja „uxorem suam vivere et bene valere diceret. Si vivit uxor, inquit, ego obii.” Lásd például EXNER 1620, 425.

²⁵⁹ RMNy 2608.

tő dolognál kézenfekvőbb, örömtelibb, súlyosabb és gyümölcsözőbb voltára egy Szent Ágoston-idézet figyelmeztet az Aureliusnak írott 41. levél elejéről.²⁶⁰ Hálaadás és dicséret illeti az Urat atyai látogatásáért, kívánt megváltásáért és életet adó vigasztalásáért. Magában a prédikációban a fáradhatatlanul a gyülekezet javára dolgozó lelkipásztor, egyben harmincnégy éven át hűséges férj és hat gyermek édesapjának alakja kerül előtérbe és az a pótolhatatlan veszteség, amelyet elvétele mindenki számára jelent. A feleség prédikációban megidézett alakja Ovidius *Tristiájának* két sorával búcsúzik férjétől, a 3. könyvnek abból a 3. darabjából (17–18), amelyben Ovidius betegen panaszkodott házastársának, kedves alakját szeretetteli emlékezésbe vonta és feledhetetlennek mondta, baljós előjelektől gyötörve talán utolsó búcsúszavának nevezve versét, amelyben még saját sírfeliratát is megfogalmazta. A beszédnek ez a része tehát mély, bensőséges, bizalmas és mindvégig szeretettel teli házastársi kapcsolatra utal. A lelkipásztornak a velicsnai gyülekezettel való kapcsolata viszont nem tűnik hasonlóan problémamentesnek, minthogy ezt az a latin *proverbium* idézi meg, amely szerint az emberek csak akkor ismerik fel, milyen javaknak voltak a birtokában, miután elveszítették azokat. A „*quae in potestate habuerunt, amiserunt*” grammatikai alak a klasszikus latin irodalomból nem került elő; legközelebbi megfogalmazásbeli rokona Daniel Sennert (1572–1637) orvos-professzor gyógyászati szakkönyvéből idézhető, mégpedig a profilaktikus, vagyis a betegségek megelőzésének fontosságára figyelmeztető intelmek közül.²⁶¹

1658 májusának végén halt meg az átvizsgált korpusz egyetlen olyan búcsúztatottja, aki a helvét hitvallású egyházban működött. A hatvanhárom éves puhói lelkész, a morvaországi Hranice városában született Jan Efron ráadásul 1650 óta a Magyar Királyság területén működő helvét hitvallású papok előjárójaként tevékenykedett. Gyászbeszédet lelkésztársa, a szintén exuláns Ezechiel Jabín mondott fölötte a puhói helvét templomban június 2-án. A gyászbeszéd ugyancsak a trencsényi nyomdában jelent meg.²⁶² A prédikáció *exordiuma* azoknak az állapotoknak a felidézését tartalmazza, amikor még virágzott a morvatestvér egyház egysége, amikor még a hazájukban szolgálták az Istent, széles körű hallgatóság előtt dicsőítették, azonban minden elromlott és szétesett. A nép és a hallgatóság szétszéledt, az Úr papjai és az emberek lelki vezetői pedig egyre-másra távoznak, mint most Efron példája is mutatja. A textus Ézsaiás próféta szavait idézi fel arról, hogy az Úr a veszedelem elől ragadja el az igazakat, a hátramaradtak azonban nem veszik észükbe a figyelmeztetést (57, 2). A szöveg kapcsán három dolgot világít meg a prédikátor. Először azzal foglalkozik, kik és milyenek azok az emberek, akiket Isten kiragad a veszedelem elől. A Szentírás igazaknak nevezi az ilyen embereket. Nem az teszi azonban igazakká őket, hogy semmilyen bűnt nem követtek volna el, hiszen ilyen ember egyedül Krisztus élt a világon, mindenki más igaztalan és bűnös életű. Nem is az álszentek, a farizeusok az igazak, akik kérkednek igazságukkal. Azok sem, akik a szentül véghezvitt cselekedetekre támaszkodnak, a saját érdemükben

²⁶⁰ PL 33, 158.

²⁶¹ *Institutionum medicinae libri V*, Wittenberg, 1628 (VD17 3:625160T), 4, 1, 1.

²⁶² RMNy 2805.

és a szentek beszédeiben hisznek. Őket az Antikrisztus vezeti. A valódi igazak azok, akik szilárdan Isten kegyelmére támaszkodnak Krisztus által, benne remélik bűneik bocsánatát és tőle várják az üdvözülést. A második egységben arra keresi a választ Jabín, hogy milyen célhoz és véghez érkeznek a világról elragadottak. Az epikureusokat sohasem foglalkoztatta ez a kérdés, csak jelenlegi örömeikre alapozzák boldogságukat, mint Szardanapalusz. Az Arisztotelész *Nikomakhoszi etikájának* elején is elrettentő példaként említett asszír király neve Jabín prédikációjának egyetlen nem bibliai eredetű építőelem. A keresztény embereket annál inkább kell foglalkoztatnia halál utáni sorsuknak, amely csakis kétféle lehetséges kimenetelt ismer: vagy a pokolba, vagy a mennybe kerülnek. Az igazak és ájtatosak az Úr kiválasztottjai, akiket mint beérett gabonát kíván égi csűrében összegyűjteni, vagy a jó gazda példája szerint őket menekíti ki először, ha a ház lángra lobban. Számos bibliai példa utal arra, hogy az ilyen emberek elvételét a bús harag kiáradása szokta követni. A harmadik kérdéskör a világ ítéletét tárgyalja, vagyis azt, milyen megfontolások vezetnek a megromlott embereket, amikor az igazak halálával szembesülnek. Nem ismerik fel és siratják meg veszteségüket, nem jobbítják meg életüket, sőt örvendeznek, például azért, mert beülhetnek az eltávozottak székébe, elkezdhetik bemocskolni az immár védekezésre képtelen emberek emlékét, szabadon követhetnek el bűnöket, tetszeleghetnek saját hosszantartó életük vélt szerencséjében. A prédikációt tanítás zárja, amely szerint hálásnak kell lennünk az Úrnak a nekünk adott jó vezetőikért, elvételükkor fel kell ismernünk veszteségünket, és kérnünk az Urat, hogy másokat állítson a helyükbe. A nyomtatványt a halott részletes életrajza zárja.

2.4.10. A Melcl család gyásznyomtatványai

1658. november 29-én, mindössze öt nappal második házasságából származó gyermekének születése után meghalt Trencsénben a harminchárom éves morvaországi emigráns, Jirí Melcl. Két prédikációt mondtak a temetésén, amelyek közös füzetben jelentek meg. Samuel Chalupka a temetés napjának, december 1-jének perikópájából indult ki gyászbeszéde *exordiumának* megszerkesztésekor.²⁶³ Ez a nap 1658-ban advent első vasárnapjára esett, ennek az ünnepnek az evangéliumi szövegében pedig arról van szó, hogy a Jeruzsálembe bevonuló Krisztus arra kéri tanítványait, hogy egy szamarat oldjanak el és hozzanak oda neki. Krisztus e szavait (Mt 21, 2) a számárról – némi vakmerőséggel – a halottra adaptálja a prédikátor, az ő lelkének Krisztushoz való távozását bontva ki belőlük. A metafora minden képi eleme tételes magyarázatra talál. Melcl urat három erős kötelék kötözte meg: a bűn, amellyel megszületett, tisztes házasságának elszakíthatatlan köteléke és betegségeinek és fájdalmainak kötele. Mindhárom kötelék alól feloldozták (a bűn köteléke alól természetesen Krisztus érdeméből), és immár az Úrhoz vezették. Maga a textus az egyik legdirektebb az általunk átnézett prédikációanyagban, amely a hazájukból elüldözöttek sorsára és hazájuk politikai állapotára utal.

²⁶³ RMNy 2802 (1).

Jeremiás siralmaiból került ki ez a textus (5, 2): „a mi örökségünk idegenekre szállt, házaink a jövevényekéi”. Az ezt követő, *accessus*nak nevezett, a magyarázatot bevezető szövegrész sem és maga a magyarázat sem a morvaországi állapotok bemutatása és a menekültek létállapotának kifejtése irányába indul. Ehelyett a családfőtől megfosztatott özvegy és az árvák nyomorúsága, szorongattatása és szomorúsága nyer magyarázatot. Bánatuk oka a szerettüktől való eloldozás, a nyomorral és szorongattatással való körülvétel, a gondviselőtől való megfosztottság. A szerető és hűséges társtól való elszakadásra két olyan latin vers is utal, amelyek – külön-külön – már előkerültek egy-egy korábbi prédikációban. Stephanides Conrad Celtisnek tulajdonította a Chalupka által is idézett kétsorost,²⁶⁴ a másik elégikus idézet szavai pedig hiteles Ovidius-szövegnek bizonyultak.²⁶⁵ Az ott felpanaszoltakhoz hasonló bánata van Katarína Spolskának is, aki mindössze tíz hónapig élhetett férjével, és most újszülöttjével fekszik gyermekágyban. Példája jól mutatja a mindennapi szólás megdönthetetlen igazságát, azt, hogy a halál senkin sem könyörül. Az itt idézett „nemini parco” alakról már sikerült kimutatni, hogy a kora újkori emblémáskönyvek ismert lemmája, a Magyarországon gyakrabban használt kötetek közül előfordul például Filippo Picinelli (1604–1679 k.) gyűjteményében (lib. 3, cap. 36), a magyar nyelvű halotti beszédek közül például egy 1697. évi darabban.²⁶⁶ A nyomorúságos özvegyi állapot ráadásul teli van gyötrellemmel és kellemetlenséggel. Ha az özvegy hajlott korú, akkor körülveszik őt a napi élet nehézségei; ha középkorú, akkor kibeszélésnek van kitéve, mindenki ócsárolja és megszégyeníti; ha szép, akkor gyakran kerül veszélybe; ha szegény, akkor lekicsinylik és nevetség tárgyává lesz. Ha gazdag, akkor sokan kerülnek, akik nem őt, hanem a birtokait szeretnék magukénak. Ha gyermekkel maradt hátra, akkor tömérdek gond szakadt a nyakába; ha nincs gyermeke, akkor minden örömtől és a megvigasztalódás lehetőségétől megfosztatott. Az egész gyülekezetre tartozó tanulság, hogy az özvegyeket és árvákat ne akarják bántani, kárt okozni nekik vagy rágalmazni őket, hiszen enélkül is épp elég szenvedésük van. Inkább szeressék őket, imádkozzanak értük, támogassák és segítsék őket. A férjükkal házasságban élő asszonyok számára az a legfőbb tanulság, hogy ismerjék fel, milyen drága kincsük van, milyen gondoskodás alatt élnek, ezért hát ne rövidítsék meg férjük életét, ne perlekedjenek velük, ne átkozzák őket és ne kívánjanak rosszat nekik. Jiří Melcl igazi szerető társa és támasza volt feleségének, óvta egészségét és tisztességét, tisztos megélhetést teremtett, a háza népével szorgalmasan törődött, még anyósa is őrá támaszkodhatott. Sem nekik, sem a halott atyjának vagy fivérének nem szabad azonban mértéken felül szomorkodnia. Ha igazán és hűségesen szerették, akkor kívánhatják és kérhetik boldogságát és üdvözülését, illetve immár hálát adhatnak azért. Az özvegyeket és árvákat pedig az Úr veszi majd pártfogásába. A prédikáció végén viszonylag terjedelmes *personalia* mondja el Jiří Melcl életrajzát, végül a temetésen megjelentek és a kényszerűen távol maradtak javára kér áldást a záró *gratiarum actio*.

²⁶⁴ RMNy 1803.

²⁶⁵ RMNy 2608.

²⁶⁶ KECSKEMÉTI 1988, 323.

A második halotti prédikáció szerzője Daniel Malatides. A szerény igényű, egyszerű gondolatmenet csaknem kizárólag bibliai forrásokból építkezik.²⁶⁷ Egyedül az *exordiumban* idézi fel a szerző a legendás állatvilág nevezetes madarát, a pelikánt,²⁶⁸ amely képes a sárkány marása által elpusztított kicsinyeit saját vérével feléleszteni. Ez az exemplum Jézus Krisztusra vonatkozik, aki az ördög cselvetése által háromféle halállal is megmérgezett emberiséget mindhárom halálából újraélesztette. A lélek halálát a lélek életévé változtatta, kiszabadított az örök halálból, vagyis a pokol hatalmából, és még testi halálunkat is testi feltámadásra fogja változtatni. A prédikáció textusa a Jelenések könyvének azt a jelenetét idézi fel, amikor az ajtó előtt álló zörgetni kezd, és ha valaki meghallja szavát és megnyitja az ajtót, akkor bemegy hozzá és vele vacsorázik (3, 20). Ha a vágyott mennyei hazába kívánunk eljutni, szüntelenül szemünk előtt kell tartanunk a számunkra jelet adó Krisztus jóakarátát, aki nem ezért áll az ajtó előtt, mint a Biblia számos hasonló jelenetének szereplői, akik ártó szándékkal kívánnak behatolni, hanem kopogtatásával, vagyis a sziklát szétmorzsolni képes kalapács erejével bíró szavával lelkiismeretünket ébreszti fel, hogy bűneink megismerésére vezessen. Így kopogtatott Jiří Melcl ajtaján is a kereszt kalapácsával, akit súlyos betegségek értek, de az Úr ilyen kopogtatásait hálásan fogadta és Krisztus szeretetének jeleként ismerte fel. A személyes adaptációt még egyszer általános érvényű tudnivalók követik arról, hogy mit vár tőlünk a kopogtató Jézus. Egyfelől készséges engedelmességet kíván, hogy megingathatatlanul higgyünk benne, ájtatosan éljünk és tusakodjunk az ördöggel, a világgal és a testünkkel. Az ajtó megnyitása nyilvánvalóan még nagyobb készséggel kell történjék, ha a kopogtató személy méltóságát is meggondoljuk. Az ajtónyitás egyedüli módja forró bűnbánatunk. Az Úristen nem áldozatként leölt barmot kíván tőlünk, hanem tiszta szívet. Malatides szövegének ez az egyetlen olyan szentenciája, amelyet ókeresztény egyházatyának tulajdonít, nevezetesen Szent Ágostonnak. Valószínűleg nem ő a szerző, merthogy Aquileiai Rufinus Ózeás-kommentárjának 3. könyvében, a 14. fejezet 3. verséhez fűzött megjegyzésben találtunk hasonlót: „grata ei sit oblata ex puro corde laudatio super vitulum novellum”.²⁶⁹ A kopogtatásnak és az azt követő bőséges megvendégelésnek még néhány bibliai példája sorra kerül a szövegben, és ismételten értesülhetünk róla, hogy Jiří Melcl példás alázattal nyitotta meg Krisztus előtt szívének ajtaját.

Alig néhány héttel Jiří Melcl halála után, az 1658. év karácsonyának szentestéjén azonos nevű unokaöccse – fivérének, Dávidnak a fia – is megbetegedett és 1659. január 9-én meghalt. Az ő gyászbeszéde is megjelent nyomtatásban.²⁷⁰ A nyomtatvány annak a prédikációnak a szövegét tartalmazza, amelyet Samuel Chalupka trencsényi lelkész és egyben rokon (Jiří és Dávid Melcl testvérhúgának férje) tartott a kisfiú fölött január 12-én. A temetés időpontjában az édesapa és a nagyapa, Jan Melcl a már az idősebb Jiří

²⁶⁷ RMNy 2802 (2).

²⁶⁸ A pelikán tárgytörténetének áttekintése: R. VÁRKONYI 1992a, 237–244; KECSKEMÉTI 1988, 418–419; DÖMÖTÖR 1992, 448. szám.

²⁶⁹ PL 21, 1032.

²⁷⁰ RMNy 2880.

Melcl gyászbeszédében említett távolléte még mindig tartott, és e két távollévő rokon számára dolgozta ki és jegyezte le írásban a beszéd szövegét Chalupka március 1-jén. Ez a legkorábbi olyan prédikáció korpuszunkban, amely külön ajánlással rendelkezik. Az *exordium* az Úristen különleges kegyelmének mondja a gyermekáldást. Állítását többek között Cicero csak cseh nyelven idézett gondolatával támasztja alá, amelyet – minthogy pontos fordítás – végül sikerült fellelnünk egy cicerói szónoklat, a *Post reditum ad populum* nyitányában (2).²⁷¹ Annál nagyobb szomorúságot okoz idő előtti, váratlan elvételük. Ám az ilyen gyerekek nem vesznek el, hanem az Úr dicsőségébe, az örök örömbé jutnak. A prédikáció textusa a napkeleti bölcssekről szól, akik miután megpillantották a csillagot, örvendezve tértek vissza hazájukba, mégpedig más úton, vagyis Heródes kikerülésével (Mt 2, 10–12). A szövegmagyarázathoz való előkészület (*accessus*) nem ezt a jelenetet elemzi, hanem azt, amikor eltűnt fiukat a templomban találják meg Jézus Krisztus szülei. Szűz Mária itt elhangzó szavai szomorú szemrehányást és fájdalmas kérdést tartalmaznak, míg Krisztus kegyes válasza nemcsak magyarázatot ad eltűnésére, hanem vigasztalást is nyújt szüleinek. A már a textusra is kiterjeszkedő és azt helyenként szóról szóra, szintagmáról szintagmára magyarázó szövegértelmezés szerint háromfajta szerencse éri azokat a keresztény gyermekeket, akik fiatalon hagyják el a világot. Egyrészt kiragadtatnak az üldöztetésből, az ájtatosságtól és a tisztességtől való elszakadásból és az örök kárhozatból. Az üldöztetésről szóló beszámoló a jelenkori helyzet egész létállapotának összegzésével veszi kezdetét, amely szerint rossz korban élünk, amelyet még rosszabbak követnek majd, az idő már sosem fordul jobbra („Tempora quae modo sunt, mala sunt, peiora sequentur, nec melius nostro tempore tempus erit”). E latin szentencia eredetéről nem tudunk számot adni, sajátos módon azonban egyetlen teljes egyezést mutató korábbi előfordulását ugyancsak Trencsén városához köthetjük. Itt keltezte ugyanis harminchét évvel korábban, 1622-ben végintézkedését a koronaőr Révay Péter, amelyben ugyanezt a szentenciát idézi.²⁷² A nyomorúságokat többek között azzal konkretizálja Chalupka, hogy nemzet nemzet ellen, király király ellen támad. Kiragadtatni ebből a megzavarodott világból ugyanúgy nagy nyereség, mint mentesülni attól a veszélytől, hogy felnőtté növekedve a paráznák, a bálványimádók, a házasságtörők, a férfiszexplóisták, a lopók, a telhetetlenek, a részegesek, a szidalmazók és a ragadozók számát gyarapítsa az ember és velük együtt kárhozzon el. A gyermekek haláláról úgy kell gondolkodnunk, mint a Makkabeus asszony, aki amikor egy nap alatt hét fiát veszítette el, veszteségét az Istennek való felajánlásnak és nála elraktározott kincsnek nevezte („thesaurum meum Deo tradidi. Non extincti, sed Deo oblati estis”). Chalupka szerint ez a megfogalmazás Nazianszoszi Szent Gergelytől származik, és valóban, a Makkabeusok dicséretének szentelt 15. oráció 9. szakaszában megtalálható a szöveg, noha az általunk elérhető latin fordítás eltér a Chalupka által

²⁷¹ „Quid dulcius hominum generi ab natura datum est quam sui cuique liberi?”

²⁷² FABÓ 1861–1873, III, 94.

idézett, tömörített változattól.²⁷³ A gyermekek korai halálának másik haszna, hogy viszszaérnek nyomorúságos és gyötrelmes vándorlásukból, amelynek során annyi megpróbáltatást kell elviselnünk, mint a vándornak az úton, hideg szelet, forróságot, éhséget, szomjúságot, szegénységet, betegséget és kellemetlen vendégfogadót. Az emberi élet kínos munkával teli, veszedelmes, míg az innét elvezető út Krisztus megismerésén át halad, nyílegyenes és az örök üdvözülés hazájába visz. Hofmeister is azt mondta, hogy nagyobb szeretettel és bizalommal beszél Jézusához, mint valamilyen szenthez („tutius et jucundius loquor ad meum Jesum, quam ad aliquem Sanctorum Spirituum Dei”). Ennél az egyébként tökéletesen pontos latin idézetnél csupán azért vonja össze szemöldökét az ember, hogy mégis ki lehet az a Hofmeister, akinek azt Chalupka tulajdonítja. Az idézet ugyanis Szent Ágostontól való, vagy legalábbis a többnyire neki tulajdonított szerzőségű *De visitatione infirmorum* 2. könyvének 2. fejezetében olvasható.²⁷⁴ Pontos forráshivatkozással megtalálható persze az elzászi születésű ágostonos szerzetes, Johann Hoffmeister (1509–1547) *Loci communes rerum theologicarum* című összeállításában is, mégpedig abban a 20. fejezetben, amely *De divorum cultu, imaginibus, invocatione, et suffragiis etc.* szól. A munka posztumusz kiadásokban vált népszerűvé Európában, 1547-től kezdve főként Ingolstadtban, de Regensburgban és Velencében is megjelentették, van még 1582. évi kiadása is.²⁷⁵ A forrásattribúció elvétele leleplezi egy kissé nemcsak Chalupkát, hanem lelkipásztor kollégáival közös munkamódszerüket is. A prédikációikba az ókeresztény egyházatyák szövegeiből beszótt, jobb-rosszabb szövegállapotú idézetek jelentékeny hányadáról feltételezhető ugyanis, hogy korántsem az eredeti szöveghelyekről, hanem a Hoffmeisteréhez hasonlatos dogmatikai szentenciagyűjteményekből származnak. Külön leleplező, hogy e munkamódszer a jelek szerint katolikus összeállítások felhasználását is lehetségessé és problémamentessé tette a katolikusokkal egyébként hevesen polemizáló lutheránus lelkipásztorok számára. Feltétlenül figyelemreméltó még az is, hogy Hoffmeister esetében a 17. század közepén már igen réginek számító összeállításról, még a Trident előtti katolicizmus rendszerezéséről van szó, amely tehát – miért, miért nem – igen hosszú ideig használatban maradt egy olyan magyarországi protestáns körben, ahol arra a legkevésbé sem számítanánk.

A szöveg filológiai jellegzetességeit megmutató csemegét még a prédikáció harmadik része is tartogat. E rész azt tárgyalja, hová is térnek vissza a földről elragadottak. Természetesen Isten színéről színre való látása lesz az osztályrészük, amelyet később testük helyreállítása és megdicsőülése is követ majd. Így hát alaptalan a jelenlévő és távollévő rokonok mélységes bánata az eltávozott csillagocska, a kisleány halála fölött. Ők inkább meg kell hogy tartsák magukat a jövő számára, fel kell szárítsák könnyeiket, az örömhöz kell szabniuk vonásaikat. Ezt az intelmet kétsoros latin versidézet tartalmazza:

²⁷³ „Omnia Deo tradidi, thesaurum meum, spes senectutis meae altrices. [...] Mihi vero, charissimi filii, haudquaquam mortui et extincti, sed Deo oblatis estis...” PG 35, 927.

²⁷⁴ PL 40, 1153.

²⁷⁵ Chalupka idézete például az 1554. évi velencei kiadás 160r lapján.

„Durate et vosmet rebus servate secundis / Solvite jam luctum, et ad gaudia ponite vultum.” Az első verssor Vergilius *Aeneis*ének elejéről való, Aeneas biztatja vele a Latiumba induló trójaiakat (1, 207). A második sor bizonyosan nem klasszikus szöveg, teljesen ismeretlen eredetű, származásáról ez idő szerint semmit sem tudunk mondani. A két egészen különböző eredetű, grammatikai szervezettségű és esztétikai minőségű verssor Chalupka és közönsége számára problémátlanul összeforrott egész.

Ahhoz képest, hogy a prédikáció mindössze kétéves kisleány búcsúztat, *Personalia* címmel önálló biográfiai zárórésze van. Itt persze nincs sok előadni való szüleinek megnevezésén, halálának körülményein kívül, a legnagyobb nyomatékot pedig a köszönetmondás kapja mindazoknak, akik megtisztelték jelenlétükkel a temetési szertartást.

2.4.11. A két utolsó gyászbeszéd

1684 februárjában Eperjesen tartották meg az evangélikus kollégium igazgatója, Eliáš Ladiver feleségének, Helena Sinapiusovának temetési szertartását. Ján Andricius itt elmondott prédikációja a lőcsei nyomdában jelent meg ugyanazon évben.²⁷⁶ A szöveg rövid bevezetőjét *introitus*nak nevezi a szerző, és mindössze a keresztény emberek tisztelt eltemetésének három okát nevezi meg itt: az emberi test méltóságát, a hátramaradottak tanítását és vigasztalását és a hit jelének és a test feltámadásába vetett reménynek a kifejezését. A protestáns gyászszertartás alapvető dogmatikai pozícióját Szent Ágostontól idézi a prédikátor, hogy tudniillik az inkább az itt maradók vigasztalására szolgál, semmint az elhunytak segédelmére.²⁷⁷ A prédikáció textusául a Rómaiakhoz írott apostoli levél szövegeinkben számtalanszor idézett részlete szolgál arról, hogy senki sem él önmagának és senki sem hal önmagának, mert ha élünk, az Úrnak élünk, ha meghalunk, az Úrnak halunk meg (14, 7–9). Az igemagyarázatot Helena Sinapiusová életrajzának felidézése előzi meg, amely valamivel rövidebb annál, mint ahogyan a prédikációt záró *Personalia* című részben ismétlődik majd meg, és megszerkesztésének központi eleme mindkét változatban az az ígért földjére való vándorlás, a sátrak ismételt felállítása újabb és újabb helyeken, aminek a megfelelője az elhunyt asszony életében a négy ízbeni férjhezmenetele és újabb városokban való letelepedése. Maga az exegézis arról ad magyarázatot, hogy kiknek az életéről és haláláról, továbbá miféle életről beszél a felidézett helyen az apostol. A személyeket illetően tudnunk kell, hogy vannak olyanok, akiket kereszténynek mondanak, valójában azonban nem azok (hanem mondjuk epikureus életelveket követnek), és vannak olyanok is, akiket nem alaptalanul neveznek meg keresztényként, mert csakugyan azok. Az élet ugyancsak kettős természetű, a természet szerint való és a szellemi élet korántsem esik egybe, még időtartamuk is világosan elha-

²⁷⁶ RMK II, 1544.

²⁷⁷ A latin idézet elég pontos, és Szent Ágoston életművében két helyütt is megtalálható: a *De cura pro mortuis gerenda liber unus* 2. fejezetében (PL 40, 594) és a *De civitate Dei* 1. könyvének 12. fejezetében (PL 41, 26).

tárolható. Azt, hogy senki sem él önmagáért, a teremtés, a megváltás és a megdicsőülés egyaránt bizonyítja. Helena Sinapiusová élete többféle módon is megmutatta nekünk, hogy nem önmagáért, hanem az Úrért élt és Krisztusért halt meg. Az elhunyt asszony emlékének felidézésében Andricius szövege igen személyes hangot üt meg, többször személyes emlékeit és benyomásait idézi, persze kifejezésre juttatva ezáltal saját lelki vezetői szerepét és befolyását is istenes erkölcsének tökéletesre formálásában.²⁷⁸ Az ájtatos életet bizonyító felsorolásban nemcsak az áll, hogy Sinapiusová asszony szorgalmasan hallgatta Isten igéjét (amit sosem késett le), hanem a tanultakat családjá körében megismételte, sőt volt egy jegyzőfüzete, amelybe hosszú ideje minden prédikáció összegzését lejegyezte. A keresztek hordozásában való türelmét az asszony saját ismétlődő szólásformájának megidézése teszi érzékletessé. Házastársi szeretetének erőnyeit sorolva felemlítődik még testi szépsége is, igaz, azzal a retorikai eljárással, hogy ez olyan körülmény, amiről hallgatni kíván a prédikátor. A teológiai tudnivalókból és a halott által felmutatott személyes erényekből egyszerre következik háromféle tanulság a hallgatóság hasznára: vigasztalás, biztatás és intelem. A vigasztalás (*consolatio*) közben Luther már Ján Hodik által is felidézett szavait idézi a szöveg,²⁷⁹ eszerint a „Domini sumus” kifejezés *nominativus* szerint vett értelme fejezné ki azt a megnyugtató intenciót, hogy miféle sorsra is készülhetünk az örök élet örököseként. A biztatás (*adhortatio*) egyik példája az Antiokhiai Szent Ignác vértanú történetéből a szent állandó ikonográfiai jellemzőjévé is vált azon körülmény, hogy szívébe felmetszve viselte Jézus Krisztus nevét.²⁸⁰ Az intelem (*institutio*) Szent Ambrus szavaival fogalmazódik meg, amelyek szerint nem élhetünk szégyenletes módon, és nem is kell félnünk meghalni, mert igaz Urunk van.²⁸¹ Az istenes Helena oly kevésbé félt a haláltól, hogy halála napján (amikor persze ismét gyóntatója vigasztalgatta), 11 óra körül, amikor az ebédre terítettek, azt mondta, Urával, Jézus Krisztussal kíván vacsorázni vagy akár már ebédelni is. Ezt a vágyát meghallgatta az Úr, mert még abban az órában felmentette fájdalmai alól.

1704-ben adták ki Zsolnán az 1711 előtti utolsó biblikus cseh nyelvű halotti prédikációt, amit a nyomdatulajdonos ifj. Ján Dadan fölött mondott el Daniel Krman.²⁸² Dadan nyomdászti működése – amint a nyomdatörténeti adatokat összegző 1.10. fejezetben összefoglaltuk – már a jezsuiták térnyerésének időszakára tehető. A tiszteletére kinyomtatott halotti beszédet a prédikátor Dadan húgának, Anna Dadanovának és férjének, Ján

²⁷⁸ Ebben a tekintetben a szöveg egy csaknem egykorú, magyar nyelvű, katolikus halotti prédikációra emlékeztet. Kiss Imre jezsuita atya Báthory Zsófia fölött elmondott halotti beszéde (Nagyszombat, 1680) állította hasonlóképpen előtérbe a szónok szerepét a főúri asszony kegyességének irányításában és tökéletesre formálásában; vö. KECSKEMÉTI 1988, 428.

²⁷⁹ Vö. RMNy 1798.

²⁸⁰ *Legenda aurea*, 36. feje.

²⁸¹ Szent Ambrus mondását milánói presbitere, Paulinus rögzítette a szentről írott életrajzában; igaz, ott a latin szöveg az Andriciusétól egészen eltérő szórendben áll (PL 14, 43). Paulinus nyomán azonban számos későbbi szerző hivatkozott Szent Ambrus mondására a szövegünkben idézettel megegyező formában; lásd pl. PL 90, 40, 50, 64.

²⁸² RMK II, 2224.

Chrastinának ajánlotta. A beszéd bevezetésében már előkerül a prédikáció alap gondolata: az Isten emlékezetébe mint valamilyen könyvbe be vannak írva azok nevei, akik tusakodtak lelki ellenfeleikkel. Krman e bevezető mondata a gyászoló evangélikus közösség számára nyilvánvaló utalás lehetett az erőszakos jezsuita térítésre, amelyet élete végén Dadannak – s később egyébként majd Krmannak is – el kellett szenvednie. Sőt a textus („Aki győz, az fehér ruhákba öltözik, és nem törölöm ki annak nevét az élet könyvéből, és vallást teszek annak nevére az én Atyám előtt és az ő angyalai előtt”, Jel 3, 5) kiválasztása is célzás az evangélikus vallás nehéz helyzetére, és intés az olykor a meghátrálást választó közösség számára, hogy tartsanak ki az egyedüli üdvözítő hit mellett.

Krman prédikációja a búcsúztatott nyomdász kapcsán részint tárgyául választja a könyvírás és könyvterjesztés mesterségét, részint pedig kidolgozásában és apparátusában szemlélteti azokat a lehetőségeket, amelyek egy kiterjedt könyvtárban biztosan eligazodó írástudó számára nyitva állnak mint a korabeli könyvműveltség legtagabb keretei.

Prédikációjának *prooemium*ában Cicero Hortensiusról mondott sorait („lumen et ornamentum reipublicae”),²⁸³ majd Plinius szavait („vir optimus, et inter praecipue saeculi ornamenta numerandus”) ²⁸⁴ vonatkoztatja a nyomdászra, majd a tipográfia túlbecsülhetetlen értékű mesterségét dicséri. A kor értelmisége számára referencia értékű nevezetes nyomdászok nevét sorolja, akik városuk nagy tisztelettel rendelkező díszeként neveződnek meg. Aldus Manutius Velencének, a Frobenius-műhely Bázelnak, a Plantin-tipográfia Antwerpennek szerzett maradandó hírnevet és dicsőséget. Amszterdammal kapcsolatban pedig nemcsak a Meursius- és Blaeu-, hanem a Hackius-nyomda is említésre kerül. Az utóbbit persze nehéz megmagyarázni, hiszen míg Jacob Meursius 1651 óta valóban jelentetett meg amszterdami nyomdahelyű könyveket, a leideni nyomdászokról, Franciscus és Jacobus Hackiusról nincs ilyen adatunk. Ám ez a felsorolás nyilvánvalóan nem is tárgyi pontosságára tekintve bír fontossággal, hanem annál a klimakterikus felépítésénél fogva, amelynek révén a nevezetes nyomdahelyek közé a Dadan-féle nyomda által felékesített Zsolna is bekerülhet. A tudós humanistaként való színrevitel a Bessarion bíboros és Pomponio Leto körébe tartozó 15. századi humanista püspök, Giovanni Antonio Campani (1429–1477) idézetével folytatódik, amely elmaradhatatlanul ismétlődő toposza a könyvnyomtatás értékével foglalkozó kora újkori irodalomnak („Imprimit illa die, quantum non scribitur anno”). Maga a prédikáció is úgy épül fel, hogy a könyvek előállításával és használatával kapcsolatos exemplumok kivételes bőséggel árasztják el a lapokat. Egy Aventinus-hivatkozás nevezi meg az alexandriai könyvtár tekerceinek tételszámát, Thomas Lansius tübingeni professzor nevezetes konzultációgyűjteményéből (*Consultatio de principatu inter provincias Europae*)²⁸⁵ idéződik fel a jegyzőkönyvet vezető XII. Lajos francia király.²⁸⁶ Értésülünk az e kontex-

²⁸³ *Pro Milone* 37.

²⁸⁴ Ep. 8, 12, 1.

²⁸⁵ KECSKEMÉTI 2011a, 61.

²⁸⁶ Krman lapszámhivatkozásából kitűnik, hogy nem az 1613. évi első kiadást használta. Elképzelhető, hogy az 1626. évi, tübingeni harmadik kiadás feküdt előtte. A *Pro Gallia* elmondott

tusból elmaradhatatlan V. (Bölcs) Alfonz aragóniai király könyvszeretetről,²⁸⁷ és természetesen az is elkerülhetetlen, hogy Polydorus Vergilius (1470 k.–1555) a mesterségek eredetéről szóló összefoglalója (*De inventoribus rerum*) nyomán szóba kerüljenek a könyvnyomtatás feltalálójának személye körüli viták. Az idősebb Plinius *Naturalis historiájának prooemiumából* (17, 1) még a minden tekintetben ismeretlen Domitius Piso mondása is előkerül, hiszen a könyvek értékét felbecsülhetetlen kincstárként teszi megnevezhetővé.

Magát Dadant olyan személyként jellemzi a prédikátor, aki noha sosem hagyta el a hazáját, a szláv nyelv mellett a latin, a német, a magyar, a görög és a héber nyelvet egyaránt jól ismerte („jazyka netoliko Otcowskeho Slowanskeho...”). Ez nem volt ritka, mivel az észak-magyarországi közösséget a multietnicitás jellemezte, és identitásukat a nyelvnél sokkal inkább meghatározta „földrajzi, városi összetartozás és földrajzi egységhez tartozás.”²⁸⁸ A több kultúra és tradíció regionális együttélése újfajta igényeket támasztott, amelyeknek könyvnyomtatási szükségleteit a nyomda megpróbálta kielégíteni. A könyvnyomtató jól felfogott érdeke is a nyelvi, műfaji, esetleg felekezeti sokféleséget kívánta meg. Feltételezhetően a gyászoló közösségben is voltak cseh-, szlovák-, német- és magyarajkú polgárok, akiknek a biblikus cseh nyelven elmondott prédikáció megértése nem jelentett gondot a hosszú együttélésnek köszönhetően.

Természetesen lebíráhatatlan nehézséget okozott volna a könyvnyomtatásról és a könyvnyomtatókról tartani meg az egész prédikációt, így ezek a tárgyi vonatkozások csupán bűvópatakként kerülnek időről időre felszínre. A lutheránus lelkész találékony-sága azonban invenciózus megoldást talált erre a nem könnyű problémára is: a prédikáció egésze azoknak a bibliai szöveghelyeknek az összegyűjtése, rendszerezése és értelmezése, amelyek a könyvet, az írást, az írnokot említik. A téma kapcsán tárgyalásra kerül a Biblia könyveinek rendje éppúgy, mint a legkülönbözőbb vonatkozásokban említett élet könyve. Kifejtésre kerülnek különböző patrisztikai tekintélyek nézetei arról, hogy ez a kifejezés a Szent Biblia parafrazeáló megnevezése-e, vagy egy olyan másik írat, amely ténylegesen az üdvözlésre kiválasztottak nevének felsorolását tartalmazná.

A halotti prédikáció proposíciója az élet könyvéről elmélkedik három részben: milyen volt és miről tett hitvallást, milyen írnok írta és milyen leírt hasznokat ígért. A prédikátor arra ad először választ, hogy mi is az élet könyve. Példákat hoz annak bemutatására, hogy a korábbi írásmagyarázók mit értettek ezen a bibliai színtagmán. Voltak, akik az Ó- és Újszövetségnek fogták fel, mások Jézus Krisztus megnevezésének tekintették, de legtöbbször Isten regiszterét értik rajta, amelybe be vannak írva azon emberek nevei öröktől fogva, akik az örök életre választottak ki. Az Isten persze nem feledékeny és nincs szüksége jegyzőkönyvre, hogy számon tartsa az igazak neveit; az égi írnok példázatára az embereknek van szükségük, hogy megértsék az üdvözlés tételét. Ebből a

szónoklatból felidézett exemplum az érdemes cselekedeteket feljegyző királyról e kiadásban olvasható a 245–246. lapon.

²⁸⁷ Vö. KECSKEMÉTI 2004b, 108–109.

²⁸⁸ BITSKEY 2007a, 19; lásd még BITSKEY 2013j; BITSKEY 2013b.

könyvből senkit nem töröl ki az Isten; ha valakit kitörölne, az egyet jelentene azzal, hogy bele sem volt írva. Krman ezt követően felsorolja azt is, hogy az idők folyamán milyen módon próbálták a Bibliát és annak részeit megsemmisíteni. Először ószövetségi példákat hoz, például Joákim királyét, aki szétvágta és elégette a könyvet, vagy Antiochus példáját, aki megparancsolta, hogy szaggassák szét és gyűjtsák fel. Már a legújabb idők egyháztörténetéhez tartoznak az 1624. és 1645. évhez kapcsolt példái: amikor evangélikus könyveket akartak elégetni, ez Isten közbeavatkozásának köszönhetően nem sikerült. A felsorolás utolsó példája – amelyre még visszatérünk – egy olyan eset, amikor az égetésre összekészített evangélikus könyvek a magasba repültek, majd az üldöző ölébe estek.

A második nagyobb egységben az írnok laudációja hangzik el. A legnagyobb írnok maga az Isten, aki az embereket el akarja juttatni az üdvözlésre. A Biblia olyan, mint egy *album amicorum*, Isten hozzátartozóinak regisztere, *extractuma*, *pariája* vagy *copiája*. A Bibliába láthatóan fel vannak jegyezve azok nevei, akik üdvözlnek, azonban Isten akarata szerint üdvözlnek azok is, akik hisznek benne. A prédikátor dicséretre méltónak tartja mindazokat, akik írásukkal elősegítették a világ előrehaladását. Először bibliai írnokokat sorol fel: Mózes, majd Bárukot, Jeremiás írnokát. Említi az egyiptomiakat a hieroglifikus írásukkal, majd Johannes Faustust és Johannes Guttembergiust, akik sokat tettek azért, hogy mindenki számára elérhető legyen a könyv és mindenki hozzájuthasson, még a legszegényebb diák is. Úgy véli a prédikátor, hogy a könyvnyomtatás és a nyomda a kereszténység megalapozója és terjedésének elősegítője, ezért dicséretre méltóak a nyomdászok és mindazok, akik értékelni és dicsérni tudják a nyomdászok keze munkáját. Ezt követően felsorolja az égi írnok méltóságának ismertetőjegyeit: hogy titkos szobájába az élet könyvének írásakor az angyalokat sem engedte be, hogy az örök égi élet könyvébe írt, hogy nemcsak – Krisztus érdeméből – piros tintával írt, hanem Krisztus keresztyének fájával, és végül nem pusztán szeretetből, egyszerűségből és szabad akaratból választotta övéit, hanem az üdvözítő hit által és Krisztus tökéletes érdeméből. Az írnok méltóságának bemutatása többek között arra szolgál, hogy a kálvinista vallással szemben fogalmazzon meg teológiai tételeket úgy, hogy azokat a szektákat (a predesztinációhívőket, a lombardusokat és rhamantikuskokat) sorolja fel, akikkel egykoron még Szent Ágoston is vitázott, és az eltévelyedett tanításukkal szemben megfogalmazza az evangélikus vallás üdvözlésre vonatkozó tételét. A szöveg referencialitása leképezi az evangélikus és a kálvinista vallás közötti ellentéteket és a Szentírás szövegeinek különböző pozíciókból való szemlélését.

A legterjedelmesebb a harmadik rész, ahol a hasznok kibontása következik. A prédikátor a *pietas* elérését tekinti az ember életében legfontosabb célnak, ezért arra buzdítja hallgatóságát, hogy éljenek erkölcsös életet és cselekedjenek jót. A 17. századi magyarországi irodalomszemlélet fogalmi rendszereiben a *pietas* számít a legszélesebb körben elterjedt haszonnak, amely dogmatikai épülést és erkölcsi hasznót egyaránt jelenthet, vagyis egyszerre lehetett jelen a hagyományos retorikai céleszmények *docere* és

movere által meghatározott csoportjaiban.²⁸⁹ A jócselekedetek közül kiemeli az egyedüli üdvözítő vallásért való küzdést, ami Isten megvallását jelenti az emberek előtt. Az élet könyvében azok nevei találhatók, akik erkölcsös és kegyes életet éltek. Ők azok, akik nem töröltetnek ki és meg lesznek vallva az Atya előtt. Az elmondottakat végül a prédikátor Dadanra vonatkoztatja, aki a könyveket mint „a szív világosságát, az erkölcsök tükrét, társat az úton, otthoni jó barátot, hűséges holt tanácsadót, a bölcsesség sóját” tisztelte, és leginkább Comenius kézi Szentírását használta. Üldöztetése idején felhagyott a nyomdászattal, inkább a menekült sorsot választotta. A prédikáció nem tér ki menekülésének okaira és körülményeire, de feltételezhetően az evangélikus vallása miatt kellett átmenetileg elhagynia a nyomdát. Miután visszatérhetett a zsolnai műhelybe, hálából elkezdett kinyomtatni egy II. Rákóczi Ferencnek tulajdonított művet. A prédikáció szerzője, Daniel Krman is csak a javuló vallási helyzet miatt térhetett vissza Wittenbergből 1704-ben és fogadhatta el a zsolnai evangélikus gyülekezet elhívását. Erre az időszakra tehető Rákóczi fejedelem növekvő befolyása és a vallási ügyek rendezésére tett intézkedései. Egy évvel később, 1705-ben a szécsényi országgyűlésen törvénybe iktatták a szabad vallásgyakorlatot a katolikus, az evangélikus, a református és az unitárius vallás számára. Dadan ezt már nem élhette meg.

Krman prédikációja, amint a fenti összefoglalóból kitűnik, a nem könnyű exegetikai megfontolások egész sorát veti fel. Az élet könyvébe felvett nevek törlésének problémája, amint láttuk, a predesztinációt illető kálvinista tézisek tagadására fut ki. A dávidi zsoltárok mint szövegegek megnevezésére szolgáló bibliai kifejezések héber nyelvű szömagyarázatokat kívánnak meg, és még a Bibliát véletlenszerűen felnyitó és az ott olvasott hely alapján egész életének értékrendjét újragondoló Szent Ágoston esete is²⁹⁰ teológiai problémát implikál, amennyiben a véletlenszerű sorsjelekből való divináció megengedhetőségének kérdését veti fel. Nagyon kétséges, hogy a temetési prédikációt hallgató hívek a megkívánt verzátussággal lettek volna képesek követni az arminianusokat, a photiniánusokat, a skolasztikusokat, a rhadamantikusokat egyaránt soroló enciklopédikus ismereteket. Márpedig Krman még ennyivel sem érte be, hanem külön kitért a cerintiánusok tévelygésére is, akik – a hiposztatikus egyesülést tagadó és premillenarista nézeteik mellett – a külső jelekből felismerhető elrendeltség és hitbizonyosság tévtanait is vallották. Összegezve és némiképp sarkítva is az elmondottakat: nyilvánvaló, hogy a prédikátor elkövette a homiletikának csaknem összes hibáját és tévedését. Messze a hívek közismereti műveltség szintjét meghaladó tudásanyagot állított össze, ráadásul egy sereg néven nevezett vallási tévelygés pozícióit emlegette fel. Nyilvánvaló ugyanakkor az is, hogy írásművét ez esetben nem minősíthetjük a szóban elhangzó prédikációt meghatározó előírásrendszer alapján.

A szöveg ugyanis az egyetlen olyan halotti prédikáció az 1711-et megelőző magyarországi nyomtatványok közül, amelyben a gondolatmenetet lábjegyzetek kísérik. Ezek a jegyzetek az eruditus humanista és filológiai művekhez hasonlóan, az ott ki-

²⁸⁹ KECSKEMÉTI 1994c, 73–76.

²⁹⁰ Ez természetesen a „tolle, lege” emlékezetes jelenete a *Vallomásokból* (8, 12).

alakított rövidítési és technikai rendnek megfelelően, latin nyelven utalnak a felhasznált szakirodalomra. A hivatkozások legnagyobb hányada a 17. század végi wittenbergi ortodox lutheranizmus vezető tekintélyeinek exegetikai, dogmatikai és polemikus műveire vonatkozik, de a humanista műveltséganyag is szakszerű hivatkozásra kerül. Innét tudható például, hogy Johannes Rosinus (1551–1626) népszerű régiségtanát²⁹¹ Friedrich Hildebrand (1626–1688) áldolgozásában használta a szerző,²⁹² de Daniel Georg Morhof (1639–1691) *Polyhistor litterarius*a is járt a kezében. A bőséges műveltséganyagot megmozgató 28 lábjegyzetből ezúttal csak háromnak a feltűnő forráshasználatára van mód kitérni. Nyilván a szerző külföldi tartózkodásával és egyetemi tanulmányaival magyarázható, hogy Johann Georg Neumann (1661–1709) wittenbergi teológiai dékán művei közül egy efemer darab, egy 1700. évi párlapos kurzusprogram is hivatkozásra kerül (*De divinatoria sacrarum scripturarum inspectione*).²⁹³ A halotti beszéd műfajának németországi szövegei közül jelentős hivatkozás esik a *prooemium* kialakításában meghatározó szerepet kapott darabra, Michael Theophilus Lehmann (1611–1663) 1654. évi prédikációjára,²⁹⁴ amelyben a klasszikus római temetési szertartás rituális latin nyelvű megfogalmazásai ugyanúgy már az *Antritt*ban olvashatók, mint Krman szövegében. A hazai *historia litteraria* szempontjából pedig különös fontosságú tény, hogy az idősebb Štefán Pilárik (1615–1693) 1678. évi *Currus Jehovae*-jából²⁹⁵ egy autobiográfiai exemplum épül be a szövegbe. Ugyanis bár a kegyes könyveket elégetni kívánó üldözők szándékainak megghiúsulásáról előadott két (már említett) eset a harmincéves háború idején történt, de a lábjegyzetből kitűnik, hogy egy harmadik eset is kontaminálódott itt velük, amelyet a főszöveg nem nevez meg, a reá tett utalást csupán a forráshivatkozásból rekonstruálhatjuk. Pilárik itt hivatkozott önéletrajzi írása számol be róla, hogy 1661-ben Nádasdy Ferenc lovasai rontottak rá a beckói parókian, és neki magának sikerült ugyan elmenekülnie, ám minden ingóságát a csejteit várba hurcolták, ahol elégették elkobzott és eretneknek bélyegzett könyveit. A gróf barátaival a csarnokból nézte, hogyan lobban fel a tűz. Az a latin Biblia azonban, amelyet a prédikátor édesapja, az idősebb Pilárik²⁹⁶ hozott pappá szenteléséről, a sziléziai Briegből, nem égett el a tűzben. A gróf nyársra húzatta a Bibliát, de így sem sikerült megégetnie. Egy másik Biblia-kötetből viszont a levegőbe emelkedett egy oldal, ami az üldöző ölbe szállt. A mellette ülő Révay László báró felemelte, de Nádasdy kitépte a kezéből és rátekintett. A lapon Ézsaiás mondata állott (40, 8): „Verbum Domini manet in aeternum” (Istenünk beszéde

²⁹¹ Lásd pl. ROSINUS–DEMPSTER 1658.

²⁹² A nordhauseni, majd merseburgi iskolamester Hildebrandnak eddig csak Cornelius Neppos-kiadása került szóba a hazai szakirodalomban, a Balog György fordításának alapjául szolgáló kiadás kérdése kapcsán; KECSKEMÉTI 1993, 730.

²⁹³ VD17 14:065616H.

²⁹⁴ VD17 39:103779Z.

²⁹⁵ RMK III, 2954.

²⁹⁶ ZOVÁNYI 1903, 272.

mindörökre megmarad). A tűzben heverő más könyvekből is oldalak repültek szerteszét, akár két-három mérföldre is, amelyeket az emberek felvettek és áhítatosan megőriztek.²⁹⁷

Másutt bizonyítottuk, hogy Piláriknak az üldöztetése során vele megtörtént esetenként, egyben igaz hite bizonyítékeként elbeszélte története rendkívüli gyorsasággal találta meguknak utat a németországi lutheranizmus kegyes és épületes irodalmába: már kortársai exemplumként emelték ki szövegéből és akként hasznosították történeteit, amelyek közül a nyárson sült Biblia 1661. évi esete tett szert a legnagyobb ismertségre.²⁹⁸

Nem meglepő, hogy ifj. Daniel Krman ugyancsak ismerte Pilárikot és üldöztetésének történetét. Pilárik ugyanis Krman édesapját is megemlíti az ún. gyászévtized eseményeinek sorában. A *Currus Jehovae mirabilis* tizedik fejezete részletesen elmeséli Bársony György nagyváradi püspök és fivére, Bársony János királyi ítélőmester a miavaiakkal való összetűzését. A helyi templomot szerették volna a Bársony fivérek elfoglalni, de a falusiak ellenálltak. Miután két jobbágyot lelőttek, fegyveres összetűzésbe torkollott a templomfoglalás. Bársony János halálos sebet kapott. A püspök élete is veszélyben forgott, de id. Daniel Krman (1626–1687) lelkész megmentette.

A *Currus Jehovae mirabilis* szlovák kiadásának²⁹⁹ elkészítője, Josef Minárik fontosnak tartotta Pilárik e szöveghelyét lábjegyzetben azzal kiegészíteni, hogy az események túlmutatnak a szerző elbeszélésén. 1673-ban I. Lipót a magyar királyi kamara elnökét, Kollonich Lipót püspököt bízta meg azzal, hogy vizsgálja a szenicei és a túrrétei (miavai) felkelést. Az eljárás során id. Daniel Krmant és Štefán Pilárikot nevezték meg az összetűzések vezetőiként. Mindkét családnak több éven keresztül bujdosnia kellett a számonkérés elől. Valószínű, hogy a közös sorsban, az üldöztetésben való osztozás mindkét család számára emlékezetes élettapasztalat volt. Pilárik neusalzai exulációjában beszélt el az eseményeket, anélkül, hogy említést tett volna róla, hogy őt magát is kapcsolatba hozták a felkeléssel. Az ifj. Daniel Krman pedig halotti prédikációjában fontosnak tartotta hivatkozni Piláriknak erre a Szászországban, német nyelven elkészített autobiográfiai munkájára, az exemplumként felidézett történettel teremtve historiográfiai kapcsolatot édesapja lelkész kollégájának a magyarországi üldöztetések egy epizódját elbeszélő, két és fél évtizeddel korábbi beszámolójával.

Prédikációjának a Pilárik-szövegre utaló helye azonban nyilvánvalóan nem csupán historiográfiai érdekű. Mint a fentiekben utaltunk rá, Pilárik történetének felidézését két németországi eset említése előzi meg. Ezek pedig – és ezt a hozzájuk kapcsolt lapalji jegyzet is egyértelművé teszi – nem egyebünnét származnak, mint a Johann Arndt (1555–1621) könyvét, a *Paradiesgärtlein* kísérő és kiadásainak története során egyre

²⁹⁷ STROMP 1894, 643. Hasonló csodás dolog egy évtizeddel később, 1672-ben, már a gyászévtized történései közepette még egyszer megesett Pilárik egy könyvével. Szenicei parókiájáról hurcolták el könyvtárát Ószombatra, ismét tűzre vetették, ám egy könyv háromszor ugrott ki a lángok közül, míg végül egy katolikus asszony elrejtette; STROMP 1894, 703.

²⁹⁸ Előadás *Lutheránus prédikátorok és a sérthetetlen szent könyv* címmel 2017 májusában *A reformáció emlékezete a kora újkori Magyarországon (Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században)* című debreceni konferencián; az előadás tanulmányváltozata sajtó alatt.

²⁹⁹ PILÁRIK 1678/1958.

gazdagodó paratextusokból, amelyek szerint az észak-németországi lutheránus teológus munkái is számos ízben menekedtek meg csodás módon a tüztől.³⁰⁰ Az Arndt-„marketing” jól ismert szövegeinek idézése arra utal, hogy Krman nem csak a Pilárik által leírt epizód történeti adatkénti és ideológiai szövegekben betölthető fontosságára figyelt fel, hanem annak műfaj történeti összefüggéseit is elég világosan átlátta, együttesen használva fel Pilárik szövegét azzal a valószínű ötletadó szöveghellyel, amelynek a hatására az végső soron elnyerhette a maga irodalmi formáját.

Ilyesformán az talán nyilvánvaló lehet, hogy Daniel Krman prédikációja egészen unikális módon gazdag műveltséganyagot transzponál latin és német nyelvű források alapján cseh nyelvű szövegébe. Ezzel az alkotásmóddal mintegy színre viszi saját helyzetét: nem csupán beszéde tárgyaként választja a könyvírás és a könyvtérjesztés mesteriségét, hanem szövege kidolgozásában alkalmazza is a kiterjedt könyvtár elmélyült és értő használatától remélhető műveltségelemek popularizálásának szerzői technikáját. Természetesen figyelembe kell vennünk e szerzői pozíció megítéléséhez azt a biográfiai körülményt, hogy a hosszú németországi tartózkodásból hazatért Krman nyilvánvalóan saját intellektuális kiválóságának megcsillogtatására törekedett, szándékai között tehát kevésbé a kialakult hazai gyakorlat követését vagy a gyülekezet tényleges lelki igényeinek kielégítését kell tekintetbe vennünk. Sokkal inkább a szerző önimázs-formálásának jellegadó szerepét. Az a tételmondat tehát nyilvánvalóan megáll, hogy Krman szövege reprezentatív kifejezése a protestáns teológus értelmiségi szerepének, legalábbis és legfőképpen magának Krmanénak. De indokolt mégis felvetni a kérdést, hogy mennyiben reprezentálja a vallási intézményként is számba vehető tudós könyvműhely pozícióját, társadalmi szerepét is. Dadan reprezentációjának legszilárdabb alapja természetesen az általa kinyomtatott, a gyülekezet javát szolgáló, lelki épülésükre alkalmas könyvek sora. Ezekről azonban Krman prédikációja egyáltalán nem nyújt részletes tájékoztatást, vagyis a legkevésbé sem használja ki azokat a műfaji mintákat, amelyek pedig a Krman számára elérhető németországi szellemi horizonton már rendelkezésére állottak mint a *historia litteraria* korai, adatfelhalmozó típusának paradigmaticus mintái. A Dadan-nyomda termékei közül mindössze kettőről értesülünk, arról a két utolsóról, amelyekkel a nyomdász közvetlenül halála előtt foglalkozott, és amelyek előállítását egyhetes betegsége az 1704-es év elején megakasztotta. A két említett mű egyikét ma még nem tudjuk értelmezni, ehhez további könyvtörténeti tájékozódás lesz szükséges, a másik nyomtatvány viszont máris figyelemre méltó abban a vonatkozásban, hogy egy Rákócziinak tulajdonított munka kiadásáról van szó.³⁰¹ A hosszú prédikáció és a nyomdász

³⁰⁰ FAJT 2017, 34–35 (további irodalommal).

³⁰¹ Krman szövege alapján a (csupán tervezett?) kiadvány műfaja is meghatározhatatlan. Lehetett olyan párleveles imádságkiadvány, amelyet Rákóczi nevéhez kapcsolva 1703-ban jelentetett meg a lőcsei nyomda magyarul (*Magától a' kegyelem szerint formáltatott alázatos imádsága, mellyel az ő Urának Istenének orcáját mindennapon engesztelni szokta*), latinul (*A se pro mensura gratiae concepta supplex precatio, qua Domini Dei sui faciem quotidie exorare solet*), németül (*Das beuethige Gebeth, welches selbsten abgefasset und taeglich vor dem Angesicht seines Gottes oringet*) és csehül (*Pokorná modlitba, kterú sám zložil*), 1704-ben pedig a nagyszombati

személyéről szóló rövid *personalia* ilyesformán nincsen egyensúlyban: a zsolnai gyászbeszédnyomatvány sokkal inkább Daniel Krman intellektuális fölényének és kiválóságának monumentuma, semmint Ján Dadan elhivatott és áldozatos életművének. Ezen az indirekt módon tulajdonképpen ugyanazon helyzet képeződik meg, mint Tótfalusi Kis Miklós két évvel korábbi kolozsvári gyászbeszédnyomatványa esetében,³⁰² vagyis a lelkipásztori pozíció markánsan fölérendelt helyzetbe kerül a kézműves mesteremberrel szemben. Van a *personalia*nak egy olyan vonatkozása, amely gyengíteni képes ezt az implicit és e formájában nem is szándékolt hatást. Szóba kerül ugyanis itt Dadan anyai dédapja, Matouš Konečný (1569–1622), a fehérhegyi csatát megelőzően a cseh testvériség seniora és az ő *Kazatel domovny* című könyve. Az előbb 1618-ban, majd 1625-ben megjelent munka³⁰³ a cseh prédikációirodalomnak ma is megbecsült szövege mléke. Az intellektuális kiválóság nyilvánvaló családi jelzése egyben a protestáns prédikátortól remélhető lelki vezetői szerepnek a nyomtatott szöveg médiumába való transzponálása, ami ilyesformán mégiscsak arra figyelmeztet, hogy a nyomdász munkája az elsődleges fontosságú lelki javak közvetítésében is betöltheti elvitathatatlan fontosságú gyülekezeti szerepkörét.

latinul. Lehetett olyan manifesztum, amelyet többet is készítettek ekkortájt a hazai nyomdák, például a *Recrudescunt* (Lőcse, 1704; Nagyszombat, 1704) vagy a *Sciat orbis Christianus* (Debrecen, 1705). Lehetett továbbá olyan parancslevél, rendelet vagy egyszerű formaürlap, amelyenre szintén több példát ismerünk 1703-ból a debreceni nyomdából. Példáink többnyire Petrik Géza 1712–1860 közötti bibliográfiájának VII. kötetéből (*Pótlások [1701–1800]*, 1989), a latin és a német nyelvű lőcsei imádságkiadvány Sztripszky- (262, 261), a cseh nyelvű pedig Čaplovič-tétel (CCLXXIV).

³⁰² KECSKEMÉTI 1998, 211–217.

³⁰³ Hradec Králové, 1618, 1625.

3. A prédikációk nyelve

3.1. A cseh írásbeliség korabeli állapota, a biblikus cseh nyelvváltozat

A 14. század első éveire tehető a valdens szekták elterjedése Csehországban, jelentőségük megnövekedése azonban csak a cseh testvériség közösségébe való beolvadásukkal egy időben zajlott le.¹ Hirdették, hogy minden prédikáció és igehirdetés alapjául a Bibliát kell megtenni, szorgalmazták a Biblia olvasását a laikusok körében is. John Wycliffe (†1384) a valdens szektához hasonlóan szorgalmazta a Biblia olvasását, tanai-val megkérdőjelezte a pápai hatalmat és gazdagságot. Wycliffe tanai IV. Vencel cseh király (1378–1419) udvarán keresztül jutottak el Csehország területére. Ezzel egy időben szorgalmaztak reformokat cseh prédikátorok: Konrad Waldhauser ágostonrendi kanonok, Jan Milič prédikátor és Matěj Janovi kanonok, akik tevékenysége folytán nagy érdeklődés mutatkozott a vallási kérdések iránt a világiak körében. A 15. század első évtizedeiben az értelmiségi körökben a latin nyelv fokozatosan visszaszorult, és előtérbe került az anyanyelv használatának kérdése. A cseh nyelv körüli fokozott érdeklődés összefüggésbe hozható a huszita- és a reformmozgalom kezdeteivel és térnyerésével. Ebben a szellemi légkörben fejtette ki tevékenységét a mozgalom vezéralakja, Husz János (1369–1416. július 6.), aki magáévá tette és továbbfejlesztette Wycliffe tanait. Husz tanai szoros kapcsolatot mutattak a nyelv kérdésével, egészen a helyesírás technikai kérdéseig: *De orthographia Bohemica* című latin nyelvű művében javaslatot tett az addig a cseh nyelvben használatban lévő betűkapcsolásos helyesírás felváltására „olyan latin betűkkel, amelyek pontok vagy vesszők segítségével fejezik ki a latin ábécéből hiányzó cseh hangzókat.”² 1409-ben IV. Vencel a Kutná Hora-i dekrétumban aláírásával erősítette meg a cseheknek a prágai egyetemen betöltött szerepét, megszüntetve a külföldiek előnyét, és Husz Jánost rektorrá tette. Az intézkedésnek, amint ismeretes, nemcsak Csehország művelődéstörténete szempontjából volt komoly jelentősége: a Prágát elhagyó német egyetemi polgárok még ugyanabban az évben a lipcei egyetem megalapítói lettek.³ Husz a prédikációiban a cseh nyelv megerősítését és elterjesztését szorgalmazta a német nyelvvel szemben.⁴ A nagyrészt csak szóbeliségben használt cseh nyelvet – annak ellenére, hogy a nyelvnek nem volt egységes helyesírása és minden

¹ HADROVICS 1994, 7–12.

² FEDOSZOV 2004; SEDLÁČEK 1993a, 57; SEDLÁČEK 1993b.

³ KECSKEMÉTI 2007d, 206.

⁴ KOUPIL 2008, 53–54.

tekintetben rögzített grammatikai normái – egyre többen kezdték írásban is használni a német nyelvvel szemben. Kézírtos formában elkészültek az első szótárak. Ilyenek voltak már Klaret mester (1320 k.–1370) latin–cseh szótárai, a *Vokábulář gramatický*, a *Bohemář* és folytatása, a *Glosář*, de ilyen a *Triolog vídeňský* is (1489). A könyvnyomtatás elősegítette a cseh nyelvű könyvek gyors terjedését. Az első nyomtatott latin–cseh nyelvű szótár a Jan z Vodňan (1460 k.–1534 u.) nevéhez köthető *Vocabularium cuius nomen Lactifer* (1511). Az első cseh nyelvtan *Grammatika česká v dvojí stránce* címmel került kinyomtatásra 1533-ban.⁵ A 16. században a cseh nyelvű írásbeliség egyre fontosabb szerepet kapott a közigazgatásban a német nyelvvel szemben. A nyelvtani újítások figyelembevételével fordították le a Bibliát a Kralicei Biblia fordítói. A Kralicei Biblia nyelve, az ún. *bibličtina* vált a nemzeti újjászületés jelképévé és hatást gyakorolt a cseh helyesírás kialakulására.

A huszita betöréseknek köszönhetően az észak-magyarországi területek is kapcsolatba kerültek a mozgalom ideológiájával, ahogyan a cseh nyelvű nemességgel és a lakosság szélesebb köreivel is. Ennek következtében a Magyarország területén élő szláv lakosság – ugyan szóbeliségében megmaradt a cseh nyelvvel rokonságot mutató helyi szláv nyelv mellett, hivatalos ügyeit pedig jórészt latinul intézte – írásban használni kezdte a cseh nyelvet. Az észak-magyarországi városokban németek, magyarok, csehek és szlovákok éltek együtt, a közös földrajzi egységben való élet elengedhetetlen velejárója volt, hogy értették és beszélték egymás nyelvét; erre példa a szlovák származású Thurzó Szaniszló nádor, aki családjával magyarul érintkezett. A társadalmi helyzet és a kulturális erőviszonyok együttesen azt eredményezték, hogy „a szlovák nyelv irodalmi funkcióját évszázadokon át a latin, a cseh, a magyar és a német töltötte be”.⁶ Ilyen körülmények között különös jelentőséget nyert, hogy az 1610-ben Zsolnán megtartott evangélikus zsinat a szláv lutheránusok számára kötelező liturgikus nyelvvé tette a Kralicei Biblia nyelvét,⁷ az egyházi nyelv funkciójában tehát a cseh foglalta el a vezető szerepet.⁸

A cseh nyelv csehországi térnyerése és fejlődése a fehérhegyi csatavesztésig tartott, ezt követően kétfajta nyelvi helyzet alakult ki: otthoni és emigrációs. Csehországban a rendi felkelés bukását követően a cseh nyelv egyre jobban visszaszorult, másodlagos szerepet kapott a közigazgatásban a német mellett, a cseh nyelvű magaskultúra sorvadásnak indult, csakis az egyszerű nép igényeinek a kielégítésére használták a populáris kegyesség műfajaiban és a prédikációirodalomban. Az erőszakos katolizáció következtében elmenekülő exulánsok letelepedésük helyén megtartották és használták ugyan a hazai nyelvet, azonban a befogadó közösségek nyelve nagy befolyást gyakorolt nyelvi állapotukra és írásbeliségükre. Az alsó-magyarországi városok már a fehérhegyi csatát megelőzőleg is jó kapcsolatot ápoltak a cseh és morva területeken lakókkal, a földrajzi

⁵ HLADKÁ 2008, 261–286.

⁶ KÄFER 2001, 397.

⁷ KÄFER 2009.

⁸ NÁBĚLKOVÁ 2013, 255–265.

közelség, a politikai és gazdasági kapcsolatok lehetővé tették, hogy polgáraik és értelmiségük cseh iskolákban és egyetemeken tanuljon. A csatavesztést követően egy fordított irányú vándorlás következett be, cseh és morva értelmiségi és polgári réteg telepedett le a magyarországi városokban, ahol a nyelvileg rokon szláv közösségbe illeszkedtek be. A Cseh- és Morvaországból menekült papok betagozódtak az evangélikus egyházba, rövid időn belül főúri udvarok, városok és falvak lelkészei lettek. A Regnum Hungariae szláv régióiba⁹ letelepedő cseh exulánsok magyar főuraktól reméltek segítséget, kezdetben a hazájukba való visszatéréshez, majd később a szláv lakosság közötti nyugodt élethez. Ezt mutatja Jakub Jakobeus 1627-ben Kassán kiadott versgyűjteménye, amelyet Rákóczi Györgynek ajánlott, háláját fejezve ki, hogy sorstársait befogadta birtokaira.¹⁰ A személyes hála persze a politikai le- és elkötelezettségek rendjét is kirajzolja: a cseh- és morvaországi menekültek és leszármazottjaik a Habsburg-párti politikával szembenállók, a rendi ellenzék törekvéseihez csatlakozó politika támogatói bázisát adták, a maguk eszközeivel mind idehaza, mind a nemzetközi diplomácia és kultúr-diplomácia terében elkötelezetten támogatták a rendi ellenállást. A Zsolnán letelepedett ifj. Ján Dadan nyomdásznak például a politikai és a vallási események hatására átmene-tileg ezt a várost is el kellett hagynia, s amikor száműzetéséből hazatérhetett, II. Rákóczi Ferenc egy szövegének kinyomtatásába kezdett, noha nem sikerült elvégeznie a munkát, mert megbetegedett és meghalt.¹¹

A 17. századi értelmiségi réteg természetes közege a latin nyelv ismerete és használata. Már az alapfokú iskolákban nagy súlyt fektettek a latin nyelvtan és szókincs elsajátítására. A peregrináló diákok ezen túl a külföldi egyetemeken – a lutheránusok leginkább a wittenbergi egyetemen – közvetlen kapcsolatba kerültek a német nyelvvel is. Míg az egyetemi oktatás, a disputációk, a disszertációk és az alkalmi versek latin nyelvűek, az egyetemi városokban folyó élet természetes kommunikációs nyelve a német volt. A multietnikus észak-magyarországi közösségbe (magyarok, németek és szlávok lakta településekre) hazatérő értelmiségi és papi réteg jó hasznát vette megszerzett ismeretei mellett nyelvtudásának is. A Pilárik család egyik tagja, Jeremiáš Pilárik (?–?) például szláv prédikátor lett Korponán, öccsét, Izaiáš (†1681) pedig a német polgárság hívta meg ugyanide lelkésznek.¹² Az egymás mellett élő, több nyelvet használó közösségek kölcsönösen hatottak egymásra és elsajátították egymás nyelvét. Ezt mutatják a vizsgált halotti prédikációk is. Nyelvük a biblikus cseh, azonban a prédikátorok a mondatokba ágyazva gyakran latin és német kifejezéseket is használnak gondolataik kifejezésére. A kinyomtatott szövegek ezek közül kizárólag a latin kifejezéseket jelölik a betű megvastagításával. A beszédek latin és német kifejezései nagyrészt a teológia, az orvostudomány, a nyomtatás és a mindennapi élet szókincséből kerülnek ki. A következő

⁹ E régió és kulturális egység megnevezésére javasolja ismételtén Käfer István a *Hungarus – uhorský – magyarhoni terminusokat*; KÄFER 2001, 397.

¹⁰ RMNy 1388.

¹¹ Vö. RMK II, 2224.

¹² PILÁRIK 1678/1958.

felsorolásban a példaként bemutatott kifejezéseket először abban a formában adjuk közre, ahogyan a gyászbeszédben szerepelnek, majd átadó nyelvi alakjukban. A kölcsönvett kifejezéseknél megfigyelhető, hogy a szavak végei szláv ragokkal vannak ellátva a mondatbeli szerepük alapján.

A teológia, a filozófia szókincsébe tartozik például: *paradyz jest jinák Rág*¹³ – *das Paradies* (ném.); *philozoph*¹⁴ – *philosophus* (lat.); *tryumfujicy*¹⁵ – *triumphans* (lat.); *artykuli*¹⁶ – *articuli* (lat.). Az Adam Wolfius Benešovský halotti prédikációjából vett első példában a Jézus által a latornak ígért paradicsomot először a német *paradyz* kifejezéssel nevezte meg a prédikátor, majd közvetlenül ez után a szláv megfelelőjét is hozzatette (ma: *ráj*). Az egyértelműsége való törekvés, a szóbőség és a tanultság kifejezésre juttatása mellett esetleg az is oka lehetett a kifejezések egymás után való használatának, hogy a gyászoló közösséget szláv, német és magyar lakosok együttesen alkották, és a lelkész szükségesnek tartotta a jobb megértés érdekében mindkét kifejezés megadását. Az orvostudomány szókincsében is tetten érhető a szavak két nyelven (németül és szlávul) egymás után való közlése. Az elmúlás elbeszélése során gyakran kellett részletesen kitérni azokra a betegségekre, amelyek a haláleset okai voltak. A Martin Boček fölötti első beszédben¹⁷ például Ján Hodik hosszan részletezi a köszvény kártékony hatását az emberi testre, s ennek során két kifejezést is használ a betegségre: *podagryčti* – *podagrish* (ném.); *chyragryčti* – *chiragrisch* (ném.). Ugyanígy nevezte meg a köszvényt a *Podagra* és a *Chiragra* szavakkal Teodor Sopotius.¹⁸ Bár mindkét szó azonos betegséget jelent, az első a testen lévő köszvényre, a második a kézre rátelepedő köszvényre utal. A beszédekben nagy számban találhatóak a nyomtatásra vonatkozó olyan kifejezések, amelyek forrása az azonos latin szóalak: *impressum*,¹⁹ *impressor*,²⁰ *typographus*.²¹ Egy következő csoportot alkotnak a mindennapi élet szókincséből származó kifejezések. Ezek a szavak nagyrészt tevékenységet és eseményt jelölnek: *treffiti*²² – *treffen* (ném.); *offeruje*²³ – *offerieren* (ném.); *affekcy*²⁴ – *affectus* (lat.).

Különleges nyelvtörténeti adatokat jelentenek azok a szóalakok, amelyek ugyan bizonyítottan német eredetűek, azonban szövegeinkben épp úton vannak a cseh ill. szlovák köznyelvben való meghonosodás felé. Az egyik prédikációban nagy hangsúlyt kap-

¹³ RMNy 1706 (5).

¹⁴ RMNy 1706 (5).

¹⁵ RMNy 1754 (1).

¹⁶ RMNy 1754 (2).

¹⁷ RMNy 1798 (1).

¹⁸ RMNy 1803 (3).

¹⁹ RMNy 2608.

²⁰ RMK II, 2224.

²¹ RMK II, 2224.

²² RMNy 1799 (2).

²³ RMK II, 1544.

²⁴ RMK II, 2224.

nak a női cicomázást megtestesítő ékszerek.²⁵ Közöttük a karkötőt az *armpant*, a nyakláncot a *halspant* szó jelöli. Mindkét összetett szó mindkét összetételi eleme német. Közös utótagjuk a csehben is a németből honosodott meg, akárcsak a magyarban: *pánt* szavunk a történeti-etimológiai szótár megállapítása szerint a cseh által is átvett közös német eredetiből származik.²⁶ A német előtagok (*Arm*, *Hals*) azonban nem váltak a mai cseh köznyelv részévé, sőt a megfelelő mai cseh köznyelvi szavak a *pant* utótagot sem tartották meg, hanem a 'kéz' és a 'nyak' jelentésű szláv szavak superessivusi képzővel ellátott származékai: *náramek*, *náhrdelník*. Három másik szövegünk²⁷ *profiant* szava ugyanolyan régies hangulatú, mint a magyar *prófund*; jelentésük és etimológiájuk ugyancsak azonos. A német *Proviand*-ből erednek, ami 'étel' jelentésben a cseh és a magyar szónak is az eredetije volt.²⁸

A beszédekben még ennél is nagyobb számban fordulnak elő olyan szavak vagy szóalakok, amelyek ugyan szláv eredetűek, azonban manapság már nem – vagy az itt olvasható alakjukban nem – használatosak sem a cseh, sem pedig a szlovák nyelvben, kikoptak a használatból. Ilyenek: *oškliwili*²⁹ – a mai csehben: *odsoudili* (elítélték); *skormaucenj*³⁰ – ma: *kormaucený* (szomorkodás); *Autery*³¹ – ma: *auterek* (keddi napon); *pegchy*³² – ma: *povýšenost* (gőg); *prchliwost*³³ – ma: *zuřiwost*, *hněwíwost* (harag, düh); *proffregmarčij*³⁴ – ma: *výměna* (felcserél).

Az exuláns evangélikus papi réteg bizonyíthatóan a Kralicei Bibliát és annak 17. századi nyelvállapotát használta fel a mindennapi prédikációi megtartására. Ezt bizonyítják a fennmaradt halotti prédikációk bibliai idézetei is, amelyek szövegszerű egyezést mutatnak a cseh Bibliával. Mivel a Magyar Királyság szláv lakossága ebben az időszakban nem rendelkezett kodifikált nyelvtannal és helyesírással, a cseh írásbeliség megerősödött az észak-magyarországi területeken, főként a lutheránus vallásuk körében. A katolikusok viszont megpróbálták elhatárolódni az általuk eretneknek tartott Kralicei Biblia nyelvétől. Pázmány Pétert sokkal inkább vallási, semmint nyelvi szempontok vezérelték, amikor rekatolizációs tevékenysége kiindulópontjának nyelvi szempontból is Nagyszombatot választotta.³⁵ Buzdította szláv paptársait, hogy az evangélikusok által használt cseh nyelvvel szemben törekedjenek a nyugati szlovák nyelvjárás használatára. Attól, hogy a Nagyszombat környéki (szlovák) nyelvjárás használatát szorgalmazta,

²⁵ RMNy 1754 (2).

²⁶ TESz 1967–1984, III, 85.

²⁷ RMNy 1800, 1803, 2395.

²⁸ TESz 1967–1984, III, 292.

²⁹ RMNy 1803 (3).

³⁰ RMNy 1803 (3).

³¹ RMNy 1803 (1).

³² RMNy 1803 (1).

³³ RMNy 1803 (1).

³⁴ RMNy 1803 (2).

³⁵ KÄFER 2001a, 126; KÄFER 1991, 11–14.

szélesebb rétegekhez való eljutást és egyben világos vallási megkülönböztetést remélt.³⁶ A 18. századi nyelvfejlődés ugyanezt az eszményt állította kíváncsalmként az ugyancsak katolikus Bernolák-féle nyelvi reform formájában.³⁷ A szlovák nyelv irodalmi változatát egészen Štúrék fellépéséig jellemezte ez a kettősség: a protestáns műveket a biblikus cseh nyelv, a katolikus törekvéseket pedig a nyugat-szlovákiai nyelvjárások nyelvi sajátosságainak pártolása határozta meg egészen az 1840-es évekig.³⁸

Természetesen a Magyarországon használt biblikus cseh nyelvben is világosan megfigyelhetők egyes szlovakizáló tendenciák. Az RMNy az e régióban nyomtatott szláv protestáns kiadványok nyelvére a *biblikus cseh* kifejezést használja, teljes összhangban a Kralicei Biblia nyelvi hatása alatt álló írások nyelvének a cseh szakirodalomban szokásos *bibličtina* elnevezésével: „Az észak-magyarországi nyomdákban megjelent szláv nyelvű művek általában a biblikus cseh nyelvű meghatározást kapták. Természetes, hogy szövegekben lassan fokozódó mértékben megjelennek szlovakizáló tendenciák.”³⁹ Épp ezért a *biblikus cseh* megjelölés mellett a *szlovakizáló cseh* minősítés sem volna indokolatlan, annak jelölésére, hogy a szláv nyelv regionális, tájnyelvi vagy helyi köznyelvi jelenségei fokozatosan összeolvadnak a cseh irodalmi nyelv formáival, jelöltté, láthatóvá válnak a szövegekben, számszerűleg pedig gyarapodnak.

Mindezek a nyelvi tendenciák tetten érhetőek az általunk vizsgált halotti prédikációkban is. A magyarországi városokba érkezésükkor még cseh nyelven kommunikáló exuláns lelkészek kapcsolatba kerültek a nyelvileg rokon szláv népességgel, ennek hatására nyelvhasználatuk változni kezdett. Az idő előrehaladtával egyre jobban felerősödtek szövegeikben a szlovakizáló tendenciák. A cseh exuláns prédikátorok a cseh *ou*, *au* hangkapcsolatot használták döntő többségben, azonban a környezet szláv hatásának köszönhetően az *u* vagy *ú* hangjelölés is terjedni kezdett. Leggyakrabban párhuzamosan, változatként volt jelen mindkettő (pl. *slouži–služi*, *maudrost–mudrost*, *zůstati–zustati*, *dlouho–dloho*, *poslouchati–posluchati*, *rauchem–ruchem*). Az *ř*-t használták gyakrabban, azonban párhuzamosan az *r* is előfordult (pl. *kterí–kteri*). Párhuzamosan használták a *ě*-t és az *e*-t (pl. *mně–mne*, *trpělívost–trpelívost*), hasonlóan a *c*-t és a *č*-t (pl. *co–čo*). A szlovakizáló tendenciák a század végére egyre nagyobb számban kerültek elő a beszédekben, összefüggésben azzal, hogy az exulánsok első nemzedéke helyett már helyben született és anyanyelvként a regionális szláv nyelvet elsajátított leszármazottaik kerültek előtérbe, s megnőtt a Hungarus származású prédikátorok szövegeinek

³⁶ A szláv népesség katolikus irodalmáról: KÄFER 1959; HAJTMAN 2012.

³⁷ DORULA 1984; HABOVŠTIAKOVÁ 2007, 10; KÖMÍVES 2011, 55.

³⁸ KÄFER 2001, 396. 1943-ban a *Cirkevné listy* folyóiratban parázs vita alakult ki a *bibličtina* kiejtésével kapcsolatban. A vita oka, hogy az evangélikus egyház 1942. november 26-án tanácskozást tartott annak eldöntésére, hogy milyen gyakorlatot kövessen a biblikus cseh nyelvű egyházi szövegek használatában. A kérdés eldöntését nehezítette, hogy különbözőképpen értelmezték a biblikus cseh nyelvet; NÁBĚLKOVÁ 2013, 259.

³⁹ RMNy III, 12. l. Vö. KÄFER 2005. Nábělková tanulmányában a *bibličtina* kifejezés szinonimájaként nemcsak a biblikus cseh nyelvet, hanem a kralicei cseh nyelvet is használja; NÁBĚLKOVÁ 2013, 258.

aránya is. A szlovakizáló jelenségek megjelenése körükben már nem a cseh anyanyelvnek a helyben használt nyelvvé való fokozatos átalakulásaként, hanem az irodalmi nyelvként használt cseh egyházi nyelvváltozatnak a mindennapi beszélt nyelv hangalakjaihoz és grammatikai formáihoz való közeledéseként értékelhető.

3.2. A cseh nyelvű Biblia-kiadások

A nyomtatásból ismert legkorábbi cseh nyelvű Bibliák az utraquisták prágai és Kutná Hora-i nyomtatóműhelyeiből kerültek ki 1488-ban és 1489-ben.⁴⁰ Mindkét kiadás a *Vulgata* latin szövegét követte és Szent Jeromos bevezető szövegeit is tartalmazta. Megegyeznek abban is, hogy bennük az Apostolok cselekedetei a Zsidóknak írott levél után olvasható. Ugyancsak a kelyhesekhez köthető az 1506-ban Velencében kinyomtatott cseh Biblia, amely prágai polgárok költségén látott napvilágot. 1529 és 1613 között még legalább hét prágai és egy nürnbergi kiadás követte őket, amelyek mind a Szent Jeromos-féle latin szöveg fordításai voltak. A 16. század során kiegészítette ezeket még legalább tizenhét, csak az Újtestamentum szövegét tartalmazó kiadás, hasonlóan mind a *Vulgata* alapján, nürnbergi, olmützi, prágai, Mladá Boleslav-i, plzeňi és prostějovi nyomdahelyekkel. A nürnbergi, a Mladá Boleslav-i kiadások és több prágai kiadás a cseh testvérek használatára készült, akiknek Mladá Boleslavban már 1500-ban saját nyomdájuk dolgozott. A testvérek számára azonban a *Vulgata* alapulvétele egyre kevésbé volt megfelelő kiindulási pont, és 1564-ben püspökük, Jan Blahoslav (1523–1571) a görög eredetiből készített Újtestamentum-fordítást jelentetett meg. Ennek szövegét 1568-ban újranyomták, 1593-ban pedig új jegyzetekkel kiegészítve ebből vált a testvérek első teljes Biblia-kiadásának hatodik kötete.

Ezt a teljes Bibliát a morvaországi Kralicében nyomtatták Jan Žerotín kastélyában és költségén, aki maga is a csehtestvér egyházhoz tartozott. A korábban az ivančicei szellemi központjukban működő nyomda a császári tilalnak idején az ő várába menekítve dolgozhatott tovább. A kvartó méretű hat kötet közül az első Mózes öt könyvét tartalmazta s 1579-ben jelent meg; második kötetében váltak olvashatóvá az Ótestamentum történeti könyvei 1580-ban; a harmadikban Jób könyve, a Zsoltárok és Salamon írásai 1582-ben; negyedik kötetében a próféták 1587-ben; az ötödikben az apokrif iratok 1588-ban; végül a hatodik, zárókötetben Blahoslav már említett Újtestamentuma 1593-ban.⁴¹ Mind a hat kötetet bőséges kommentárral kísérte, és ez volt az első olyan cseh

⁴⁰ A cseh nyelvű Biblia-kiadások történetének áttekintéséhez alapvető forrásunk volt: MALIN 1870; DITTMANN 2013; HAVLÍK 2013; KOMÁREK 2013; KOUPIK 2013; MÉSZÁROS 2013, 24; NÁBĚLKOVÁ 2013. További szakirodalom: KYAS 1997; VAŠICA 2002; BARTOŇ 2009.

⁴¹ BIBLE KRALICKÁ 1579; BIBLE KRALICKÁ 1580; BIBLE KRALICKÁ 1582; BIBLE KRALICKÁ 1587; BIBLE KRALICKÁ 1588; BIBLE KRALICKÁ 1593.

nyelvű Biblia-kiadás, amelyben a fejezeteken belüli versbeosztást is érvényesítették. Mind a szöveg, mind a kommentárok forrásai nagyjából ugyanabból az eszmei körből tevődtek össze, mint a helvét irányú reformáció Vizsolyban megjelent magyar nyelvű Biblia-fordításáé 1590-ben.⁴² Későbbi kiadásai egyetlen kötetben, a kommentárok elhagyásával láttak napvilágot, 1596-ban nyolcadrét kötetben és 1613-ban fölió méretben. Egyik kiadáson sincs nyomdahely, de feltehetőleg mindkettőt ugyancsak Kralicében nyomtatták. Emellett csak az újtestamentumi része külön is megjelent 1596-ban és 1601-ben.⁴³ Cseh nyelvterületen népszerűsége olyan méreteket öltött, hogy 1668-ban szemelvényes kiadását a jezsuiták is megjelentették prágai nyomdájukban. E kiadás előszava akként fogalmaz, hogy a Kralicei Biblia egésze nem ajánlható a katolikus hívek számára és tévelygő eretnkségei miatt nem lehet a birtokukban, stílusa azonban olyan tiszta és szép, mint egyetlen más cseh nyelvű könyvé sem, és így a belőle készült válogatás alkalmas arra, hogy minden iskolában olvassák és másolják, mindenekelőtt stilisztikai mintaként használják fel.

1613 után a cseh testvérek Bibliájának jó ideig nem készült újabb csehországi kiadása. 1722-ben a harmadik kiadás alapján publikálták újra a cseh exulánsok és leszármazottaik használatára a szászországi Hallében. Az új kiadás sikerén felbuzdulva 1745-ben a sziléziai Briegben is újranyomták. Újtestamentumi részének 1709 után számos kiadása volt szászországi, brandenburgi és sziléziai városokban. Mielőtt ezek az új kiadások megjelentek volna, Comenius próbált hittestvéreinek Biblia-hiányán enyhíteni azzal, hogy 1658-ban Amszterdamban tizenkettedrét formátumú Biblia-kivonatot jelentetett meg. A cseh testvérekétől független 17. századi Biblia-kiadást sem sokat ismerünk. Ilyen a *Vulgata* szövegéhez visszanyúló, 1613. évi prágai kiadvány, majd az az új római katolikus kiadás, amelynek a kinyomtatása 1677-ben kezdődött meg Prágában, de csak 1715-ben fejeződött be,⁴⁴ jól mutatva a katolikus hívek körében mutatkozó jóval mérsékeltebb igényt és az ennek az igénynek a kielégítésére törekvő szándékok meglehetősen visszafogottságát.

3.3. A Kralicei Biblia használata prédikációs korpuszunkban

Az 1637–1704 között Magyarországon biblikus cseh nyelven elmondott és nyomtatásban megjelentetett halotti prédikációk bibliai szövegrészeinek túlnyomó többsége szoros egyezést mutat a Kralicei Biblia szövegével, más esetekben kisebb módosulások figyelhetők meg. A szövegszerű összevetéshez mind a harminchét halotti prédikáció első négy bibliai idézetét vettük alapul és hasonlítottuk össze a Kralicei Biblia ugyan-

⁴² SZABÓ A. 1994, 173–174.

⁴³ DITTMANN 2013, 37–44.

⁴⁴ KOUPIĽ 2013, 96–107.

azon részeivel. Vizsgálatunk ezért nem korlátozódik egy bibliai könyvre, hanem a prédikátorok szövegalkotásától függően több könyv bibliai passzusait volt lehetőségünk megvizsgálni. Az alább bemutatásra kerülő példák esetében először mindig a Kralicei Biblia passzusa kerül közlésre, ezt követően adjuk meg az idézetnek a halotti prédikációban használt formáját.

Nem mutatjuk be az összevetés mind a harminchét prédikációra kiterjedő, részletes eredményeit, minden esetben csupán négy jellemzőnek vélt példán keresztül szemléltetjük azokat a jelenségeket, amelyeket a korpusz egészére is érvényesnek tartunk. Kiválasztott példáinkban jól megfigyelhető mind az egyezések mélysége és kiterjedése, mind azoknak a módosulásoknak a jellege, amelyekben eltérés mutatkozik a Biblia-kiadás szövegéhez képest.

Első példacsokrunkra a teljes egyezés a jellemző.

„Mezi tím umřel Samuel. A shromáždil se všecken Izrael, i plakali ho, a pochovali jej v domě jeho v Ráma.” (1 Sám 25, 1.)⁴⁵

„Milý můj jest můj, a já jeho.” (Ěn 2, 16.)⁴⁷

„I zalíbí se králi tvá krása; ont’ jest zajisté Pán tvůj, protož skláněj se před ním.” (Zsolt 45, 11–12.)⁴⁹

„Člověk narozený z ženy jest krátkého věku a plný lopotování. Jako květ vychází a podřat bývá, a utíká jako stín, a netrvá.” (Jób 14, 1–2.)⁵¹

„Mezi tím umřel Samuel. A shromáždil se všecken Izrael, i plakali ho, a pochovali jej v domě jeho v Ráma.”⁴⁶

„Milý můj jest můj, a já jeho.”⁴⁸

„I zalíbí se králi tvá krása; ont’ jest zajisté Pán tvůj, protož skláněj se před ním.”⁵⁰

„Člověk narozený z ženy jest krátkého věku a plný lopotování. Jako květ vychází a podřat bývá, a utíká jako stín, a netrvá.”⁵²

A példák négy különböző halotti prédikációból származnak, négy prédikátortól, akik közül kettő magyarországi, kettő pedig exuláns. A forráshasználatukban azonban teljes egyezés figyelhető meg a Kralicei Biblia szövegével. Nincsenek szórendi és grammatikai eltérések, nincsenek fordítási különbségek. Kimondható, hogy a prédikátorok által használt szöveg pontos másolata a Kralicei Bibliának.

Második példacsokrunk:

⁴⁵ BIBLE KRALICKÁ 1580, 130v.

⁴⁶ RMNy 1705 (2).

⁴⁷ BIBLE KRALICKÁ 1582, 227r.

⁴⁸ RMNy 1706 (2).

⁴⁹ BIBLE KRALICKÁ 1582, 87r.

⁵⁰ RMNy 1706 (4).

⁵¹ BIBLE KRALICKÁ 1582, 16v.

⁵² RMNy 1706 (5).

„Kalich **zajisté** jest v rukou Hospodinových, a to vína kalného plný nalitý, z něhož nalévati bude, tak že i kvasnice jeho vyváží, a vypijí všickni bezbožníci země.” (Zsolt 75, 8.)⁵³

„Strojíš stůl před obličejem mým naproti mým nepřátelům, pomazuješ olejem hlavy mé, kalich můj naléváš, až oplývá.” (Zsolt 23, 5.)⁵⁵

„Mně **zajisté** živu býti jest Kristus, a umříti zisk.” (Fil 1, 21.)⁵⁷

„Spravedlivý jsi, **Hospodine**, a upřímý v soudech svých.” (Zsolt 119, 137.)⁵⁹

„Kalich jest v rukou Hospodinových, a to vína kalného plný nalitý, z něhož nalévati bude, tak že i kvasnice jeho vyváží, a vypijí všickni bezbožníci země.”⁵⁴

„Strojíš **hojny** stůl před obličejem mým naproti mým nepřátelům, pomazuješ olejem hlavy mé, kalich můj naléváš, až oplývá.”⁵⁶

„Mně živu býti Kristus jest, a umříti zisk.”⁵⁸

„Spravedlivý jsi, **Pane**, a upřímý v soudech svých.”⁶⁰

A négy példa három különböző prédikációból, három prédikátortól származik, kettő cseh exuláns, egy pedig magyarországi származású. A szövegekben szórendi és grammatikai egyezések figyelhetők meg. Amint a példákban is kitűnik, a Kralicei Biblia szövegével nem teljes az egyezés. Az első esetben Melchior Smrtník a *zajisté*, azaz ’minden bizonnyal’ szót elhagyta a zsoltár szövegéből, amivel némi értelemmódosítást hajtott végre. A második példa ugyanattól a prédikátortól származik, azonban ebben az esetben betoldás figyelhető meg a szövegben, mégpedig a *hojny*, azaz ’bőséges’ kifejezés került a zsoltárba, ami részben nyomatékosítja a bibliai passzust. A harmadik esetben Jakub Stephanides Přibislavský Melchior Smrtníkhez hasonlóan a *zajisté* kifejezést hagyta el az idézetből. A negyedik esetben Jan Romenec a Biblia *Hospodine*, azaz ’Teremtő’ kifejezését felcseréli a *Pane* ’Úr’ szóra, ezzel a változtatással a szövegben nem történik lényeges változás. A bemutatott példákban tetten érhető a nagymérvű szövegszerű egyezés. A módosítások ellenére is jól látszik, hogy a prédikátorok a Kralicei Biblia szövegét vették alapul.

Következő példacsokrunk is hasonló végkövetkeztetést enged meg:

„**Nebo** prach jsi a v prach se **navrátíš**.” (Ter 3, 19.)⁶¹

„Prach jsi a v prach se **obratíš**.”⁶²

⁵³ BIBLE KRALICKÁ 1582, 110v.

⁵⁴ RMNy 1705 (1).

⁵⁵ BIBLE KRALICKÁ 1582, 67v.

⁵⁶ RMNy 1705 (1).

⁵⁷ BIBLE KRALICKÁ 1593, 354v.

⁵⁸ RMNy 1803 (1).

⁵⁹ BIBLE KRALICKÁ 1582, 154r.

⁶⁰ RMNy 1799 (3).

⁶¹ BIBLE KRALICKÁ 1579, 5r.

⁶² RMNy 1798 (3).

„Obcování **své** mezi pohany majíce dobré, aby místo toho, kdež utrhají vám jako zločincům, dobré skutky **vaše** spatřující, velebili Boha v den navštívení.” (1Pt 2, 12.)⁶³

„Ó kdo mi to dá, aby hlava má byla vodou, a oči mé pramenem slzí, abych dnem i nocí oplakati mohl zmordovaných dcerky lidu **svého**.” (Jer 9, 1.)⁶⁵

„uloženo **lidem** jednou umříti, a potom bude soud.” (Zsid 9, 27.)⁶⁷

„Obcování **vaše** mezi pohany majíce dobré, aby místo toho, kdež utrhají vám jako zločincům, dobré skutky spatřující, velebili Boha v den navštívení.”⁶⁴

„Ó kdo mi to dá, aby hlava má byla vodou, a oči mé pramenem slzí, abych dnem i nocí oplakati mohl zmordovaných dcerky lidu **mého**.”⁶⁶

„uloženo **jest všechném** jednou umříti, a potom bude soud.”⁶⁸

A bibliai passzusok négy különböző beszédből származnak, a parentáló prédikátorok közül három menekült, egy pedig magyarországi származású. Forráshasználatukban azonos jegyeket mutatnak. Az előző példákhoz hasonlóan a Kralicei Bibliát másolták, annyi különbséggel, hogy ebben az esetben nem az idézetet akarták némiképp módosítani, sokkal inkább az a törekvés érhető tetten, hogy a passzusokat pragmatikailag illeszkésék saját szövegük kontextusába. E négy esetben csak a megszólítottak száma és személye változik. Az utolsó idézetben a *lidem* ’embereknek’ kifejezést megváltoztatva a *jest všechném*, azaz ’mindnyájunknak’ szókapcsolatot használta a szónok, amivel a gyászoló közösségre vonatkoztatta minden ember általános sorsát.

A bemutatott példákban jól látszik, hogy a magyarországi és az exuláns evangélikus prédikátorok egyaránt a Kralicei Bibliát használták bibliai idézeteik forrásaként. Apróbb módosításokat végrehajtottak ugyan a passzusokban, hogy a mondanivalójukhoz alakítsák, szövegükbe illesszék a bibliai idézeteket, de a mondatok nyelvtani szerkezete azonos, lényeges grammatikai és szórendi eltérések sehol sincsenek. Nincsenek a szövegben eltérések a nehezebben fordítható helyeken sem. A Kralicei Biblia szövegének használata egyébként nemcsak a szoros idézetek esetében ismerhető fel, hanem a bibliai szövegek parafrázálásakor is tetten érhető, hogy az eredeti szövegben meglévő szintagmák azonos formában kerülnek át a parafrázált szövegbe.

⁶³ BIBLE KRALICKÁ 1593, 429r.

⁶⁴ RMNy 1706 (1).

⁶⁵ BIBLE KRALICKÁ 1587, 124v–125r.

⁶⁶ RMNy 1705 (1).

⁶⁷ BIBLE KRALICKÁ 1593, 409r.

⁶⁸ RMNy 1803 (3).

— |

| —

— |

| —

4. A halotti prédikációk irodalmi sajátosságai

4.1. Retorikai és homiletikai jegyek az irodalmiság meghatározásában

Amint az az előző fejezet nyomán megtapasztható volt, a halotti beszédek korpuszának biblikus cseh nyelve messze több annál, mint külsődleges lexikai adat, amely ne volna mély hatással szövegeink szemlélet- és ábrázolásmódjára. A biblikus nyelvhasználatnak a Kralicei Biblia szövegére való visszavezetése, a bibliai megfogalmazások a prédikációkban idézett nagy tömegének e Biblia-fordítással való genetikus összekapcsolása alább olyan alkotásmódokat is rövidesen láthatóvá fog tenni, amikor a Kralicei Bibliából származó perikópák egyes prédikációk textusaként tértek vissza, kreatív, invenciózus, originális alkalmazásra kerültek, és ennek során a megállapodott és már a közönség által is begyakorolt liturgikus nyelvi formák új értelemadó összefüggésekben való felhasználása ismertnek és ismeretlennek, bevettnek és eredetinek, normát képzőnek és normasértőnek összetett szemantikai és asszociatív rendszereiben válhatott a gyűlekezettel elfogadtatni kívánt új belátások dinamikus kiindulópontjává.

Ha már a pusztá nyelviségnek és nyelvhasználatnak a kommunikáció materiális összetevői közül kilépő, disszeminatív működésmódú, értelemképző és értelemartikuláló funkcionalitását figyelhettük meg, nyilvánvaló, hogy a jelentésszerű struktúrák megképzésében még dinamikusabb szerepet kapnak a retorikus nyelvhasználat eljárásai. Ezekkel az eljárásokkal már az egykorú alkotói pozíció képviselői is a mindennapi beszélt nyelvi használattól való eltérésre, deviációra törekedtek a retorikai szövegalkotás iskolai előmenetelük során nagy rendszerességgel begyakorolt eljárásaiban, a különleges hatásösszetevők megképzésére való alkalmasságot felismerve és azt kommunikációs üzenetük leghatékonyabb szolgálatába állítva. A kora újkor irodalmiságának a retorikai és homiletikai kultúrában való benne állása kikényszeríti, hogy szövegeik referenciális olvasása mellett olyan retorikai olvasásmódot is érvényesítsünk, amely a szövegimmanencia felismerésére és az azt alakító összetevők leírására céloz, vagyis a szövegnek mint szövegnek, mint nyelvi konstrukciónak, mint textuális szemantikai struktúrának az összetettségére, rétegzettségére, megalkotási formáinak a leírására irányul.

A szövegimmanencia tanulmányozásában meghatározó két alapvető terület egyike a képiség jelentésstruktúráit szervező szóképeket (hasonlatok, metaforák, metonímiák, szinekdochék, allegóriák és hasonlók) elemzi, míg a másik a szöveg hangzósságát, lineáris ütemezettségét, gondolatformáinak párhuzamosságait és ellentétezéseit megmutatni képes alakzatokkal foglalkozik (anaforák, epiforák, szövegrítmus, tagmondatrítmek, *figura etymologicák* stb.). Két olyan vizsgálati terep ez, amely önmagában is nyomaté-

kos érveket képes kikényszeríteni a szövegtranszparencia felfogását vallók referenciális olvasásmódja ellenében, megmutatva, hogy a textuális konstrukciónak az azt a külső valóságvonatkozásokkal összekapcsoló utalásrendszerén túl milyen sűrű és nagy opacitással bíró önreferens vonatkozásrendszere is van. Ám a hagyományos retorikaelméleti tagolás szerint mindkét eljárási rend az elokúció keretei közé illeszkedik, ezért önmagukban még mindig további hiányérzetet támasztanak, vagyis korántsem minden tekintetben teljesítik az irodalmi célelvűségnek megfelelő szövegfeltárás elvárásait. Nem oly hosszú idővel ezelőtt meggyőző érvek hangzottak el annak igazolására, hogy a szöveg jelentéses struktúráinak a megcélzott befogadói kör számára intencionált hatásfunkciói nem csekély mértékben diszpozíciós eszközök által meghatározottak.¹ A Hyperiusztól származtatott, a diszpozíciós tagolásban kifejeződő haszonvételi típusok szövegeinkben is jelen vannak, retorikai felépítésüknek jelentős következményekkel járó alaprétégét képezik.

A marburgi lutheránus egyetemen működő Andreas Gerardus Hyperius (1511–1564) a 16. század középső harmadában dolgozta ki azt a homiletikai elméletét, amelyvel a klasszikus antikvitás retorikai hatásfunkciókról szóló nézeteit kívánta felváltani. A háromelemű antik rendszer, a *docere*, a *movere* és a *delectare* helyett ötelemű tipológiát javasolt, amelyben a protestáns exegézisnek az adott gyülekezetre vagy az adott hallgatóra vonatkozó közvetlen belátásait leképezhetőnek tartotta. Az öt hatásfunkció közül az első kettő az antik *docere* körébe vonható, a protestantizmus polemikus teológiai pozíciójának megfelelően azonban megkülönböztetésre kerül bennük a helyes egyházi és vallási tanítás kifejtése és a téves tantételek visszautasítása, cáfolata. Mindkét funkció merőben intellektuális természetű: a felismerésre, belátásra, megértésre összpontosítanak. A másik három hatásfunkció ezzel szemben már az érzelmekhez fordul. Közülük kettő intelmet foglal magában arra nézve, hogy a hívő ember hogyan érvényesítse önmaga cselekedeteiben a felismert igazságokkal adekvát gyakorlati magatartásmintákat, vagyis milyen viselkedést kövessen, gyakoroljon és melyek legyenek azok a cselekedetek, amelyektől visszarettenjen, amelyeket elkerüljön. Az ötödik hatásfunkció a vigasztalás intencióját tartalmazza, vagyis a szorongás vagy rémület feloldását, amit a jó szándékú Isten akaratában való megnyugvás és ezen akarat üdvöztető szándékának felismerése dominál. Amint a homiletikatörténeti vizsgálatból ma már jól kivehető, a hyperiusi hasznok ötös rendszere – sokféle terminológiai változatban, sőt helyenként egy-egy, a fenti gyűjtőkategóriákba beleértett aspektust önálló alkotórészzé kiemelő egyedi rendszerezésekben – a 16–17. század fordulójára a kálvinista műnemelméletnek is alapjává vált, a lutheránus homiletikai gondolkodásnak pedig jó másfél századon át elhagyhatatlan összetevője maradt.² A vizsgálat tisztázta azt is, hogy Hyperius eredeti felvetése egy fontos adaptáción keresztül érvényesült: az öt hatásfunkciónak megfelelően nem prédikáció-*egészeket* különítettek el egymástól, hanem a funkciórepertoár kifejtését egyes beszédrészekben érvényesítették.

¹ KECSKEMÉTI 2003c.

² KECSKEMÉTI 2013d, 16–17.

A biblikus cseh nyelvű halotti beszédek szövegtömegében is pontosan így van ez. A textusul választott bibliai idézet kifejtő magyarázatának első állomása, a szoros értelemben vett exegézis nem húzza el a prédikációt egyik hatásfunkció irányába sem, hanem semleges, tanító célú magyarázatban tisztázza a szöveghellyel és bibliai kontextusával kapcsolatos elsőfokú kérdéseket. Egy esetben a középkori, *homilia*-típusú szentbeszéd bibliamagyarázati módszerét érvényesíti a prédikátor, vagyis egy hosszabb, egy egész narratív epizódot felölelő bibliai rész egybefüggő magyarázatát nyújtja.³ De a *homilia*-típusú szentbeszéd-magyarázat invenciójának összetevői jelen vannak számos további, a *sermo*-típusnak megfelelően megválasztott, vagyis csupán egy vagy két versnyi terjedelmű textus értelmezésekor is. A prédikátor felidézi a bibliai szöveg elhangzásának vagy a szövegben rögzített események megtörténének időpontját, a tágabb kontextus ismeretében (amelyekbe gyakran az egész bibliai könyv vagy akár több egymással összefüggő bibliai könyv ismeretét bele kell érteni) pontosan tudja, hogy milyen személyes tapasztalatai, emlékezései, várakozásai és szándékai vannak az adott helyen cselekvő vagy beszélő bibliai szereplőknek, felidézi életpályájuk más olyan epizódjait, amikor hasonló helyzetben voltak, emlékeztet rá, hogy analóg vagy ellentétes irányú döntéseik bizonyultak-e célravezetőnek és így tovább. Más prédikátorok a szorosabb szövegmagyarázat exegetikai eljárását alkalmazzák. Van közöttük olyan, aki szintagmáról szintagmára végighalad a textus szövegén, elhárítva a megértés bármilyen technikai nehézségét, és ennek során akár számszerűen is összeállítva – mégpedig a birtokos személyjelben képviselt szövegnyomokig elmenően – a szemantikai értelmezéshez szükséges morfológiai analízist. Valamivel többen vannak azok, akik a textus leglényegesebb szavait választják ki, és azokhoz fűzik az egy-egy jelentésvonatkozást tisztázó magyarázataikat, általában két vagy három kifejtetni kívánt tartalmi elemből építve fel az exegézis diszpozícióját. Valamennyiük eljárásában közös, hogy – a 17. század közepi igeteológia hermeneutikai pozíciójának megfelelően⁴ – ebben az exegetikai szövegrészben vagy nem foglalkoznak a jelenlévő hívek életvonalkozásaira való adaptáció lehetőségével, vagy a tanítás egyes pontjaitól azt szorosan elkülönítve, minden egyes magyarázat után külön-külön, kódaként fejtik ki. A protestáns igeteológia egykorú modellje szerint a hasznok kifejtésének az exegézis után kell megtörténnie egy olyan szövegrészben, amelynek a korabeli terminológiai rendszerekben a leggyakrabban *applikáció* a neve.

Egy vasárnapi templomi prédikáció az itt kifejtett *usus*okkal be is fejeződik, vagyis a közönség a közvetlen, személyes okulására szolgáló tanulságok birtokbavételével, a cselekedetei vezetésére irányuló útmutatásokkal és a lelki kiengesztelődés általános állapotában áll fel a padokból. Egy halotti prédikációban sokkal bonyolultabb a helyzet, az igehely magyarázata után a jelenlévő hívőkre egyetemlegesen vonatkozó tanítások kifejtését még magára a halottra is alkalmazni, adaptálni szükséges. A prédikáció megelőző szövegrészei mindannyian egy második fokozatú újabb applikáció anyagául szolgálnak, vagyis maga az applikáció is újabb applikációra szorul. Az igehely értelmezésé-

³ RMNy 1803 (3).

⁴ KECSKEMÉTI 1998, 74–75.

ből kibontott, minden jelenlévő keresztény számára iránymutatásul szolgáló tanulságok vagy hasznok a búcsúztatott személy életére vonatkozó további adaptáció megtételét teszik szükségessé. Az alkalmi beszéd homiletikai rendszereiben terminológiai megkülönböztetése is kialakul ennek a kétfokozatú adaptálásnak: az első, a keresztény hívekre tartozó haszonvételek összefoglalását *applikáció*nak, a második, a halottra való vonatkoztatást *akkomodáció*nak szokták nevezni. Áttanulmányozott prédikációink között is van olyan, amely ezt a különbségtételt érvényesíti. Összességében azonban épp a prédikáció záró szakaszában van a legnagyobb konfúzió szövegkorpuszunk egészében. Sok prédikátorunk egy harmadik fokozatot is beiktat ide, ebben a legelterjedtebb modellben tehát a következőképpen alakul a gondolatvezetés: a textus exegéziséből következő, akár dogmatikai, akár etikai konzekvenciákat az *applikáció* tartalmazza; az *akkomodáció* úgy és annyiban szabja a halottra mindezeket, hogy ő maga is tudatában volt a teológiai tanításoknak, cáfolni volt képes a téves tanokat, az erkölcsi kívánalmaknak megfelelően szabta életét, elkerülte a bűnös cselekedeteket, és épp az elmondottakból, az általa is belátott igazságokból merítette állandó vigasztalását, nagy lelki nyugodalmát és bizakodását; e kevés személyeset megosztó, sokkal inkább az általános kívánalmaknak és belátásoknak az ideáltipikusan szemlélt halottban való meglétét állító szövegrészt egy olyan harmadik követi, amely a tényleges életrajzi adatokat, a pályafutás tényeit, a kegyes élet és erkölcsök gyakorlásának emlékezetben lévő személyes módosztatát tartalmazza. E harmadik fokozatnak a prédikátorok gyakran a *personalia* címet adják, a prédikációk történeti kutatása pedig arra figyelmeztet, hogy ez a biográfiai szövegegység (a német szakirodalomban a *Lebenslauf* terminus gyökeresedett meg, bár gyakran a genealógiai részletek is benne foglaltatnak) e gyűjtőnév alatt már tulajdonképpen a prédikációtól függetlennek, a halottibeszéd-nyomtatvány a prédikációt közrefogó vegyes tárgyú, műfajú és kidolgozású további szövegegységei egyikének tekinthető.⁵ Sajnos nem vagyunk meggyőződve az utóbbi elhatárolás érvényessége felől. A tiszta esetek mellett ugyanis nem ritka az sem, hogy tanulástípusonként, azaz *usus*onként kerül sor a két- vagy háromfokozatú kidolgozásra, tehát magasabb fokú gondolati szervező elem például a teoretikus és a praktikus hasznok megkülönböztetése, mint magának a halottnak a jellemzése, akinek érdemei és erényei többször, több ízben, más és más egyéni sajátosságokkal és jellemvonásokkal bukkannak fel a hasznok tényleges érvényre jutásáról szóló, még a következő fajta haszon megnevezését megelőző mikroegységekben. De még ha külön van is egy *personalia*-egész, nyilvánvaló, hogy a halottnak ott végbevitt jellemzése – a biográfiai esetlegességeken túl – éppen azt fogja középpontba állítani és éppen olyan mértékben fogja megnövesztetni, ami és ahogyan a prédikáció egészének beállítási fókuszából következik. Van példa még arra is, hogy a *personalia* ugyan önálló zárórészzé különül el, de tartalma egyáltalán semmi újdonságot nem hoz ahhoz képest, ami a prédikációban már itt-ott előkerült,⁶ sőt egy alig védhető esetben úgy ismétlődik meg a *personalia*, hogy annak lineáris rendje minden érdemi biográfiai adattal együtt

⁵ MOORE 2005; MOORE 2006.

⁶ RMNy 2880.

már az *exordiumban* is elhangzott egyszer.⁷ Azt lehetne gondolni, hogy ennél már nem-igen lehetne differenciáltabb a helyzet, pedig van még néhány olyan eset is, ahol a prédikáció nem a biográfia kötelező záróelemével, a kegyes halál felidézésével, az üdvözülés bizonyosságának kijelentésével és a hallgatóság számára az abban ugyancsak részesedést kívánó fohással ér véget, hanem a prédikátor szükségesnek érzi, hogy a kommunikatív funkciók legpragmatikusabbját, a *gratiarum actiót* is teljesítse, vagyis külön zárórészben mondjon köszönetet mindazoknak, akik a temetést jelenlétükkel megtisztelték, a halott és családja iránti szeretetüket kifejezték.⁸ Azt gondolhatná valaki, hogy ennek a köszönetet nyilvánító beszédrésznek már valóban csakis reprezentatív funkciója van: a család erre irányuló felkérésének teljesítését jelenti, és a prédikátort a legnyilvánvalóbban mutatja meg abban a nehezen kivitelezhető szerepköri kettősségben, ahogyan a dogmatikai igazságok kétségtelen érvényű kinyilatkoztatása és az efemer reprezentációs kötelek egyidejű érvényesítésének kíván megfelelni. Valószínűleg így is van, ám még e kommunikációs funkció teljesítése sem teljességgel védhetetlen a legszigorúbb dogmatikai alapokról sem. A felebaráti szeretet kifejezése fölötti öröm, a gyülekezet lelki összetartozásának normaként való állítása és megvalósulásának regisztrálása tökéletesen legitim lelkipásztori szerepkörök. A homiletikai és a retorikai normarend tehát még azokon a pontokon is hatékonyan összesímitható, ahol a korábbi kutatás már kétségtelen elkülönüléseket vélte regisztrálni.

Diszpozíciós szempontból tekintve, prédikációinkban egyetlen olyan beszédrész nem fordul elő sehol sem, amely pedig éppen nem számít ritkának a velük egyidős magyar nyelvű szövegekben: a búcsúztatás⁹ retorikai szokásáról, úgy látszik, azt kell megállapítanunk, hogy nem volt része az észak-magyarországi társadalmi rituálé elvárásrendjének olyan mértékben, mint ahogyan a magyar nyelvterületen. Ez volna az a szövegrész, amelyben a prédikátor a halottat beszélgetve, az ő búcsúzó gondolatait fogalmazná meg hátrahagyott rokonai, barátai, ismerősei számára. Egyetlen prédikációinkban sem fordul elő hasonló.

Ha már a retorikai kategóriák szerinti besorolás kérdéseiről esik szó és regisztrálásra kerül olyasmi is, ami nem jellemző szövegkorpuszunkra, a legfontosabb ilyen is meg kell neveznünk: szövegeink mindegyike prédikáció, egyetlen oráció sem maradt fenn nyomtatásban az 1711 előtti biblikus cseh nyelvű szövegek között. A magyar nyelvű anyag ebben a tekintetben erős hasonlóságot mutat: vannak ugyan olyan prédikációk, amelyeknek invenciós rendje és szerkesztésmódja messzebb távolodik a homiletikai eszményektől, ám olyan nincs közöttük, amely egészében felrúgná a textusból való kiindulás és legalább a legáltalánosabb és legközhelyesebb, mégis teológiai megalapozású gondolatvezetés paradigmáját. Orációt a legtekintélyesebb magyarajkú halottak fölött is latin nyelven volt szokás tartani, és a magyarországi szlávajkú népesség latin nyelvű halotti orációi is avatott kutatójukra várnak.

⁷ RMK II, 1544.

⁸ RMNy 1706 (2), 1803 (2), 2802 (1).

⁹ KECSKEMÉTI 1988, 24.

Visszatérve a személyes életút a prédikációban való elhelyezésének és értékelésének problémájára, nyilvánvaló, hogy egyáltalán nem mindegy, hogy az idevonatkozó kijelentések csupán csekély súlyú és terjedelmű, járulékos kiegészítők-e egy szöveg-egészben, vagy jelentősebb teret és figyelmet szentel nekik a szónok, gondolatmenetének jelentős hányadát akként írva meg, hogy az az életadatokra és az életpálya lényegi jegyeire rezonáló szerves reflexióként legyen felismerhető. Az fordul meg ezen a kérdésen, hogy egy-egy szövegünket elsősorban teológiai-dogmatikai érvelés uralta egyházi szólamként érzékeljük-e, vagy szóba hozható velük kapcsolatban a személyiség mibenlétére, önazonosságára, értékpreferenciáira vonatkozó, az imázsépítésben érdekelt és esetleg az introspekció, az én-reflektálás írásos ego-dokumentumai vagy élőszóban reprezentált önmegképző szólamai által is befolyásolt kora újkori diskurzusrend bennük is formálódóban lévő és mind magasabb artikulációs fokot nyerő története. E nézőpontból tekintve persze annak is nagyon komoly jelentősége van, hogy a hyperiusi eredetű öt *usus* közül a teoretikus vagy a praktikus haszonvételek fordulnak-e elő nagyobb számban és terjedelemben. A két teoretikus *usus* kifejtése csupán annyit teljesít, hogy világossá teszi: vannak olyan ismereti alapelemek, amelyek az adott gyülekezetben normatív szerepűek. Nincs is olyan prédikáció korpuszunkban, amely ne összegezné az üdvözültre és a kárhozottakra váró túlvilági sorsról, az egymástól elszakadó testről és lélekről, a boldog feltámadás után egy megújult, tökéletes testben való újjászületésről és az Úr színéről színre való látásának örökké tartó örömről szóló lutheránus tanításokat. A cáfolattal illetett téves tanok között három olyan van, amely ismételten előfordul és nagy nyomatékot kap prédikációinkban, kettő közülük a katolikusokkal szemben megfogalmazott pozíciókat rögzít: ismételten szükségét érzik annak, hogy a halál utáni, átmeneti ideig tartó tisztítóhelyről, a purgatóriumról szóló tanításokat cáfolják, mint ahogyan annak is, hogy a jó cselekedeteknek az üdvösséget biztosítani képes, sőt annak feltételül szolgáló voltáról kialakított katolikus dogma tarthatatlanságára figyelmeztessenek; a kálvinista teológiai tanítások közül az eleve elrendelést, a predestinációt illető nézetek kerülnek elő, bár nyilvánvalóan nem abban az artikuláltsági mértékben, mint ahogyan e kérdést a latin nyelvű egyetemi disputációk teológiai szakértekezéseiben megvitatták. A 2.4. fejezetben igyekeztünk szükséges terjedelmű és adekvát kifejtettségű parafrázisokat adni a szövegek azon megállapításairól és érveléseiről, amelyekben a pozitív vagy negatív teológiai álláspontok kifejtésre kerülnek, ezért e vonatkozások közül már csak egyre kívánunk visszatérni kötetünk későbbi részében, mégpedig az Adam Wolfiust – úgy látszik – szenvedélyesen foglalkoztató lélekaluvás kérdésére, az álláspontjának lokalizálásához szükséges eszmétörténeti pozíciók pontosabb körülhatárolásával.

Egészen más a helyzet a háromféle praktikus haszon jelenléte és arányai körül. Ezekben nem az intellektuális tudás, hanem egészen másféle emberi szándékok, érzelmek és indulatok válnak artikulálhatóakká: a ragaszkodás, a kötődés, az odaadás, a megbecsülés, a szeretet, a választás, a derű, az ingerültség, a harag és hasonló affektusok, emóciók és a létértelmezés alappozícióinak támasztékaul szolgáló, egzisztenciális tétű involváltság jelentik itt a reflexió tárgyát, vagyis az önreflexív fogalomalkotás és

introspekció olyan kategóriái, amelyeket az új magyar irodalomtörténetet előkészítő programtanulmányok az egyéniségtörténet-érzelemtörténet-társasmorál fogalmi mezőjében kívánnak megragadni mint a történeti kultúrantropológia horizontján megnyíló, ám textuális megalkotottságában, retorikai megszervezettségében megragadható jelenségcsoportot.¹⁰ Minthogy e jelenségek tekintetében – oly sok más műfaj és tematikus szövegcsoporthoz mellett – halotti beszédeink morális és éthosz-elvű *ususai* is konstitutív szerepűek (vagyis halotti beszédeinkre is joggal mutathatunk rá mint az e jelenségcsoportot létrehozó vagy legalább megnevező irodalmi művekre), érdemes ezeknek a hasznoknak az általánosként leírható rendszereivel is és egyes példáinak behatóbb analizisével is bővebben foglalkoznunk.

4.2. Beszédnemek és *ususok* a cseh nyelvű gyászbeszédekben

Hyperius homiletikájának értelmezése szerint a világi és az egyházi szónok közötti közös vonások „az öt retorikai művelet, a hármasság célkitűzés és a három stílusnem.”¹¹ A retorikától csak három művelet vehető át, a diszpozíció, az elokúció és a memória, ezzel szemben úgy vélte, hogy a pronuciáció tanát a kiválasztott mester előadásmódja alapján ajánlott elsajátítani, mivel a keresztény előadásmódnak sokkal fenségesebbnek kellene lennie, mint a világi orátorokénak, és a helyi sajátosságokat is figyelembe kellene vennie. Az invenció tanában olyan nagy eltérések mutatkoznak a két szónoklatfajta között, hogy Hyperius ezzel kívánt leginkább foglalkozni. A homiletika használatára öt beszédnemet jelölt meg, a *genus didascalicumot*, a *genus redargutivumot*, a *genus institutivumot*, a *genus correctoriumot* és a *genus consolatoriumot*. Elsőként a retorika elméletében korábban nem létező beszédnem szabályait adta meg, a Melanchthon által kidolgozott *genus didascalicuméit*, ami Hyperiusnál egy önálló homiletikai csoport. Ez a beszédnem a keresztény tanok ismertetésével, a hitbéli tanítással foglalkozik. A második nem a *redargutivum*, ami a téves nézetek cáfolatával foglalkozik, s amit a szerző a *genus iudiciale* nemére vezet vissza. A következő két *genus* az *institutivum* és a *correctorium*, amelyek a *deliberativum* és a *demonstrativum* eszközeit használják fel. A *genus institutivum* a követendő viselkedésmódra való serkentést, a *genus correctorium* a kerülendő magatartástól való elrettentést valósít meg. Ötödik *genusa*, a *genus consolatorium* a *genus deliberativum* eszközeivel él. Elgondolása szerint a világi retorika beszédnemeinek keveredéséhez hasonlóan az öt homiletikai beszédnem is keveredik. Ezért aztán úgy fogalmaz, hogy egy hatodik *genus*, a *mixtum genus* valósul meg a leggyakrabban a prédikációkban, amely a már említett *genusok* közül kettőt vagy hármat tartalmaz. A 16. század végén kálvinista körökben Hyperius homiletikai beszédnemekre vonatkozó el-

¹⁰ BENE–KECSKEMÉTI 2009; KECSKEMÉTI 2014c, 773–774.

¹¹ KECSKEMÉTI 2003c, 376–381.

méletét elfogadták, „az egyes genusok előírásai szerint megalkotott pontokat ususoknak, azt a beszédrészt pedig, amelyben az ususok következnek egymás után, applikációnak vagy akkomodációnak nevezték.”¹² A prédikációkban a beszédrészek a klasszikus felosztást követik, és bennük az öt *genus* „a beszéd egyes részeit változatos egymásutánban uralhatja”.¹³

Vizsgálatunk azt mutatja, hogy a harminchét ma szövegszerűen ismert biblikus cseh nyelvű halotti beszéd közül két prédikációban történik a hasznok kifejtése *usus* névvel elnevezett önálló beszédrészben, egy beszédben az exegézis két nagy szerkezeti egységét követően egy-egy külön *usus* van megjelölve, és harmincnégy gyászbeszéd szerkezetében nem található megjelölt *usus* rész, a bennük tárgyalt hasznok azonban a beszédek egyes részeiben jól elkülöníthetőek. Az önálló *usus* alcímmel rendelkező prédikációk *usus*-használata is különbözik egymástól. Ján Hodik *Aqua apoplectica* című prédikációjában az *usus* az *applicatió*t megelőző jelölt rész, amelyben több *genus* kerül kifejtésre.¹⁴ Az *ususszal* zárul Jan Malatides egy halotti beszéde, s itt – az alcímbe is kiemelt módon – a beszédrész csakis *usus consolatorius*.¹⁵ Jakub Stephanides Katarína Jonová fölött elmondott beszédében az exegézisben kifejtett két *locust* követi egy-egy *usus* rész, ezekben csak egy *genus* kerül kibontásra, a *genus institutivum*.¹⁶ Applikációnak nevezett beszédrész hat halotti prédikációban található. Öt esetben ez a prédikációt záró beszédrész; egy alkalommal a jelölt *usust* követi és az elhunyt életének fontosabb eseményeit mondja fel,¹⁷ egy másik esetben is rövid életrajzot ad,¹⁸ máskor hosszabb életrajz mellett *genus institutivumot* is tartalmaz,¹⁹ ismét máskor az utóbbi fajta haszon²⁰ vagy épp a vigasztaló haszon kibontása jelenti a fő részét.²¹ Egy ízben nem a jelölt applikációval ér véget a prédikáció, hanem utána még *personalia* következik; itt az applikáció ismét a *genus institutivumra* koncentrál.²²

A jelölt *usus* résszel nem rendelkező harmincnégy prédikációból öt beszédben az *usus*-használatban nagy eltérések mutatkoznak. Huszonkilenc prédikáció szerkezetében az egymás után következő *ususok* szétosztása hasonló gyakorlatot követ: a bevezető részben leggyakrabban a vigasztalás és a követendő magatartásmód kerül kifejtésre, majd csak ezt követően kerül kibontásra az exegézis során a *genus didascalicum*. A prédikációkban leggyakrabban a három *genus* keveredése, a *mixtum genus* valósul meg. Az előzőleg említett öt prédikáció abban különbözik az *usus* résszel nem rendel-

¹² KECSKEMÉTI 2003c, 383.

¹³ KECSKEMÉTI 2003c, 381.

¹⁴ RMNy 1798 (1).

¹⁵ RMNy 2152 (2).

¹⁶ RMNy 1706 (4).

¹⁷ RMNy 1798 (1).

¹⁸ RMNy 1800 (1).

¹⁹ RMNy 1706 (2).

²⁰ RMNy 1800 (2).

²¹ RMNy 1798 (2).

²² RMNy 1799 (1).

kező beszédektől, hogy nem a beszéd egyes részeiben kerülnek kifejtésre a *genusok*, hanem leggyakrabban a beszéd utolsó nagyobb egységében egy *genus* több pontban kerül kibontásra²³ vagy a prédikáció egy jelölt részében három *genus* egymást követő pontokban kerül kifejtésre.²⁴ Ilyen például Jonáš Hodik Alžběta Nitschmanová szül. Tištinská fölötti beszéde, amelyben a *personalitát* és a *parentatio* részt előzik meg a tanítás, vigasztalás és buzdítás egymást követő pontjai.²⁵

Az eltérő *usus*-használat részletesebb bemutatására öt beszédet választottunk: Ján Hodik *Aqua apoplectica*, *Lachrymae Boczekianae* és *Mors justorum* című halotti prédikációit, Jakub Stephanides Přibislavskýtól pedig a Jon család gyermekeinek halálára kiadott gyűjtemény negyedik beszédét és az Anna Bočeková halálára írt prédikációt, amelyek két prédikátor *usus*-használatának többfajta módját mutatják be.

Ján Hodik 1636-ban kiadott *Aqua apoplectica* kezdetű prédikációja *votumra*, *exordiumra*, *lectio textusra*, *exegesisre*, *propositióra*, *usus ejusra* és *applicatióra* oszlik.²⁶ Az „*usus ejus*” közvetlenül az *applicatiót* előzi meg, és a hasznok kibontásakor a keresztényi türelemre oktatásról és annak felhasználásáról beszél, a *genus didascalicum* eszközeit felhasználva. Ezt követően szentírási helyeket hoz Ábrahám, Dávid és Jób példájának a szemléltetésére, akikben egyesült az alázat, az istenfélelem és az Isten szóban való megvallása, amit követendő példaként állít minden keresztény ember elé, a *genus institutivum* felhasználásával. A szónok a bűnök elkerülésére buzdítja hallgatóságát a *genus correctorium* eszközeit használva. A hasznok kifejtése nem fejeződik be az *usus* rész végével, hanem az applikációban is tovább folytatódik, ahol a gyászolók viselkedésében való vigasztalásáról beszél. A négy homiletikai beszédnem így együttesen jelenik meg a szónoklatban, azonban a *primarium genus* a *genus institutivum*, amihez képest alá van rendelve a többi *genus*.

Az 1638-ban a Benjamín Boček fölötti elmondott prédikációjának szerkezete és benne a beszédnek elhelyezése különbözik az előzőleg ismertetett beszédétől. Őt nagyobb egység található a prédikációban, a *propositio*, a *de primo membro* és a *de secundo membro*, a *personalia* és a beszéd zárórésze, az applikáció.²⁷ A beszéd szerkezetén belül nem található különálló rész, amely az *ususokkal* foglalkozna, azonban a prédikációt vizsgálva felismerhetők az *ususok*, amelyek a prédikáció szerkezetében szétosztva találhatók. Már az *exordiumban* megjelenik a keresztényi tanítás, amit a hitszónok a temetésen való részvétel legfontosabb feladataként jelöl meg. Hodik a *genus didascalicumot* arra használja, hogy megerősítse a gyászolók hitét és csökkentse fájdalukat; azzal érvel, hogy először meg kell tanulnunk az életet megismerni, majd elfogadni, hogy a mai nap megadatott, viszont a holnapi nap kétséges. A *de primo membroban* a *genus institutivum* felhasználásával Ábel, az istenfélő fiú halálát, a gyermekü-

²³ RMNy 1799 (2), 2152 (1), 2192 (2).

²⁴ RMK II, 1544; RMNy 2192 (1).

²⁵ RMNy 2192 (1).

²⁶ RMNy 1798 (1).

²⁷ RMNy 1799 (1).

ket elvesztő Ádám és Éva fájdalmát és Istenbe vetett hitüket serkentő példaként állítja a legidősebb fiukat, Benjamínt elvesztő Boček házaspár és a gyászolók elé. A *de secundo membró*ban az élet viszontagságait követő vigasztalásról beszél, amelyet öt pontban gyűjt össze: az Isten letöröl minden könnyet, nem lesz többé halál, siráncokzás, jajgatás és végül fájdalom. A prédikátor három *genust* használ fel, de a beszéden belül a vigasztalásra helyezi a legnagyobb hangsúlyt, a többi két *genus* alárendelt szerepet tölt be.

Az evangélikus hitszónok 1639-ben Jan Butovský fölött elmondott beszéde *votum*, *exordium*, *lectio textus*, *prima pars*, *secunda pars*, *pars tertia et ultima* és *applicatio* részekből áll.²⁸ Az *exordium*ban az elhunyt halála miatt szomorkodók vigasztalását jelöli meg elsődleges célként a prédikátor. A *lectio textus*ban a *genus didascalicum* és a *genus institutivum* párhuzamosan van jelen: Isten akaratának felismerésére tanítja az itt maradókat az ájtatos emberek halála, amellyel az elközelgő gonosz időkre akarja őket figyelmeztetni. A második részben hosszan fejtegeti, milyen jutalom várja őket a túlvilági életben. A prédikáció *primarium genusa* a *genus institutivum*, azonban a *genus didascalicum* és a *genus consolatorium* is többször megjelenik a beszéd szerkezetében.

Jakub Stephanides Katarína Jonová fölött elmondott gyászbeszédét az a két rész tagolja, amely az exegézis tartalmából következik és ennek megfelelő, csakis tartalmi címet visel: a *Quanta sit defunctorum felicitas?* és az *Unde illis tanta felicitas?*²⁹ Mindkét szerkezeti egységet egy-egy rövid terjedelmű, jelölt *usus* követi. Az első nagy egységben a nyomorúságos földi élet vigasztalásaként a boldog túlvilági életet nevezi meg, ahol az elhunytak nem szomjaznak, nem éheznek, nem betegek és nem gyötri őket többé fájdalom. Az *usus* részben a túlvilági életre vonatkozó kérdéseket tesz fel a szónok, azonban kérdéseit úgy fogalmazza meg, hogy hallgatósága felé követendő magatartásmódot állítson. A *genus institutivum* eszközeinek felhasználásával arra serkenti a gyászolókat, hogy fogadják el, itt kell hagyniuk a nyomorúságos világot, és törekedjenek boldog túlvilági életre. A *genus didascalicum* a második részben jelenik meg, ahol arról beszél a szónok, hogy meg kell tanulniuk a gyászolóknak Szent Pál szavai alapján, milyen dicsőség várja a kiválasztottakat. A második *usus* részben Jézus Krisztus példájával mutat rá, melyek azok a viselkedési módok, amelyeket az ájtatos embernek követnie kell: ilyen a türelem, az alázat, az elfogadás és a szenvedések elviselése. Vagyis mindkét nagy szerkezeti egységet követő *usus* részben a *genus institutivum* kibontása következik, ami a prédikáció *primarium genusa*. A prédikációban így három *genus* kifejtése történik meg, a *genus consolatorium*, a *genus didascalicum* és a *genus institutivum*.

A Boček család tiszteletére összeállított gyűjtemény második halotti beszédének nincs önállóan jelölt *usus* része, hanem a beszéd egyes részeiben szétosztva találhatók meg a *genusok*.³⁰ A prédikáció *primarium genusa* a *genus consolatorium*, aminek alá van rendelve a *genus didascalicum* és a *genus institutivum*. A *propositiót* megelőző részben Jakub Stephanides a szülők és a gyászoló közösség vigasztalására és követendő

²⁸ RMNy 1800 (1).

²⁹ RMNy 1706 (4).

³⁰ RMNy 1799 (2).

példaként a naini özvegy, Jákob és Dávid példáját idézi, akiknek el kellett szenvedniük gyermekeik elvesztését, de elfogadták Isten akaratát, és a gyermekük halála fölött érzett fájdalom által megerősödtek hitükben. Majd hosszan részletezi a prédikátor, mi az, ami vigasztalást adhat a szülőknek: a *communis moriendi necessitas*, az *avocantis bonitas* és az *optata tranquillitas*.

4.3. Konvenciók megújítva: perikópák és egyházi énekek felhasználása a prédikációkban

Magyarországon már a 11. századtól hangzottak el perikópák, azaz vasárnapokra és ünnepnapokra rendelt evangéliumi szakaszok és apostoli levélrészletek anyanyelven a templomokban. A kialakult perikóparendhez a reformációt követően a katolikus és a lutheránus egyház egyaránt ragaszkodott,³¹ így a gyülekezeti élet az egyházi ünnepkörököt követő gondolati és kifejezési tematizálására a megszokott szentírási helyeket használták fel prédikációik kiindulópontjaként.³² A 17. században a Csehországból menekült és a szláv közösségekbe integrálódott lutheránus papok is ezt a gyakorlatot folytatták magyarországi egyházközségeikben, prédikációik perikópahasználatának mégis kialakult olyan egyéni szokásrendje, amely a konvenciók invenciózus meghaladását jelentette és új közösségi önszemléleti formákat eredményezett. Az istentiszteleteiken felolvasott, majd magyarázattal kiegészített szentírási helyek extraordinárius, alkalmi prédikációkban is előkerültek. Több esetben reflektáltak az alkalmi beszédek megtartását megelőző ünnepnapokon és vasárnapokon elmondott igehelyekre, más alkalmakkor az időbeli távolság ellenére is olyan szentírási textust vagy argumentáló idézetet választottak, amely perikópaként is használatban volt az év valamely egyházi ünnepén. Hét olyan halotti prédikációt ismertetünk, amelyekben a parentáló prédikátor perikópaszöveget épített be az *exordium*ba vagy a beszéd textusául választotta azt, amelyekben tehát az egyébként perikópaként ismert bibliai textusok nem csupán előkerültek, hanem vagy az exegézis, vagy a prédikációt indító, a figyelmet felkeltő és a *captatio benevolentiae* feladatának is megfelelő, részletesebb analízis tárgyai lettek.

A perikópát ekként felhasználó első beszéd Katarína Jonová fölötti halotti prédikáció. Katarína 1637. augusztus 18-án, kedden hajnali három és négy óra között Trencsénben hunyt el. A Jon család elhunyt tagjairól kiadott gyászbeszédnyomtatvány ne-

³¹ Az 1540. évi sárosi szabályzat, az 1580. évi trencsényi zsinat és az 1603. évi murányi cikkek intézkedései a perikópák rendjének megőrzéséről: FRENÝÓ 1937, 19–20.

³² A perikópáskönyvek filológiai feldolgozásának lehetőségéről és az e kutatástól remélhető perspektívákról lásd HELTAI J. 2012; HELTAI J. 2012a. Saját vizsgálatunk során a bibliai szakaszok perikópaként való használatát egykorú kiadványokban ellenőriztük. A lutheránus perikópákhoz használtuk: RMNy 1096 (Bártfa, 1616); a katolikus perikópákhoz: RMNy 1421 (Bécs, 1629).

gyedik beszédét mondta el fölötté a kislány keresztapja, Jakub Stephanides Pribislavský (ez a kötetben a Katarína fölött elmondott második beszéd).³³ Stephanides a beszéd textusául mindenszentek ünnepének, november 1-ének ünnepi perikópája (Jel 7, 2–12) közvetlen folytatását választotta (Jel 7, 13–17). A prédikatori leleményességnek köszönhető, hogy a minden évben elhangzó ünnepnap perikópa nem került megismétlésre az alkalmi prédikációban, mégis nyilvánvalóan felidéződött a szöveg vonatkozási rendszerében, amikor a közvetlen folytatása került kifejtésre. A szentírási hely fehér ruhákba öltözöttekről szól, akik az Isten királyi széke előtt állnak a bárány vérében megfehérített ruháikban. A prédikátor textusválasztása nem meglepő: a textusban foglaltakat felhasználva a keresztgyermekére alkalmazta a korban konvencionálisnak számító, kisleányokra alkalmazott metaforát. Amint arra még visszatérünk, a fiatalon eltávozó leánygyermeket mint Jézus menyasszonyát, szüzecskéjét fehér ruhában volt szokás ábrázolni. Az égi menyegző ábrázolása jóval gyakoribb volt a tíz év feletti leánygyermek esetében, azonban a példából is látszik – Katarína ötéves korában hunyt el –, hogy fiatalabb gyermeklányok esetében is előfordult. A tíz évnél fiatalabb kislányok esetében mégis megszokottabb volt, hogy a fölöttük elmondott beszéd metaforarendszerében mint leszakított vagy elhervadt virágszálat vagy elszáradott friss füvet ábrázolták őket.

1646 elején Jiří Zahrádecký Cholticéből származó feleségének, Kateřina Sedlnicának a halála alkalmából jelentetett meg két prédikációt tartalmazó nyomtatványt a trencsényi nyomda. Kateřina 1645. december 18-án, csütörtökön hunyt el Trencsénben, halotti prédikációt tartott fölötté ideiglenes sírboltba tételekor, 1645. december 19-én Jonáš Hodík, ünnepélyes temetése napján, 1646. február 4-én pedig Jan Malatides. A második prédikációt³⁴ elmondó trencsényi segédlelkész ismét mindenszentek napjának, november 1-ének kötött liturgikus szövegei közül választott textust halotti beszédéhez (Bölcs 3, 1).³⁵ A szentírási szöveghely az igazak sorsáról szól, akik kiragadtattak a földi igazságtalanságból és szenvedésből. Az előző textusválasztáshoz hasonlóan ebben az esetben sem véletlen, hogy a prédikátor ezt az igehelyet felhasználva építette fel prédikációját. A keresztény felekezetek mindenszentek ünnepén emlékeznek meg általánosságban az elhunytakról, akik már Isten kezében vannak. A kiválasztottak egyetemes sorsát vonatkoztatta a prédikátor az elhunyt nemesasszonyra, akinek hite miatt sok szenvedést kellett kiállnia, azonban most már megnyugodhat evilági nyomorúságától és színéről színre láthatja az Istent.

Martin Boček trencsényi polgárt 1639. augusztus 20-án, szombaton reggel 9 és 10 óra között gutaütés érte. Augusztus 21-én temették el, az első halotti prédikációt Ján Hodík mondta fölötté az elővárosi templomban, a másodikat Ján Gaducý háza előtt Teodor Sopotius, a harmadikat pedig – meg nem nevezett helyen – Adam Wolfius. A har-

³³ RMNy 1706 (4).

³⁴ RMNy 2152 (2).

³⁵ A választott szöveg nem az ünnep *lecti*óinak egyike (mindenszentek napjának episztolája Jel 7, 2–12, evangéliuma pedig Mt 5, 1–12), hanem az *offertorium* alkalmával hangzik el a szertartáson.

madik beszéd³⁶ a Szentháromság utáni tizenötödik vasárnap (amely abban az évben október 2-ára esett) perikópáját választotta textusául (Mt 6, 30). A textus a földi mulandóságról szól: ami ma létező, az holnap már elmúlik. Az előző két esethez hasonlóan Martin Boček esetében sincs összefüggés a perikópa elhangzásának és a halálesetnek az időpontja között, azonban Boček hirtelen halála lehetőséget adott arra, hogy felhasználásra kerüljön a másfél hónappal később sorra kerülő vasárnap perikópája a földi mulandóságról, ami nagyszerűen alkalmazható volt az elhunyt halálára.

Jan Butovský 1639. július 6-án, szerdán hunyt el Trencsénben. A halálára kiadott gyűjtemény három gyászbeszédet tartalmaz, a július 6-án megtartott beszédet Ján Hodík, a július 7-én elmondott második gyászbeszédet Teodor Sopotius és a harmadik halotti prédikációt Adam Wolfius Benešovský mondta el. Wolfius beszéde³⁷ textusául (Lk 23, 28) nagyszombat ünnepének – ami 1639-ben április 20-ára esett – perikópáját választotta. A textusban Krisztus Jeruzsálem leányaihoz intézett szavai hangzanak el, amelyekben kéri őket, hogy ne miatta sírjanak, hanem önmaguk és gyermekeik miatt. A prédikátor textusválasztása ezúttal sem meglepő, minthogy a nagyhét eseményei Krisztus kereszthaláláról emlékeznek meg. Jézus Krisztus, hogy az emberek megváltásának művét végbevihesse, emberré lett és meghalt a kereszten; ugyanígy meg kell halnia egyszer minden embernek, hogy utána az utolsó napon fel tudjon támadni. A perikópa textusul választása kiterjesztő jellegű, Krisztus halálát Jan Butovskýra vonatkoztatja. A perikópaválasztás további érdekessége, hogy nagyszombaton még Krisztus kereszthalála előtt áll a gyülekezet, az ünnepnap perikópáját viszont a haláleset után, a temetésen használta fel a hitszónok és vonatkoztatta az elhunyra.

A kubini egyház papja, Samuel Chalupka árvai senior a kollégája, Ján Zittkíus velicsnai lelkész fölött mondott temetési prédikációt 1655-ben.³⁸ Keresztelő Szent János születése ünnepe, június 24-e perikópájának egy mondatát (Lk 1, 63) használta fel a beszéd textusául. Az idézett verset („János a neve”) arra vette igénybe a prédikátor, hogy nevük által formálisan összekapcsolja a két jeles igehirdetőt. Ján Zittkíus halálának pontos időpontját nem ismerjük, azonban feltételezhetjük, hogy a prédikátor találékonyságának köszönhető csupán a perikópaválasztás, nem pedig a haláleset és az ünnepnap közötti időbeli közelségnek. Ez a perikópa alkalmazható bármely János nevű elhunyt tiszteletére elmondott halotti beszéd textusául. A szónoki invenció a Hasko Jakab emeritus nyitrai püspök 1695. november 14-i vágújhelyi temetésén történetekhez hasonlítható, ahol egy ismeretlen jezsuita prédikátor szintén a névazonosság alapján választott textust a dicsérethez, mégpedig Jakab apostol „servus Dei”-ként való megnevezését (Jak 1, 1).³⁹

Az 1658. év karácsonyának szentestéjén Dávid Melcl kisleány, Jiřík megbetegedett és 1659. január 9-én, szerdán meghalt. Rokona, Samuel Chalupka trencsényi lelkész mon-

³⁶ RMNy 1798 (3).

³⁷ RMNy 1800 (3).

³⁸ RMNy 2608.

³⁹ KECSKEMÉTI 1998, 222–223.

dott fölötté halotti beszédet január 12-én.⁴⁰ Chalupka a temetés napját megelőző vízkereszt ünnepének, január 6-ának perikópáját használta fel a halotti beszéd textusául (Mt 2, 10–12). A textus a napkeleti bölcsekről szól, akik megpillantva a csillagot, örvendezve tértek vissza hazájukba, azonban más úton, mint amerre jöttek volt, hogy elkerüljék Heródest. A prédikátor valójában nem erre a szentírási helyre építette fel prédikációját, hanem arra, amelyben az eltűnt Jézus Krisztust a szülei a templomban találják meg. Szűz Mária szomorú és szemrehányó kérdésére Jézus kegyesen válaszol, válaszában magyarázat és vigasztalás is található szomorkodó szülei számára. A prédikátor mégis a halálesetet megelőző ünnepnap perikópáját használta fel a beszéd textusául, összekapcsolva azt egy másik szentírási hellyel. A kora újkorban az idősebb fiúgyermekekre használt megszokott metaforát – a kisdíák, aki tútesz földi tanárain – használta fel a hitszónok és vonatkoztatta az elhunyt csecsemőre, aki földi útját bevégezve nagyon hamar visszatért Teremtőjéhez.

1658. november 29-én, pénteken, mindössze öt nappal második házasságából származó gyermekének születése után meghalt Trencsénben a 33 éves morvaországi emigráns, Jiří Melcl. Két prédikációt mondtak temetésén, amelyek közös füzetben jelentek meg. Samuel Chalupka a temetés napjának, december 1-ének perikópájából indult ki gyászbeszéde *exordium*ának megszerkesztésekor.⁴¹ Ez a nap 1658-ban advent első vasárnapjára esett, ennek az ünnepnek az evangéliumi szövegében pedig arról van szó, hogy a Jeruzsálembé bevonuló Krisztus arra kéri tanítványait, hogy egy szamarat oldjanak el és hozzanak oda neki. Krisztus e szavait (Mt 21, 2) a számárról, némi vakmerőséggel, a halottra adaptálja a prédikátor, az ő lelkének a Krisztushoz való távozását bontva ki belőlük. A metafora minden képi eleme tételes magyarázatra talál. Melcl urat három erős kötelék kötözte meg: a bűn, amellyel megszületett, tisztes házasságának elszakíthatatlan köteléke és betegségeinek és fájdalmainak kötele. Mindhárom kötelék alól feloldozták (a bűn köteléke alól természetesen Krisztus érdeméből), és immár az Úrhoz vezették.

Összegzésül elmondható, hogy a prédikátorok perikópaválasztását többnyire nem a haláleset időpontja határozta meg. Úgy véljük, sokkal inkább az befolyásolhatta őket, hogy melyik az a szentírási hely, amely leginkább vonatkoztathatónak ígérkezett az elhunyt életére és a közösségben betöltött helyzetére. A perikópaként nem szereplő bibliai passzusok között jóval tágabb tere nyílt a személyes életsorsot, jelmondatot vagy hitvallást kifejező textusok megtalálásának; a perikópákból vett textusok esetében mindössze arra volt mód, hogy a keresztyén hívek általános tanulságául szolgáló kijelentéseiket az egyedi alkalomra adaptálják. Csak két esetben figyelhettük meg azt, hogy a prédikátor időben közeli ünnepnap perikópáját használta fel a textus vagy az *exordium*ból analízisnek alávetett bibliai passzus megválasztásához. Mindkét esetben Samuel Chalupka volt ez a prédikátor. Az első esetben sógora, az idősebb Jiří Melcl 1658. december 1-jei temetése napjának, advent első vasárnapjának perikópáját használta fel,

⁴⁰ RMNy 2880.

⁴¹ RMNy 2802 (1).

mégpedig meglehetősen meglehetősen módon; a második esetben másik sógora, Dávid Melcl fiának, az ifjabb Jiřík Melclnek (az idősebb Jiří unokaöccsének) a temetésén alkalmazta ugyanezt az eljárást, amikor vízkereszt ünnepének, január 6-ának a perikópáját használta fel az 1659. január 12-én megtartott temetés textusául. Azt mondhatjuk, hogy minél nagyobb az időbeli távolság az alkalmi beszéd elhangzása és a perikópát felhasználó ünnepnap között, annál konvencionálisabb a gondolati kapcsolat (vagyis egy kézenfekvő és gondolati koherenciát biztosítani képes szöveghely választásáról beszélhetünk), és minél inkább lecsökken ez az időbeli távolság, annál invenciózusabbá vagy épp keresettebbé válik a perikópát az aktualizáló felhasználással összekapcsoló gondolati társítás. A perikópák eltérő alkalmazásában mégis megfigyelhető egy lényeges közös vonás, mégpedig az, hogy a prédikátorok a textusul kiválasztott szentírási hely gondolatmenetét folytatva építik fel prédikációjukat, bibliai források és világi exemplumok felhasználásával. A templomi liturgiában felolvasott és magyarázattal ellátott igehelyek a halotti prédikációkban újfajta kontextusba kerültek és teljesen eltérő magyarázat társult hozzájuk. A hallgatóság olykor rácsodálkozhatott arra, hogy a már jól ismert szentírási hely értelmezhető másképp, sőt néha a megütközést is át kellett élnie, mint például a Jézus Krisztus szamarává átváltoztatott idősebb Jiří Melcl esetében.

A perikópák felhasználásához hasonlóan a biblikus cseh nyelvű lutheránus egyházi irodalom kegyes, vallásos énekeinek közkeletű szövegei is alkalmazásra kerültek némely prédikációban. A protestáns egyházak kialakulásának időszakában nemcsak a liturgikus rend került megújításra, hanem az éneklés gyakorlata is, ami nagy hatással volt a közösségi és az egyéni hit megélésére. A lutheránusok és a reformátusok protestáns gyökereiknek köszönhetően hosszú ideig közös alapénekkészlettel rendelkező énekeskönyveket használtak. Több nyelv és kultúra egymás mellett élésének természetes velejárója, hogy az énekek lefordításra és átvételre kerültek. A nagyobb német városok és közösségek saját német nyelvű énekeskönyvet jelentettek meg. A szláv nyelvű énekszövegek összegyűjtése és kinyomtatása terén egy Csehországból menekült emigráns végzett meghatározó munkát Magyarországon, művének széleskörű elterjedéséről és kiaknázásáról pedig több prédikációsövegünk tanúskodik.

1629-ben Illésházy Gáspár hívására érkezett a sok üldöztetést elszenvedett Jiří Třanovský Árva várába, ahol udvari lelkész lett. A főúri támogatók és helyzetének rendeződése lehetőséget biztosított a prédikátor számára a nyugodt alkotómunkára. Ennek köszönhetően több műve került kinyomtatásra a magyarországi nyomdáknak. Az első itt kiadott munkája a *Phiala odoramentorum*, amelyet 1635-ben Lőcsén nyomtattak ki, és a mű ajánlásában köszönetet mondott támogatóinak, Szunyogh Jánosnak és feleségének, Bethlenfalvi Thurzó Annának.⁴² Ugyanebben az évben kezdték nyomtatni a biblikus cseh nyelvű *Písň duchovní* című művet, amely nagy terjedelme miatt csak 1636-ban készült el.⁴³ Az énekgyűjtemény négyszáztizennégy éneket tartalmazott, ebből kilencvenet maga a szerző írt, kétszáz a cseh, negyven a magyarországi eredetű énekek száma,

⁴² RMNy 1632.

⁴³ RMNy 1655.

nyolcat latinból és hatvanat németből fordított.⁴⁴ Az énekek nyelve a Kralicei Biblia biblikus cseh nyelve, a későbbi kiadások egyre erősödő szlovakizáló tendenciát mutatnak. A később a *Cithara sanctorum* címmel kiegészült összeállítás nagy népszerűsége tett szert a szláv evangélikus polgárság körében, ennek köszönhető, hogy az énekeskönyvet már a 17. században számos további kiadásban megjelentették.⁴⁵ E kiadásokkal persze még csak kezdetét vette a gyűjtemény korántsem statikus élettörténete: újabb edíciókban számos szerkesztő bővítette tovább a versanyagot egészen a 20. századig, amikor a versek mennyisége az eredetinek már közel a háromszorosára növekedett.⁴⁶ Mindenesetre a hatvan év során épp egy tucatnyi kiadást megért énekgyűjteményt a magyarországi evangélikus polgárság jól ismerte és használta. Ezt a tényt bizonyítja, hogy több olyan halotti prédikációt ismerünk, amelyben a parentáló prédikátor a *Cithara sanctorum* valamely énekének egy-egy versszakát idézi.

Az első ilyen versrészlet látszólag már éppen a Jiří Tránovský tiszteletére elmondott egyik halotti prédikációban megtalálható.⁴⁷ A halál elkerülhetetlen voltával kapcsolatban Ján Lochmann többek között egy olyan éneket idézett, amelyet ma a Tranoscius-féle énekgyűjtemény utolsó dolgokkal foglalkozó részében, a hivatkozott 20. századi kiadás 801. számú éneke 1. versszakában lehet megtalálni, az ének szerzője ismeretlen. A *Co se mnoho staráme co mnoho myslíme...* kezdetű ének azonban csak az 1696. évi kiadástól kezdve vált a gyűjtemény részévé,⁴⁸ Lochmann (és közönsége) tehát nem a gyűjteményből ismerte. Az első cseh nyelvű kiadást egyébként megelőzték az ének magyar fordításának legkorábbi nyomtatott változatai: Kolozsvár, 1680 k., 1692; Lőcse, 1682.⁴⁹

Két évvel később, 1639-ben, amikor Krisztus közelgő érkezéséről beszélt,⁵⁰ Ján Hodiknak az adventi énekek egyike jutott eszébe, és fel is idézte annak néhány sorát. Idézetéből megállapítható, hogy a kérdéses ének megtalálható Tranoscius énekgyűjteményének adventi részében (a hivatkozott 20. századi kiadásban a 31. szám alatt, ahol az idézett rész a 7. versszakból való). Az ének szerzőségét a cseh testvérek püspökének, a Lutherral is levelező Lukáš Pražskýnak (1460 e.–1528) tulajdonítják. Szemben az előző esettel, erről az énekszövegről már a halotti prédikáció elhangzásának időpontjában is bizonyítottan vehetjük, hogy a Tranoscius-gyűjtemény része volt. Az 1639-ben

⁴⁴ H. HUBERT 2013.

⁴⁵ Lőcse, 1638 (az RMNy nem ismeri, de lásd AUGUSTÍNOVÁ 2011, 2. sz.), 1639 (RMNy 1780), 1642 (az RMNy nem ismeri, példánya ma nem ismert, de lásd AUGUSTÍNOVÁ 2011, 4. sz.); Trencsén, 1647 (RMNy 2195, példánya ma nem ismert); Lőcse, 1653 (RMNy 2477); Trencsén, 1659 (RMNy 2883); Lőcse, 1674 (RMK II, 1339a), 1680 (RMK II, 1467d), 1684 (RMK II, 1551), 1693 (RMK II, 1740), 1696 (RMK II, 1839).

⁴⁶ A *Cithara sanctorum* énekeire alább az 1937. évi lipótszentmiklósi kiadás sorszámhivatkozásai alapján utalunk.

⁴⁷ RMNy 1705 (2).

⁴⁸ AUGUSTÍNOVÁ 2011, 278, 226. sz. incipit.

⁴⁹ H. HUBERT 2016, 225. sz.

⁵⁰ RMNy 1803 (4).

befejezett lőcsei Tranoscius-variáns *Pjseň stará, o čtwerím přjchodu Páně* címmel közli a *Vesele zpívejme...* kezdetű adventi éneket, amelyben a strófa olvasható.⁵¹

Széleskörű és hosszantartó használatát mutatja az énekeskönyvnek, hogy az 1684-ben Lőcsén kiadásra került, Helena Ladiverová szül. Sinapiusová fölött elmondott beszédben is idéz a gyűjteményből a prédikátor, Ján Andricius.⁵² A halál elkerülhetetlenségével kapcsolatban vigasztalásul mondja el, hogy bár az ájtatos keresztény emberek is meghalnak, de Krisztus Urunkban halnak meg. Andricius itt az énekgyűjtemény utolsó dolgokkal foglalkozó részéből idéz (a hivatkozott 20. századi kiadás 806. szám alatt lévő énekének 3. versszakát). A kérdéses éneket Johann Heermann-nak (1585–1647) tulajdonítják. 1636-tól kezdve a Tranoscius-gyűjtemény összes reprezentatív kiadásában benne volt (kezdősora: *Když přijde má hodina že budu mít umříti*), az 1693. évi edíció kivételével.⁵³ Ugyanakkor remekül mutatja Andricius prédikációja azt is, hogy a Tranoscius ekkor még korántsem nyerte el végleges állapotát. Van ugyanis a prédikációban – az istentelenek életével és halálával kapcsolatban – még egy énektalás, mégpedig a gyűjtemény egy olyan darabjára, amely a hivatkozott 20. századi kiadásban az ember méltóságáról szóló részben, 274. szám alatt található meg (az idézet az ének 2. versszakából való). Ez az ének azonban (kezdősora: *Pohled' Bože jak proti mně nepřátelé bojují*) nem volt része az eredeti gyűjteménynek, hanem Samuel Hruškovíc (1694–1748) szerkesztői munkája nyomán került belé, az 1737-est követő kiadások pedig egyenesen a szerzőséget is neki tulajdonítják.⁵⁴ Az utóbbi megállapítás természetesen tévedés, és hogy az, az éppen az Andricius – Hruškovíc születésénél tíz évvel korábbi – prédikációjában szereplő idézettel bizonyítható.

⁵¹ Az ének: AUGUSTÍNOVÁ 2011, 356, 1430. sz. incipit. E kimutatás szerint 1636–1971 között egyetlen olyan reprezentatív kiadás készült, amelyből ez az ének elmaradt, mégpedig az 1639. évi lőcsei. Ez a kiadás a *Cithara*-bibliográfia 3. sz. tétele, amelynek a címlapján ugyan 1638-as dátum van, kolofonjából azonban megállapítható, hogy kinyomtatása csak 1639-ben fejeződött be, s ezért az RMNy az utóbbi évnél vette fel (RMNy 1780). Megállapítható azonban, hogy – az incipit-repertórium kimutatásával szemben – ez a kiadás is (a 11–12. lapon) tartalmazza a kérdéses éneket. Az MTA Könyvtárának példányát használtuk, jelzete: RM II 59/koll. 1. Az RMNy nem ismer 1636–1639 közötti kiadást, Augustínová *Cithara*-bibliográfiája 2. sz. tételének autopsziával megalapozott példányleírásából azonban megállapítható, hogy egy 1638. évi lőcsei kiadásnak különböznie kellett az 1639-ben befejezettől, mert lap- és énekszámuk is eltér.

⁵² RMK II, 1544.

⁵³ AUGUSTÍNOVÁ 2011, 302, 585. sz. incipit. Lásd például: RMNy 1780 (az MTAK hivatkozott példányában), 858.

⁵⁴ AUGUSTÍNOVÁ 2011, 330, 1027. sz. incipit.

4.4. Az exemplumok használata a halotti prédikációkban

A halotti beszédekben szereplő exemplum-intarziák pontos eredet-megjelölést általában nem tartalmaznak, kivételt képeznek Joachim Kalinka prédikációjának marginális jegyzetei és Daniel Krman lábjegyzetei. A forrásmunkák felhasználása a halotti beszédekben kétféleképpen történik: az intarziák nagyobb része latin nyelvű idézet alakjában is jelen van (a görög auktorok is mindig latin nyelvű idézettel szerepelnek), amelyeket nem betű szerinti, hanem általában parafrazeáló cseh fordítás követ, néha viszont csak cseh nyelvű a tartalmi átvétel a hivatkozásra érdemesnek tartott szerző megjelölésével. Háromféle példát használnak a hitszónokok: bibliait, egyháztörténetit és történelmit.

A halotti prédikációkban nagy számú szentírási idézet, szentírási hivatkozás található, az ó- és újszövetségi könyveket a prédikátorok egyaránt pontos helymegjelöléssel idézik. Az újszövetségi könyvekre, a négy evangéliumra és János Jelenéseire történő hivatkozás van túlsúlyban. Az ószövetségi könyvek közül a zsoltárokat idézik a leggyakrabban. A bibliai könyvek közül egy halotti prédikációban sem idézik Mózes 3. könyvét, Nehemiás, Báruk, Abdiás, Jónás, Náhum, Habakuk, Szofóniás, Aggeus, Malakiás könyveit, János 2. és 3. levelét és Júdás levelét. Az egyházatyák közül leggyakrabban Szent Ágostont, Szent Jeromost, Aranyszájú Szent Jánost, Nazianszoszi Szent Gergelyt idézik. Az antik költők meglepően nagy számban vannak képviselve (Horatius, Vergilius, Ovidius, Martialis), a történetírók közül Hérodotosz, Thuküdidész, Livius, Suetonius, a filozófusok közül Platón és Arisztotelész. A reformátoroktól, Philipp Melanchthontól és Luther Mártontól elbeszélő jellegű exemplumokat idéznek. Az exemplumok egy jól elhatárolható, bár csekély számú csoportjában a cseh és a morva történelem epizódjai is megelevenednek. A prédikációk tárgyi-tematikai világában mindezen hivatkozások révén számottevően jelen vannak ugyan a múlt eseményei, azonban észrevehetően a jelen történéseire összpontosulnak. Mind a narratív, mind a szentenciózus exemplumok forrásait – amennyiben azok felderíthetők voltak – kivétel nélkül megadtuk a prédikációk invenciós rendjét parafrazeáló és diszpozícióját kivonatossan ismertető fenti összefoglalónkban, a 2.4. fejezetben. Az exemplumokat a jelen gondolatmenetben nem forrásaik szerint csoportosítjuk újra, hanem az exemplumhasználat nagyobb csoportjait a rájuk ruházott funkciók szerint különítjük el. Minthogy ez ismét olyan vizsgálati szempont, amelynek alkalmazásához nagyobb gondolatmenetek kontextuális egészének megfigyelése szükséges, három prédikációt választottunk ki tüzetesebb elemzésre.

Mind a római auktorok, mind az egyházatyák, mind a történelmi személyek és események elsősorban teológiai gondolatok igazolásaként vannak jelen a prédikációkban. Ezek a vonatkozások egyaránt lehetnek morálteológiai és dogmatikai természetűek. Az elemzett három prédikáció egyikében az exemplumokra ruházott erkölcsi-etikai-morálteológiai vonatkozások jutnak meghatározó szerephez, egy másikban viszont a dogmatikai tanítás kifejtésében, szemléltetésében kapnak szerepet az exemplumok. A harmadik prédikáció egy szöveghelye pedig azért méltó különleges figyelemre, mert

noha az ott előadott történet – bár forrására a prédikátor egyáltalán nem utal, sőt az egész betét olyannyira feltűnés nélkül simul bele gondolatmenetébe, hogy a 2.4. fejezetben magunk sem tettünk még futó utalást sem reá – az európai humanista szépirodalom egy reprezentatív szórakoztató gyűjteményéből származik, a prédikátor általi felhasználásának elsősorban polemikus szerepe van. Nem is igen volna ez másként elképzelhető, hiszen az exemplum eredeti cselekménye egy erkölcsileg erősen kifogásolható cselekedetet mutat be, így morálteológiai kifejezetten kontraproduktívna volna értékelhető a szerepeltetése, amit csakis az tesz védhetővé, hogy a történet e visszas kimenetelére a felekezeti ellentábornak, a katolikusoknak az intézményrendszere ad lehetőséget a cselekmény szerint, így az exemplum legalább a vallási polémia tematizáló terepén mégis épületesse válik.

4.4.1. Erkölcsi tanítás

Joachim Kalinka evangélikus prédikátor Barbora Marková fölött 1648-ban megtartott *Verus mundus* kezdetű prédikációja⁵⁵ *votumra*, *praeloquiumra*, *lectio textusra*, *accessusra*, *prima parsra*, *secunda parsra*, *applicatióra* oszlik. A *lectio textus*ban a prédikáció alapigéjéül választott Tit 2, 3–4. alapján mutatja be, milyeneknek kellene lenniük az idős asszonyoknak: tisztának, háziasnak, jónak és engedelmesnek. A bevezető szentírási hely szemléltetésére olyan kivételes asszonyokat sorol fel, mint a moábita Ruth, a betlehemi Naómi, a súnamita nő és Debóra, akik Istennek tetsző életet folytattak és erkölcsi példaként állnak minden keresztény nő előtt.

Az istenes életű nők bibliai példái után a prédikátor különböző formájú és tartalmú példákat használ, hogy olyan tulajdonságokat is bemutasson, amelyek az asszonyok erkölcstelenségének az okozói. Ilyen például a *mangonizatio*, ami a felesleges díszítést, ékesítést és az illetlen ruhavisetést jelenti. Szent Péter szavaival inti a prédikátor az asszonyokat, hogy ne a külsőségeket tartsák fontosnak, hanem a szelíd és sérthetetlen lelket. Ezt követően az igehirdetésből és a történelemből ismert három asszonyt sorol fel, Jezabelt, Poppaea Nerót⁵⁶ és Minutiát, a Vesta-szüzet,⁵⁷ akik vétettek az erkölcsi tanítás ellen.

Következő erkölcstelen tulajdonságként a *catillatio vel pergraecatió*t nevezi meg a prédikátor, ami – ahogyan a felsorolt példák világossá teszik – az iszákosságot jelenti. Ozeás könyvére hivatkozik a prédikátor, amikor a paráznaságtól és a részegségtől óvja az embereket, ami elveszi józan értelmüket. Szentírási helyeket hoz, hogy bizonyítsa, a borivás az okozója a nők erkölcstelenségének, ez okozta a vesztét a filiszteus fejedel-

⁵⁵ RMNy 2244.

⁵⁶ Poppaea Sabina, Nero második felesége, Tacitus szerint Nero felbujtója anyja, Agrippina megölésében és első felesége bebörtönzésében.

⁵⁷ Minuciára fényűző életmódja hívta fel először a figyelmet, s amikor kimondták paráznaságban való bűnösségét, elevenen eltemették. Történetének végső forrása: Livius 8, 15.

meknek és Lót leányainak. Ezt követően a prédikátor a világi történelemből ismert aszszonyok tobzódási szokásait mutatja be. Kleó,⁵⁸ Aglaisz⁵⁹ és Kleopátra mértéktelenségükkel túltettek a férfiakon. Jól ismert toposz, hogy Kleopátra egy igazgyöngyöt oldott fel borecetben és megitta Antonius egészségére.⁶⁰

4.4.2. Dogmatikai tanítás

Jakub Stephanides Přibislavský Anna Bočeková fölött 1635-ben megtartott halotti prédikációja a Boček család gyermekeinek emlékezetére kiadott gyűjtemény második darabja.⁶¹ A prédikáció alapigéje (Bölcs 4, 7–15) alapján mutatja be, mi történik az igaz emberrel, ha hirtelen meghal, és melyek azok a tulajdonságok, amelyekkel kiérdemelte Isten szeretetét. Az utóbbiak a megfontoltság és a büntelen élet. Szent Ágostontól, Szent Bernáttól, Beda Venerabilistól, majd Philipp Melanchthontól származó szöveghelyekkel tanítja a szülőket, hogy mérsékeljék szomorúságukat, mert Isten azért ragadta el a gyermekeiket, hogy a gonosz ne változtassa meg az értelmüket és csellel ne árthasson a lelküknek. Isten igazságosságának a szemléltetésére egy ismert antik történetet idéz: Xerxész hatalmas seregeivel görög földre lépett és elérte Líbiát. Ott egy gazdag férfi, Püthiosz vendégül látta az uralkodót és azt kérte tőle, hogy öt fia közül a legidősebbet hagyja otthon, és cserébe azt ígérte, hogy összes többi háznépével és minden javával szabadon rendelkezhetik. Xerxész nagy haragra gerjedt, mivel ő saját gyermekeit és népét sem kímélte, ezért Püthiosz legidősebb fiát kettévágatta, és seregének a kettészelt holttest között kellett átvonulnia. A prédikátor ezzel a Hérodotosz-hellyel kívánta szemléltetni és annak belátásához vezetni a szülőket, hogy Isten nem bánik ilyen kegyetlenül a gyermekeivel, hanem az égbe viszi őket, ahol öröm és megnyugvás várja az üdvözülteket.

4.4.3. Vallási polémia

Adam Wolfius Benešovský 1639-ben Benjamín Boček fölött megtartott halotti prédikációja a Boček család gyermekeinek halálára kiadott gyűjtemény harmadik beszéde.⁶² A prédikáció alapigéjéül választott Jel 14, 13. alapján mutatja be az Urban elhunyt emberek halálát és üdvözülését. A szentírási hely szemléltetésére Liviustól, Suetoniustól, Szent Jeromostól, Nagy Szent Vazultól és Nazianszoszi Szent Gergelytől származó szöveghelyeket idéz, amelyekben a halál elkerülhetetlenségére figyelmezteti

⁵⁸ Aelianus: *Var. hist.* 2, 41.

⁵⁹ Aelianus: *Var. hist.* 1, 26.

⁶⁰ Az exemplum magyarországi előfordulásai: DÖMÖTÖR 1992, 211. szám; KECSKEMÉTI 1988, 162, 405, 411.

⁶¹ RMNy 1799 (2).

⁶² RMNy 1799 (3).

és az erkölcsös életvitelre inti a gyászolókat. A prédikátor szentírási helyeket sorakoztat fel, hogy bemutassa az erkölcsös életet élők halálát és Isten általi megüdvözítésüket. Ellenpontként ezután az erkölcstelen életet élők életéről és haláláról beszél, szemléltetésként pedig egy igen meglepő szövegforrást is kiaknáz. Arról ír ugyanis, hogy noha az erkölcstelenek éjjel és nappal az élvezeteknek élnek, amikor végül meghalnak, akkor Szent Ferenc csuklyájába öltöztetik őket és úgy lesznek eltemetve. Könnyű felismerni ebben a rövid parafrázisban Boccaccio *Dekameron*-ja első napi első novellájának a cselekményét, amelyben Ser Cepparello, aki egész életében erkölcstelen és élvhajász életet folytatott, hamis gyónással becsap egy szent életű barátot. Tisztes búcsúztatásának és temetésének köszönhetően halálát követően szentként kezdik tisztelni és Szent Ciappellettónak nevezik.⁶³ A lutheránus szerző rövid narrációvázlata félreérthetetlenül életre kelti a katolikus intézményrendszerrel szembeni, a 17. század első harmadának végére már jól bejáratott protestáns polémiát, hiszen a már sokszor megbélyegzett pápista visszaélések adhattak lehetőséget arra, hogy egy erkölcsileg megkérdőjelezhető vagy inkább kétségtelenül kárhozott életű személyt szentként tiszteljenek. Így ennek a sikamlós eredetű exemplumnak a megbotránkoztató hatását sikerült leválasztani a történetet közreadó boccacciói gyűjteményt kárhozott megítéléstől, és a botrányos cselekmény ódiumát teljes egészében a katolikus ellentáborra terhelni, egyszerre valósítva meg a dogmatikai és a morális megbélyegzést. Jó példát adva egyben arra, hogy a szerzők széles körű, olykor meglepően tágas erudíciója számos esetben olyan leleményes exemplumhasználat alapjait veti meg, amelyben az adott diskurzusrendszeren belül szokatlan, nonkonform összetevők is a normatív üzenet közvetítésének koncepciózusan megválasztott eszközeivé válhatnak.

4.5. Képi elemek, metaforahasználat, allegóriák

Az exemplumhasználattal is összefügg a prédikációk irodalmiságának egy olyan összetevője, amelyet mind a korabeli, mind a jelenkori retorikaelméleti összefoglalók már alapvetően az elokúció szintjén tartanak megragadhatónak. Az elokúcióról, vagyis a beszédek megfogalmazásáról, stilisztikai kidolgozásáról, végső szövegszerű formába öntéséről szóló retorikai tanítások egyik központi fontosságú összetevője a szóképek tana, avagy – tágabban és végső soron – az irodalmi nyelvhasználat képiséget, vizualitást, szemléletességet, fantáziát megmozgató jegyeinek funkcionális használatba vétele. Szemantikai szerkezetét tekintve a képiség rendkívül eltérő mértékben megszervezhető,

⁶³ Boccaccio *Dekameron*-jának novelláiból már a 15. század második felében lefordítottak cseh nyelvre egyes darabokat. Hynek z Poděbrad (1452–1492) tizenegy novellát dolgozott fel a gyűjteményből, de elsősorban az erotikus darabok érdekelték, a vallási szatíra emlékezetes nyitódarabja nincs ezek között.

változatos összetettségi mértéket elnyerni képes szónoki eszköz. Legegyszerűbb formájában nem több, mint egy eseti, alkalmi hasonlat, amely felbukkan a gondolatmenet egy-egy pontján, követhetőbbé, átélhetőbbé, plasztikusabbá tesz egy-egy érzékletes szemléleti vonatkozást, nincs azonban mélyebb és kiterjedtebb hatással a jelentésszervezés globális szintjére, vagyis nem egészében téríti el vagy befolyásolja a szövegnek vagy legalább egész beszédrészeinek jelentésvonatkozásait és értelmezését. A metafora, a metonímia, a szinekdoché és a képes értelmű beszéd sok egyéb szóképi változata összetettebb jelentésszerkezetet teremt és az interpretáció komplexebb hermeneutikai műveleteit kívánja meg, és pusztán egy szöveg túlnyomó részben metaforikus vagy meghatározó mértékben metonimikus alakításmódjából már önmagában szemantikai következtetések adódhatnak, az előbbi szöveget az analógiás típusú világképi modellezés érzékelhetősége irányába mozdítva el, míg az utóbbi esetben szervesen összefüggő, integrált vagy összehangolt szemléleti modellek válnak beláthatóvá. Ha pedig a gondolatmenetet a teoretikus kifejtés logikai kapcsolatokkal egymáshoz fűzhető pontjain képi vonatkozások olyan ismétlődő rendszere kíséri végig, ahol az érzékeltetésre szánt képi elemek is szemléleti egészként értelmezhetők, akkor máris az allegória birodalmába érkezünk, amely akár egy szöveg egészének szemantikai szerveződését a legnagyobb súlyú összetevőként befolyásolni képes. Prédikációinkban természetesen számos példát lehet találni mindezen alkotásmódok bármelyikére. Az exemplumoknak pedig annyi közülük van mindehhez, hogy a ma közkeletűnek számító funkcionális exemplumtipológia szerint nem csak a narratív betétek és nem csak az auktoridézetek tölthetik be az exemplum funkcióját, hanem egy-egy vizuális megjelenítés vagy párhuzam formai toposzá megállandósult, közkeletűvé vált alkalmazását is az exempláris jelentésvonatkozást hordozó összetevőnek kell tekintenünk.⁶⁴

A képiség e változatos szóképi alakzatokban kifejtett formái – a fentiek szerint – egyszerre topikus és tropikus jelentéshordozók szövegeinkben, vagyis az elokúció síkján messze túlmenően befolyásolják a szöveg gondolatiságát, alakítják jelentéses vonatkozásait, összességében tehát invenciós tényezőként is regisztrálandók. Ugyanebbe az irányba mutat az a megfigyelés, hogy a prédikátorok mind bibliai idézeteik analízisében, mind saját szövegük genezisében nem csak az allegorikus értelmezést és értelmezhetőséget tartották szem előtt, hanem az általuk észlelt bibliai jelentés-összefüggések vagy a maguk által megteremtett képi utalásrendszerek összefértek az anagógikus olvasás hermeneutikai modelljével is. Ez utóbbi szerepkörben döntő jelentésváltozás következik be szövegeink instrumentális működésében: az anagógikus kijelentések esetében a metaforikus vagy allegorikus képi sík már nyilvánvalóan nem csupán érzékletesebbé vagy szemléletesebbé teszi a szöveget, hanem az adott tárgyról való beszéd *egyedüli* lehetőségeként működik, a megfogalmazás, a megértés, az átélés kizárólagos eszköze, *sine qua non*ja, hermeneutikai lehetőségfeltétele. Így tehát nem csak ismeretelméleti, hanem ontológiai jelentőséggel rendelkezik; megszűnik forma lenni, belőle áll elő maga a tartalom. Prédikációink leggyakoribb, csaknem minden szövegünkben szereplő bibliai

⁶⁴ TUSKÉS 1992a.

idézete (1Kor 2, 9) pontosan ennek a nyelvi teljesítménynek a jelentőségét emeli ki az anagógikus jelentésvonatkozások megteremtésében: „Amit szem nem látott, fül nem hallott és ember szíve meg sem sejtett, azt készítette el az Isten az őt szeretőknek.”

Az alábbiakban a szemléltetés céljára választott képi elemek szerinti csoportosításban igyekszünk regisztrálni a szövegeinkben leggyakrabban előforduló képi vonatkozásokat, természetesen csak a legfontosabbakat és a legszélesebb körű használatnak örvendőket igyekeztünk megemlíteni.

Számos prédikáció azt a kora újkorban nagyon gyakran alkalmazott gondolatmenetet fejt ki, amely a halott leánygyermekről mint Jézus Krisztus menyasszonyáról beszél, akinek temetési szertartását mintegy nászszertartássá stilizálja át. A német szakirodalom még olyan gyászszertartásra is tud példát (1672-ből), amelyet az eredetileg tervezett esküvői napon tartottak meg, a 18 éves menyasszony váratlan halála után. A prédikátor Németországban is abból indult ki, hogy a tervezett nász nem marad el, hanem végbe megy, egy olyan vőlegénnyel, aki a keresztségben jegyezte el magának a leányt, akinek a sírja lesz a nászágya. Német példa van még arra is, hogy a Bibliát Jézus szerelmi üzenetének nevezik,⁶⁵ de természetesen az általánosan használt motívumoknak jóval konszolidáltabb rendje alakult ki. A választott néppel való eljegyzés az ótestamentumi topika alapmotívuma, míg az Újtestamentum menyasszonya már nem Izrael népe, hanem az igazak egyháza, amely elfogadja Krisztus megváltását. Órigenész Biblia-értelmezésében egy új interpretációs lehetőség is megjelenik, mégpedig az, hogy a vőlegény eljegyzett kedvese nem az egyház egésze, hanem egyenként minden egyes lélek, amely a Krisztussal való misztikus egyesülésre törekszik. A kora újkori halotti beszédek nyilvánvalóan az utóbbi interpretációs és applikációs lehetőséget érvényesítik, mégpedig a katolikus és protestáns felekezetekben egyaránt. Az *unio mystica* iránti spirituális és pietista érdeklődés fokozódása természetesen még inkább előtérbe tolja ezt a szónoki lehetőséget. Bár az interpretáció kortól és nemtől függetlenül minden hívőre kiterjeszthető, nyilvánvalóan mégis az ifjak temetésén van nagyobb szerepe, akiknek laudációs lehetőségeit beszűkíti csekély életkoruk és korlátozott életpályájuk. A fölöttük és értük való lamentáció azonban jól kiteljesíthető már pusztán a motívum megemlékezésével: a házassági képek használata erős kontrasztot képez az aktuális eseménnyel, és az emberi várakozások hiábavalóságára és beteljesületlenségére figyelmeztet. A vigasztalás homiletikai elvárásával kiegészülve ez az aktualizáció azt hozza magával, hogy a tropikus, metaforikus és allegorikus interpretáció mellett megnövekszik az anagógikus értelmezés jelentősége, vagyis a mennyei jegyessel beteljesedő nász az üdvözülés, a minden hívőre váró mennyei jutalom előképeként állítódik be. A két fél jegyajándékainak cseréje igen egyenlőtlen viszonyra utal: a menyasszony nem tud egyebet adni, csakis bűneit és terheit, egyedüli pozitív értéként pedig odaadó hitét, míg a vőlegény kegyelemmel és megigazulással ajándékozza meg őt. Az égi menyegző képi használata többnyire a tizenéves kortól jellemző a gyermekek felett megtartott halotti beszédekben, az ennél fiatalabb

⁶⁵ LINTON 2000, 283. A kérő és jegyes topikájának e bekezdésben való egész ismertetése e tanulmány alapján.

gyermekek temetésein gyakoribb a leszakított vagy elhervadt virágszál vagy az elszáradott friss fű nem nélküli motívumának használata. Minthogy a tizenéves fiúk életében már megjelennek a családi otthonról távolabbra vivő életpályájuk első elemei, itt tágabb tér nyílik eltérő metaforarendszerek alkalmazására: lehetnek a halál hadseregébe sorozott közlegények vagy a mennyei iskolába beiratkozott kisdíákok, akiknek a tudása máris tútesz földi tanáraikén; előfordul, hogy már mennyei kereskedésbe fognak mint üzleti pályára lépő kisinasok, és előnyös üzletet kötnek a földi hiábavalóságnak a mennyei örömökre való felcserélésével. Ugyanakkor egy lutheránus leány számára gyermekkori otthona elhagyásának egyetlen elfogadható indoka a házasságkötés, így hát az ő esetükben jóval gyakoribb a mennyei kérő motívumának szerepeltetése, amelynek alkalmazásával életpályájuk ábrázolása a törés, a megszakítottság, a pusztulás helyett a várakozások beteljesedéseként való értés irányába mozdítható el. Ilyen kontextusban a szülők keserves és orvosolhatatlan bánkódása is az örömszülők múltó szomorúságává stilizálható át. Természetesen szórványos esetek arra is vannak, hogy akár csecsemőkre, akár idősebb asszonyokra, akár serdültebb fiúkra alkalmazzák a mennyei házasságkötés metaforáit. Mégis a tizenéves leányok temetési beszédeiben nevezhető ez az eszköz a legkonvencionálisabbnak. Az ábrázolás topikájában gyakori szerepet kap a jegyesi ékítmények és ékszerek képének használata, amelyek természetesen mind spirituális értelmezést nyernek. Az értelemadásnak ezen a pontján az anagógikus értelmezés könnyen a tropologikus szintre csúszik vissza. Ebben a keretben a *consolatio* után az *exhortatio* is könnyűszerrel elvégezhető, amennyiben a jelenlévők intést kapnak arra, hogy nekik is tisztán, felékesítve, készen kell várakozniuk az ismeretlen időpontban érkező mennyei jegyesükre.

1635-ben mondott halotti prédikációt Jakub Stephanides Přibislavský a mindössze két és fél évesen, himlőben elhunyt Anna Bočeková tiszteletére. Beszédében a sebhegyek és a kiütések gyöngysorokká stilizálódnak át, amelyek felékesítik a menyasszonyt mennyei jegyese előtt.⁶⁶ 1637-ben Ján Hodík Justína Jonová fölötti prédikációjában a 11 éves szűzleányról mint Jézus Krisztus menyasszonyáról beszélt, akinek temetési szertartását mintegy nászszertartássá stilizálta át.⁶⁷ Ugyanebben az évben mondott halotti prédikációt Adam Wolfius a 27 éves sógornője, Johanna Romentzová tiszteletére, akit az Úr barátnéjának, galambocskájának és szép szüzének nevezett.⁶⁸ A hajadonként meghalt sógornő hosszú ideje, 16 év óta betegeskedett, így jelentős különbség volt érzékelhető a biológiai életkora és a társadalmi szerepként betölteni tudott női hivatása, *gender*-szerepe között; a prédikáció metaforikája egyértelműen e distancia észlelésére utal, amikor a jóval fiatalabb leányok ábrázolásának megszokott képiségét alkalmazza az evilági házasságkötésben kiteljesedni nem tudott nő ábrázolásakor.

A szövegek jelentékeny hányadában előforduló másik leggyakoribb kép az emberi sors romlandóságának szemléltetésére a növényi metaforika. A Bibliában is gyakran

⁶⁶ RMNy 1799 (2).

⁶⁷ RMNy 1706 (2).

⁶⁸ RMNy 1754 (1).

használt képek, az egynyári fű és a hervadékony virág képe nemtől és életkortól függetlenül a legtöbb prédikációban visszaköszön. Van, ahol textusul is egy ilyen hasonlattal élő bibliai idézet szolgál, másutt a megfeleltetés már az *exordium*-ban előkerül. Van prédikátor, aki e tekintetben sem hasonlatban vagy metaforában gondolkodik, hanem allegóriává fejleszti a párhuzamot, számos pontba gyűjtve össze a mezei növény és az ember élete közötti megfeleléseket. Mezei fű helyett gyakran – különösen leánygyermek és nők temetésén – a virág képe szerepel, mégpedig leggyakrabban a rózsáé, amelynek színgazdag és illatozó pompája jól ellentétezhető nemcsak romlékonyságával, hanem tövisek közé vetettségével is.

1632-ben Jakub Stephanides Přibislavský gyászbeszédet mondott a fél évet élt Daniel Sivý fölött, akinek a sorsáról mint általános emberi sorsról beszélt. A földi dicsőséget a mezei virághoz hasonlította: ahogyan végül a fű szénává, úgy a kisfiú halottá lesz.⁶⁹ 1637-ben Adam Wolfius halotti prédikációt mondott a Jon család elhunyt leánygyermekéi tiszteletére. A legillatozóbb és legkedvesebb virágoknak nevezte őket, akiket az Atyaisten leszakított.⁷⁰ Egy évvel később, 1638-ban Wolf az anyósa, Zuzana Romenzová temetésén a Zuzana névnek a 'rózsa' jelentést tulajdonította, ami növekszik, virágzásában eléri növekedésének teljességét, majd elszárad.⁷¹ 1639-ben került kiadásra Jan Romenec a Boček gyermekek fölötti beszéde. Annak bizonyítására, hogy milyen szerencsések a gyermekek, hogy fiatal korban hunytak el, az öregkor naturalisztikus leírását adta a prédikátor, s a fej kifehéredését, megöszülését a virágzó mandulafához hasonlította.⁷²

A növényi metaforika többféle állandósult topikus sorban is kiteljesedhet még. Kézzelfoghatóan kapcsolódik össze vele az évszakok képe, a virágzást követő enyészete, majd a mindent hóval borító végső pusztulás, ami persze átmeneti állapot.⁷³ Egy másik, ugyancsak gyakori tipológiai sorban a lekaszált növény képéhez a gondos gazda által elvégzett betakarítás képzete társul, vagyis a terménynek a szérűskertben való biztonságba helyezése, a közeli viharok elől való megóvása, ami az isteni szándék állandó magyarázataként szolgál a gyülekezet közhaszonért dolgozó tagjainak elvételekor. A közelgő gonoszok elől biztonságba menekített igazak sorsát még számos metafora jeleníti meg szövegeinkben, és ezek között még egy esetben előfordul a növények sorsával példálózó exemplum, nevezetesen a dúsan termő gyümölcsfáról, amelyet a kertész máshová ültet át, ha azt tapasztalja, hogy az úton járók rongálják, károsítják.⁷⁴ (Van még e metaforasorban a közelgő vihar elől a házba menekített száradó ruha éppúgy,⁷⁵

⁶⁹ RMNy 1803 (1).

⁷⁰ RMNy 1706 (5).

⁷¹ RMNy 1754 (2).

⁷² RMNy 1799 (4).

⁷³ RMNy 1754 (1).

⁷⁴ RMNy 1800 (1).

⁷⁵ RMNy 1800 (1).

mint az utcáról a biztonságos otthonba menekített gyermek, ha az utcán zavarodás, lövöldözés támad.⁷⁶⁾

A közelgő vihar elől megmentett, mégpedig kiteljesedett állapotában céljához érkezett termő gabona képét egy prédikátorunk egészen nagy hatású allegóriává fejleszti tovább. Adam Wolfius 1639. évi beszéde Martin Boček fölött egészen a kenyér megsütéséig követi tovább a gabona sorsát, a forró kemencéig, amely megpróbálja majd, sőt a gazdag lakomáig, amely egyes kiválasztottak sorsa lesz az Úristen asztalán, és a haszontalan morzsaként való elvetésig, ami ismét másoknak lesz az osztályrésze.⁷⁷⁾ A gabonát a célja végső kiteljesedéséig eljuttató kemence allegóriarendszere mellett gyakrabban fordul elő a tűzpróbát kiálló aranyé, amely ismét az üdvözülésre kiválasztottak sorsát szemlélteti. A már említett Johanna Romentzová fölötti beszédben sógornője szenvedéseit az arany tűzben való megpróbálásához hasonlítja Wolf.⁷⁸⁾

Eddigi példáinkban olyan metaforikus megfeleltetésekre utaltunk, amelyeknek az esetében egy-egy bibliai szentencia mondta ki a hasonlóságot, s annak alapján a prédikátor nagy találékonysággal bontotta ki az egymással analógiába állítható tulajdonságokat, vagy olyan allegóriákat láthattunk, amelyek négy-öt különböző bibliai hely együttes szemléletéből alkottak meg egy összetett jelentéses képrendszert. Találkozunk azonban a metaforikus megfeleltetések olyan esetével is, amely működésmód eredetileg a homília típusú szentbeszédnek volt a gyakori invenciós módszere. Az egy-egy bibliai történet elbeszéléséhez szükséges helyszíneként leírt tárgyi környezet darabjai – anélkül, hogy szimbolikus többletjelentésükre a bibliai szöveg a legcsekélyebb utalást tenné – egy-egy tulajdonság vagy vonatkozás metaforikus képeiként értelmeződhetnek, és így a bibliai alakok olyan szimbolikus környezetbe helyeződhetnek át, ahol az őket körülvevő tárgyak allegorikus értelmet hordozó ikonná vagy ikonokká összegződnek. A súnemi asszony által Elizeus próféta számára berendezett szoba bútordarabjai éppen így válnak egy allegorikus összkép elemeivé Teodor Sopotius prédikációjában.⁷⁹⁾

⁷⁶⁾ RMNy 2152 (1).

⁷⁷⁾ RMNy 1798 (3).

⁷⁸⁾ RMNy 1754 (1).

⁷⁹⁾ RMNy 1803 (3).

5. Kultúrantropológiai horizontok

A tárgyalt prédikációk nyelvi állapotának és irodalmi eszközeik (vagyis retorikai megalkotottságuk) egyes aspektusainak áttekintése után ahhoz a legszélesebb perspektívájú nézőponthoz is hozzá kívánunk még tenni néhány észrevételt, ami a szövegszerű megalkotottság és a szövegből kitekintő referencialitás széles átmeneti terepén képződik meg, és prédikációinkban a kora újkor egzisztenciális kérdéseihez való hozzászólást jelent vagy akként értékelhető. Az emberi sorsról, az emberi létállapotról szóló, nyelvi és irodalmi kifejezést nyerő, e – korántsem transzparens – textualitásba transzponált önmeghatározás, önértelmezés, állapotleírás egy sereg, önnön történeti horizontjainak tanulmányozásában érdekelt diszciplína érdeklődését kiválthatja (teológia-, vallás-, egyház- és liturgiátörténet, filozófiatörténet, művelődés- és mentalitástörténet, tudománytörténet, orvostörténet, történeti demográfia, történeti statisztika, történeti szociológia, biográfia, családtörténet, politikatörténet, intézménytörténet, jogtörténet, neveléstörténet, olvasmánytörténet, zenetörténet, folklorisztika stb.).¹ A beszédekben az e területek episztemikus metszeteiben megmutatkozó, textuális kódolású információözhöz megannyi tudományelméleti érdekeltséget teremt. Természetesen egyetlen feldolgozás sem vállalhatja fel e kutatási célok és paradigmák egyidejű érvényre juttatását. Csakis válogatni lehet ezek közül az izgalmas megközelítésmódok közül, és nyilvánvalóan – saját kutatói pozíciónknak megfelelően – érdemes olyan kérdezőhorizontokat választani, amelyekben a leginkább megmutatható, hogy a szövegek verbális-textuális természet a maga nyelvi és retorikai eszközeivel hogyan alkotja egy egészen sajátos szeletét az adott tárgykörökben folyó diszkusszióknak, egyszerre reflektálva készen kapott, elfoglalt pozíciókra és ugyanakkor új artikulációs lehetőségeket teremtve saját, retorikai-homiletikai univerzuma teljes kelléktárának mozgósításával.

A kultúrantropológia-történet széles horizontjaiból, az egzisztenciális érintettség sokféle fajtája közül két, egymástól is viszonylag távoli nézőpont kiteljesítésére vállalkozunk: a legszélesebb értelemben vett ontológiai kérdésirányokhoz a koruk felekezeti polémiainak teológiai álláspontjaira tett reflexió juttathatta el a prédikátorokat, míg a gyülekezeti élet napi praxisához jóval közelebbi, mégis a tágabb közösség helyzetének értelmezéséhez való hozzászólást jelenthetett a politikai kérdésekben való, történelmi és történelemfilozófiai aspektusokat is hordozó állásfoglalásuk.

¹ KECSKEMÉTI 2013d.

5.1. Polemikus teológiai pozíciók

5.1.1. A lélekaluvás kérdése

A lélekaluvás kérdéséről igen szenvedélyes vitákat folytattak a teológusok a 16. században. A lélek a test halálát követő átmeneti megnyugvásának, e polémiákban gyakran használt kifejezéssel: aluvásának – eredetileg még egyes ókeresztény íróktól származó – tételezése természetesen azzal a veszéllyel járt, hogy a lélek halhatatlanságának gondolata kérdőjeleződjék meg, vagyis a léleknek a testtel együtt való elpusztulása mint lehetséges álláspont tételeződjék, és a feltámadás ne csak a test, hanem vele együtt a lélek újjászületéseként értelmeződjék. Egyes protestáns irányzatok még ezeknek a lehetőségeknek a perspektíváját vállalva is tettek lépéseket a lélekaluvás feltételezésének irányába, mégpedig nyilvánvalóan azért, hogy ismeretelméleti és hermeneutikai támaszt találjanak benne a katolikus tábor preferálta sokféle olyan csodatétel és azok teológiai konzekvenciái ellen, amelyek az emberek között megjelenő lelkek kinyilatkoztatásaira, tanúságtételeire, isteni, túlvilági üzenet közvetítéseként felfogott szereplésére támaszkodtak. A purgatóriumban való szenvedéseikről a hátrahagyott rokonaiknak és ismerőseiknek beszámoló halottak csodás történetei természetesen csakis arra voltak jók e protestáns felfogás szerint, hogy a halottak javára mondott miséket népszerűsítsék, az azokra fordított összegek elköltésének indokoltságát magyarázzák, vagyis az embereket tévelygésben tartsák. A lélekaluvás tételezésével – mint fogalmaztak – kialudhat a purgatórium tüze, kiüresedhet a pápista barátok konyhája. A katolikus egyház elfogadhatatlannak tartotta a *psychopannychia* tételét, mivel ez alapjaiban kérdőjelezte meg a purgatóriumnak és a keresztlethenek limbusának létezését. Ráadásul az alvás a földön történő eseményekről való teljes tudatlanságot és tájékozatlanságot is jelent, vagyis indokolhatatlanná teszi a szentekhez mint az isteni kegyelem közbenjáróihoz való fohászkodást is, vagyis a szentkultusz teljes katolikus rendszerét. Kálvin 1534-ben mint anabaptista nézet ellen kelt ki a lélekaluvás tételének cáfolatára, ám kétségtelen, hogy a korai lutheránus felfogás sem idegenkedett a lelkek aluvásának elgondolásától, s mindennek magyarországi hatása is kimutatható.

5.1.2. Dévai Bíró Mátyás és Szegedi Gergely vitája

Magyarországon Dévai Bíró Mátyás foglalkozott a témával, melyet az 1531-es *De sanctorum dormitione* címet viselő vitaművében fejtett ki. Első munkája volt ez, amely kéziratban maradt, de nagy hatást gyakorolt a korabeli közvélekedésre. A könyv „az emberi lélek halál utáni állapotával foglalkozott a tisztítótűz és a szentkultusz elleni protestáns érvek alapján.”² A mű szövege nem maradt fenn, viszont a rá adott válaszok-

² Ács 2004, 101.

ból kiolvasható, hogy mik voltak Dévai Bíró Mátyás tézisei. Szegedi Gergely váradi ferences kétszer is vállalta a vitát Dévai Bíróval: először az *Apologia* című vitairatában, ami nem maradt fenn, majd a *Censurae*-ban, ami Bécsben nyomtatásban is megjelent. A „magyar Luther”-ként emlegetett prédikátor az 1537-ben megjelent *Disputatio*ban próbált felülkerekedni vitapartnerén, visszatekintve a vita egész történetére.

Dévai Bíró *De sanctorum dormitione* című művét a magyarországi sajátosságoknak megfelelően alakította ki, és arra törekedett, hogy bizonyítsa a szentek segítségül hívásának hiábavalóságát. Vitairatát három egymással szoros összefüggésben lévő téma köré csoportosíthatta, a lélek halál utáni állapotáról, a pokolról és a szentek kultuszáról írhatott. A lutheránus felfogást a katolikus nézetekkel szemben fejtette ki. Ács Pál szerint Dévai Bíró a *Disputatio*jában azért mellőzi a lélek-álom kifejtését, mert az előzőleg összefoglalt tanítása annyira radikális és félreérthető volt, hogy később maga a szerző is megpróbálta azt módosítani és enyhíteni; csak későn vette észre, hogy tételei nagy hasonlóságot mutatnak az anabaptisták lélek-álom tanával. Dévai Bíró a pokolról vallott nézetei kifejtése során nem csak a lélek halál utáni állapotáról, de a helyéről is nyilatkozott. Úgy vélekedett, hogy az „*infernus* szót helytelen pokolnak fordítani, mert az valóban sírt vagy gödröt jelent.”³ Amikor az ember meghal, a lelke üdvözlül vagy kárhozatra jut és a teste a fenékre száll. A purgatórium ostromozásával és a „közbülső állapot” tagadásával azt próbálta bizonyítani, hogy a szentek lelkeinek semmilyen befolyásuk nincs az evilági dolgokra, és kultuszuk hiábavaló.

5.1.3. *Melius Juhász Péter vitája Sztárai Mihállyal*

A helvét irányú teológiai gondolkodást képviselő Melius Juhász Péter ugyancsak nagy figyelmet szentelt annak a kérdésnek, hogy haláluk után az üdvözültek lelke közvetlenül teljes üdvösségre jut-e, vagy csak annak másvilági pitvarába.⁴ Úgy vélte, hogy haláluk után a kegyesek és a kárhozottak el vannak egymástól választva és a kegyesek lelke a paradicsom előcsarnokában várakozik, ahol még nem érik el a teljes üdvözülést. Krisztus a feltámadásig viseli a közbenjáró főpapi tisztséget. Amikor a feltámadás bekövetkezik, a közbenjáró tisztsége megszűnik, hogy Isten vegye át a teljes uralmat. Megkülönböztette egymástól a mennyországot és a paradicsomot: a paradicsomban a kegyesek lelke várakozik, és még nem érték el a teljes üdvözülést. Ezt nevezi Melius Juhász a lelkek közbülső állapotának, amikor a lélek kiköltözik a testből, viszont várakoznia kell Ábrahám kebelén. Ez a közbülső állapot semmiképpen sem egyezik a katolikus hittételek purgatóriumával. Azonban az, hogy a lelkek a mennyországban elérik a vágyott üdvözülést és színről színre látják az Istent, csak a feltámadást követően valósulhat meg. E téziseit fejtette ki Melius Juhász a Sztárai Mihály ellen kiadott vitairatá-

³ Ács 2004, 106.

⁴ RÉVÉSZ 1936, 40. Vö. RMNy 184.

ban is, amelyben autoritásként Bullingerre hivatkozott annak ellenére, hogy a lelkek túlvilági életére vonatkozó nézeteik nem egyeznek.

A Sztárai Mihály és Melius Juhász Péter között 1563 táján lezajlott vita az alapja annak a feltételezésnek, hogy Sztárai a lélek halál utáni állapotáról szóló téziseit papírra vetette. Trócsányi Zoltán azt próbálta bizonyítani, hogy Melius Juhász Sztárai ma már ismeretlen művével vitatkozott.⁵ A felhozott érvek nem igazolják a kiadvány, de még a mű létezését sem, azonban Sztárai ismert műveiben többször előfordul a lélek halál utáni állapotával foglalkozó kérdés. Károlyi Péter váradíprédikátor emlékezett a Melius Juhász és Sztárai között lezajlott vitára, és *Az halálról fel tamadasról és az eöregök életről haznos és szeűksegés keönveczkével* reflektált a prédikátorok állításaira, kifejtve, hogy téziseik között rendkívül csekély a különbség.⁶ Melius Juhász könyvének megtalált részletében a közöttük lezajlott vitára utalásokat is tesz. Sztárai Mihály a lelkek halál utáni állapotáról valószínűleg úgy nyilatkozott, hogy a lelkek nem bujdosnak és nincsenek a purgatóriumban, hanem a mennyországban vannak, ahol színről színre látják az Istent.⁷

5.1.4. A kérdés Pázmány vitáiban

Pázmány Péternek a Zvonarics Imrével és Nagy Benedekkel folytatott vitájában⁸ határozottan előkerült az a kérdés, hogy a lélekaluvás gondolata magától Luthertől sem volt idegen. Pázmány magából egy Luther-írásból idézhetett olyan hittételt, amely a lélek halhatatlanságát „római szeméten költött szörnyűség”-nek nevezte. Nagy Benedek védekezése szerint Luther nem tagadta a lélek halhatatlanságát, csupán az erről a nem üdvözítő kérdéstről való vitákat és az ilyen kérdések hittételekké való emelését tartotta elhibázottnak. A kérdésnek azonban egy még távolabbi és általánosabb vonatkozási horizontja is van. Halhatatlan lélek teremtésére csakis az Úristen lehet képes. Ha a lélek nem halhatatlan, hanem a testi halál a lélek egyfajta megdermedését is magával hozza, amely így a feltámadáskori újjászületés ismételt különleges isteni kegyelmével kaphatja vissza létezését, akkor a lélek a testhez hasonlatos, romlandó természetű dolog, amelynek az emberi nemzés során való teremtése is felvethető. Mindezzel a kreacionalizmus és a traducionalizmus vitájához érkeztünk, vagyis ahhoz, hogy az emberi lelkeket az Isten teremti-e egyenként, vagy a szülők azok, akik nemcsak testet, hanem egész embert nemzenek. A kérdés már az egyházatyákat is megosztotta: míg Szent Jeromos a kreacionalizmust vallotta, Tertullianus és Szent Ágoston a traducionalizmus elfogadására hajlott. Ezek mellett nem jelentéktelen tábora volt a preegzisztencialista felfogásnak is,

⁵ RMNy App. 24.

⁶ RMNy 358. KEVEHÁZI L. 2005, 147.

⁷ KEVEHÁZI L. 2005, 148.

⁸ E viták egyes retorikai vonatkozásairól: EGERER 2015a. A lélekaluvást és a lelkek teremtését illetően a vitákban felmerülő megfontolásokról: EGERER 2015b.

vagyis annak, hogy a lelkek az egyes testekkel való egyesülésük előtt is léteznek valahol (Órigenész felfogása szerint például valamennyi lelket egyetlen teremtető isteni aktus hozta létre, és a megteremtett lelkek a számukra rendelt test nemzésére várakoznak), ami a lélek túlvilági helyének értelmezését és lokalizálását kívánja meg nem csak a halál utáni, hanem a születés előtti állapotra tekintve is. Minthogy a traducionalista és a preegzisztencialista felfogásnak egyaránt problémái vannak az egyetlen folyamatos világlélek létezését feltételező averroista felfogástól való elhatárolódás terén, ezért a római egyház közkeletű elgondolása egyre határozottabban kreacionalista irányba fordult – Aquinói Tamás például ezt a nézetet képviselte –, bár hivatalos tanítást sohasem adtak ki a kérdésben. A 17. századra is megmaradt a katolikus és a lutheránus álláspont különbsége annyiban, hogy a katolikusok a lelket a materiális test életadó formájának tekintették, míg a lutheránusok nem összetevőkről beszéltek, hanem az ember két egymástól el nem választható aspektusaként értelmezték a testet és a lelket. Ez utóbbi álláspontnak a lélekaluvás feltevésével való összehangolhatóságát azonban nem hangsúlyozták többé. Inkább arról beszéltek, hogy a testi halállal az általunk ismert földi ember léte véget ér, és a két, immár tökéletesként újraalkotott aspektus egysége majd a feltámadáskor tér vissza.

5.1.5. A lélekaluvás kérdése egy halotti prédikációban

A Dévai Mátyás és Szegedi Gergely, a Melius Juhász Péter és Sztárai Mihály vagy a Pázmány és protestáns vitapartnerei közötti hitvitákban az ellenkező nézettel történő szembehelyezkedés volt a kiinduló kommunikációs helyzet. Érvek és ellenérvek hangzottak el a másik meggyőzésére és a saját igazuk védelmében. A prédikáció kommunikációs helyzete viszont a prédikátor kettős identitásából adódik: a prédikátor Isten igéjének közvetítője, ez különbözteti meg a hallgatóságától, ugyanakkor bele is tartozik a hívők közösségébe.⁹ A hitszónok az Isten és a hívők közötti térben helyezkedik el, és ezzel a közvetítői szereppel elvileg összeférhetetlen a hitvita kommunikációs helyzete.¹⁰ A teológiai álláspontok és a közöttük lezajló viták mégis viszonylag gyakran váltak prédikációk, köztük halotti beszédek tárgyaivá is.¹¹

A lélekaluvással összefüggő problémakörnek a lutheránus felekezet dogmatikai pozicionálódásához és önmeghatározásához kapcsolódó intenzitása jól érzékelhető már abból is, hogy az 1711 előtt nyomtatásban megjelent magyar nyelvű lutheránus halotti-beszéd-nyomtatványok száma ugyan mindössze kettő, ám az egyik prédikációban, Magyar István sárvári evangélikus prédikátor Nádasdy Ferenc fölött elmondott prédikáció-

⁹ TASI 2005, 208.

¹⁰ TASI 2005, 209.

¹¹ KECSKEMÉTI 1998, 158.

jában ez a teológiai kérdéskör és annak rendkívül messzire vivő és sokrétű konzekvenciái vannak a középpontban.¹²

A biblikus cseh nyelvű szövegek közül hasonló tematikai orientáció mutatkozik meg a Trencsénben 1639-ben megjelent, a Boček polgárcsalád gyermekeinek halála alkalmából összeállított gyászbeszédgyűjtemény harmadik, *Lucrum ex morte* kezdetű halotti prédikációjában.¹³ A gyászbeszédet Adam Wolfius, az alsómotesci evangélikus prédikátor mondta el a hároméves kisfiú, Benjámín temetésén. Elsődleges célja, hogy a Szentírás szavait felhasználva vigasztalást nyújtson a gyermeküket sirató szülőknek és a gyászoló közösségnek. Adam Wolfius azzal indokolja témaválasztását, hogy választ kíván adni arra a kérdésre, hogy az Úrban elhunyt emberi lelkek – amelyek a testüktől el vannak választva – előbb érik-e el a vágyott megnyugvásukat, mint ahogy Krisztus ítélőszéke előtt megjelenének. Ezt követően Platón, az esszéus zsidók és az emberek között keringő regék a lelkek halál utáni állapotára vonatkozó állításait tárja hallgatósága elé, reflexió nélkül. Végül azzal zárja ezt a gondolatmenetet, hogy – úgymond – meghagyja a pogányokat tévedéseiknél, a zsidókat pedig vakságuknál, mivel a tévelygőkkel nem lehet és nem is érdemes küzdeni. Az egy-egy írásukban megtévedő egyházatyákkal viszont közösséget vállal, mivel tévedéseiket más műveikben észrevették és kijavították. A trencsényi prédikátor Szent Ágoston és Aranyászjű Szent János idézeteit felhasználva próbálja bizonyítani, hogy olykor ezek a nagytekintélyű egyházatyák is tévedtek és eretnek gondolatokat fogalmaztak meg, de amikor észrevették tévedéseiket, akkor korrigálták ezeket. (A részleteket itt nem kell idéznünk, mivel a gondolatmenet e helyét részletes kivonatban ismertettük a 2.4. fejezetben, ahol a helyet a homiletikai tanításoknak a téves nézetek, eretnokségek előhozatalára vonatkozó tilalmával is szembesítettük, e téren tehát Wolfius prédikációjának diszfunkcionális felépítését kellett regisztrálnunk.) A prédikátor mindezek után ismerteti hallgatóságával a lélek halál utáni állapotára, a tartózkodás helyére és idejére vonatkozó saját nézeteit, amelyek – a purgatórium tagadására vonatkozó kitételekkel együtt is – sokkal inkább a katolikus hitelvekhez idomulnak, semmint a 16. századi eleji, közvetlenül Luther gondolkodásához kapcsolható, korai evangélikus tételeket közvetítenék. Amikor az üdvözült lelkek helyét próbálja meghatározni, akkor egy paradicsombeli állapotot ír le, ahol a lelkek színről színre látják az Istent. A lélek alvásáról hangoztatott eredeti lutheri nézetnek teljesen ellentmond a Krisztussal való közösség és a paradicsombeli éber állapot, amelyről az evangélikus prédikátor beszél. Az idézett mondatok úgy is értelmezhetők, hogy a kegyesek lelke Krisztussal van, és éber állapotban érzékeli a történeteket.

¹² KECSKEMÉTI 1998, 148–150. A prédikáció kiadva: KECSKEMÉTI 1988, 56–92.

¹³ RMNy 1799 (3).

5.2. A prédikátorok a társadalomban és a társadalomról

5.2.1. Nemesi pártfogók

A parentáló prédikátorok a gyászbeszédek *personalia* részében emléket állítottak az elhunyt s vele egy-egy közösség életében – alkalmasint saját életükben is – fontos szerepet játszó személyeknek, így a patronáló főurak is kivétel nélkül megnevezésre kerültek. Más műfajú írásaikban a szerzők a dedikációkban szólították meg patrónusait és ott törekedtek a velük szembeni hála kinyilvánítására. A gyászbeszédek kinyomtatásának kialakult szokásrendje teljes egészében nélkülözte a dedikáció lehetőségét. Így a pártfogók az ájtatos életet élő elhunyt támogatóiként vannak jelen a prédikációkban, akik átsegítették támogatottaikat életük nehezebb szakaszain. Ekképpen a polgári és a lelkipásztori réteg halotti beszédeiben is megjelenhetett a főúri reprezentáció, ami az igaz evangélikus hit védelmének és támogatásának hangsúlyozásában öltött testet, s ami nyilvánosságot és dicsőséget biztosíthatott. A prédikáció elsősorban a gyászoló közösségnek szól, de ezzel együtt lehetőséget biztosít a parentáló prédikátornak a politikai (ön)reprezentációra. A *personalia* részben elhangzó életút a gyászoló közösség számára valószínűleg nem volt ismeretlen. A szónok arra törekedett, hogy követendő példát állítson a hallgatóság elé, ám ez nem kizárólag az erkölcsi példa követésének szorgalmazásából állott. Felvázolt egy működő kapcsolatrendszert, kapcsolati hálót is az ájtatosan élő elhunyt és az életútját segítők között.

Hogy az észak-magyarországi lutheránus főúri családok, az Illésházyak, a Révayak, a Thurzók, az Osztrosithok, a Széchyek a fehérhegyi csatát megelőzőleg is jó gazdasági, politikai, kulturális és személyes kapcsolatokat tartottak fenn a szomszédos nyugati országgal, arra jó példa Thurzó György nádor vejének, Szunyogh Jánosnak Jiří Třanovskýval már Csehországban meglévő kapcsolata. A Třanovský fölött megtartott második halotti prédikáció¹⁴ *personalia* része Szunyogh Jánost Třanovský támogatójaként nevezi meg, aki a vallási üldöztetések idején segítette a prédikátort, és birtokának, a sziléziai Bílsko városának papjává tette. Feltételezhetően ezzel a patrónusi kapcsolatrendszerrel hozható összefüggésbe, hogy 1629-ben Illésházy Gáspár Árva várába hívta el a prédikátort, ahol az három évet töltött. Szunyogh János patrónusi tevékenysége a prédikátor magyarországi letelepedésével sem ért véget; ezt bizonyítja, hogy Třanovský Lőcsén kiadott több vallásos művének mecénásaként került megnevezésre feleségével, Thurzó Annával együtt.¹⁵ Třanovský jó kapcsolatot tarthatott fenn más főúri családokkal is Magyarországon; ezt mutatja, hogy halotti beszédében az Illésházy családon kívül utalás történik egy másik főúrra is, aki „tekintetes patrónusa a szentmiklósi és az okolicsnói egyháznak”, s aki elhívta őt saját birtokára. Feltételezhetően Okolicsányi

¹⁴ RMNy 1705 (2).

¹⁵ RMNy 1632.

Kristófot rejti az utalás, akinek 1560-ban protestáns hitre tért családja birtokolta Okolicsnót és környékét.

Az 1627-ben kodifikált új csehországi politikai intézkedések következményeképpen az evangélikus polgári és papi réteg helyzete ellehetetlenült, és a szomszédos országrészekkel meglévő kapcsolatokat felhasználva tömegesen exuláltak Alsó-Magyarországra. A fehérhegyi csata és a rendtartás kodifikálása között eltelt néhány évnyi időszak Cseh- és Morvaország protestáns lakossága számára a feszült várakozás időszakát jelentette, ezért feltételezhetően többnyire jól előkészített, tudatos döntés volt az áttelepülésük. A morva országrészből a közvetlenül szomszédos alsó-magyarországi falvakba és városokba települtek át a menekültek, így a cseh és morva testvériség tagjai is nagy számban választották Lednicét és környékét, ahol Rákóczi György támogatását élvezték. Mikuláš Drabík és Samuel Rochotius is itt telepedett le, az utóbbinak a magával hozott könyvtárát Rákóczi György vásárolta fel, hogy ezzel anyagilag támogassa a prédikátort.¹⁶

Prágából és környékéről érkezett a lutheránusok nagyobb csoportja – Cseh- és Morvaországon átkelve – az Illésházy család birtokaira, így az akkor még a család birtokát képező Trencsénbe is. Feltételezhetően Illésházy Gáspár támogatásának köszönhetően költöztette át Václav Vokál a Szenicén már letelepített nyomdáját 1637-ben Trencsénbe.¹⁷ Az átköltöztetés évében került kinyomtatásra az Osztrosith család udvari papjának, Joachim Kalinkának latin nyelvű gyászbeszéde, amit a 38 évesen elhunyt Osztrosith János fölött mondott el.¹⁸ A prédikátor a beszéd életrajzi részében hosszan beszélt az elhunyt tanulmányútjairól, majd művelt és a műveltség megszerzését támogató személyként jellemezte. Ugyanebben az évben került kinyomtatásra a tübingeni származású Joannes Kircher *Homilia de passione Christi in horto* című evangélikus prédikációja, amelyet Illésházy Gáspárnak ajánlott.¹⁹ Amint a példákban látható, a lutheránus főúri családok gondoskodtak a vallásuk miatt üldöztetést szenvedett sorstársaik letelepítéséről és az evangélikus papság külföldi tanulmányainak támogatásáról.

A Magyarországra érkező prédikátori és polgári réteg gyászbeszéddel búcsúztatott tagjai alap- és középszintű iskoláikat Csehországban és Morvaországban végezték (Kutná Horában, Prágában). Felsőfokú tanulmányaikat a főúri támogatók segítségével – a prágai egyetem mellett – külföldön, leggyakrabban Wittenbergben és Königsbergben folytatták. Az evangélikus egyháztörténetnek harminc-negyven olyan exuláns papról van adata, akik a fehérhegyi csatát követően Magyarországon egyházi állást kaptak.²⁰ A hazai kutatás nem rendelkezik elégséges információval a magyarországi területekre már felszentelt papként érkező papságról. Még az ismert személyekről is keveset tudunk, noha az egyetemek anyakönyvei megfelelő adatokat biztosíthatnának róluk, ezek

¹⁶ HEREPEI 1965c, 355–356; MONOK 1996b, 124, 170, 182; DIENES 1999; MONOK 2012, 234.

¹⁷ V. ECSÉDY 1999, 98.

¹⁸ RMNy 1703.

¹⁹ RMNy 1704.

²⁰ Csepregi Zoltán szíves közlése 2013. április 10-én írott e-mailjében.

rendszeres vizsgálata azonban eddig még csak a Hungarus származásúak vonatkozásában történt meg. Feltételezhetően a ma ismert neveknel jóval több prédikátor érkezett a magyarországi területekre, azonban az átutazókat vagy a csak rövid ideig helyben tartózkodókat nem regisztrálta a magyarországi evangélikus egyház. Vizsgálataink azt mutatják, hogy az ideérkező és letelepedő papság betagozódott a már meglévő evangélikus egyházszervezetbe, ahol idővel fontos pozíciókat töltött be. Jól szemlélteti ezt a betagozódást Daniel Krman élettörténete.²¹ Krman azonos nevű apja cseh exuláns prédikátor volt, aki Motesicen töltött be lelkészi állást. A fiú motesici és illavai rektorként kezdte pályáját, majd tórrétei és miavai pap lett, később II. Rákóczi Ferenc támogatásának köszönhetően szuperintendenssé választották.

Az exulánsok leszármazottai vagy a Magyarország területén született és később lelkészi pályára lépő személyek alapfokú iskoláikat az észak-magyarországi városokban végezték (Németlipcsén, Lőcsén, Rózsahegyen, Zólyomban, Galgócon), majd főúri támogatással a wittenbergi vagy a königsbergi egyetemen tanultak tovább. Ilyenek például a Thurzó György által támogatott Samuel Chalupka és Ján Hodik vagy az Osztrosith Miklós által támogatott Daniel Krman, akik mindhárman a wittenbergi egyetemre iratkoztak be. Később mindhárman magas egyházi pozíciót töltöttek be. Joachim Kalinka például az Osztrosith család udvari lelkésze lett, harminc éven keresztül töltötte be ezt a pozíciót, és 1646-ban Illésházy Gáspár támogatta szuperintendenssé választásában. Az Illésházy Gáspárral való jó kapcsolat évekkel a jeles esemény előtt kialakulhatott, ezt bizonyítja Kalinka verses önéletrajza és dicsőítő verse, amelyben búcsúzik támogatóitól, az Illésházy, az Osztrosith és a Széchy családtól.²²

A protestáns patrónusi rendszer átalakulása a Trencsénbe beköltöző jezsuiták ellenreformációs tevékenységével hozható összefüggésbe. Az 1650-es években a vallási erőviszonyok átrendeződése figyelhető meg, nagy főúri családok katolizáltak, és ezzel az addig támogatott értelmiségi réteg támogatók nélkül maradt. Az 1645-től Trencsénben és környékén tevékenykedő jezsuiták térítő tevékenységének köszönhetően a huszonhét évig az Illésházak támogatását élvező nyomda rákényszerült arra, hogy elhagyja Trencsént, és Zsolnán folytassa a nyomtatást. Az Illésházy család katolizálásával a protestánsok elvesztették patrónusukat, ezzel szemben a jezsuiták fontosnak tartották Illésházy Györgyöt meghívni Mária-társulatuk rektorának.²³ Amint látható, a főúri családok patrónusi szerepe csak annyiban változott, hogy a rekatolizációt követően az evangélikus polgári és papi réteg támogatása helyett az új hittársaikat kezdték támogatni. A változás a Zsolnán kinyomtatásra került alkalmi művekben is tetten érhető: a megszólítottak többé nem főurak és nemesek, hanem a polgári és értelmiségi réteg tagjai. Lőcsén az 1640-es évektől a nyomtatványokon Lorenz Brewer kiadóként nevezi meg magát,²⁴ ami összefüggésbe hozható a felső-magyarországi főúri családok katolizálásával és a protes-

²¹ ZSILINSZKY 1899.

²² RMNy 1751.

²³ GULYÁS 1943, 120.

²⁴ PAVERCSIK 1979–1980, II, 371.

táns patrónusok elmaradásával. Ugyanez a folyamat játszódott le Zsolnán, ahol ugyan megpróbáltak eleget tenni a katolikusok megbízásainak, de egyre gyakrabban Zsolna városa támogatta a kinyomtatásra kerülő műveket. Samuel Martinius z Dražova (1591–1639) Pirnába menekült cseh lelkész 1669-ben Zsolnán kinyomtatott *Modlitby, též přemyšlování y jiných potěšitedlných věcy* című művének ajánlásában a nyomdász, id. Jan Dadan nyilvánít ezért köszönetet a városnak.²⁵

5.2.2. Exuláns identitás

A cseh exulánsok a Magyarországra való érkezésüket követő évtizedekben a hazájukba való visszatérést tervezték és várták, amit a Csehországban kialakult politikai helyzet végül nem tett lehetővé. Menekültként való önmeghatározásuk ideiglenesnek remélt élethelyzetüket emelte ki, végül azonban egész életükre, földi sorsukra való megnevezésként állandósult, és ezzel természetesen jelentése is megváltozott.

A halotti prédikációkban tetten érhető, hogy a kiűzött és a Hungarus prédikátorok egyaránt az exuláns kifejezést használták a Cseh- és Morvaországból menekültekre. Önmeghatározásként használta az „Exulans Domini Jesu” szintagmát már a nyomtatvány címlapján a morvaországi Zábřehből exulált Jan Malatides a Kateřina Zahrádec-ková szül. Sedlnická fölött 1646-ban megtartott halotti prédikációja előtt,²⁶ míg a csehországi Benešovból menekült Adam Wolfius Benešovský sorstársára, Martin Bočekre alkalmazta ugyancsak már a kiadvány címlapján a „Krisztus hű és kitaró exulánsa” szintagmát.²⁷ A Szentírásból jól ismert személyekkel és példákkal állították párhuzamba a menekültek életét és sorsát a parentáló prédikátorok, elmondva, hogy az igazság melletti kitartásért sokaknak kellett már eddig is szenvedniük és elmenekülniük. Teodor Sopotius a lipnicei Martin Boček sorsát Ábrahám és Jákob sorsával állította párhuzamba.²⁸ (Martin Boček 1627-ben exulált családjával, Trencsénben 1629-ben telepedett le, ahol még tíz évet élt. Boček egyike azon gazdag polgároknak, akik hazájukban és Magyarországon egyaránt fontos pozíciót tölthettek be; ezt mutatja, hogy a család tiszteletére két halottibeszéd-gyűjteményt is kiadtak, amelyek hét halotti prédikációt és több sorstárs által írt gyászverset tartalmaznak.) A menekültek Isten exulánsaként való meghatározása és az evangélikus vallásért való szenvedésük hangsúlyozása a magyarországi városokban való letelepedésük legitimációjának megalapozásaként is szemlélhető. A fehérhegyi csatavesztés és az azt követő, várakozással eltöltött hét év az evangélikus polgárság számára nyilvánvalóvá tette, hogy hazájuk elhagyását követően alkalmas és vallási zaklatásoktól mentes helyet kell keresniük. A halotti beszédekben megkonstruált menekülsorsnak feltételezhetően kettős célja van, mégpedig az önreprezentáció és a

²⁵ RMNy 3624.

²⁶ RMNy 2152 (2).

²⁷ RMNy 1798 (3).

²⁸ RMNy 1798 (2).

multietnikus észak-magyarországi városokban való tartózkodás létjogosultságának bizonyítása. A gazdag polgári családok fölötti beszédek több évvel – a Boček család esetében tíz évvel – Trencsénbe érkezésük után kerültek kiadásra; természetesen mindez összefüggésbe hozható a menekült nyomda létrejöttével, de önreprezentációs törekvésükkel is, amit a többnemzetiségű és többnyelvű közösséggel való kényszerű együttélés erősített fel.

A gazdag polgári és a külföldi egyetemeken tanult értelmiségi réteg magyarországi letelepedése komoly belső feszültséget okozhatott a már ott élők között.²⁹ Kezdetben a főúri családoktól támogatást és privilégiumokat kaptak, amelyekkel megalapozták helyzetüket Trencsén városában és környékén, például Rákóczi György több morva családnak előjogokat adományozott. Ezt követően iskolázottságuk és támogatóik segítségével fontos pozíciókat szereztek meg, ami a trencsényi értelmiségi réteg háttérbe szorulását jelentette. Mindez tetten érhető a prédikációkban is; például Jiří Třanovský prédikatori hivatásában meg nem értettségéről beszél a fölötté elmondott halotti beszédben Ján Lochmann.³⁰ Az exuláns értelmiségi réteg is nagy várakozásokkal érkezett a magyarországi városokba, azonban ezek az elvárások csak részben teljesültek, ami részükről is belső és külső feszültségek okozója volt a menekültek és a befogadó közösség között. A prédikációban megjelenő, csak árnyalataiban szóba hozott meg nem értettség a csehországinál jóval pacifikáltabb helyzetről tanúskodik, mégis megragadható benne a menekültek és a trencsényi polgárok közötti feszültség.

A prédikátorok az evangélikus tanrendszert felhasználva helyezték át a hangsúlyt az egyéni exuláns sorsról a menekült sorsra mint egyetemes emberi létállapotra. Így járt el Jakub Stephanides Anna Heliadesová fölött elmondott halotti prédikációjában.³¹ Már a beszéd kinyomtatása sem a megszokott gyakorlatot követte. A Český Brod-i szenátor, Josef Heliades leánya, Anna az édesanyjával együtt exulált Trencsénbe, ahol hozzáment a szintén exuláns Tobiáš Jon Služinskýhez. Rövid házasság után elhunyt, 1630. szeptember 2-án mondtak fölötté halotti prédikációt. Hét év elteltével, amikor halottibeszédgyűjteményt rendeztek sajtó alá a Jon család elhunytjai számára – az első és a harmadik házasságából származó gyermekei tiszteletére –, a kéziratban fennmaradt beszéd nyitó prédikációként került a gyűjteménybe. Az 1637-ben kinyomtatott halotti prédikációban tetten érhető a menekültek identitásának mind elkülönülési, mind azonosulási törekvése az alsó-magyarországi evangélikus közösséggel. A prédikátor a temetésen megjelent legközelebbi hozzátartozók felsorolását követően azt hangsúlyozta, hogy „az exulánsok elkísérik exuláns társukat.” Aligha valószínű, hogy a hallgatóság kizárólag menekült sorstársakból állt volna, azonban 1627-et követően a cseh menekültek egyik legfontosabb állomásának tekinthető Trencsén és környéke, ezért feltételezhetően nagy számban vettek részt a temetésen. A *themául* választott „mert nincsen itt maradandó városunk, hanem a jövőndőt keressük” igehelyre (Zsid 13, 14) épülő prédikáció szentírási helyeket

²⁹ KOWALSKÁ 2004, 260.

³⁰ RMNy 1705 (2).

³¹ RMNy 1706 (1).

sorolt fel annak bizonyítására, hogy ahogyan a múltban, úgy a jelenben is minden ember bujdosó, jövevény, vendég, vándor és zarándok ezen a földön (Ter 47, 9; 2Kor 5; 1Pt 2). Stephanides egyszerre vonatkoztatta ezen kifejezéseket a menekültek közösségére és az evangélikus trencsényi polgárságra is. A prédikációban a kiűzöttség motívuma az emberiség egyetemes sorsává alakult át: minden ember exiliumban él a testében, és ebből a földi kiűzöttségből egyedül a halál válthatja meg és az örök hazába való átköltözés.

A cseh és morva menekültek szilárd keretekkel elkülöníthetőnek látszó identitása tehát idegenkedés és az elkülönülés érzése helyett a tudatos azonosulás váratlan expanzióját volt képes kiváltani a helyi lakosság körében. Ezt mutatja a besztercebányai születésű, sőt *domidoctus*, azaz az észak-magyarországi régió kívüli iskolát sosem látott Ján Andricius egy prédikációja 1684-ből. Halotti beszédet kellett tartania tekintélyes eperjesi kollégája, Eliáš Ladiver kollégiumi rektor felesége, Helena Sinapiusová fölött, akiről – minthogy közismert lelkészcsaládból származott – történetesen szintén pontosan tudjuk, hogy nem a csehországi menekültek közül vette eredetét. A prédikáció nem is az exulánsok nyomdájában jelent meg nyomtatásban, hanem a lőcsei Brewer-nyomdában, egyedülként a Magyarországon a 17. században kinyomtatott biblikus cseh nyelvű gyászbeszédék közül. A prédikátor a parentációban önmagát mégis exulánsnak nevezte, amivel közösséget vállalt a menekülsorsban élő kortársaival.³² Igaz, az azonosulás gesztusa nem csak a cseh és morva menekülteknek szólt, bár nyilván a velük való együttélés során kialakult toposzokat mozgató meg. Helena férje, az ifjabb Eliáš Ladiver ugyanis azok közé a Hungarus felső-magyarországiak közé tartozott, akiknek hasonló menekülsors jutott osztályrészül: a hetvenes években, a protestánsok üldöztetésének ún. gyászévtizede idején³³ előbb északra, Toruńba és Gdańskba menekült, majd éveken át a viszonylagos védettséget jelentő Erdélyben, Segesvárott lelkészkedett, onnét tért vissza élete végén Eperjesre. Búcsúztatott felesége nem lehetett a társa ebben az exuláns-sorsban, hiszen csak az utolsó tizenegy hónapban éltek egymással házasságban. Így a prédikátor gesztusa a közeli érintettek közül mindenekelőtt a Ladiver életsorsával való azonosságvállalást szándékozhatott felidézni, vagy éppenséggel a minden ember általános földi száműzöttségében való osztozásra vonatkozott az utalás. Bármelyik feltételezéssel élünk is, az eset világosan láthatóvá teszi, hogy a cseh menekültek életsorsa – a kiűzöttek közösségével való földrajzi, nyelvi és vallási együttélés révén – mintaadó toposzá válhatott Alsó- és Felső-Magyarországon a nyelvileg rokon szlovák helyi lakosság körében is, legalábbis a szülőhelyükről kényszerű kivetettséget elszenvedő hit-sorsosok rendkívüli élethelyzetének kifejezésére, ha ugyan nem az egész emberi életsors parabolikus szemléltetésének bevett fordulataként.

³² RMK II, 1544.

³³ KOWALSKÁ 2004; KOWALSKÁ 2007; KOWALSKÁ 2014.

5.2.3. Mitizáció, mártírium, történetfilozófia

A prédikátorok a halotti prédikációkban lehetőséget találtak arra, hogy reflektáljanak a hazájukban megélt történelmi eseményekre is. A kiűzöttség visszatérő elemként jelenik meg a beszédekben, minden azóta bekövetkezett történésre ehhez az alapvető sorsélményükhöz viszonyítva emlékeznek vissza. A gyászbeszédek *personalia* részében a hitszónokok részletesen kitérnek az elhunytak életére és cselekedeteire. A fehérhegyi csatát megelőző eseményeket azonban egyetlen esetben sem mondják el, minden alkalommal csak utalnak a gyászos eseményekre, amelyek következménye hazájuk kényszerű elhagyása lett. Hallgatásuk feltételezhetően több okra vezethető vissza. Az exulánsok biztonságban érezhették ugyan magukat a magyarországi rokon szláv közösségekben, azonban továbbra is a Habsburg uralkodó hatalma alá tartozó területeken éltek és nem fejezhették ki szabadon a véleményüket a megtörtént eseményekről. Másrészt némi zavart okozhattak körükben azok a történelmi körülmények, hogy a protestáns rendek és a felkelést támogató katolikusok³⁴ valójában eléggé tájékozatlanul és további protestáns támogatók reményében választották királyukká Pfalzi Frigyeszt, aki nem bizonyult sem igazán rátermettnek, sem körültekintőnek. A fehérhegyi csatavesztés után, amilyen gyorsan csak tudott, elmenekült az országból, védtelenül hagyva a fővárost és hátrahagyva teljes kancelláriáját, aminek tragikus következményei lettek a cseh korona országaiban őt támogató rendekre és polgárookra nézve. A Magyarországon letelepedő exulánsok között is voltak olyanok, akik családtagjaikat és vagyonukat is elvesztették a fehérhegyi csatát követően, ezért szenvedéseik és mellőzöttségük elbeszélése során jobbnak látták mélyen elhallgatni ezeket a körülményeket.

A 17. századi magyar irodalomban leginkább az erdélyi udvar körül alakult ki a biblikus mitizáció, amelynek során a fejedelem tulajdonságait, életútját és cselekedeteit azonosították az ószövetségi könyvekből jól ismert személyekkel.³⁵ Hargittay Emil monográfiájában áttekintően bemutatta, hogy a fejedelmi tükrökben hogyan alkalmazták a fejedelmeknek az ószövetségi személyekkel való megfeleltetésen alapuló mitizációját.³⁶ A protestáns szerzők műveiben leggyakrabban Bocskai István „a magyarok Mózes”, Báthory Gábor Saul király, Bethlen Gábor Dávid, I. Rákóczi György Gedeon és II. Rákóczi György Salamon alakjában jelenik meg. Nemcsak személyi megfeleltetések, hanem országrészek vagy országok megfeleltetése is kialakult. A 16. századi gondolkodásban használatban lévő magyar–zsidó párhuzam továbbéléseként értelmezhető, hogy a 17. századi szerzők előszeretettel használják az országrészek megfeleltetésére a Magyarországot szimbolizáló Izraelt és a többségében kálvinista Erdélyt szimbolizáló Júdát. A „bibliai párhuzamokra való hivatkozás, sőt egyes személyek számára egy-egy bibliai szerep metaforikus, szimbolikus kiosztása”³⁷ a korszak szerzőinek gyakori eljárása.

³⁴ PEKAŘ 1990, 156.

³⁵ HELTAI J. 1983; HARGITTAY 1997.

³⁶ HARGITTAY 2001b, 32.

³⁷ KECSKEMÉTI 1998, 198.

rása. A halotti prédikációkban is tetten érhető a bibliai személyek és események megfeleltetése és párhuzamba állítása a kortársakkal és a jelen eseményeivel. A magyar nyelvű halotti beszédekben is alkalmazásra kerültek a mitizációs eljárások, például Hodászi Lukács Illyéssel, Bethlen Péter szintén Illyés alakjával (a próféta életének különböző eseményeit vonatkoztatják a parentált személyekre), id. Bethlen István Jákob prófétával és Bocskai István Jákobbal és Mózással való megfeleltetése.³⁸

Hasonlóan alkalmazták a meglévő mitizációs hagyományt az exuláns evangélikus prédikátorok, amikor menekülésüket és letelepedésüket a bibliai eseményekkel állították párhuzamba. Visszatérő elem a beszédekben Sion leányainak sírása. Ezt a szintagmát vonatkoztatták leggyakrabban a cseh menekültekre. Sion, azaz a hazájuk (Cseh- és Morvaország) elvesztése és a Habsburg uralomnak való alávetettsége fölött érzett fájdalmukat allegorikus képekben fejezték ki. Sion tehát a katolikus Habsburg uralkodó elnyomása alatt álló protestáns Cseh- és Morvaországot szimbolizálta. Az exulánsokat Sion leányainak nevezték, mivel reménytelenül várároznak a hazatérésre. A mitizációs eljárások során az elhunyt lelkész-értelmiségieket olyan prófétákhoz hasonlították, akik az ószövetségi királyok mellett jelentek meg. A prófétai szerepvállalás egyfajta protestáns gyakorlatot követ, amely a megtörtént események protestáns értelmezéséből származik, és a hívek bűnbánatra intése és megtérésre buzdítása a célja. A gyászbeszédekben is tetten érhető az a protestáns gyakorlat, amikor a hitszónokok a prédikátoraikat prófétai szerepkörbe helyezik, azonban a halotti prédikációkban a gyászoló közösség vigasztalása és bűnbánatra intése a cél. Ilyen halotti prédikáció Ján Lochmann Jiří Třanovský fölött 1637-ben megtartott beszéde.³⁹ A zsidó–cseh párhuzam mellett megjelenik a prófétai szerepkör, Třanovskýt Sámuel prófétával azonosítja, akit életében meg nem értettség és elutasítás vett körül. A Sámuel próféta alakjával való azonosítás nem véletlenszerű, mivel remekül applikálható Jiří Třanovský hányatott és megpróbáltatásokkal teli életére. A legfontosabb prófétai attribútum a meg nem értettség, ami összekapcsolódik a jövődőléssel és az igazságok előre látásával, amit a bekövetkező események igazolnak. A prófétai szerepkörben Cseh- és Morvaország elvesztését elsíró Třanovský keserves és szomorú jövőt jósol nemzetének. Az áldozat szerepkörének megjelenése a személyi reprezentációban egy magasabb dimenzió kialakulását eredményezi, amiben az elhunyt példaértékű és követésre alkalmas személlyé lesz. A cseh nép rossz sorsát azzal indokolja a prédikátor, hogy kitartott az igaz egyház és az egyedüli üdvözítő hit mellett. Az evangélikus hit melletti kitartásért vállaltak üldöztetést és mártíromságot, amelynek végül Krisztus feltámadása és az örök élet lesz a végpontja.

A kora újkorban alakult ki az a mártírológiai paradigma, amely az egyházi vagy világi üldöztetést elszenvedő áldozatokat és az üldöztetés túlélőit egyaránt mártírnak tartja. E tipológia szerint a vallásuk miatt üldöztetést szenvedő cseh exulánsok az evangélikus egyház vértanúi és mártírjai. A fentiekből egészen nyilvánvalóan következik, hogy a cseh- és morvaországi menekültek által megélt egyéni és kollektív traumák jóval tá-

³⁸ KECSKEMÉTI 1998, 198–199.

³⁹ RMNy 1705 (2).

gabb eszmetörténeti keretben helyezhetők el. A trauma közvetlen résztvevői és magyarországi befogadó környezetük által együttesen kialakított értelmező sémák a történetfilozófiai általánosítás szintjére is eljutottak. A mártírológia tárgykörében a legújabb időkben elvégzett, a magyarországi kora újkorra vonatkozó vizsgálatok világossá tették, hogy a mártírium élethelyzetét az egykorú közgondolkodásban felidéző motívumok közül nem a vértanúság elszenvedése a legfontosabb, hanem a megfosztottság, a nélkülözés, a kirekesztettség bármely szituációja mozgásba lendítheti ugyanezeket az értelmező műveleteket, sőt éppen az emigrációba vetettség bizonyul a leggyakrabban átélelhető olyan életsorsnak, amelynek tipologizáló megnevezéseként a mártíriumra utalnak.⁴⁰ A lokális kimozdítottság azóta vált a cseh nemzetsors máig nagy erejű értelmező topozávé, amióta – az újabb vizsgálatok szerint személyesen Luther és közvetlen környezete hatására – a Huszt Prágából Konstanzba kimozdító élethelyzetben egy, a huszitizmust a protestantizmussal analógiásan összekapcsolni képes mártírtörténet hatásos lehetőségét azonosították.⁴¹ A cseh és morva menekültek életsorsa viszont a magyarországi rendi politizálás, nemzetkarakterológiai gondolkozás és történetfilozófia számára nyert el hasonló jelentőséget. A Zrínyi Miklós bizalmi embereként ismeretes Vitnyédi István soproni ügyvéd házában nevelőként fordult meg a trencsényi Chalupka lelkészcsalád egyik sarja.⁴² És épp a Vitnyédi által hatásosan megformált rendi publicisztikában került ismét elő a magyar nemzetet a Habsburg politikával szemben fokozott óvatosságra intő cseh példa: Vitnyédi képes kifejezése szerint a magyarok számára is készítik Bécsben azt az ausztriai bugyogót, amelyet az óvatlan csehek már sikeresen feladtak a terjeszkedő németek.⁴³ Ilyesformán arról is megalapozottan beszélhetünk, hogy nem csak a cseh történeti gondolkodás számára szolgált analógiás példával a fehérhegyi ütközetet a mohácsi csatával összevető eljárás, hanem már a szentgotthárdi csatát megelőzőleg készen állott az az értelmezői keret is, amely a magyar közvéleményt figyelmeztette a néhány évtizeddel korábbi cseh események exemplumkénti felhasználásával.

⁴⁰ TÓTH Zs. 2012a.

⁴¹ BÁTHORY 2013.

⁴² SÁRKÖZI 2006, 8.

⁴³ HÖRK 1907, 405, 412.

— |

| —

— |

| —

Függelék

F.1. A Jiří Třanovský fölötti halotti beszédek magyar fordítása

Vale Tranoscianum,¹
avagy
két halotti prédikáció, amely a temetésen lett megtartva,
a dicső- és szentemlékezetű,
kétszeresen tiszteletre méltó
nagyrabecsült férfi, Jiřík Tránovsky pap fölött,
aki az Úr szolgálja volt
Liptószentmiklóson,
életét boldogan és készségesen végezte be
Krisztus Urában, az Üdvözítőjében
1637. május 29-én.
A szentmiklósi templomban kiváló és állhatatos
tisztellettjes emberek nagy gyülekezete előtt
lett eltemetve pünkösöd keddjén
június 2-án.

Kinyomtatva Trencsénben az 1637. évben

¹ RMNy 1705. Azokat a beszédrész-megnevezéseket és locusjelöléseket, amelyeket az eredeti kiadvány a margón közölt, a főszöveg megfelelő helyeire illesztettük. A szövegközlést csak a legszükségesebb, elsősorban a forrásokra utaló jegyzetekkel láttuk el. A bibliai szöveghelyek jegyzetelésében gazdaságos eljárást választottunk. Ha a prédikáció szövegében bibliai hely kerül idézésre, azt idézőjelbe foglaltuk; ha az utalás csak tartalmi, a hivatkozott szöveget jegyzetben adjuk meg. Locusjelölést csak akkor adunk a jegyzetben, ha a prédikáció nem vagy nem elég pontosan hivatkozik a bibliai helyre. A szövegben idézett bibliai helyek fordítását és a jegyzetekben adott kiegészítéseket – az egyszerűség kedvéért – a Károlyi-féle Biblia-fordítás ma közkeletű, modernizált szövege alapján hoztuk (amely az 1908. évi revízióra nyúlik vissza, és a 2010-es évekig meghatározó fontosságú változat volt), kivéve a mai kálvinista kiadásokban nem szereplő bibliai könyveket, amelyeknél közvetlenül a vizsolyi kiadás eredeti szövegét közöljük (átírásunk nem betű-, hanem hanghű, a helyesírást tehát ezekben az esetekben is modernizáltuk).

Első beszéd,²
amelyet a parókia előtt Melchior Smrtník,
a Liptó megyei bodafalui egyház papja tartott.

Votum

A te nevedben, Jézus Krisztus Urunk, a legkedvesebb megvigasztalója minden szomorkodónak, kezdjük el ezt a lelki munkát, a prédikáció és a szent szavaid hallgatásával kívánod, hogy a szent isteni segítséged jelen legyen, a dolgozók megsegítésére, a járatlanok tanítására, a szomorkodók vigasztalására, és ez a legszentebb neved tiszteletére és dicsőségére és a szentegyházad terjedésére szolgáljon ezen a világon. Ámen.

Parasceve Contionis.

Győzedelmeskedett Isten embere a mi Urunkban, Jézus Krisztusban, az örök életre kiválasztatott. Az a feladatom, hogy a gyülekezet előtt szóban, örömteli és vidám beszédben felálljak és megmutassam ezt az időt, és tudom jól, hogy mindnyájan ezt várjátok el tőlem. De lám, az én vélekedésem és a ti elvárásaitok ellenére, *Spiritus Domini lugubre carmen ori meo imposuit*, ezért Jeremiás prófétával szomorúan és búsan kell mondanunk, Jer 9. v. 1. *Quis dabit capiti meo aquas, et oculis meis fontem lachrymarum, ut defleam die ac nocte interfectos filiae populi mei.* „Bárcsak a fejem vízzé változnék, a szemem pedig könnyhullatásnak kútfejévé, hogy éjjel-nappal sirathatnám az én népem leányának megöltjeit!” Ezekkel a szavakkal Jeremiás próféta népének olyan borzalmas bűnét siratja el, amelyet nem lehet semmilyen módon megfelelőképpen elsiratni: én azonban a hirtelen halálát siratom el a kétszeresen tiszteletreméltó nagyrabecsült férfinak, Jiřík Tránovsky papnak, aki az Úr szolgája volt Liptószentmiklóson és környékén, ezért gyűltünk ma itt össze, ezen a helyen és időben. Illő, hogy szomorú szavakkal kezdjem az én beszédemet. Illő azonban az is, hogy ti velem együtt sirjatok és jajgassatok, különösképpen akkor, ha mindenki mérlegeli magában, hogy miye volt és mit veszített el. Mi, lelki testvérek *in Domino*, elvesztettük különleges fivérünket. A tiszteletreméltó urak, mindkét egyház patrónusai elvesztettek egy megfontolt férfit. Az egész nyája elvesztette a hűséges és igazságos lelkipásztorát. Igen, a feleség elvesztette férjét és életének őszinte és jó társát. Ó, jaj, ezek a kis árvák elvesztették drága és szeretetteljes apjukat. *O vos omnes qui transit per vias, attendite et videte, si est dolor sicut dolor iste*, mondja Jeremiás a siralmaiban.³

Amikor meghalt Áron, Izrael népének legnagyobb papja, a pusztában Izrael fiai harminc napon át siratták halálát. 4Móz 20. v. 30.⁴ Amikor Mózes, Izrael népének vezetője meghalt Moáb földjén, a Teremtő elrejtette az ő sírját a mai napig, hogy a nép bálványként ne kezdje imádni a sírját. Nem kevesebb, mint harminc napon át siratták Izrael fiai az ő halálát. 5Móz 34. v. 8.⁵ Számunkra illő szomorúan elsiratni Jiřík Tránovskyt, hogyha megnézzük az Úr egyházának szükség és hasznos szolgálatát. *Sed hic terminus esto lachrymarum.* Hagyjuk abba a siránkozást, inkább kezdjünk hozzá a kötelességeink teljesítéséhez, ami a halott test sírhoz kísérése. Először

² RMNy 1705 (1).

³ „Mindnyájatokat kérlek, ti járókelők: tekintsétek meg és lássátok meg, ha van-e oly bánat, mint az én bánatom...” Siral 1, 12.

⁴ „És látá az egész gyülekezet, hogy meghalt vala Áron, és siratá Áront harminc napig Izraelnek egész háza.” 4Móz 20, 29.

⁵ „És siraták Izrael fiai Mózes a Moáb mezőségén harminc napig; és eltelenek a Mózes siratásának, azaz gyászolásának napjai.”

azonban, mielőtt ez megtörténik, emlékezzünk Isten szavaira tanításul és vigasztalásul ezen a helyen. Azonban először emeljük fel szívünket és az Úristenhez így imádkozzunk: Miatyánk...

Thema ex Zsolt 75. v. 9.

„Mert pohár van az Úr kezében, bortól pezseg, nedvvel tele; ha tölt belőle, még seprejét is issza és szopja a föld minden gonosztevője.”

Exordium

Három okból vettem Jiřík Tránovsky temetésén a Zsoltárból származó beszédet, amelyben szó esik a pohárról: 1. Mert ő *loco Symboli peculiaris Calix* volt, amiből a gondoskodás származott, így sok könyvébe rajzolta és nyomtatta azt *cum tali inscriptione: Calix Domini Salutaris*. 2. Hosszú éveken keresztül két módon is szolgálója volt az evangélikus egyháznak, Krisztus vacsorájának magasságos szentségét nemcsak fogyasztotta, hanem másoknak is kiszolgáltatta *idque juxta institutionem Domini*, Mt 26.⁶ és megtartotta Szent Pál apostolt, 1Kor 10. és 11. fejezet.⁷ 3. És megtartotta azt az ősrégi szokást, hogy amikor a holttestet a sírhoz kísérték, akkor hoztak egy borral telt kelyhet vagy poharat, és azoknak adták, akik szomorkodnak elhunyt szeretteik miatt, hogy ne ájuljanak el és essenek össze, hanem úgy-ahogy frissek maradjanak, ezt a szokást Jeremiás próféta könyvéből ismerhette, Jer 16. v. 7.⁸ Hogy a szomorkodókat én is megvigasztaljam és felfrissítsem, az elolvasott részből egy oldalnyit elétek tárok.

A Teremtő kelyhe vagy pohara, amelyből isznak a földön az emberek.

Ennél a kehelynél három különleges dolgot figyelünk meg:

I. Milyen a Teremtő kelyhe?

II. Kik azok és milyen emberek isznak a Teremtő kelyhéből?

III. A Teremtő kelyhéből származó italnak milyen íze van?

Punctorum E nucleatio

Megígértem, hogy az Úr kelyhénél megmutatom nektek, szeretteim:

I. Milyen a Teremtő kelyhe? Itt tudnunk kell, hogy a Szentírás gyakran és több helyen beszél a kehelyről, nagyobb részekben *verbis metonymicis sive synecdochicis, continentis pro contento*. A kehely örömet és vigasságot jelent a Szentírásban, ahogy Zsolt 23. v. 5.: „Asztalt terítész nekem az én ellenségeim előtt; elárasztod fejem olajjal; csordultig van a poharam.” *Item* Zsolt

⁶ „Mikor pedig evének, vevé Jézus a kenyeret és hálákat adván, megtöré és adá a tanítványoknak, és monda: Vegyétek, egyétek; ez az én testem. És vevén a poharat és hálákat adván, adá azoknak, ezt mondván: Igyatok ebből mindnyájan.” Mt 26, 26–27.

⁷ „A hálaadásnak pohara, amelyet megáldunk, nem a Krisztus vérével való közösségünk-é? A kenyér, amelyet megszegünk, nem a Krisztus testével való közösségünk-é? Mert egy a kenyér, egy test vagyunk sokan; mert mindnyájan az egy kenyérből részesedünk.” 1Kor 10, 16–17. „Mert én az Úrtól vettem, amit néktek előtökbe is adtam: hogy az Úr Jézus azon az éjszakán, melyen elárultaték, vette a kenyeret, És hálákat adván, megtörte és ezt mondotta: Vegyétek, egyétek! Ez az én testem, mely ti érettetek megtöretik; ezt cselekedjétek az én emlékezetemre.” 1Kor 11, 23–24.

⁸ „Kenyeret sem törnek nékik a gyászoláskor, hogy vigasztalják őket a meghaltért; a vigasztalás poharával sem itatják őket az ő atyjokért és anyjokért.”

116. v. 13.: „A szabadulásért való poharat felemelem, és az Úrnak nevét hívom segítségül.” Valamikor azonban a kehely a Szentírásban szenvedést, nyomorúságot, keresztet, szomorúságot jelent, amit a fájdalom követ, ahogyan az elolvasott részben szerepel: „tele van borral és a seprőt is föl kell szűrölni”. Ugyanígy Mt 20. v. 23. amikor Zebedeus fiainak anyja elment Krisztus Urunkhoz és azt kérte tőle, hogy fiai üljenek mennyei királyságában, az „egyik jobb kezed felől, a másik bal kezed felől. Jézus pedig felevén, monda: Nem tudjátok, mit kértek. Megihatjátok-e a pohárt, amelyet én megiszom? és megkeresztelkedhettek-e azzal a keresztséggel, amellyel én megkeresztelkedem? Mondának neki: Meg.”⁹ Ez a kehely jelenti a keresztet és a szenvedést, amelyet Krisztus Urunknak el kellett viselnie és szenvednie. Így amikor a szenvedéseket elfogadta a mi Üdvözítőnk, akkor a gecsemáni kertben az Atyaistenhez imádkozott, Mt 26. v. 39.: „Atyám! ha lehetséges, múlték el tőlem e pohár”. Ezt máshol isteni haraggal csordultig telt kehelynek nevezik, Jer 25. v. 15.¹⁰ Hasonlóan „a harag kelyhe”, Iz 51. v. 22.¹¹ és a bánat és a *miseriae* kelyhe, Ez 23. v. 33.¹² Ebből a beszédből hallhattatok és megérthettétek, szeretteim, hogy milyen a Teremtő kelyhe és mit jelent.

Nota. Itt figyelmeztetve vannak azok, *qui ad calices et pocula desiderare solent*, akik gyakran üldögélnek pohár mellett, hogy úgy igyanak és töltsék tele poharukat, hogy Isten kelyhéről el ne feledkezzenek és bármilyen erkölcstelenségtől tartózkodjanak, Isten ajándékát szerényen használják, és élvezettől, pajzánságtól és bármilyen erkölcstelenségtől tartózkodjanak Szent Pál figyelmeztetése szerint, Ef 5. v. 18.: „És meg ne részegedjete bortól, miben kicsapongás van: hanem teljesedjete be Szent Lélekkel”. Hasonlóan 1Tesz 5. v. 6.: „Ne is aludjunk azért, mint egyebek, hanem legyünk éberek és józanok.” 1Pt 5. v. 8.: „Józanok legyetek, vigyázzatok; mert a ti ellenségeitek, az ördög, mint ordító oroszlán szerte jár, keresvén, kit elnyeljen.” Nem folytatom, más időkre hagyom ezt, *Pergamus ad propositum*, mert megértettük, mit jelent ki a kehelyről a Szentírás, hogy nagyobb részben szomorúság, fájdalom, kereszt és szenvedés. Viseljük.

II. Kik és milyen emberek isznak a Teremtő kelyhéből. Nemcsak a Szentírásból ismerhetjük, ezt a kelyhet a mindenható teremő Isten mindenkinek odaadja, ahogyan a gonoszoknak, úgy a jóknak is, ahogyan istenteleneknek, úgy a legájtatosabbaknak is. Mert ez a kehely: 1. *Calix circularis*, ez a kehely kör alakú, és körbe jár. Aki soron van a mindenható teremő Isten előtt, annak innia kell a kehelyből. 2. *Calix iste est in manu Domini*, ahogy az elolvasott részben megtalálható. Bármelyik, akinek az Úr inni ad, annak el kell vennie a kezéből. Hasonlóan, mint amikor valamelyik dicső úr vendégséget rendezett, és felállva együtt kívánt inni a vendégekkel, és mindenkinek az ő kezéből el kellett vennie a poharat és innia. Annál inkább kell a Teremtő kezéből elvennie mindenkinek a fájdalom, a kereszt, a szenvedés és mindenfajta szomorúság kelyhét és poharát. Amiről Jeremiás ír, Jer 25. v. 17.: *Et accepi calicem de manu Domini et propinavi cunctis gentibus ad quas misit me Dominus.*¹³

⁹ Mt 20, 21–22.

¹⁰ „Mert ezt mondotta az Úr, Izráelnek Istene nékem: Vedd el kezemből e harag borának poharát, és itasd meg vele mindama nemzeteket, akikhez én küldelek téged.”

¹¹ „Így szól Urad, az Úr, és Istened, aki népéért bosszút áll: Ímé, kiveszem kezedből a tántorgás poharát, haragom öblös kelyhét, nem iszod többé azt meg!”

¹² „Részegséggel és bánattal megtelsz; pusztaság és elpusztulás pohara a te nénéd, Samaria pohara!”

¹³ „És elvevém a pohárt az Úr kezéből, és megittam mindama nemzeteket, akikhez küldem engem az Úr.”

Ami az istenteleneket illeti, azoknak *nolle velle* kell ebből a kehelyből inni. Mert így beszél Jeremiás, Jer 25. v. 28.: *Si noluerint accipere calicem, dic: Bibentes, bibetis. Quia ecce ego in Civitate in qua invocatum est nomen meum incipiam affligere, et vos immunes eritis? Non eritis immunes, gladium enim ego voco super omnes habitatores terrae, dicit Dominus exercituum.*¹⁴ Item Ez 23. v. 32.: *Ebrietate et dolore repleberis, calice maerore et tristitia, calice sororis tuae Samariae.*¹⁵

Azonban az ájtatosok sem mulaszthatják el a kehely kiivását, mert csak a sok szenvedés által juthatnak el a mennyei királyságba, ApCsel 14. v. 22.¹⁶ Ájtatos volt Ábrahám, azonban ki kellett innia az éhezés és a nélkülözés kelyhét, 1Móz 12. v. 10.¹⁷ Ájtatos volt Izsák, azonban ki kellett innia a vakság kelyhét, 1Móz 27. v. 1.¹⁸ Jákob patriarcha sok más nyomorúság mellett megkóstolta a szomorúság kelyhét, a halottnak hitt József miatt, 1Móz 37. v. 34.¹⁹ Illés próféta olyan különleges volt az Úrnak, hogy őt élve vitte el a mennybe, 4Kir 2. v. 11.²⁰ Azonban neki is el kellett szenvednie a zaklatásokat, amíg a földön tartózkodott, 3Kir 19.²¹ Szükséges még több példát hoznom a szent emberekről, nézzünk Jézus Krisztusra. Ő nemcsak ember volt, hanem Isten is, azonban ki kellett ezt a kelyhet innia, Mt 26. v. 42.: „Atyám! ha el nem múlhatik tőlem e pohár, hogy ki ne igyam, legyen meg a te akaratod.” Az Úr ilyen kelyhét gyakran kiitta a Jézus Krisztusban nyugalommal találó Jiřík Tránovsky pap, különösképpen abban az időben a szent evangélium igazáért *Ministerii sui Ecclesiastici*: a fogság kelyhét, kétszer vagy háromszor a kiűzöttség kelyhét. Élete végén a „seprejével” és borral csordultig telt kelyhet kellett kiinnia, a betegséget, amiben csaknem háromnegyed évet kellett az ágyban fájdalmasan pihennie. Ilyen teremői kelyhet itt a földön mindnyájunknak meg kell kóstolni, mert mi is soron következünk Szent Pál tanúsága szerint, 2Tim 3. v. 12.: „De mindazok is, akik kegyesen akarnak élni Krisztus Jézusban, üldöztetni fognak.”

Nota. Amikor ezt halljuk, hogy még a legájtatosabbaknak is ki kell inniuk a Teremtő kelyhét, akkor az istenteleneknek, felforgatóknak és a világ fiainak, akik csak az élvezetet hajhásszák, meg kell tanulniuk és érteniük, hogyha eddig nem kóstolták meg a büntetés és Isten haragjának

¹⁴ „És ha majd a te kezedből nem akarják elvenni a pohárt, hogy igyanak belőle: ezt mondd nekik: Így szól a Seregek Ura: Meg kell innotok. Mert ímé, a város ellen, amely az én nevemről neveztetik, az ellen veszedelmet indítok, ti pedig egészen megmenekültök-é? Nem menekesztetek, mert én fegyvert hozok e földnek minden lakosára, azt mondja a Seregek Ura.” Jer 25, 28–29.

¹⁵ „Részegséggel és bánattal megtelsz; pusztaság és elpusztulás pohara a te nénéd, Samaria pohara!” Ez 23, 33.

¹⁶ „Erősítve a tanítványok lelkét, intvén, hogy maradjanak meg a hitben, és hogy sok háborúszágon által kell nekünk az Isten országába bemennünk.”

¹⁷ „Azonban éhség lőn az országban, és Ábrám aláméne Egyiptomba, hogy ott tartózkodjék, mert nagy vala az éhség az országban.”

¹⁸ „És lőn, amikor megvénhedett vala Izsák, és szemei annyira meghomályosodtak vala, hogy nem látott, szólítá a nagyobbik fiát Ézsau, és monda neki: Fiam; és ez monda neki: Imhol vagyok.”

¹⁹ „És megszaggatá Jákob ruháit, és zsákba öltözék és gyászolá az ő fiát sokáig.”

²⁰ „És lőn, amikor menének és menén beszélgetének, ímé egy tüzes szekér tüzes lovakkal elválasztá őket egymástól. És felméne Illés a szélvészben az égbe.” 2Kir 2, 11.

²¹ „És ő felele: Nagy búsulásom van az Úrért, a Seregeknek Istenéért, mert az Izráel fiai elhagyták a te szövetségedet, lerontották a te oltáraidat, és a te prófétáidat megölték fegyverrel, és én egyedül maradtam, és engem is halálra keresnek.” 1Kir 19, 14.

kelyhét, akkor ne higgyék, hogy tőlük eltávozik. Hogy az Úr számukra hosszan tartogatja, nem azért cselekszi, mert megbocsátott nekik, hanem hosszantűrése megtérésre hív, Róm 2. v. 4.²² Mert „nem gyönyörködik az élőknek veszedelmében”, Bölcs 1. v. 13.²³ Szent Péter mondja, 2Pt 3.: *Patienter agit Dominus nolens aliquos perire, sed omnes ad poenitentiam converti.*²⁴ Minél később jön el Isten büntetése az istentelenekre, annál borzasztóbb lesz, amiről a beszédem utolsó részében még hallani fogtok. Ahogyan a második dolgot is láttátok, megérthetitek, hogy kik azok és milyen emberek isznak a Teremtő kelyhéből. Azaz mindenki, az istentelenek és az ájtatosok. Következik a harmadik és legutolsó dolog, amit meg kell kérdeznünk:

III. A Teremtő kelyhéből származó italnak milyen íze van?

Ezt megismerhetjük az elolvasott részből, amikor arról szól, hogy a kelyhet a Teremtő csordultig tölti a bor seprejével. A bor sepreje és zavaros része nem lehet ízletes, hanem közönséges, kesernyős és fanyar és ehhez némelyek kénesek. A Teremtő ezen kelyhében lévő ital, a kereszt, a bánat, a szenvedés nagyon kellemetlen és utálatos a legszentebbeknek is, mert nehezen viselik el, és ha közelednek, félünk tőlük, amire példánk is van, maga Jézus Krisztus. Halála előtt egy órával így imádkozott: „Atyám! ha lehetséges, múljék el tőlem e pohár”, Mt 26. v. 39. Jób szorongattatásában átkozta saját születésének napját, Jób 3. v. 3.²⁵ Így panaszkodik Isten népe, Zsolt 80. v. 6.: „Könnyhullatásnak kenyerével éteted őket, s könnyhullatások árjával itatod meg őket.” Így mi is, Isten engedyével, isszuk a boldogtalanság, fájdalom és szomorúság kelyhét. Ó, milyen nehezen viseljük, sírunk, jajgatunk és betegeskedünk. Bár ez az ital savanyú és utálatos, azonban nem ártalmas az ájtatos embereknek, hanem hasznos és üdvöztető, Zsolt 116. v. 13.²⁶ Mit lehet ebből felismerni: 1. hogy ezt a kelyhet saját kelyhének nevezi Krisztus Urunk, Mt 20. v. 23.²⁷ Kipróbálta Dávid, ezért mondja, Zsolt 119. v. 71.: *Bonum est mihi quia humiliasti me, ut discerem justificationes tuas.*²⁸ Igazságos, mert *dum judicamur a Domino corripimur, ne cum hoc mundo pereamus*, 1Kor 11. v. 31.²⁹ 2. Üdvöztető ez az ital, és ezt onnan ismerhetjük fel, hogy az igazságosoknak csak annyit tölt, amennyit meg bírnak inni, nem rak rájuk elviselhetetlen fájdalmakat, nehézséget és szomorúságot, hanem csak jólesően helyez rájuk. Amit bizonyít az apostol, 1Kor 10. v. 13.: *Fidelis et justus est Dominus, qui non sinit nos tentari supra vires, sed facit cum tentatione proventum, ut possimus sustinere.*³⁰ Ezt mondja az egyház, Zsolt 118. v. 18.: *Castigans castigavit*

²² „Avagy megvted az ő jóságának, elnézésének és hosszútűrésének gazdagságát, nem tudván, hogy az Istennek jósága téged megtérésre indít?”

²³ VIZSOLYI BIBLIA 1590, I, 635v.

²⁴ „...hosszan tűr érettünk, nem akarván, hogy némelyek elvessenek, hanem hogy mindenki megtérésre jusson.” 2Pt 3, 9.

²⁵ „Vesszen el az a nap, amelyen születtem, és az az éjszaka, amelyen azt mondták: fiú fogantatott.”

²⁶ „A szabadulásért való poharat felemelem, és az Úrnak nevét hívom segítségül.”

²⁷ „És monda nékik: Az én poharamat megisszátok ugyan, és a keresztséggel, amellyel én megkeresztelkedtem, megkeresztelkedtek; de az én jobb és balkezem felől való ülést nem az én dolgom megadni, hanem azoké lesz az, akiknek az én Atyám elkészítette.”

²⁸ „Jó nékem, hogy megaláztál, azért, hogy megtanuljam a te rendeléseidet.” Zsolt 119 (118), 71.

²⁹ „De mikor ítéltetünk, az Úrtól tanítottunk, hogy a világgal együtt el ne kárhoztassunk.” 1Kor 10 (11), 32.

³⁰ „...hű az Isten, aki nem hágy titeket feljebb kísértetni, mint elszenvedhetitek; sőt a kísértéssel egyetemben a kimenekedést is megadja majd, hogy elszenvedhessétek.” 1Kor 9 (10), 13.

*me Dominus, sed morti non tradidit me.*³¹ Mert „amilyen könyörülő az atya a fiakhoz, olyan könyörülő az Úr az őt félők iránt”, Zsolt 103. v. 13.

Hogyan érinti ez az istenteleneket, akiknek szintén ki kell inniuk a kelyhet, aminek itala sokkal förtelmesebb, undorítóbb és savanyúbb lesz, amit megismerhetünk az elolvasott részből, ahol azt részletezik, hogy a borélesztőt is megisszák a föld istentelenjei, s az élvezet helyett, amit itt a földön élveztek, szenvedést és pokoli gyötrelmet kell kiállniuk. Mert *finis condemnationis eorum veniet super eos*, Bölcs 12. v. 77.³² És így elpusztulnak örökkön örökké, Zsolt 49. v. 20.³³ Erre példánk is van a gazdagról, Lk 19.³⁴ Ez az a borélesztő, amelyet az istenteleneknek ki kell inniuk az Úr kelyhéből.

Nota. Nekünk és minden ájtatosnak emlékeznie kell arra, hogy türelemmel igyunk savanyú és utálatos italokat az Isten kelyhéből, mert az italok megköstölésétől nem halunk meg és pusztulunk el. *Non enim in sempiternum litigabit, neque in aeternum irascetur.*³⁵ Iz 57. v. 19.³⁶ Míkéás prófétával mondanunk kell, Mik 7. v. 9.: *Iram Domini portabo quoniam peccavi ei.*³⁷ Különös képpen mert ő olyan, *qui percutit et sanat, vulnerat et medetur*, Jób 15. v. 16.³⁸ Ez a „mi pillanatnyi könnyű szenvedésünk igen-igen nagy örök dicsőséget szerez nekünk”, 2Kor 4. v. 17. Add, Úristen, hogy ennek a dicsőségnek mi is részesei lehessünk legszentebb nevednek a tiszteletéért és dicsőségéért. Ámen.

Második beszéd,³⁹

amelyet a szentmiklósi templomban Ján Lochmann,
a Liptó megyei németlipcsei egyház papja tartott.

Áldott Istene és Atyja a mi Jézus Krisztus Urunknak, kegyelem Atyja és vigasztalás Istene (2Kor 1. v. 3.),⁴⁰ aki megvigasztalsz minket minden szükségünkben, jelen kívánsz lenni szent kegyelmed szeretetével a mostani közös találkozásunkon, a drága halottuk fölött szomorkodókat

³¹ „Keményen megostorozott engem az Úr; de nem adott át engem a halálnak.” Zsolt 118 (117), 18.

³² „...azért szállott őreájok amaz utolsó kárhoztatás.” Bölcs 12, 27. VIZSOLYI BIBLIA 1590, I, 642v.

³³ „Mégis az ő atyáinak nemzetségéhez jut, akik soha sem látnak világosságot.”

³⁴ „Vala pedig egy gazdag ember, és öltözik vala bíborba és patyolatba, mindennap dúsan vigadozván: És vala egy Lázár nevű koldus, ki az ő kapuja elé volt vetve, fekélyekkel tele. És kíván vala megelégedni a morzsalékokkal, melyek hullanak vala a gazdagnak asztaláról; de az ebek is eljövén, nyalják vala az ő sebeit. Lőn pedig, hogy meghala a koldus, és vitették az anyaloktól az Ábrahám kebelébe; meghala pedig a gazdag is, és eltemették. És a pokolban felemelé az ő szoneit, kínokban lévén, és látá Ábrahámot távol, és Lázárt annak kebelében.” Lk 16, 19–23.

³⁵ „Nem feddődik minduntalan, és nem tartja meg haragját örökké.” Zsolt 103 (102), 9.

³⁶ „Megteremtem ajkaikon a hálának gyümölcsét. Békesség, békesség a messze és közel valóknak, így szól az Úr; én meggyógyítom őt!”

³⁷ „Az Úr haragját hordozom, mert vétkeztem ellene...”

³⁸ „Mert ő megsebez, de be is kötöz, összezúz, de kezei meg is gyógyítanak.” Jób 5, 18.

³⁹ RMNy 1705 (2).

⁴⁰ „Áldott az Isten és a mi Urunk Jézus Krisztusnak Atyja, az irgalmasságnak atyja és minden vigasztalásnak Istene.”

és jajgatókat bőséges vigasztalással töltöd el és mindnyájunknak, akik a világ siralmas völgyében vándorolunk, boldog elmenetelt kívánsz adni. Ámen.

Parasceve Concionis a causa congregationis praesentis.

Ájtatos keresztények és Krisztus Urunkban drága barátaim, az okról, ami miatt most ilyen nagy számban ezen a helyen összegyűltünk, nem kell semmit mondanom. Bizonytalán szomorúan, könnyes szemmel és nagy bánattal látjuk, hogy ez a holttest a kétszeresen tiszteletreméltó, ájtatos és magasan iskolázott férfié, Jiřík Tránovsky papé, aki eddig hűséges prédikátora és pásztorja volt a szentmikulói egyháznak, s aki most a templom közepén a koporsóban fekszik. Elhívta az Úristen ebből a világból a sok inséggel és nehézséggel terhelt férjet a hűséges feleségétől, aki az elmenetele miatt szomorú és bánatos; egyszerűségben és szeretetben éltek együtt a házasságban, az ilyen szeretetteljes élet kettévágása után az özvegy illőképpen szomorú. Az Úristen bőségesen kívánja megvigasztalni és könnyeit a kegyelem kendőjével letörölni. Elhívta az Úristen ebből a halandóságból az örök dicsőségbe és a halhatatlanságba a kis drága gyermekek apját, ahogyan szomorúságba, úgy árvaságba vetve őket. Égi Teremtő, a te ígéreted szerint Atyjuk és védelmezőjük leszel, Zsolt 68. v. 6.⁴¹ Elhívta az Isten a siralmas völgyéből az örök öröme a szentmikulói egyház szorgalmas prédikátorát és pásztorát, akinek kedvelt és Isten lelkével telt hangját eddig ezen a helyen hallgattatok, és sok szép tanítást, figyelmeztetést, intést és vigasztalást beszédeiből vehettetek. De most Isten kegyelmes akaratából elment tőletek, ti azonban itt maradtatok, mint kóborló juhok a pásztoruk nélkül. A Teremtő meg kíván könyörölni rajtunk, „Az Úr, a minden test lelkének Istene”, megfelelő férfival gondoskodik majd rólatok, mint aki elment előttemek, 4Móz 27. v. 16.⁴² Elhívta az Úristen *ex Contubernio*, a mi közösségünkben lelki megfontolt testvérünket, akit hasznos tanácsai, az ájtatossága, a csendessége és a nyájassága miatt nagyon szeretünk és arra vágyakozunk, hogy továbbra is közöttünk legyen, azonban mit tehetünk, *Sicut Domino placuit, ita factum est*, Jób 1. v. 21.⁴³ A Teremtő töltsé be az üres helyét kitartó és ájtatos férfival.

Azért gyűltünk most itt össze, hogy tiszteletteljesen elkísérjük a holttestét, és hogy a szükséges tanúságot halandóságunkról bemutassuk, ezért eltökéltem, hogy a Szentírásból valamelyik beszédet a ti szeretetetekből bemutatam, de először is ájtatos szívvel el fogjuk mondani az Úr imáját.

Textus ex 1Sám 25. v. 1.

„Meghala pedig Sámuel, és egybegyüle az egész Izráel, és siratták őt, és eltemették az ő házában Rámában.”

Exordium ab occasione Evangelii quod Feria 3. Pentecost. proponi solet, 2Mak 4. v. 7.

Legdrágább keresztények Krisztus Jézus Urunk legdrágább vérének megváltásából, leírva található a történet Iasonról 2Mak 4. v. 7.⁴⁴ Amikor meghalt Seleucus, elfoglalta a királyságot Antiochus, akinek a mellékneve Epiphanes volt. Oniás testvére, Iason kérte Antiochus királyt, hogy tegye meg őt főpapnak Jeruzsálemben, ezért megígérte a királynak, hogy ha ezt megteszi,

⁴¹ „Árváknak atyja, özvegyeknek bírja az Isten az ő szentséges hajlékában.”

⁴² „Az Úr, a minden test lelkének Istene, rendeljen férfiút a gyülekezet fölé.”

⁴³ „És monda: Meztelen jöttem ki az én anyámnak méhéből, és meztelen térek oda vissza. Az Úr adta, az Úr vette el. Áldott legyen az Úrnak neve!”

⁴⁴ „Mikor pedig Seleucus megholt volna, és ő helyébe lett volna Antiochus, vezetéknévén Epiphanes az országban, Iason, az Oniásnak atyja fia kívánván az főpapságot...” VIZSOLYI BIBLIA 1590, II, 250v.

akkor ad neki 590 talentum aranyat. Hasonló történetet mond el Nicephorus lib. 16. c. 18. arról, amikor Flavitas Konstantinápoly főpapa lett.⁴⁵ Így ír: amikor Konstantinápoly főpapa, Acacius meghalt, Zeno császár a templom oltárára rakott egy ívnyi fehér papírt, amire semmi nem volt ráírva, és azt pecsétjével lepecsételte. A másik ív papíron kérte az Urístenet, hogy angyalának a kezével írja rá a fehér papírra annak a nevét, akit méltónak tart az egyház főpapi tisztére. A várakozás ideje alatt negyvennapnyi bűjtőt hirdetett, és arra intette az embereket, hogy nagy buzgalommal imádkozzanak az Urístenhez, hogy olyan embert mutasson, akit kedvel. Amikor ezt megértette Flavitas, akit Evagrius Phravitasnak nevezett, azonban illőbb lett volna Pravitasnak nevezni, mert benne semmi jót nem lehetett találni; ahogyan mondom, amikor ezt megértette Flavitas, akkor elment a legfőbb császári kamaráshoz, aki *Custos Templi* volt, a templomi dolgok intézője, és neki sok pénzt adott, hogy az ő nevét írja fel a papírra, ami meg is történt. Amikor eltelt a bűjtő ideje, a császár a néppel a templomba ment, hogy megtudja, hogy ki lesz az új pátriárkájuk vagy főpapjuk. Amikor a királyi pecsét fel volt törve, a papíron pedig Flavitas nevét találta, akkor gyorsan és nagy dicsőséggel bemutatta Konstantinápoly püspökeként és pátriárkájaként. Az Urísten ezt a csalást rövid időn belül felfedezte, négy hónapon belül hirtelen halállal meghalt Flavitas, és annak a pénznek, amit a kamarásnak a főpapságért adott, a felét sem tudta a hitelezőinek visszaadni, így az utódainak kellett visszafizetniük.

Applicatio ad Evangelium.

Ebből a két történetből azt is megismerhetjük, hogy Krisztus Urunk egyházában nem csak jó, hanem rossz pásztorok is találhatók, akik a mai evangéliummal⁴⁶ szemben nem az ajtón át jutnak be a juhok óljába, hanem máshogyan másznak be; nem *per casum Nominativum et Vocativum*, igazi elhívással, hanem *per casum Genitivum, Dativum et Accusativum*, vérségi alapon, ajándékok által, rábeszélés által és mások nevének rágalmozásával jutnak az egyházba. Nem ilyen volt Jeremiás próféta, Mózes, Sámuel és más szent emberek, akik magától Istentől voltak elhívva és az egyházának bemutatva. Az ilyen pásztorokról többet kellene beszélni a mai evangélium alapján. Azonban ez a keresztényi temetés másfajta okot szolgáltatott nekünk, ezért a felolvasott részből bemutatok egy oldalnyit, ami a következő:

Propositio.

De Morte et sepultura Samuelis Prophetæ atque Judicis populi Israelici. Izrael prófétájának és bírójának, Sámuelnek haláláról és temetéséről.

Ez az egy oldal az én beszédemre és a ti szorgalmas hallgatásotokra fog vonatkozni.

Örök Isten és Jézus Krisztus Urunk Atyja, a szent kegyelmeddel azt kívánod, hogy szeretettel jelen legyünk. Ámen.

Exegesis Loci

Ezen az oldalon az írás által kijelentett három dolgot vagy *punctumot* fogjuk értelmezni:

Első: *Samuelis Prophetæ ex hac vita emigrationem.* Sámuel próféta halálát és a világtól való elszakadását.

Második: *Populi Israelitici super eodem lamentationem.* Izrael népe az ő halála fölötti siroalmát és jajgatását.

Harmadik: *Honorificam corporis defuncti funerationem.* Testének tiszteletteljes eltemetését.

⁴⁵ Lásd PG 147, 151–154.

⁴⁶ A temetés napja, június 2-a 1637-ben a pünkösd utáni keddre esett. E nap evangéliumi perikópája: Jn 10, 1–10.

Ami az első pontot illeti, azaz Isten prófétájának, Sámuelnek a halálát és a világtól való elszakadását: az Isten lelke szent embereken keresztül beszél és elmondja róla, hogy meghalt. Az írásban ez áll: „Eközben meghalt”. Bár ez egyszerű és rövid beszédnek tűnik, azonban sok mindent magába foglal, amire gondolnunk és figyelniünk kellene. Különösen arra, hogy a világ semmilyen dicsősége, semmilyen előkelősége és méltósága nem tagadhatja meg a halált és nem üldözheti el magától. Sámuel nagy, dicső és nemes férfi volt, mert az első olyan próféta volt, aki kedves volt az Isten előtt, és számára látható módon megjelent az Úristen és beszélt hozzá (1Sám 3. v. 10.);⁴⁷ amit Sámuel próféta mondott, azt az Isten tettel és igazsággal bizonyította és erősítette meg. Amiről ha valaki olvasni szeretne, az megtalálhatja a beszédek között, 1Sám 3. v. 19.: „Sámuel pedig fölnevekedék, és az Úr vala ő vele, és semmit az ő igéiből a földre nem hagy vala esni.” Amiről megismerte egész Izrael Dávidtól Betsabéig, hogy Sámuel igaz prófétája a Teremtőnek. Sámuel hosszú időn, azaz negyven éven át Izrael népének bírása is volt, ahogyan Szent Pál kinyilvánítja, ApCsel 13. v. 21.⁴⁸ A hivatalát hűségesen és dicséretesen teljesítette, amit ismerni enged 1Sám 12. v. 3. Sámuel első könyvében így beszél Izrael népéhez: „Itt vagyok, tegyetek bizonyosságot ellenem az Úr előtt és az ő felkentje előtt: kinek vettem el az ökrét, és kinek vettem el a szamarát, és kit csaltam meg, kit sanyargattam, és kitől fogadtam el ajándékot, hogy amiatt szemet hunyjak? és visszaadom néktek. Ők pedig felelének: Nem csaltál meg minket, nem sanyargattál minket, és senkitől semmit el nem fogadtál.”⁴⁹ Minden bírának magasabb és alacsonyabb pozícióban szorgalommal meg kell tartania ennek a szent férfinak követendő példáját, hogy legyen igazságos mindenkihez, tekintet nélkül a személyre, szándékra vagy valamilyen kis ajándékra, az igazságos *causát* és ügyét ne nyomja el. Figyelembe véve, mit mond az Úristen 5Móz 1. v. 17. ezekkel a szavakkal: „Ne legyetek személyválogatók az ítéletben: kicsinyt úgy, mint nagyot hallgassatok ki; ne féljete senkitől, mert az ítélet az Istené; ami pedig nehéznek tetszik néktek, én előlbe hozzatok, és én meghallgatom azt.” Harmadszor tudnotok kell, szeretett híveim, Sámuelről, a prófétáról, hogy amikor lerakta bírai hivatalát, akkor a prófétáknak iskolát alapított, és mindenféleképpen gondoskodott arról, hogy halála után Isten szavai tisztán elmondva és hirdetve legyenek. Összegzésül mondom, hogy Sámuel olyan nemes férfi volt, aki sok jó dolgot cselekedett, úgy az egyházban és az iskolában, ahogyan a világi sokaság között, mindnyájuknak az életében fontos és hasznos volt, azonban a nagy ajándékai, amelyekkel fel volt díszítve, sem a dicsőség, sem a méltóság, amelyek beragyogták, nem tudtak a halállal szemben segíteni neki, és meg kellett halnia, mint más embereknek.

L. C. [Locī Communes.]

I. Securitas vitanda.

Ebből megtanulhatjuk először is, hogy senki nem lehet biztonságban, és nem lehetnek nyugodt gondolatai, mintha nem tudom milyen hosszan élne ezen a világon, hanem minden nap fel kell készülnie a halálra és várnia kell. Senkinek nem kellene a saját adottságaival, amelyeket Istentől kapott, kérkednie és büszkén viselkednie, ahogyan sokan teszik, akik nagy tisztségeket és hivatalokat viselnek. Más emberekkel szemben büszké, lenézik őket, és úgy viselkednek velük szemben, mintha azok rosszabbak lennének náluk. Néhányan a birtokaikra és a pénzükre támaszkodnak, néhányan az ötleteikre és az előrelátásukra, néhányan a fiatalságukra, néhányan a testük

⁴⁷ „Akkor eljövén az Úr, odaállott és szólítá, mint annak előtte: Sámuel, Sámuel! És monda Sámuel: Szólj, mert hallja a te szolgád!”

⁴⁸ „És azután mintegy négyszázötven esztendeig adott bírakat mind Sámuel prófétáig.” ApCsel 13, 20.

⁴⁹ 1Sám 12, 3–4.

egészségére és frissességére és így tovább. De mi haszna van ennek? Az ilyen dolgok segítségével mit tehetnek a halál ellen? Egyáltalán semmit. Sámuel próféta az előkelőség és kiválóság fényével beragyogott ember volt, azonban meg kellett halnia. Abszolón szépsége nem jelentett a halállal szemben semmit, Salamon bölcsességével nem tudta a halált magától elhajtani, hasonlóképpen nem tudnak védekezni a halál ellen a császárok, királyok és a nagy urak, amikor eljön az Isten által meghatározott célja és órája, akkor meg kell halniuk, és uradalmukat, birtokukat és pénzüket másoknak hátrahagyni. Ahogyan Sirák fia mondja, Sir 14. v. 18. és vele együtt Szent Pál, Zsid 9. v. 22.⁵⁰ Elvégzett dolog, hogy az embernek meg kell halnia.⁵¹ Mivel mindenkinek meg kell halnia, ezért Dávid király 1Kir 2. v. 2. a halált *via universae terrae*-nek nevezi, azaz az „egész földnek útja”-nak. (Vö. Józ 23. v. 14.)⁵² Ilyen dolgokra illő nekünk, keresztényeknek figyelni, mert a pogányok is általánosan gondolkodtak az ilyen dolgokról és egyik a másikat emlékeztette a halandóságra. Így beszél Ovidius az egyik versében:

Tendimus hic omnes, metam properamus ad unam.⁵³

Ahogyan éneklünk a mi temetéseinken:⁵⁴ miért aggályoskodunk olyan sokat, miért gondolkodunk olyan sokat, ha az egész világgal elbírnánk is, azonban is meg kell halnunk. Ez minden ember számára elvégzett dolog: úrnak és szolgának, a fényességes császárnak. Aki a világon van, fiatal vagy öreg, azonban mindenkinek meg kell halnia. Senkit méltósága vagy nagy tekintélye ebből a sorból nem ragad ki és így tovább.

II. Mors pios non potest vellere Deo.

Másodszor. Itt megtanulhatjuk, hogy bár Sámuel, a próféta és Izrael népének bírja meghalt, a halált nem kerülhette el, azonban ájtatossága, amellyel az Úristen és az emberek iránt viseltetett, nem volt hiábavaló és káros dolog. Mert éppen a hirtelen halált kellett elviselnie és a halál segítségével lett örökké megtartva és az örök élet boldogságába átvive, amit tudunkra ad a következő beszédekből, ami írva található Joel 2. v. 32. és Róm 10. v. 13.⁵⁵ És ApCsel 2. v. 21. ezekkel a szavakkal van kifejezve: *Omnis quicumque invocaverit nomen Domini salvus erit.* „Mindaz, aki az Úrnak nevét segítségül hívja, megtartatik.” Sámuel próféta segítségül hívta az Úr nevét, ezért kiragadták, és megtartatik az örök haláltól. Tekintsünk rá, nekünk is mindenféleképpen gondoskodnunk kell arról, hogy életünket úgy irányítsuk és kormányozzuk, különösen azért, mert tudjuk, hogy halandók vagyunk és egyszer meg kell halnunk, hogy a hirtelen halál ne tudjon nekünk ártani vagy megakadályozni a lelki üdvözülésben. Kicsivel lejjebb a mai elolvasott résznél említést

⁵⁰ „Minden test mint az ruha megavul: mert ez e világ teremtésétől fogva való rendelés: általjába meghalsz.” Sir 14, 18. VIZSOLYI BIBLIA 1590, I, 658v. „És csaknem minden vérrel tisztítatik meg a törvény szerint, és vérontás nélkül nincsen bűnbocsánat.” Zsid 9, 22.

⁵¹ „...elvégezett dolog, hogy az emberek egyszer meghaljanak, azután az ítélet.” Zsid 9, 27.

⁵² „Én pedig ímé megyek már a minden földinek útján...”

⁵³ *Epicedion Drusi: Consolatio ad Liviam*, 359.

⁵⁴ A *Co se mnoho staráme...* kezdetű temetési éneknek a prédikációban való szerepléséről lásd a 4.3. fejezetet.

⁵⁵ „De mindaz, aki az Úrnak nevét hívja segítségül, megmenekül; mert a Sion hegyén és Jeruzsálemben léssen a szabadulás, amint megígérte az Úr, és a megszabadultak közt lesznek azok, akiket elhív az Úr!” Joel 2, 32. „Mert minden, aki segítségül hívja az Úr nevét, megtartatik.” Róm 10, 13.

tesz Nábálról, aki dicső és nagyon gazdag ember volt, 1Sám. 25. v. 3.,⁵⁶ azonban neki is meg kellett halnia. Nagy különbség van Nábál és Sámuel próféta halála között. Sámuel próféta a halála után az üdvözülésbe és az örök boldogságba érkezett meg, azonban a gazdag Szent Lukács szerint a pokolba került, Lk. 16. v. 23.⁵⁷ Ezért mindenkinek ügyelnie kell arra, hogy ne Nábállal, hanem Sámuellel haljon meg. Akinek az a vágya, hogy Sámuellel haljon meg, annak követnie kell az ájtatos életben, vallásosan kell viselkednie, Jézus Urunkban igaz hite kell hogy legyen, igaz bűnbánatot kell tartania, és az élete végén az életét az Úristennek felajánlania, és így történik, hogy halála nem jelent egyet a pusztulással, hanem a halálból át lesz víve az örök életbe, a sírásból az örömbé és a munkából az örök megnyugvásba.

III. Morimur secundum voluntatis Dei.

Harmadszor. Azt is megtanuljuk Sámuel próféta halálából, hogy nem véletlenül halt meg, mint ahogyan véletlenül egy szép üveg összetörik vagy szétzúzódik, hanem erről a világról való elmenetele Isten akaratából és rendeléséből történt. Mert az Úristen csak eddig akarta, hogy a földön legyen és nem tovább. Így kell a saját és hozzátartozóink halálára is gondolnunk és véleményyt alkotnunk róla. Sokan nagyon sokat bánkódnak magukban, amikor a kedvesüket az Úristen hirtelenül elhívja, azt mondják, hogy inkább örömmel viselték volna az ilyen keresztet, ha hozzátartozóik tovább maradhattak volna a földön és élhettek volna. Az ilyen emberek nem gondolnak arra, amit Jób mond, Jób 14. v. 5.: „Nincsenek-e meghatározva napjai? Az ő hónapjainak számát te tudod; határt vetettél néki, amelyet nem hághat át.” Mert akkor az az Isten akarata, hogy meghaljunk, ezért kell kegyelmes akaratának örömmel alárendelni magunkat. Ha az Isten olyan nagy szorgalommal figyel ránk, hogy még a fejünkön lévő hajszálok is meg vannak számolva, ahogyan írva található Mt 10. v. 30.,⁵⁸ annál nagyobb figyelemmel szemléli életünket, hogy az ő akarata nélkül ne roskadjunk össze vagy a halál ne változtasson meg.

IV. Pii justo tempore per mortem abripiuntur, ne in imminetia pericula incidant.

Negyedszer. Sámuel próféta halálánál meg kell figyelnünk az időt, amikor meghalt és elbúcsúzott ettől a világtól, azaz azt, hogy a legjobb időben halt meg, mielőtt a függőben lévő szerencsétlenségbe beleesett volna. Mert Saul, az ördög által fellelkesítve, sok rossz dolgot tett, nem volt olyan nép, akiket kedvelt volna vagy a kedvét kereste volna. Saját fiát, Jonathant gyűlölte, mert bátor és ájtatos ember volt. Dávidot, hű szolgáját haláláig üldözte. A Teremtő nyolcvanöt papját, akik között ott volt a legmagasabb és a legfőbb pap, Achimelech, minden ok nélkül megölette. „Nóbot is, a papok városát fegyvernek élével vágatá le, mind a férfit, mind az asszonyt, mind a gyermeket, mind a csecsemőt; az ökröt és szamarat és bárányt, fegyvernek élével.” 1Sám 22. v. 18.⁵⁹ Ettől az időtől nem volt olyan, aki olyan kivételes lett volna, Dávidot kivéve, mint

⁵⁶ „És volt egy ember Máonban, akinek jószága Kármelben vala, és ez igen tehetős ember volt: háromezer juha és ezer kecskéje volt néki. És Kármelben éppen juhait nyírta. (Azt az embert pedig Nábálnak, és feleségét Abigailnak hívták, aki igen eszes és szép természetű asszony volt; a férfi azonban durva és rossz erkölcsű vala, a Káleb nemzetségéből való volt.)” 1Sám 25, 2–3.

⁵⁷ „Lőn pedig, hogy meghala a koldus, és vitették az angyaloktól az Ábrahám kebelébe; meghala pedig a gazdag is, és eltemették. És a pokolban felemelé az ő szemeit, kínokban lévén, és látá Ábrahámot távol, és Lázárt annak kebelében.” Lk 16, 22–23.

⁵⁸ „Néktek pedig a fejetek hajszájai is mind számon vannak.”

⁵⁹ „Akkor monda a király Doégnek: Fordulj nékik te, és rohanj a papokra. És ellenük fordula az Edomita Doég, és ő rohana a papokra. És azon a napon nyolcvanöt embert ölt meg, akik gyolcs efódot viselének. És Nóbot is, a papok városát fegyvernek élével vágatá le, mind a férfit, mind az

Sámuel, akit Saul király nagyon könnyen darabokra vágathatott volna vagy megégethetett volna, különösen akkor, ha megtudja, hogy Dávidot felkente királlyá, amitől rettegett is. Mert amikor meghallotta Isten parancsát, hogy menjen és kenje fel Dávidot, akkor így válaszolt: „Hogyan menjek el!? Ha meghallja Saul, megöl engemet.” 1Sám 16. v. 2. Nagyon könnyen megtörténhetett volna, hogy Saul király megöleti. Hogy öregségében és vénségében ne kelljen valamilyen szerencsétlenségbe esnie, kiragadta az Úristen a hirtelen halál segítségével erről a világról és átvitte magához a dicsőségébe és az örök örömbé. Így tesz a mai napig az Úristen a számára kedves emberekkel, hogy kiragadja őket a világból, mielőtt valami rossz dolog hullana rájuk, ahogyan erről Izaiás próféta beszél, ezekkel a szavakkal: „a veszedelem elől ragadtatik el az igaz. Bemegy békességbe, nyugosznak ágyaikon, akik egyenes útaikon járnak.” Iz 57. v. 1.⁶⁰ A Bölcsesség könyvében 4. v. 11. a következők vannak leírva: „Elragadtatott, hogy az gonoszság el ne változtatná az ő értelmét, vagy az csalárdság meg ne csalná az ő lelkét.”⁶¹ A rossz példa eltakarja a jó dolgokat és megváltoztatja az őszinte gondolkodást. Így az Úristen sok ájtatos embert az első világ félelmetes elsüllyedése előtt a halál segítségével kiragadott, hogy az istentelennel ne legyenek elsüllyesztve. Az apostolok többségét az Úristen magához hívta, mielőtt a romlás és a pusztulás Jeruzsálem városát elérte volna, hogy ne kelljen látniuk és megpróbálniuk azokat a rossz dolgokat, amelyek ott történtek. Így a halál segítségével gyakran ragadja ki az Úristen a gyerekeket, mert jól tudja, hogy sokan közülük ha felnőnének, akkor beleeshetnének valamilyen szörnyű bűnbe és szörnyű büntetést vennének magukra, ezért úgy gondolja, hogy jobb számukra a halál, mint az élet.

História.

Elmondok, kedves hallgatóság, egy idetartozó történetet.⁶² Egy bizonyos idővel ezelőtt az egyik városban nagy járvány volt, a levegő fertőzött volt, és a sok ember mellett egy kivételes szűz testét is a fertőző tályog fogta körül. Nem akarta Isten akaratát elfogadni, hosszú ideig meg volt fertőzve és meghalhatott volna, azonban éjszaka és nappal imádkozott és kérte az Úristent, hogy hagyja még a földön és engedje, hogy visszatérjen az egészsége, amit meg is kapott. Egy idő után megházasodott és végül házasságtörést követett el, hogy bűne miatt kard általi halálra ítélték. Ez a szűz, amikor hallotta az ítélethirdetést és méghozzá azon a napon, amikor el kell készülnie a halálra, a következő szavakat mondta: Most ismerem fel először, hogy az Úristen jót akart velem cselekedni, amikor fertőző tályogot küldött rám, de én nem akartam a kegyelmes akaratának engedelmeskedni, és megállás nélkül kértem, hogy életben maradhassak. Most azonban sajnálom, hogy nem haltam meg, és most szégyenletes halállal kell halnom, és az emberek számára színházként szolgálni. Minden itt jelen lévő keresztény ember őrizze meg magában, hogy az Úristen jól tudja és ismeri az időt, hogy milyen hosszan kell élnie ezen a földön. Ezért igyekezzen mindenki az ő szent akaratának alárendelni magát és élni.

Applicatio ad d. mortuum.

Az Úristen kegyelmes akaratának alárendelte magát ez a mi Krisztus Urunkban megnyugvást találó testvérünk és barátunk, akit amikor megkérdeztem, hogy érez-e valamilyen jobbulást betegségében, akkor ezt a választ adta: *Ego ad utrumque sum paratus. Sive Deus me vult vivere*

asszonyt, mind a gyermeket, mind a csecsemőt; az ökröt és szamarat és bárányt, fegyvernek élével.” 1Sám 22, 18–19.

⁶⁰ „Az igaz elvész és nem veszi észébe senki, és az irgalmasságtevők elragadtatnak és senki nem gondolja fel, hogy a veszedelem elől ragadtatik el az igaz. Bemegy békességbe, nyugosznak ágyaikon, akik egyenes útaikon járnak.” Iz 57, 1–2.

⁶¹ VIZSOLYI BIBLIA 1590, I, 637r.

⁶² A történet forrása ismeretlen.

sive mori. Én mindkét dologra felkészültem, arra is, hogy az Úristen továbbra is a földön akarja, hogy legyek, arra is, hogy a halál által el akar vinni. Ez a dolog egyik oldala.

A másik dolog, *Populi Israelitici planctus*. Sámuel próféta halála fölött sírt és jajgatott Izrael népe. Erről így írnak az elolvasott részben: „összegyűlt egész Izrael és siratta őt”. Itt megállhatna valaki és mondhatná: Milyen különös dolog, hogy az izraeliták ilyen nehezen viselték és siratták Sámuel prófétát. Akivel nem sokkal azelőtt tiszteletlenül és méltánytalanul bántak, nem akarták többé, hogy tanácsaival irányítsa őket, hanem arra kérték, hogy válasszon nekik királyt, aki ítél felettük, ahogyan minden más nemzetnél történik, ami lejegyezve található 1Sám 8. v. 4.⁶³ Nagy engedetlenségre ragadtatták magukat hűséges prédikátorukkal és bírójukkal szemben. Mert hogyha a kedves hallgatóságnak bemutatom a legfontosabb dolgokat, amelyeket megcselekedett ez a kiváló és jeles próféta Izraelben, mindenkinek meglesz rá az oka, hogy csodálkozzon az engedetlenségükön. Sámuel próféta tisztességes és dicséretes életet élő férfi volt, aki bármit is csinált, az mind jó és dicséretes volt. Meg is nevezek néhány dolgot: Izrael népet szorgalmasan és hűségesen tanította, ahogyan egy jó pásztorhoz és prédikátorhoz illő. Bölcs tanácsaival vezette és terelgette népét. Imádkozott értük az Úristenhez, sok szerencsétlenséget fordított el tőlük, és összegzésül minden ember számára hasznos és eredményes volt. Végül azonban az izraeliek nem tisztelték, megvetették és nem akarták pásztoruknak és bírójuknak elismerni, annak ellenére, hogy nem volt olyan bűne, amelyekért ócsárolni és megszégyeníteni lehetett volna. Így egyszerűen maguk fölé királyt akartak helyezni, aki megállítja és megvédi őket ellenségeiktől. Ezt követően, amikor meghalt Sámuel, Izrael fiai felismerték, hogy nem sikerült nekik akaratuk szerint való királyt választani, mert Sámuel próféta helyére Saul király került, aki nagy türannosz volt, megrontotta és megfertőzte alattvalói egész városát. Először is azért, mert semmilyen jó tanácsa nem volt, amit követhettek volna és irányította volna őket. Először Sámuel halála után ismerték be, hogy milyen drága kincstől fosztattak meg, azt kívánták, hogy valamikor még felmérgezhessék, és ha lehetséges lett volna, akkor visszatértek volna az előző életükhöz és saját kezeikkel ásták volna ki a sírból. Azért, hogy megmutassák szomorúságukat és bánatukat Sámuel elmenetele miatt, összegyűltek egy helyen, nem egy-két városból, hanem egész Izraelből, és teljes szívvel siratták őt. Kétségtelenül sírás közben ezeket a szavakat mondták: Sajnálod, hogy ennek a drága férfinak meg kellett halnia, és tőlünk el kellett vitetnie. Ő volt az igazi atyánk, bölcs tanácsaival irányított és vezetett minket, amikor rátekintettünk és őt hallgattuk, akkor úgy tűnt, mintha magára az Úristenre tekintenénk és őt hallgatnánk. Ó, mi elnyomott nép, hová forduljunk most, és szükségünkben hová fussunk! Ki véd majd meg minket és ki áll ki értünk bőséges ellenségeinkkel szemben. Ki lesz az, aki mer szólni majd Saulnak, hogyha dühe vezeti, és egyik városból a másikba fog minket, alattvalóit üldözni, sanyargatni és így tovább.

⁶³ „Összegyűlének azért Izraelnek minden vénei, és elmentek Sámuelhez Rámába. És mondanak néki: Ímé te megvénhedtél, és fiaid nem járnak útaidon; most azért válassz nekünk királyt, aki ítéljen felettünk, mint minden népnél szokás. Azonban Sámuelnek nem tetszék a beszéd, hogy azt mondák: Adj nekünk királyt, aki ítéljen felettünk. És könyörge Sámuel az Úrhoz. És monda az Úr Sámuelnek: Fogadd meg a nép szavát mindenben, amit mondanak néked, mert nem téged utáltak meg, hanem engem utáltak meg, hogy ne uralkodjam felettök. Mindama cselekedetek szerint, amelyeket véghez vittek attól a naptól kezdve, amelyen kihoztam őket Égyiptomból, egészen a mai napig (hogy elhagytak engem, és idegen isteneknek szolgáltak): veled is aszerint cselekesznek. Most azért hallgass szavukra; mindazáltal tégy ellenök bizonyosságot, és add tudokra a király hatalmát, aki uralkodni fog felettök.” 1Sám 8, 4–9.

Exempla similis perversitatis.

Így van a mai napig, hogy sokan nem akarják elismerni azokat a jó dolgokat, amelyeket hátrahagynak egyes elhunytak. Azután azonban, amikor a hasznos és szükséges halál az ilyen embereket elragadja, akkor saját kárukra kell hogy felismerjék, miük volt és mit vesztek el. Valakiknek az Úristen ad ájtatos uraságot, akiket sokan nem tudnak megbecsülni, valakiknek jó szülőket ad, akiket nem tudnak tisztelni, valakiknek bölcs embereket ad, akiket nem akarnak meghallgatni és tanácsait nem akarják követni. Valakiknek az Úristen tanult és hűséges prédikátort ad, akik magukban meg kell hogy vallják, hogy nagy ajándékkal ajándékozta meg őket, az ilyen prédikátorok igaz tanításukkal szembeszállhatnak mindenféle eretnekekkel és tévtanítóval. Sokan az ilyen tanítót semmire nem becsülik, és a legkisebb szükségükben sem segítik őket. Azonban amikor tőlük elvételük vagy haldoklik, akkor jönnek rá, sóhajtoznak utána, és azt kívánják, hogy továbbra is maguk mellett tarthassák. A közmondás a következőt mondja: *Sed sero sapiunt Phryges*. Késő bánat eb gondolat, mert olyan egyszerűen nem lehet megragadni. Saul király, amíg Sámuel próféta élt, egyáltalán nem törődött vele és nem vágyott arra, hogy valamikor meglátogassa. Miután meghalt és Sault nagy szerencsétlenség érte, akkor szívesen beszélt volna vele és kikergette volna a tanácsait, de már nem lehetett. Hogyha azelőtt sokkal gyakrabban beszélt volna Sámuellel, akkor nem került volna olyan nagy veszélybe, hogy végül megölje magát, 1 Sám 31. v. 4.⁶⁴ Ezért mindenki tisztelje nagyon az ilyen embereket, akiket magadnál hasznosabbnak tartasz, különösen a hűséges prédikátorokat, akiknek óvniuk és védelmezniük kell a te lelket, tiszteld és ne szomorítsd el őket, hogy ne kelljen sirással és sóhajokkal viselniük hivatalukat, hogy az Úristen letekinve ne hogy ellened ítéljen, Zsid 13. v. 17.⁶⁵

A harmadik dolog, *Honorifica Samuelis Prophetæ funeratio*. Sámuel próféta tiszteletteljes temetése. Az írás erről így beszél: „eltemették őt a házában, Rámában”. Amit nem úgy kell érteni, hogy az izraeliek valamilyen lyukat ástak volna a szobában vagy a pincében és belehelyezték volna, hanem tudnunk kell, hogy a hajdani szent emberek és az őseink ebben az időben nem rendelkeztek olyan hellyel, ahol az elhunytak testeit elhelyezhették volna, mint ma a *Caemiteriában* vagy a templomban. Hanem mindenkinek elő kellett készítenie saját magának és családjának a temetésre szánt helyet, ahogyan olvashatjuk 1 Móz 23. v. 9–19., hogy Ábrahám pátriárka megvette Efrontól Makpelá mezejét négyszáz ezüstért és a barlangban eltemette feleségét, Sárát.⁶⁶ Azok az emberek, akik gazdagok és tehetősök voltak, a gazdaságukba temetkeztek el vagy más helyre a saját birtokaikon, ahogyan az arimatei József, aki csináltatott magának sírt a kertjében, amibe

⁶⁴ „És mondá Saul az ő fegyverhordozójának: Húzd ki kardodat, és szúrj keresztül azzal engem, hogy valami módon reám ne jöjjenek e körülmételetlenek, és keresztülszúrjanak engemet és gúnyt űzzenek belőlem. De fegyverhordozója nem akará, mert nagyon félt. Akkor Saul vevé a kardot és belébocsátkozék.”

⁶⁵ „Engedelmeskedjete elöljáróitoknak és fogadjatok szót, mert ők vigyáznak lelkeitekre, mint számadók; hogy ezt örömmel műveljék és nem bánkódva, mert ez néktek nem használ.”

⁶⁶ „Hogy adja nékem Makpelá barlangját, mely az övé, mely az ő mezejének szélében van: igaz árán adja nékem azt, ti köztetek temetésre való örökségül. [...] Így lett Efronnak Makpelában levő mezeje, mely Mamré átellenében van, a mező a benne levő barlanggal, és minden a mezőben levő fa az egész határban köröskörül Ábrahámnak birtoka, a Khéth fiainak, mindazoknak szeme előtt, akik az ő városának kapuján bemennek vala. Azután eltemeté Ábrahám az ő feleségét Sárát a Makpelá mezejének barlangjába Mamréval szemben. Ez Hebron a Kanaán földén.”

később Jézus Krisztust is helyezték, Mt 27. v. 60.⁶⁷ Hasonló majorja volt Sámuelnek Rámában, ami ebben a részben házként van megnevezve, és ilyen majorban van eltemetve és sírba téve. Bár az Isten lelke nagyon egyszerűen, *simpliciter* beszél erről a temetésről: semmi többet nem kell ismernünk és tudnunk annál, hogy ez a temetés nagy tisztelettel és dicséretesen meg lett tartva. Az írás hozzáteszi, hogy az izraeliek temették el, azonban ezeken a szavakon nem azt kell érteni, hogy tiszteletlenül lett a sírba helyezve vagy eltemetve. Ez csak azt mutatja, hogy ez a szent ember sok és felesleges kiadás nélkül, ahogyan sokan kellene, hogy csinálják, a drága hozzátartozóihoz lett temetve.

Sepulturae sumptuosae et earum incommoda.

Az egyiptomiaknál, a rómaiaknál és más nemzeteknél olvashatjuk, hogy halottaikat nagy pompával és nagy költségen temették el, a halott testet nem csak drága és illatos kenőcsökkel kenték be, hanem a sírba sok aranyat, ezüstöt és drágagyöngyöket tettek mellé. Ezek a szokások sok rossz dolognak az okai és *occasioi*, a rablásra szolgáltatnak indokot. Amikor valamilyen háború kitört, akkor a katonák kinyitották az ilyen sírokat, és az elhunytak testével tiszteletlenül és becstelenségül bántak, bármit is találtak, azt mind összeszedték és a testeket ruhátlanul ott hagyták.

Mortuorum corpora honorifice sepelienda.

Ezek a dolgok az emlékezetünkbe idézik, hogy a mi drága elhunytjaink testét, a Krisztus Urunkban megnyugvást találóként tisztességesen eltemessük, ahogyan egy jó keresztényhez illik. Példaként állnak a szent emberek: pátriárkák, próféták és a királyok, hogy ők is tisztességesen eltemették drága halottaikat. Erre emlékeztet minket Sir 38. v. 16. a következőket mondva: „fedezd el az ő testét, és meg ne utáld az ő temetését.”⁶⁸ Miért is kell a holttestet tisztelettel eltemetni és megnyugvása helyére vinni, a számos indok mellett ezek a legkülönlegesebbek. Az első ok, hogy a szeretetet és az őszinteséget bizonyítja, amellyel az ilyen emberekhez viszonyultunk, amíg éltek. Második, tisztelettel el kell temetnünk és el kell kísérnünk őket, mert egykor ez a test a temploma és lakása volt a szentháromságnak, ezért illő az utolsó szolgálatot teljesíteni, mert idővel mi is el leszünk temetve. Harmadszor különbség ez a pogányok temetéseitől, akik komolytalanul és szánalom nélkül bánnak a halottaikkal, hagyják őket felfalni az ég madarainak vagy a föld állatainak. Negyedszer a halott testeket tisztelettel el kell temetni a jövőbeli feltámadás bizonyossága miatt. Ahányszor látjuk a mi drága halottainkat a koporsóban a megnyugvásuk helyére víve, annyiszor kell emlékeznünk arra, hogy ők nem maradnak örökké a sírjaikban, hanem amikor a kegyelmes Isten akarata beteljesedik, feltámadnak a föld porából, amiben megnyugodtak, és fel lesznek ébresztve és át lesznek víve az örök örömbe és dicsőségbe. Tégy részesévé minket ennek a dicsőségnek és örömnek, örökké áldott fenséges és szent Szentháromság, Atya, Fiú és Szentlélek. Ámen.

Personalia

Ami a Krisztus Urunkban elhunyt komoly és megbízható Jiřík Tranoscius papot illeti, a Těšínből származó nagyrabecsült és különleges férfi, Valentin Tránovsky és a nemes Hedviga asszony voltak a tiszteletteljes szülei. Ezek a szülők nemzették ezt a drága fiúcskát, és arra törekedtek, hogy ne csak egyszerűen, hanem az irodalmi ismeretekre neveljék, hogy így az Isten ismeretében, az ájtatosságban és jó értékekben növekedjen, beiratták híres és jeles iskolákba. Az

⁶⁷ „És elhelyezé azt a maga új sírjába, amelyet a sziklába vágatott: és a sír szájára egy nagy követ hengerítvén, elméne.”

⁶⁸ VIZSOLYI BIBLIA 1590, I, 676r.

első iskolában a kedves pátriájában, Těšínben volt, aztán a lausitzi Gubenben, ahol sikereket ért el a tanulásban. Nem hagyott fel a tanulással, hanem magasabb iskolákba is eljutott a pomerániai Kolbergbe. Ezt követően a híres wittenbergi egyetemre ment. Innen cseh földre ment, ahol Prága Malá Straná városrészében először tanítói hivatalt szerzett, a Szent Miklós templom melletti gimnáziumban. Innen a morvaországi Holešovba került rektorként, innen átvitték Valašské Meziříčíbe, ahol először rektor lett, ezt követően a mindenható Isten akaratából ebből a tisztségből prédikátori hivatalba helyezték. A dicső emlékeztű Dietericus de Žerotín úr elhívta, ahol tíz évet maradt, és ezt követően a mindenható Isten engedélyével menekülnie kellett. A kiűzöttségében is gondja volt rá az Istennek, mert fellelkesítette a nagytekintélyű Suneg (Szunyogh) János urat, aki elhívta a Szent Miklósról nevezett bielskói egyház intézőjének a sziléziai fejedelemségbe, ahol városi és udvari prédikátori feladatokat is ellátott, amelyet nagy buzgalommal cselekedett három évig. Ezen a helyen sem maradhatott tovább, hanem az urával ezt a várost el kellett hagynia, mivel meg akarta tartani a lelkét és a kedves hivatalát, továbbállt, és Árva várába, Illésházy Gáspár grófnak és a vár minden urának a védelme alá került, ahol szintén három évet töltött. A mindenható Isten akaratából két egyház, a szentmiklósi és az okolicsnói tekintetes patrónusa elhívta, és az árvai vár urainak engedélyével Szentmiklóásra került, ahol ájtatosan élt és tanított és körülbelül hat évet maradt itt. A különböző vidékeken eltöltött életéről nincs mit mondani, hadd tanúskodjon róla a munkája, amit dicséretesen elvégzett, a sok könyv, amit megírt, amíg kezében tudta tartani ájtatossággal és éberséggel teljesen. A prédikátori hivatalban huszonegy éven át vitézkedett. Jó házasságban élt a nemes Anna Polanová z Polansdorffal huszonkét évig. Ebben az ájtatos házasságban öt fiút és négy leányt nemzett, akik közül öt a szomorú anyával és özvegygel itt sír a koporsó mellett, a többi négy gyermek megelőzte drága atyját az örök életben. Negyvenhat évet élt. Rövid volt az élete, azonban munkával teli, mert kiűzöttséget és börtönt is magába foglalt, és a harmadik szentmiklósi névvel nevezett helyen, sok más mellett két munkát végzett, az egyik az ima, a másik az ének volt, és ezekkel körülvéve végezte be fájdalmasan életét, teljes nyolc hónapot feküdt a betegségében, az előző május 29-én tizenegy és tizenkettő között buzgón hívta a mindenható Atyaistent, a teremtőjét és megváltóját, negyedszer vette magához a magasságos Úr vacsoráját, békésen és nyugodtan, mint bátor Jiřík és vitéz az Úrban hunyt el, igaz hittel várja a feltámadást és az örök életet. Amelyet nekünk is adj meg, égi Atya, fiad, Jézus Krisztus, a mi üdvözítőnk érdeméből, aki a Szentlélekkel együtt él és az örökké áldott Istennel uralkodik. Ámen.

F.2. Életrajzi adattár

Az összeállításban a biblikus cseh nyelvű halotti beszédekben előforduló valamennyi személy életrajzi adatai megtalálhatók. Összesen 124 személy szerepel az adattárban, közülük legalább 66 bizonyosan nem Hungarus származású, így 58 látszik – mai adataink alapján – Hungarus eredetűnek.

Forrásaink a bibliográfiai adattárak, adatbázisok és szakirodalom, valamint a magukban a beszédekben olvasható adatok szolgáltak. A betűrendes listában az asszonyok – amennyiben megállapítható volt – a születési nevüknél szerepelnek. A következő rövidítéseket alkalmaztuk:

fl. (floruit): egyéb életrajzi adatok híján a személyt említő adat(ok) éve.

M: az illető személy műveinek felsorolása.

R: az illető személyről szóló források (csak források, nem szakirodalom!).

Aláhúztuk azoknak a személyeknek a nevét, akik bizonyosan *nem* a Magyar Királyság területén születtek (nem voltak Hungarus származásúak).¹

Albinká, Barbora (? , ? – 1645, Trencsén)

A trencsényi Michal Löhr gyógyszerész felesége. Daniel Remeň mondott fölötté halotti prédikációt 1645-ben.

R: RMNy 2123

Andricius, Ján (? , Besztercebánya – ?, ?)

Evangelikus lelkész. Bánban, Okolicsnón, Nemetlipcsén, Szepesolasziban és Lőcsén tanult. 1661-ben Lőcséről Kolcsmezőre ment lelkésznek, majd Szentkeresztben, 1666-tól Jakabvágásán, 1670-től Bertóton, 1687-ig Eperjesen és 1699 elején Szinyén volt lelkész. Eperjesi evangelikus prédikátorként Eliáš Ladiver helyi tanár neje, Helena Sinapiusová fölött mondott halotti prédikációt 1684-ben, amelyet a Brewer-nyomda nyomtatott ki Lőcsén.

M: RMK II, 1544

Boček, Benjamín (1635, Trencsén – 1638, Trencsén)

Apja Martin Boček, anyja Kateřina Štiastná. Hároméves korában hunyt el, 1638. december 18-án temették. Halotti prédikációt Ján Hodik és Adam Wolfius mondott fölötté. 1639-ben készítette el beszédét Jan Romenec a család elhunyt négy gyermekének, köztük Benjamínak az emlékére.

R: RMNy 1799 (1), 1799 (3), 1799 (4)

Boček, Ján (? , Trencsén – ?, Trencsén)

Apja Martin Boček, anyja Kateřina Štiastná. 1639-ben készítette el beszédét Jan Romenec a család elhunyt gyermekeinek, köztük Jánnak az emlékére.

R: RMNy 1799 (4)

¹ A keresztnévek modernizált írásmódjának megválasztásával is kifejeztük a különbséget. A Hungarus születésű, szláv identitású személyek keresztnévét egységesen a mai szlovák, a nem Hungarus származásúakét a mai cseh helyesírás szerint adjuk. (Ugyanezt a megfontolást egyébként a kötet egészében is érvényesítettük.)

Boček, Martin (1580, Lipnice (nad Sázavou?) – 1639. augusztus 20., Trencsén)

Kutná Horában tanult, ezt követően hivatalnok lett Kutná Horában és Prágában. 1608-ban Jan Rudolf Trčky szolgálatába lépett a Světlá birtok tisztviselőjeként. 1626. január 21-én kötött házasságot Kateřina Štiastnával. A fehérhegyi csatát követően anyagilag támogatta az exulánsokat. 1630 táján a hite miatt el kellett hagynia az országot feleségével együtt. Trencsényi polgár lett. 1639. augusztus 21-én temették el. Halotti prédikációt mondott fölőtte Ján Hodík az elővárosi templomban, Teodor Sopotius Ján Gaducý háza előtt és Adam Wolfius ismeretlen helyen.

R: RMNy 1798 (1), 1798 (2), 1798 (3)

Boček, Pavel (? , Lipnice (nad Sázavou?) – ?, ?)

Felesége Margareta Brožková, fia Martin Boček. 96 évet élt.

Bočeková, Anna (1633, Trencsén – 1635, Trencsén)

Apja Martin Boček, anyja Kateřina Štiastná. Két és fél évesen hunyt el. 1635. június 14-én mondott fölőtte halotti prédikációt Jakub Stephanides. 1639-ben készítette el beszédét Jan Romenec a család gyermekeinek, köztük Annának az emlékére.

R: RMNy 1799 (2), 1799 (4)

Bočeková, Anna-Mária (? , Trencsén – ?, Trencsén)

Apja Martin Boček, anyja Kateřina Štiastná. 1639-ben készítette el beszédét Jan Romenec a család elhunyt gyermekeinek, köztük Anna-Máriának az emlékére.

R: RMNy 1799 (4)

Bočeková, Katarína (? , Trencsén – 1657. június 17., Trencsén)

Apja Martin Boček, anyja Kateřina Štiastná. Házasságot kötött Jiří Melcillel 1646. november 6-án.

Bočeková, Kateřina lásd Štiastná, Kateřina

Brožková, Margareta (? , ? – ?, ?)

Pavel Boček felesége, Martin Boček anyja.

Butovská, Alžběta lásd Tajovská, Alžběta

Butovská, Anna lásd Chabská, Anna

Butovská, Dorota (? , ? – ?, ?)

Jan Butovský felesége, akivel tizennégy évet éltek együtt és öt gyermekük született. A gyermekek közül 1639-ben, Jan Butovský temetésén már csak a két fiú élt.

Butovský, Jakub (? , Butovice – ?, ?)

A csehországi Butovicéből származott (ma Prága városrésze). Felesége Anna Chabská, fia Jan Butovský.

Butovský, Jan (1591, ? – 1639. július 6., Trencsén)

Apja Jakub Butovský, anyja Anna Chabská. A csehországi Butovicéből származott. Jan Rudolf Trčky hivatali írnoka volt Světlán. Az első feleségével, Dorotával tizennégy évet éltek együtt és öt gyermekük született. 1638-ban elvett második felesége Alžběta Tajovská, akivel egy közös gyermekük született. A halálára kiadott gyűjtemény három gyászbeszédet tartalmaz, a július 6-án megtartott beszédet Ján Hodik, a július 7-i másodikat Teodor Sopotius, a harmadik halotti prédikációt Adam Wolfius mondta el. Josef Heliades gyászverset írt a halálára.

R: RMNy 1800 (1), 1800 (2), 1800 (3)

Chabská, Anna (? , ? – ?, ?)

A csehországi Butovicéből származott. Férje Jakub Butovský, fia Jan Butovský.

Chalupka, Samuel (? , Németlipcse – ?, ?)

Evangelikus lelkész. Žigmund Chalupka németlipcsei pap és Alžbeta Grosová fia. Hat testvére volt. Első felesége Ján Hodik leánya, a második Rosina Puchalka. Rózsahegyén, Zólyomban, Csetneken és Biccseán tanult. 1622. május 23-án Thurzó György támogatásával iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Hazatérve biccsei tanár, 1627-ben felszentelték, 1627-től kisjeszencei, 1636-tól divékújfalui, 1637-től lipótarnóci, 1647-től alsókubini, 1657-től trencsényi, végül méznevelői pap. 1642-ben Tővisfalva papja és jegyzője. 1646–1647-ig a lipóti, 1648–1657-ig az árvai és 1659–1668 között az alsó-trencsényi egyházmegye esperese.

M: RMNy 2394, 2395, 2608, 2738, 2802 (1), 2880 (1), 2880 (2), 2947, 3183

Chrastina, Ján (? , ? – ?, ?)

Puhói polgár. Felesége Anna Dadanová. A felesége fivére, ifj. Ján Dadan 1704. évi halála után örökölte a zsolnai nyomdát.

Comenius, Johannes Amos (Jan Amos Komenský) (1592. március 28., Északnyugat-Morvaország – 1670. november 15., Amszterdam)

A közismert pedagógus életrajzából a jelen összeállításban csupán azt az egyetlen körülményt említjük meg, amely a halotti beszédek átnézett szövegkorpuszában közvetlenül szerepel, nevezetesen, hogy 1618–1621 között a fulneki iskola rektora volt, e tisztségében régi iskolatársának, Jan Efronnak közvetlen elődje.

Čejslavá, Eva (? , ? – ?, ?)

Pavol Spolský felesége Trencsénben, Katarína Spolská édesanyja, aki 1658. december 1-én még életben volt.

Černák (Černák), Samuel (? , Bobót – 1674, Besztercebánya)

Evangelikus lelkész. 1640. július 5-én iratkozott be a königsbergi egyetemre. Hazatérve rektor, majd a szlovák egyház papja volt Besztercebányán. Felesége Helena Sinapiusová, akivel négy évet élt együtt.

M: RMNy 1929 (10), 2288 (1)

Černáková (Černáková), Helena lásd Sinapiusová, Helena

Čížek, Nikodém (? , ? – 1664, Trencsén)

Apja Pavel Čížek nyomdász és könyvárus, húga Dorota. Prágából származott. A vagyonelkobzás idején exulált Pirnába családjával, ahol 1629. október 7-én megkeresztelték kislányát, Lidmilát, 1634. szeptember 26-án pedig Kateřinát. Ezt követően visszatért Prágába, azonban az üldöztetések miatt végül Alsó-Magyarországon telepedett le. 1655-ben, húga, Dorota második férjének, Laurentius Benjamin ab Hagének (Vavřinec Benjamín Vodháj) a halála után átvette a trencsényi nyomda vezetését. 1661-ig állt a nyomda élén, majd eladta Pavol Veterininek.

Čížeková, Dorota (? , ? – ?, ?)

Apja Pavel Čížek, fivére Nikodém. Prágából származott. Alsó-Magyarországra exulált férjével, Václav Vokállal. 1637-ben alapítottak nyomdát Trencsénben, aminek az élén 1641-ben bekövetkezett haláláig Vokál állt. Ezt követően Dorota működtette tovább, aki hozzáment az addig factorként dolgozó Laurentius Benjamin ab Hagéhoz (Vavřinec Benjamín Vodháj), aki szintén Prágából származott és képzett tipográfus volt. Férje 1655. évi halála után Dorota bátyja, Nikodém Čížek vette át az irányítást.

id. Dadan, Jan (? , ? – ?, Zsolna)

Felesége Alžbeta Veteriniová, fia ifj. Ján Dadan. Csehországból exulált. Apósa, Pavol Veterini vette meg a trencsényi nyomdát Nikodém Čížektől. Čížek 1664-ben bekövetkezett haláláig a nyomda Trencsénben maradt. Csak azt követően vitték át Zsolnára, ahol a Dadan család tulajdonában működött. 1665–1673 között vezette a nyomdát, ahol a cseh exulánsok vallási és időszakos műveit adta ki. Szlovák és magyar naptárakat állított össze Johann Neubarttal. Halálát követően, 1676–1685 között özvegye vezette a nyomdát, majd 1685-től fia. Fia halála után annak sógora, Ján Chrastina örökölte a nyomdát.

ifj. Dadan, Ján (1662, Zsolna – 1704. július 26., Zsolna)

Apja Jan Dadan, anyja Alžbeta Veteriniová, felesége Zuzana Malucha, aki Timoteus Malucha zsolnai jegyző lánya. 1685–1704 között vezette a zsolnai nyomdát. Rövid időre Zsolna elhagyására kényszerült. Visszatérve elkezdte kinyomtatni, de már nem tudta befejezni II. Rákóczi Ferenc egy művét vagy rendeletét. Daniel Krman mondott fölötte halotti prédikációt.

M: RMK II, 1601, 1737

R: RMK II, 2224

Dadan, Lukáš (? , ? – ?, Puhó)

Id. Jan Dadan apja. Přerov városából 1628-ban exulált Puhóra a cseh testvériség más papjaival együtt.

Dadanová, Anna (? , ? – ?, ?)

Apja id. Jan Dadan, anyja Alžbeta Veteriniová. Fivére ifj. Ján Dadan, akitől a férje, Ján Chrastina örökölte a Dadan-féle nyomdát.

id. Efron, Jan (? , ? – ?, ?)

Az ifjabb Jan Efron édesapja, akit Jan Kunčirkynek vagy Janečkának neveztek.

ifj. Efron Hranický, Jan (1595, Hranice (na Moravě?) – 1658. május 31., Puhó)

Hranice városában született Morvaországban. Apja id. Jan Efron, fivére Jiří Efron. Tizenkét éves korától látogatta a morva testvérek által vezetett iskolákat. Kezdetben az idősebb rendtársak és a püspök által közvetlenül felügyelt Přerov iskolájában tanult. 1613-ban lett a morva testvériség tagja, 1617-től szerpap Strážnicén, ahol 1620-ban pappá szentelték. 1621-ben Fulnek városába került, ahol Václav Pontanus (1618) és Comenius (1618–1621) után az iskola rektora lett. Exulált Magyarországra. A cseh testvérek helvét hitvallású ágához tartozott, amely az 1647. évi vágfarkasdi zsinaton betagozódott a kálvinista egyházba. Magyarországon a szepesi Batizfalván, majd Puhón volt lelkész. 1650-ben az exuláns morvaországi papok előljárójukká választották. Kétszer házasodott. Első felesége Kateřina Laneciusová volt, akitől hat közös gyermekük született, akik anyjuk halála előtt haltak meg. Második felesége Alžbeta, Jan Mechanope özvegye volt. E házasságából öt gyermek született, akik közül kettő már nem élt apjuk temetése idején, 1658. június 2-án, amikor Ezechiel Jabín, aki szintén a cseh testvérek helvét hitvallású ágához tartozott, mondott halotti prédikációt.

R: RMNy 2805

Efron Hranický, Jiří (? , ? – ?, ?)

Apja id. Jan Efron, fivére ifj. Jan Efron Hranický. Mindvégig Hranice város lakója és polgára maradt. Fivére 1658. június 2-án megtartott temetésén jelen volt Puhón.

Efronová, Alžbeta (? , ? – ?, ?)

Jan Mechanope özvegye, ifj. Jan Efron Hranický második felesége. Öt közös gyermekük született, akik közül férje halálakor már csak három volt életben.

Efronová, Kateřina lásd Laneciusová, Kateřina

Felín (Felinus), Ján (? , ? – ?, ?)

Az ifj. Ján Dadant megkeresztelő zsolnai pap. A cseh testvériség seniora.

Guzyth, Ján (? , ? – ?, ?)

Felesége Pongrácz Marianna.

Guzythová, Marianna lásd Pongrácz Marianna

ab Hage, Laurentius Benjamin (Vavřinec Benjamín Vodháj) (? , ? – 1655, Trencsén)

Prágából származott, képzett tipográfus volt. Factorként dolgozott a trencsényi nyomdában. Feleségül vette az özvegy Dorota Vokálovát, és így a nyomda az ő tulajdonába került.

Harbovsky, Andrej (? , ? – ?, ?)

Zsolna város polgára. Az evangélikus egyház inspectora.

Heliades, Josef (1575, Německý Brod, ma Havlíčkův Brod – 1639, Trencsén)

A prágai egyetemen 1595-ben bakkalaureusi, 1600-ban magiszteri fokozatot szerzett. Tanulmányai befejezését követően Nové Město nad Metují, Chrudim, Kadaň, Český Brod városokban tanított. Az utóbbi városban feleségül vette Adam Aglasin özvegyét, Kateřina Pergameníkovát, akivel 1600-ig élt. 1608-ban újra megházasodott, feleségül vette Annát, Jiří

Chovranský Český Brod-i polgár leányát. E házasságából született Anna leánya. A város tekintélyes polgára lett, Český Brod-i szenátor. 1627-ben exulált Trencsénbe a családjával. Később engedélyt kért, hogy Český Brod-ba visszatérhessen és elintézhesse birtokügyeit.
M: RMNy 1706, 1791 (9), 1796, 1798, 1799, 1800 (4), 1801, 1802, 1803 (5), 1968, 1973; RMNy App. 162

Heliadesová, Anna (1609, Český Brod – 1630, Trencsén)

Josef Heliades leánya, Tobiáš Jon második felesége. Jakub Stephanides mondott fölötté halotti prédikációt 1630. szeptember 2-án a trencsényi elővárosi templomban.
R: RMNy 1706 (1)

Heliadesová, Lidmila (? , Český Brod – 1630, Trencsén)

Josef Heliades kisebbik leánya, Anna Heliadesová húga, aki nővére előtt rövid idővel halt meg.

Hodik (Hadik), Ján (1585, Tótpróna – 1642. február 22., Trencsén)

Evangelikus lelkész. Apja Baltazár Hodik evangelikus lelkész, anyja Veronika. Tanulmányait Mosócon és Galgócon végezte. 1608-ban konrektor a galgóczi iskolában. Thurzó György támogatásával Wittenbergben tanult, ahová 1609. április 28-án iratkozott be, és ahol 1610. szeptember 18-án magiszterre avatták. 1611 őszén hazatérve Semptén másfél évet rektorkodott, majd Biccse szentén másfél évet. 1614-től Trencsénben lelkész. 1619-től biccsei lelkész és a biccsei evangelikus egyházkerület püspöke. 1627-ben Esterházy Miklós jelenlétében folytatott hitvitát Hajnal Mátyással. 1628-ban Esterházy elűzte, ekkor újból trencsényi pap lett. Később Liptó, Árva és Trencsén szuperintendense. Zachariáš Láni tartott fölötté halotti prédikációt 1642-ben.

M: RMNy 1520, 1706 (2), 1708A, 1798 (1), 1799 (1), 1800 (1), 1803 (4), 1856, 1964
R: RMNy 1964, 1967

Hodik, Jonáš (1600 k., Rajec – 1657, ?)

Rajecen járt iskolába, ahonnan kidobták, ezért Nagybiccsén folytatta tanulmányait, majd 1627–1629 között a wittenbergi egyetemre járt. Visszatérését követően Bánban tevékenykedett, majd Zsolna első rektora, evangelikus lelkész Peredméren, Kassán, Bánban és 1645-ben Trencsénben, ahol senior is lett.

M: RMNy 2152 (1), 2192 (1), 2802; RMK III, 1431, 1444

Hrehuš, Mikuláš (? , Ilava – ?, ?)

Felesége Barbora Marková.

Hrehušová, Barbora lásd Marková, Barbora

Jabín, Ezechiel (? , Valašské Meziříčí – 1658, Puhó)

A cseh testvérek közé tartozott. Fulneken, 1627-ben Strážnicén és Valašské Meziříčíben tanár, majd Klášter Hradiště nad Jizerouban lelkészkedett. 1627-ben érkezett Magyarországra, ezt követően Trencsénben tevékenykedett. 1633-tól Puhón, majd 1641-ben Lednicen tanár. 1658-ban halotti prédikációt tartott Jan Efron Hranický fölött.

M: *Vysvětlení o stavu manželském*, Prága, 1605; *Pohřební promluvení při pohřbu p. Adama Slawaty z Chlumu*, 1616; RMNy 2805

Jon, Matyáš (? , ? – ?, ?)

Tobiáš Jon első házasságából származó fia. Melchior Raphanides, Adam Wolfius és Melchior Lužský mondtak fölőtte halotti prédikációt latin nyelven. A gyűjteményt 1642-ben nyomtatták ki Trencsénben a Vokál-nyomdában.

R: RMNy 1969

Jon, Tobiáš (? , ? – ?, ?)

A morvaországi Služínból származott. Második felesége Anna Heliadesová, harmadik felesége Lidmila Zachová. A család halottainak tiszteletére 1637-ben gyászbeszédgyűjtemény készült.

Jonová, Anna lásd Heliadesová, Anna

Jonová, Justína (? , ? – 1637. augusztus 16., Trencsén)

Tobiáš Jon első házasságából származó leánya, aki 11 éves korában halt meg. Ján Hodik mondott fölőtte halotti beszédet. 1637-ben készítette el beszédét Adam Wolfius a család elhunyt három gyermekének, köztük Justínának az emlékére.

R: RMNy 1706 (2), 1706 (5)

Jonová, Katarína (? , ? – 1637. augusztus 18., Trencsén)

Tobiáš Jon és Lidmila Zachová leánya, aki ötéves korában halt meg. Teodor Sopotius mondott fölőtte gyászbeszédet a gyászoló ház előtt 1637. augusztus 19-én, a városi templomban pedig Jakub Stephanides. 1637-ben készítette el beszédét Adam Wolfius a család elhunyt három gyermekének, köztük Katarínának az emlékére.

R: RMNy 1706 (3), 1706 (4), 1706 (5)

Jonová, Lidmila lásd Zachová, Lidmila

Jonová, Lidmila (? , ? – ?, ?)

Tobiáš Jon és Lidmila Zachová leánya. 1637-ben készítette el beszédét Adam Wolfius a család elhunyt három gyermekének, köztük Lidmilának az emlékére.

R: RMNy 1706 (5)

Kalinka, Joachim (1602, Rózsahegy – 1678. június 17., Zittau)

Evangélikus lelkész. Apja Ján Kalinka evangélikus pap, anyja Fides Mokošíniová, felesége Zuzana Corviniová, fia Zachariáš Kalinka. Radványban, Körmöcbányán, Biccse, Bánban, Eperjesen tanult. 1624-ben tanár volt Radványban, 1627-ben rektor, diakónus Rózsahegyen, evangélikus lelkész Szulyóvárán és 1634-ben Rajecen. 1637-ben Osztróth István Illavára hívta és a család udvari lelkésze lett harminc éven át. 1646-ban a biccsei egyházközség szuperintendensévé választották. 1671-ben elítélték Mikuláš Drabíkkal való kapcsolata miatt, 1673-ban újra törvényszék elé idézték Pozsonyba, ahol lemondott a lelkészi és szuperintendensi hivataláról. Végül, Tarnóci Mártonnal Szászországba ment, ahol exuláns társai megvetését kellett elviselnie.

M: RMNy 1703, 1751 (2), 2244, 3209 (1)

R: RMNy 2294, 2295, 2443, 2448, 2556, 2609 (1), 2610, 2668, 2669, 3695

Konečný, Matouš (1569, Strážnice – 1622. február 8., Brandýs nad Orlicí)

Az ifj. Ján Dadan anyai dédapja. A cseh testvériség seniora.

M: *Kazatel domovní* (1618, 1625)

Krman, Daniel (1663. augusztus 28., Nagysziklás – 1740. szeptember 23., Pozsony)

Evangelikus lelkész. Apja Daniel Krman evangelikus lelkész, anyja Anna Masniciusová. Illaván, Trencsénben, Drétomán tanult. Tanulmányait meg kellett szakítania, mert apjának 1673-ban menekülnie kellett az erőszakos térítés elől. Bodokon tartózkodott a család az üldöztetés idején. A túrrétei lázadást követően apjának 1672–1682 között bujdokolnia kellett. Osztrosith Miklós támogatásával Boroszlóban, 1682 tavaszán Lipcsében, majd 1682. október 1-től Wittenbergben tanult. Visszatérve 1683-ban Illaván rektor volt, de miután nagybátyját, Tobiáš Masnicius evangelikus lelkészt elűzték, ő is távozott és a mosóci iskolát vezette tovább. 1685-ben megházasodott. Első felesége Katarína Klaudiová (?–1719), második felesége Alžbeta Sivová, a besztercebányai szenátor, Ján Benedikt özvegye volt. 1687-ben Túrréteire ment, ahol beteg apját helyettesítette. 1690-től miavai lelkész. 1697-ben lerakta az új templom alapjait. A II. Rákóczi Ferenczel való kapcsolata miatt Erdődy Kristóf fogva tartotta a csejtei várban. Kiszabadulva Zittauba, Drezdába, Wittenbergbe ment, majd Berlinbe. 1704-ben tért vissza hazájába. 1705-ben a zsolnai plébániára hívták. 1706-tól a biccsei egyházközség püspöke. 1708-ban Rákóczi követként elküldte a svéd királyhoz, XII. Károlyhoz, hogy a magyar felkelőknek segítséget kérjen. XII. Károly Nagy Péterrel háborúskodott, Krman csatlakozott a kíséretéhez, és így egészen Poltavaig eljutott. Reményeiket a svéd király veresége tette tönkre. Ez idő alatt a császári hadsereg és a jezsuiták kiűzték a családját Zsolnáról, a feleségét fogságba vetették, gazdag könyvtárát szétrobbolták. A szatmári béke megkötését Lengyelországban várta meg. A béke kihirdetését követően amnesztiát kapott és Zay Lőrinc berekaljai birtokán élt. 1715-ben letartóztatási parancsot adtak ki ellene Brnóban, 1716-ban a földesúr parancsot adott a letartóztatására és Miavából való eltávolítására. 1721-ben a katolikusok feljelentették a katolikus egyház és a Habsburg uralkodó megsértésének vádjával. 1722-ben megvádolták a nyitrai ítélszéken, hogy jogtalanul használja a püspöki címet, és hogy titokban az evangelikus hitet terjeszti Morvaországban. Ezek a vádak végül oda vezettek, hogy 1729. október 10-én elfogatóparancsot adtak ki ellene, és hosszantartó bírósági eljárást követően, 1731. május 20-án életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték. Börtönben halt meg Pozsonyban, ahol kilenc évet töltött. A jezsuiták azt állították, hogy halála előtt áttért a katolikus hitre. A pozsonyi Szent Márton-templomban temették el 1740. szeptember 30-án.

M: RMNy 2288 (6); RMK II, 2223, 2224, 2311, 2312; RMK III, 3263, 6843, 7780; *Novoroční dar poetický*, Wittenberg, 1700; *Rudimenta grammaticae Slavicae*, 1704; *Acta et conclusiones conventus seu synodi Solnensis*, Zsolna, 1707; *Fata familiae Krmannianae*, 1708; *Itinerarium*, 1708–1709;² *Předmluva = Kancional*, szerk. Václav KLEJCH, Zittau, 1717; *Trium Krmannorum exilia*, 1717; *Anti-Dubnicai*, h. n., 1718; *Hungaria evangelica*, 1718; *De Slavorum origine dissertatio*, 1719; *Biblia Sacra, To gest: Biblj Swatá*, Halle, 1722 (BÉL Mátyással dolgozott együtt a kiadáson); *Agenda ecclesiastica*, h. n., 1734; *Katechismus učení křesťanského*, h. n., 1718, 1738

² KRMANN 1708–1709/1984.

Krolop, Václav (? – ?, ?)

A zsolnai nyomdát vezette 1704–1706 között.

Krušina, Jan (? – ?, ?)

Německý Brod-i (ma Havlíčkův Brod) polgár, Zuzana Romentzová harmadik férje.

Ladiver, Eliáš (1633, Zsolna – 1686. április 2., Eperjes)

Evangelikus tanár. Bánban, Privigyén, Zsolnán, Lőcsén és Pozsonyban tanult, majd az erfurti, 1651. november 11-től a wittenbergi egyetem hallgatója volt. 1652-ben visszatérve előbb zsolnai, 1659-től bártfai, 1667-től eperjesi rektor. A protestánsok üldöztetésének ún. gyász-évtizede idején, 1673-ban Tiszolcra ment, lelkész és a kishonti egyházmegye esperese lett, de rövidesen tovább menekült északra, Toruńba és Gdańskba, majd éveken át a viszonylagos védeltséget jelentő Erdélyben, Segesvárott lelkészkedett, onnét tért vissza élete végén, 1682 őszén Eperjesre rektornak és teológiaprofesszornak. Helena Sinapiusová negyedik férje, akivel 1683 márciusában kötött házasságot.

Ladiverová, Helena lásd Sinapiusová, Helena

Lanecius (Lánecký), Jan (1554, ? – 1626, Kralice)

A cseh testvériség olmtüzi és hradištei járásának püspöke Přerovban, Karel ze Žerotína tanácsadója. Több a cseh testvériséghez tartozó diákot – Tomáš és Pavel Dubinust, Zachariáš Aristust, Comeniust, Pavel Nemčanskýt – támogatott anyagilag. Leánya Kateřina Laneciusová.

Laneciusová (Lánecká), Kateřina (? – ?, ?)

Apja Jan Lanecius, férje Efron Hranický. Hat közös gyermekük született, akik anyjuk halála előtt meghaltak.

Láni, Dávid (1618, Háj – 1669. április 29., Breznóbánya)

Evangelikus lelkész. Apja Daniel Láni, bátyja Zachariáš Láni. Mosócon, Bánban, Biccse és Pozsonyban tanult. Első felesége Dorota, második Helena Sinapiusová, akivel tizenhat évet élt együtt, három gyermekük született. Tanár lett Galgócon, majd 1640-től a privigyei iskola rektora, 1646-tól Dobronya papja, 1653-tól breznóbányai lelkész, 1656-tól a bányai egyházkerület püspöke. Joannes Simonides breznóbányai rektor írt latin nyelvű gyászbeszédet a halálára.

M: RMNy 1858, 2033, 2742, 2849 (1)

R: RMNy 3561, 3567

Láni, Zachariáš (1600 k., Turóc vm. – 1645. április 19., Trencsén)

Evangelikus lelkész. Apja Daniel Láni, öccse Dávid Láni, felesége Magdaléna Spléniová, fia Zachariáš Láni, a báni evangelikus gimnázium utolsó rektora. 1618. április 25-én a wittenbergi egyetemre iratkozott be. 1621 körül magiszteri címmel tért haza, először a biccsei, majd a trencsényi, 1628-tól a báni iskolát igazgatta. 1629-ben Peredmérre, 1635-ben Vágbesztercére, 1636-ban Bánra ment lelkésznek. 1642-ben a biccsei kerület püspökévé választották, ezt követően költözött Trencsénbe.

M: RMNy 1707, 1797, 1910, 1967 (1), 2019, 2020, 2034, 2035 (2), 2288

Lániová, Helena lásd Sinapiusová, Helena

Lochmann, Ján (1597, Besztercebánya – 1645. szeptember 26., Németlipcse)

Evangelikus lelkész. Apja Matyáš Lochmann lelkész, bátyja Pavol Lochmann. Mosócon, Trencsénben, Németlipcsén, Eperjesen, Körmöcbányán és Besztercebányán tanult. 1615. október 31-én a wittenbergi egyetemre iratkozott be. Hazájába visszatérve Zsolnán, 1618–1619 között Mosócon, 1619–1621 között Trencsénben és Németlipcsén volt rektor, 1621-től Liptószentmiklóson, 1623-tól Vörösalmán, 1626-tól Máriatölgyesen, 1631-től Németlipcsén lelkész. 1645 júniusától a liptházi egyházmegye esperese.

M: RMNy 1705 (2), 1804

Löhr, Michal (? – ?, ?)

Trencsényi gyógyszerész. Felesége Barbora Albinká.

Löhrová, Barbora lásd Albinká, Barbora

Lyciusová, Barbora (? – Dubice – ?, ?)

Férje Michal Sinapius, leánya Helena Sinapiusová.

Malatides, Daniel (1620 k., Zábřeh – 1670 k., Trencsén)

Evangelikus lelkész. Fivére Jan Malatides. Trencsénben káplán és pap, majd jólaki lelkész. 1660-ban Radnán lett pap, de 1661-ben elűzték. Feltételezhetően a testvérével készítették elő a *Cithara sanctorum* 1659. évi trencsényi kiadását.

M: RMNy 2802 (2)

Malatides, Jan (1610 k., Zábřeh – 1660 k., Trencsén)

Evangelikus lelkész. Fivére Daniel Malatides. Jonáš Hodík káplánja volt Trencsénben. A fivérével együtt dolgoztak a *Cithara sanctorum* 1659. évi trencsényi kiadásán.

M: RMNy 2152 (2), 2192 (2)

Malucha, Timoteus (? – ?, ?)

Ifj. Ján Dadan feleségének, Zuzánának az apja. Jegyzőként dolgozott.

Marková, Barbora (? – Puhó – ?, ?)

Mikuláš Hrehuš felesége.

R: RMNy 2244

Mechanope, Jan (? – Kutná Hora – ?, ?)

1610-ben Český Brodban tanult. 1618-ban a prágai akadémia tanulója lett. 1619. március 7-én bakkalaureátust szerzett. A fehérhegyi csatát követően menekülnie kellett, Magyarországon telepedett le. A márkusfalvi iskola rektora. Alžbeta Efronová első férje.

Melcl (Meltzel), Dávid (? – ?, ?)

Trencsényi polgár. Apja Jan Melcl (Meltzel), felesége Maria Wüstemann, fia Jiřík Melcl (Meltzel, 1657–1659).

Melcl (Meltzel), Jan (? , ? – ?, ?)

Morvaországból származott. Trencsényi polgár. Felesége Anna Raiborbergová/Raubergerová, fiai Dávid Melcl (Meltzel) és Jiří Melcl (Meltzel, 1625–1658).

Melcl (Meltzel), Ján (? , ? – 1657/1658, Trencsén)

Jiří Melcl (Meltzel, 1625–1658) és Katarína Bočeková fia, aki édesanyja halála után és édesapja új házasságkötése előtt halt meg, vagyis 1657. június 17-e és 1658. február 19-e között.

Melcl (Meltzel), Jiří (1625. február 7., Nový Jičín – 1658. november 29., Trencsén)

Apja Jan Melcl (Meltzel), anyja Anna Raiborbergová/Raubergerová, fivére Dávid Melcl (Meltzel). 1646. november 6-án feleségül vette Katarína Bočekovát, akivel tizenegy évet élt. Négy közös gyermekük született, két fiú, Melichar és Ján, és két leány, Anna és Judita. Anna még édesanyja életében meghalt, Ján pedig kevéssel később. Első felesége halála (1657. június 17.) után újra megházasodott, 1658. február 19-én feleségül vette Katarína Spolskát. 1658. november 24-én megszületett a kislánya, akit másnap a Jiří névre kereszteltek. A kisfiú napokkal később árván maradt. Édesapja fölött 1658. december 1-én mondott halotti prédikációt Samuel Chalupka és Daniel Malatides.

R: RMNy 2802 (1), 2802 (2)

Melcl (Meltzel), Jiřík (1657, Trencsén – 1659. január 9., Trencsén)

Apja Dávid Melcl (Meltzel), anyja Maria Wüstemann, nagyapja Jan Melcl (Meltzel), nagybátyja Jiří Melcl (Meltzel, 1625–1658). 1658. december 24-én betegedett meg, 1659. január 9-én, kétéves korában halt meg. 1659. január 12-én Samuel Chalupka mondott fölötté halotti beszédet apja és nagyapja távollétében.

R: RMNy 2880

Melcl, Melichar (fl. 1658, Trencsén)

Jiří Melcl (Meltzel, 1625–1658) és Katarína Bočeková fia, aki 1658. december 1-én még életben volt.

Melclová (Meltzelová), Anna lásd Raiborbergová/Raubergerová, Anna

Melclová (Meltzelová), Anna (? , Trencsén – 1657. június 17. e., Trencsén)

Jiří Melcl (Meltzel, 1625–1658) és Katarína Bočeková leánya, aki még édesanyja halála előtt meghalt.

Melclová (Meltzelová), Judita (fl. 1658, Trencsén)

Jiří Melcl (Meltzel, 1625–1658) és Katarína Bočeková leánya, aki 1658. december 1-én még életben volt.

Melclová (Meltzelová), Katarína lásd Bočeková, Katarína

Melclová (Meltzelová), Katarína lásd Spolská, Katarína

Melclová (Meltzelová), Maria lásd Wüstemann, Maria

Mendryková, Saloména (? , ? – 1646. december 17. u., ?)

Jakub Tištinský felesége, Alžběta Tištinská anyja. Leánya 1646. december 17-i temetése idején még élt.

Mžanský, Kašpar (? , ? – Korpona, 1637. szeptember)

Exulánsként szolgált a magyarországi Korponán.

Nitschman, Jiří (Nový Jičín, ? – ?, ?)

Felesége Alžběta Tištinská.

Nitschmanová, Alžběta lásd **Tištinská, Alžběta**

Polanová z Polansdorf, Anna (? , ? – ?, ?)

Jiří Třanovský felesége. Huszonkét évet éltek együtt, házasságukból öt fiú és négy leány-gyermek született.

Pongrácz Marianna (? , ? – 1651, Trencsén)

Ján Guzyth felesége. Gyermekágyban halt meg. Samuel Chalupka mondott fölötte halotti prédikációt Alsókubinban 1651. március 27-én.

R: RMNy 2395

Pontanus, Václav (? , ? – ?, ?)

1618-ban a fulneki iskola rektora, e tisztségében Comenius és Jan Efron hivatali elődje.

Předmírká, Anna (? , Valašské Meziříčí – ?, ?)

Férje Andreas Předmírký, leánya Kateřina Předmírká. A család Trencsénbe exulált. Leánya 1633. március 24-i temetése idején még élt és jelen volt.

Předmírká, Kateřina (1608, Valašské Meziříčí – 1633. március 22., Trencsén)

Apja Andreas Předmírký, anyja Anna Předmírká. Tizenhét éves volt, amikor Andreas Sívý feleségül vette. A vallásüldözés elől Trencsénbe exuláltak, ahol két fiuk, Ján és Daniel született. Daniel fél éves korában halt meg 1632-ben. 1633 nagycsütörtökén, vagyis március 24-én fia mellé temették. Jakub Stephanides mondott felette halotti prédikációt.

R: RMNy 1803 (2)

Předmírký, Andreas (? , Valašské Meziříčí – ?, ?)

Felesége Anna Předmírká, leánya Kateřina Předmírká. A család Trencsénbe exulált. Ő maga katonaként halt meg ismeretlen helyen és időpontban.

Puncovská, Katarína (? , ? – ?, ?)

Andreas Sívý második felesége, Pavol Sívý anyja.

R: RMNy 1968

Raiborbergová/Raubergerová, Anna (? , ? – 1643, Trencsén)

Jan Melcl (Meltzel) felesége, Dávid Melcl (Meltzel) és Jiří Melcl (Meltzel, 1625–1658) anyja. Daniel Remeň mondott fölötte halotti prédikációt 1643-ban Trencsénben.

R: RMNy 2036

Remeň Daniel (? , Németlipcse – 1678. október 22., Brieg)

Evangelikus lelkész. Apja Krištof Remeň, anyja Marta Puškárka, felesége Dorota. Németlipcsen és Besztercebányán végezte alpfokú iskoláit. 1631 októberétől Toruńban, Gdańskban és 1632. november 8-i beiratkozása után Königsbergben látogatott egyetemi órákat. 1634-től Zólyomban, 1638-tól Trencsénben volt rektor, 1644-től Trencsénben, 1648–1667 között Zólyomban prédikátor. 1656-ban dékán lett, 1660 januárjában a zólyomi egyházmegye espere-sévé választották. 1667–1672-ig evangelikus pap Besztercebányán. 1672-ben száműzték hazájából és Briegben (Sziléziában) talált otthonra.

M: RMNy 1703, 1753, 1807, 1859, 1964, 1971, 2036, 2085, 2086, 2123, 2613, 2615

Restiarius, Ján (? , ? – ?, Besztercebánya)

Besztercebánya szenátora és jegyzője volt. Helena Sinapiusová harmadik férje, akivel közel hét évet élt együtt. Köszvénybetegségben szenvedett.

Restiarová, Helena lásd Sinapiusová, Helena

Révay Pál (? , ? – Lotharingia, 1635)

Révay Péter koronaőr fia, Teuffel Szidónia férje.

Révay Pálné lásd Teuffel Szidónia

Romenec (Romenetz), Jan (1590 k., Německý Brod, ma Havlíčkův Brod – 1640, Dezsér)

Evangelikus lelkész. Matěj Romenetz evangelikus pap fia, anyja Zuzana Romentzová, tizenegy testvére között volt Johanna Romentzová és egy ismeretlen nevű nőtestvér, Adam Wolfius házastársa. Felesége Zuzana Keuschiniová. 1605. október 28-án felvették a prágai akadémiára. 1607-ben bakkalaureusi fokozatot szerzett, novemberben a hořicei iskola dékánja, a következő év áprilisában Jemnice na Moravě iskolájának vezetője lett. A fehérhegyi csatát követően exulált Magyarországra. 1637-től Dezsérben evangelikus lelkészként tevékenykedett.

M: RMNy 1799 (4)

Romenetz, Matěj (? , Prága – ?, ?)

Evangelikus lelkész. Felesége Zuzana Romentzová, akitől tizenkét gyermekük született, közöttük Johanna Romentzová, Jan Romenec (Romenetz) és egy ismeretlen nevű leány, Adam Wolfius felesége.

Romentzová, Johanna (1609, ? – 1636. augusztus 9., ?)

Apja Matěj Romenetz, anyja Zuzana Romentzová, tizenegy testvére között volt Jan Romenec (Romenetz) és egy ismeretlen nevű nőtestvér, Adam Wolfius házastársa. Tizenhat éven keresztül betegeskedett, 27 évesen hunyt el. Sógora, Adam Wolfius mondott felette gyászbeszédet.

R: RMNy 1754 (1)

Romentzová, Zuzana (1575, ? – 1638. október 6., Moravská Kamenica)

Leánykori családi neve ismeretlen. 1591-ben kötött házasságot első férjével, Matěj Romenetzcél. Házasságukból tizenkét gyermek született. Második férje Jiří Sahuli. Harmadik férje

Jan Krušina Německý Brod-i polgár. Második és harmadik házasságából nem születtek gyermekei. Két évvel túlélte leányát, Johanna Romentzovát, és hét másik gyermekét is. Temetésekor már csak négyen voltak életben a gyermekei közül, közöttük Jan Romenec (Romenetz) és egy ismeretlen nevű leány, Adam Wolfius házastársa. A veje, Adam Wolfius mondott felette gyászbeszédet 1638-ban.

R: RMNy 1754 (2)

Sahuli, Jiří (? , ? – ? , ?)

Zuzana Romentzová második férje.

Sapor, Jan (? , ? – 1649 u., ?)

Evangelikus lelkész. Brandýs nad Orlicí környékén, cseh–morva testvérek közösségében élt. 1628-ban el kellett menekülnie hazájából Puhóra, ahol evangelikus papként tevékenykedett. 1632. október 6-án Lesznóba hívta a tanács mint conseniort, a háborús körülmények miatt azonban csak kinevezését hirdették ki, nem foglalhatta el az állást. *In effigie* halotti prédikációt tartott Puhón Kateřina Sedlnická temetésének napján, 1646. február 4-én.

M: RMNy 2155

Sedlnická, Kateřina (1590, Choltice – 1645. december 18., Trencsén)

Nemesi családból származott. Miután hazáját elhagyta, először Késmárk városában töltött öt évet, aztán Trencsén megyébe költözött, ahol tizenkét évet élt. Itt kötött házasságot Jiří Zahrádeckývel, akivel tizenegy évet élt együtt. Férjével együtt a trencsénhosszúmezői birtokon, majd az erdélyi fejedelem hadjárata idején Trencsén városában laktak. Ötvenöt éves korában hunyt el és Trencsénben temették. Halotti prédikációt tartott fölötte Trencsénben 1645. december 19-én (ideiglenes sírba tételekor) Ján Hodik, 1646. február 4-én Jan Malatides és ugyanezen a napon Puhón Jan Sapor *in effigie*.

R: RMNy 2152 (1), 2152 (2), 2155

Sinapius, Michal (? , ? – ? , ?)

Evangelikus lelkész Szucsányban. Felesége Barbora Lyciusová, leánya Helena Sinapiusová.

Sinapiusová, Barbora lásd Lyciusová, Barbora

Sinapiusová, Helena (1635. május 15., Szucsány – 1684. február 8., Eperjes)

Apja Michal Sinapius szucsányi lelkész, anyja Barbora Lyciusová. Kilencéves korában Révay Pál özvegyének, Teuffel Szidóniának az udvarába került, ahol hét évet töltött. Tizenhat évesen hozzáment Dávid Lánihoz. Tizenhat évet élt együtt első férjével, három gyermekük született, azonban gyermekkorukban meghaltak. Férje halála után átköltözött Besztercebányára, ahol egy év múlva feleségül ment Samuel Černákhhoz, a szlovák egyház papjához, akivel négy évet élt. Két év özvegység után Ján Restariusnak nyújtotta a kezét, aki a város szenátora és jegyzője volt, s akivel közel hét évet éltek együtt. Férje halála után Eperjesre költözött, ahol hozzáment Eliáš Ladiverhez, az evangelikus kollégium rektorához, akivel tizenegy hónapig élt együtt. Már 1683 októbere óta betegeskedett, 49 évesen hunyt el. 1684. február 13-án mondott fölötte halotti prédikációt Ján Andricius.

R: RMK II, 1544

Sivová, Katarína lásd **Puncovská, Katarína**

Sivová, Kateřina lásd **Předmířká, Kateřina**

Sivý, Andreas (1593, Valašské Meziříčí – ?, ?)

Valašské Meziříčí városának polgára és hivatalnokja volt. 1625-ben vette feleségül Kateřina Předmířkát, az esküvői szertartást Jiří Třanovský tartotta. A házastársak Trencsénbe exuláltak, ahol Kateřina Předmířká 1633-ban meghalt. Ezt követően újra megnősült, feleségül vette Katarína Puncovskát. Trencsénben élve feldolgozta Valašské Meziříčí környékének 1593–1653 között lezajlott katonai és polgári eseményeit, kézíratos műve tartalmazta Jiří Třanovský részletes életrajzát.

Sivý, Daniel (1631, Trencsén – 1632. április 12., Trencsén)

Andreas Sivý és Kateřina Předmířká fia. Féléves korában halt meg 1632 húsvét hétfőjén, és a trencsényi templomban búcsúztatta Jakub Stephanides.

R: RMNy 1803 (1)

Sivý, Pavol (fl. 1638, Trencsén)

Andreas Sivý és Katarína Puncovská fia. Féléves korában halt meg, és 1638. december 3-án temették el a trencsényi alsóvárosi templomban. Halotti beszédet Teodor Sopotius és Ján Hodík mondott fölötté.

R: RMNy 1803 (3), 1803 (4)

Smrtník, Melchior (?, Zólyomlipcse – 1649, Liptószentmiklós)

Evangélikus lelkész. Tanulmányait Zólyomlipcsén, Zólyomban, Bánban és Toruńban folytatta. Tanulmányait követően 1619-ben rektor lett Rózsahegyen, később lelkész Bodafalun. 1637-ben Ján Lochmann-nal együtt halotti prédikációt tartott Jiří Třanovský fölött, és ezt követően utóda lett Liptószentmiklóson, ahol mint a liptói szeniorátus jegyzője is tevékenykedett.

M: RMNy 1705 (1), 2410 (29–31), 3202A (14)

R: RMNy 3535

Sopotius (Sopodius, Soporius, Soponius), Teodor (?, ? – ?, ?)

Evangélikus lelkész. Csehországból származott, exulánsként érkezett 1627 körül Alsó-Magyarországra. 1637–1639 között Ján Hodík szuperintendens káplánja és másodpap Trencsénben.

M: RMNy 1706 (3), 1798 (2), 1800 (2), 1800 (3), 1803 (3)

Spolská, Katarína (?, ? – ?, ?)

A trencsényi Pavol Spolský és Eva Čejsllová leánya. 1658. február 19-én kötött házasságot az özvegy Jiří Melcllel (Meltzel, 1625–1658), egy közös gyermekük született 1658. november 24-én, Jiří Melcl (Meltzel).

Spolský, Pavol (?, ? – ?, ?)

Trencsényi polgár. Felesége Eva Čejsllová, leánya Katarína Spolská.

Stephanides Přibislavský, Jakub (? , Přibyslav – ?, ?)

Evangelikus lelkész. A csehországi Přibyslavból származott, ahol az iskoláit is végezte. Vimperkben lett az iskola igazgatója, majd 1590-től Valašské Meziříčí lelkésze. 1627-ben exulált Alsó-Magyarországra. 1633–1635 között Trencsénben káplán volt. 1637-ben dréto-mai pap.

M: RMNy 1706 (1), 1706 (4), 1799 (2), 1803 (1), 1803 (2)

Štiastná, Kateřina (? , ? – ?, ?)

Martin Boček felesége, aki férjével és gyermekeivel együtt 1630 táján exulált Alsó-Magyarországra. Második férje Nicolaus Fabricius.

Štiastny, N. Želiwský (? , ? – ?, ?)

A csehországi Světlá elöljárója. Hatvanhét éves korában hunyt el. A Martin Boček tiszteletére kiadott halottiprédikáció-gyűjtemény első prédikációjában Kateřina Štiastná apjaként nevezik meg, viszont a Boček gyermekek tiszteletére kiadott gyűjtemény negyedik beszédében Kateřina Štiastná korábbi férjeként említik.

R: RMNy 1798 (1), 1799 (4)

Szunyogh János (? , ? – ?, ?)

Thurzó György nádor leányának, Annának a férje. Jiří Třanovský támogatója.

Tajovská, Alžběta (? , Řeporich – ?, ?)

Urban Tajovský és Dorota Tajovská leánya, aki a csehországi Řeporich (?) faluból származott. Jan Butovský második felesége, egy közös gyermekük született.

Tajovská, Dorota (? , Řeporich – ?, ?)

Férje Urban Tajovský, leánya Alžběta Tajovská. A csehországi Řeporich (?) faluból származott.

Tajovský, Urban (? , Řeporich – ?, ?)

Felesége Dorota Tajovská, leánya Alžběta Tajovská. A csehországi Řeporich (?) faluból származott.

Teuffel Szidónia (? , ? – ?, ?)

Révay Pál özvegye, hét évet töltött az udvarában Helena Sinapiusová. Keresztneve Nagy Iván genealógiai ábráján Erzsébet, narrációjának szövegében Éva; a Szidónia keresztnév Ján Andricius Helena Sinapiusová fölötti gyászbeszédéből származó adat.

R: RMK II, 1544

Tišťinská, Alžběta (1627. október 30., Hustopeče – 1646. december 12., Trencsén)

Apja Jakub Tišťinský, anyja Saloména Mendryková. Tizenegy éves korában a család exulált Trencsénbe, ahol apja halála után, 1645. október 30-án házasságot kötött a morvaországi Nový Jičín városából származó Jiří Nitschmannal. Alig több mint egy évvel később, tizenkilenc éves korában halt meg. 1646. december 17-én mondott fölötté halotti prédikációt Jonáš Hodik és Jan Malatides.

R: RMNy 2192 (1), 2192 (2)

Tištínská, Saloména lásd Mendryková, Saloména

Tištínský, Jakub (? , ? – 1645. október 30. e., ?)

Felesége Saloména Mendryková, leánya Alžběta Tištínská. A nagyságos Anna Žeronová tisztviselője volt Hustopečén és Tlumačovban. 1638-ban exulált családjával Trencsénbe.

Třanovská, Anna lásd Polanová z Polansdorf, Anna

Třanovská, Jadwiga lásd Zięteková, Jadwiga

Třanovský, Jiří (1592. április 9.,³ Těšín – 1637. május 29., Liptószentmiklós)

Evangelikus lelkész. Lengyel evangelikus kézműves családból származott. Apja Walenty Třanovský, anyja Jadwiga Zięteková. Těšínben (ma Český Těšín, Csehország és Cieszyn, Lengyelország) született. Az első iskoláját pátriájában, Těšínben végezte, majd 1605-ben az alsó-lausitz (akkor a Cseh Királysághoz tartozó) Gubenben (ma Lengyelország) folytatta gimnáziumi tanulmányait, később a pomerániai Kolberg (ma Kołobrzeg, Lengyelország) líceumába járt. 1607–1611 között Wittenbergben tanult. Néhány hónapos csehországi vándorlását követően a Moldva folyó jobb partján lévő Szent Miklós-templom melletti prágai iskolában kezdett el tanítani. 1612–1613-ban fél évet nevelőként tevékenykedett Třeboňban a Švamberk család kastélyában (a Rožmberk családdal kötött 1484. évi kölcsönös örökösödési szerződés szerint Petr Vok z Rožmberk 1611-i és unokaöccse, Zrinyi János 1612-i halála után kerültek birtokba; Jan Jiří z Švamberk 1617. évi halála után fia, Petr vette át a birtokok irányítását, majd 1620-i halála után birtokait elkobozták). Innen 1613-ban a morvaországi Holešovba került rektornak. Morvaországban élt 1613 telétől 1625-ig. 1615-ben megházasodott, feleségül vette Anna Polanová z Polansdorfot, akivel huszonkét évet élt együtt. Házaságukból öt fiú és négy leánygyermek született. 1616-tól a Valašské Meziříčí-i Jetřich z Žerotín birtokán iskolai rektor lett, majd pedig prédikátor. 1616. április 21-én a sziléziai Olešnicában felszentelték. 1620-ban egy kis időt Těšínben töltött, ebben az évben az evangelikus konzisztórium titkára lett Olmützben. Miután elkezdődött a vallásüldözés, 1621 végén szülőhelyére menekült, de három hónap múlva visszatért családjával Valašské Meziříčí-be, ahol 1623-ban rövid ideig fogoly is volt. 1625-ig Těšínben tartózkodott. A kiűzöttségében magyar főúr, Szunyogh János támogatta. Az ő birtokán, a sziléziai Bílsko (Bielitz, ma Bielsko, Lengyelország) városában lelkészkedett 1629-ig, amikor Árva várának prédikátora lett Illésházy Gáspár elhívására. 1631-ben Liptószentmiklós városának papja. 1636 májusában még meglátogatta Těšint. Temetésén Melchior Smrtník és Ján Lochmann mondott beszédet.

M: *Applausus cunarium Jesu Christi*, 1611; *Epithalamium pre Petra Crucigera*, 1613; *Prologus in Apocalipsis d. Johanni apostoli*, 1615 (kéziratban maradt meg); *Konfessí Augšpurská*, Olmütz, 1620; *Odarum sacrarum sive hymnorum...*, 1629; RMNy 1626, 1632, 1655, 1780, 2187A, 2195, 2477 (1), 2583, 2883

R: RMNy 1705 (1), 1705 (2)

³ A többi forrással ellentétben Třanovský születésének dátumát 1592. március 27-ére datálja: TOBOLKA 1941.

Třanovský, Walenty (? , Těšín – ?, ?)

Felesége Jadwiga Zięteková, fia Jiří Třanovský.

Trčky, Jan Rudolf (? , ? – ?, ?)

Az ő szolgálatába lépett 1608-ban Martin Boček a Světla birtok tisztviselőjeként.

Veterini, Pavol (? , ? – ?, ?)

Zsolnai polgár. 1661-ben megvásárolta Nikodém Čížektől a trencsényi nyomdát a csehtestvér egyházhhoz tartozó veje, id. Jan Dadan számára.

Vokál, Václav (? , ? – 1641, Trencsén)

Pavel Čížek nyomdász és könyvárus segédje volt Prágában, később feleségül vette Čížek leányát, Dorotát, és önállósította magát, majd Csehországot elhagyva 1636-ban Szenicén alapított nyomdát, amit egy évvel később az Illésházy család birtokára, Trencsénbe vitt tovább. 1641-ig állt a nyomda élén.

Vokálová, Dorota lásd Čížeková, Dorota

Wolfius Benešovský, Adam (1580 k., Benešov – ?, ?)

Evangélikus lelkész. Tanárként tevékenykedett Nové Město nad Metujíban, 1612-ben lelkész Mladá Boleslavban, 1619-ben dékán Polnában. 1624-ben menekült Magyarországra. 1636–1639 között Alsómotesicen Illésházy Gáspár birtokán, majd 1648-ban Cobolyfalun lelkész, 1661-ben Forgách Mária udvari lelkésze.

M: *Exegesis catechismi M. Lutheri; Krista osoby spasitedlné vyznánj; Ara memorialis;* RMNy 1706 (5), 1754 (1), 1754 (2), 1798 (3), 1799 (3), 1800 (3), 1967, 1969 (2), 2034

Wüstemann, Maria (1632, ? – 1665. december 31., Lőcse)

Erhard Wüstemann lőcsei előljáró leánya, Dávid Melcl (Meltzel) trencsényi polgár felesége. Hat közös gyermekük született. Trencsénben éltek, de át kellett költözniük Boroszlóba a török veszély miatt, később pedig Lőcsére mentek. 1659-ben halt meg kisfiuk, Jiřík Melcl (Meltzel, 1657–1659). Az asszony 33 évet élt. Christian Seelmann lőcsei prédikátor mondott fölötté német nyelvű halotti prédikációt 1666. január 8-án Lőcsén.

R: RMNy 3301

Zachová, Lidmila (? , ? – ?, ?)

Tobiáš Jon harmadik felesége.

Zahrádecková, Kateřina lásd Sedlnická, Kateřina

id. Zahrádecký, Jiří (? , ? – ?, ?)

Felesége Kateřina Sedlnická.

Zięteková, Jadwiga (? , Těšín – ?, ?)

Férje Walenty Třanovský, fia Jiří Třanovský.

Zittkius, Ján (? – 1655, Velicsna)

Evangelikus lelkész Velicsnán (Nagyfalu). A velicsnai templomban tartotta fölötté a gyászbeszédet Samuel Chalupka 1655. június 24-én.

R: RMNy 2608

Žeronová, Anna (? – ?, ?)

Birtokai voltak Hustopečén és Tlumačovban, ahol Jakub Tištínský több évig szolgált.

Žerotín, Jetřich z (1586, ? – 1642, ?)

Apja ifj. Jan Žerotín, anyja Andělína Ryšánová z Modřic. Tanulmányait a dél-morvaországi Ivančice akadémiáján kezdte, a strassburgi akadémián folytatta, majd beiratkozott a bázeli egyetemre. Tanulmányútján rokona, Karel Žerotín nyomdokain járt, akitől ajánlólevelet kapott. Apjától megörökölte Losinyt és Loučnout. 1612-ben feleségül vette Kateřina Žampachová z Potštejnát. 1612 őszén Pfalzi Frigyes kíséretében Londonba utazott, ahol jelen volt Frigyes és Erzsébet házassági ünnepségén. 1619-től aktívan részt vett a rendi felkelésben. Az olomützi kerületnek a morva direktórium által kinevezett vezetője lett, első teendői közé tartozott a jezsuita birtokok elvétele. A fehérhegyi csata után birtokai háromnegyed részét elvesztette. Örökös nélkül halt meg, ezért fivére, Přemysl örökölte a birtokait.⁴ 1616-tól a Valašské Meziříčí-i birtokán lett előbb iskolai rektor, majd pedig prédikátor Jiří Třanovský.

⁴ KRÁTKÝ 1899, 6.

F.3. A tárgyalt halottibeszéd-nyomtatványok adatai

Sz.	RMK ¹	RMNy	Vall.	Év ²	Kiad. hely	Szónokok ³	Gyászversek szerzői	Halott ⁴	Kat. ⁵	Kor ⁶	Db ⁷
1	II, 518	1705	ev.	1637	Trencsén	Smrtník, Melchior; Lochmann, Ján	Lochmann, Ján; Carbonarius, Benjamin; Eliae, David	Třanovský, Jiří	6	45	2
2	II, 519, 533	1706	ev.	1637	Trencsén	Stephanides, Jakub 2; Hodik, Ján; Sopotius, Teodor; Wolfius Benešovský, Adam	Petrensis, Andreas; Tunakius, Joannes; Heliades, Josef; Zacheus, Jakub	Jonová szül. Heliadesová, Anna; Jonová, Justína; Jonová, Katarína 2; Jonová, Lidmila	4	21, 11, 5, ?	5
3	II, 480, 507	1754, App. 147	ev.	1638	Trencsén	Wolfius Benešovský, Adam	M. A. D.	Romentzová, Johanna; Krušinová, Zuzana	6, 4	27, 63	2
4	II, 548, 506	1798	ev.	1639	Trencsén	Hodik, Ján; Sopotius, Teodor; Wolfius Benešovský, Adam	Heliades, Josef; Colidius, Melchior; Fabricius (Fabrycius), Nicolaus, sen.; Pelargus, Venceslaus; Fabricius, Nicolaus, iun.	Boček, Martin	4	59	3

Sz.	RMK ¹	RMNy	Vall.	Év ²	Kiad. hely	Szónokok ³	Gyászversek szerzői	Halott ⁴	Kat. ⁵	Kor ⁶	Db ⁷
5	II, 546	1799	ev.	1639	Trencsén	Hodik, Ján; Stephanides, Jakub; Wolfius Benešovský, Adam; Romenec, Jan	Wolfius, Adam; Romenec (Romenetzius, Romenetcius), Jan; Hadik (Hodikius), Alexander; Heliades, Josef; Mako- nius, Michael; Romenec (Romenecz, Romenetz), Matěj Praž- ský; Molito- ris, Joannes	Boček, Benjamín 2; Bočeková, Anna; Boček(ová), Anna, Anna- Mária, Ján és Benjamín	4	3, 2,5, ?, ?	4
6	II, 547	1800	ev.	1639	Trencsén	Hodik, Ján; Sopotius, Teodor; Wolfius Benešovský, Adam	Heliades, Josef	Butovský, Jan	4	48	3
7	II, 532	1803	ev.	1639	Trencsén	Stephanides, Jakub 2; Sopotius, Teodor; Hodik, Ján	Heliades, Josef; A. S. M. [= Sivý (Siwy, Sywy), Andreas?]	Sivý, Daniel; Sivová szül. Předmírká, Kateřina; Sivý, Pavol 2	4	0,5, 25, 0,5	4
8		1967	ev.	1642	Trencsén	Láni, Zachariáš	kézírtos másolatban található latin vers, de szer- zője nem ismert	Hodik, Ján	5	57	1
9		2036	ev.	1643	Trencsén	Remeň, Daniel	tartalmazott latin verseket	Meltzelová szül. Raubergarová, Anna	4	?	1
10		2123	ev.	1645	Trencsén	Remeň, Daniel	Fabricius (Fabrycius), Nicolaus, sen.	Löhrová szül. Albinká, Barbora	4	?	2

Sz.	RMK ¹	RMNy	Vall.	Év ²	Kiad. hely	Szónokok ³	Gyászversek szerzői	Halott ⁴	Kat. ⁵	Kor ⁶	Db ⁷
11		2152	ev.	1646	Trencsén	Hodik, Jónás; Malatides, Jan	Fabricius (Fabrycius), Nicolaus, sen.	Zahrádecková szül. Sedlnická, Kateřina	3	55	2
12		2155	ev.	1646	Trencsén	Sapor, Jan	Fabricius (Fabrycius), Nicolaus, sen.	Zahrádecková szül. Sedlnická, Kateřina	3	55	1
13		2192	ev.	1647	Trencsén	Hodik, Jónás; Malatides, Jan	Meltzel, Joannes; Felicides, Paulus	Nitschmanová szül. Tištínská, Alžběta	4	19	2
14	II, 696	2244	ev.	1648	Trencsén	Kalinka, Joachim	nem tartalmaz verseket	Hrehušová szül. Marková, Barbora	4	?	1
15	II, 585	2395	ev.	1651	Trencsén	Chalupka, Samuel	nem tartalmaz verseket	Guzythová szül. Pongrácz Marianna	4	?	1
16	II, 837	2608	ev.	1655	Trencsén	Chalupka, Samuel	tartalmazott verseket	Zittkuis, Ján	6	?	1
17	II, 912, 916	2802	ev.	1658	Trencsén	Chalupka, Samuel; Malatides, Daniel	Meltzel, Joannes	Melcl (Meltzel), Jiří	4	33	2
18	II, 915	2805	ref.	1658	Trencsén	Jabín Mezřický, Ezechiel	nem tartalmaz verseket	Hranický, Jan Efron	6	63	1
19	II, 942	2880	ev.	1659	Trencsén	Chalupka, Samuel	Meltzel, Joannes	Melcl (Meltzel), Jiřík	4	2	1
20	II, 1544		ev.	1684	Lőcse	Andricius, Ján	tartalmaz egy latin és cseh nyelvű verset, de a szerző nincs megnevezve	Ladiverová szül. Sinapiusová, Helena	6	49	1
21	II, 2224		ev.	1704	Zsolna	Krman, Daniel	nem tartalmaz verseket	Dadan, Ján ifj.	4	?	1
											41

- ¹ A szám hiánya azt jelzi, hogy az illető nyomtatványról Szabó Károly még nem tudott.
- ² A beszéd kinyomtatásának éve.
- ³ Csak a biblikus cseh nyelvű beszédek szerzőinek nevét közöljük. Egyes szerzők neve után egy-egy szám áll, ez jelöli, hogy a több szerző által írott gyűjteményes kötetben hány beszéd az övék.
- ⁴ Egyes nevek után egy-egy szám áll, ez jelöli, hogy a több halottról megemlékező gyűjteményekben hány beszéd íródott róluk.
- ⁵ Kategória: a halott társadalmi helyzetének meghatározására szolgál. 1 = fejedelmi rangú, 2 = főnemes, 3 = köznemes, 4 = polgár, polgári értelmiségi, 5 = főpap, 6 = pap (vagy családtagja).
- ⁶ Az elhunyt életkora, ha ez a beszédből vagy más forrásokból megállapítható volt.
- ⁷ A nyomtatványban közölt biblikus cseh nyelvű beszédek száma.

F.4. Irodalomjegyzék

Az alábbi – a könyv megírásához felhasznált irodalom bővebb adatbázisából kiválogatott – jegyzékben csak a könyvben hivatkozott írások szerepelnek. Ez magyarázza, hogy az ugyanattól a szerzőtől azonos évben megjelent írásokat megkülönböztető betűjelek sorozata esetenként nem folyamatos.

- ÁCS 2004 – ÁCS Pál. „A szentek aluvása: Dévai Mátyás és a Patrona Hungariae-eszme protestáns bírálata”. In *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerkesztette BITSKEY István és OLÁH Szabolcs, 99–111. Csokonai Universitas könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 31. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.
- ADELUNG 1750 – ADELUNG, Johann Christoph. *Fortsetzungen und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinem Gelehrten-Lexicon*. Leipzig, 1750.
- AUGUSTÍNOVÁ 2011 – AUGUSTÍNOVÁ, Eva. *Cithara sanctorum: Bibliografia*. Sekcia dejín knižnej kultúry: slovenská národná retrospektívna bibliografia. Martin: Slovenská Národná Knížnica, 2011.
- AUZINGER–HARALAMPIEFF–KUNERT ET AL. 1958 – AUZINGER, Helene, Kyrill HARALAMPIEFF, Ilse KUNERT, Hanna NAKONETSCHNA, Elisabeth NONNENMACHER, Nikola PRIBIČ, Alexander STEININGER, Stanislau STANKIEVIČ und Alois SCHMAUS, Hg. *Kleine slavische Biographie*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1958.
- BALBÍN 1672/1923 – BALBÍN, Bohuslav. *O šťastném někdy, nyní však přežalostném stavu království českého*. Zost. Josef DOSTÁL. Národní knihovna 1. Praha: Druztvo přátel studia, 1923.
- BALBÍN 1672/1988 – BALBÍN, Bohuslav. „Ěrtekezés a szláv nyelv, nevezetesen a cseh nyelv védelmében”. Fordította MAYER Judit. In *Esszék és tanulmányok: Hét évszázad cseh irodalmából*, 1, válogatta, előszó Jaroslava PAŠIAKOVÁ, 72–100. A cseh irodalom könyvtára. Bratislava: Madách Kiadó, 1988.
- BALBÍN 1679/1986 – BALBÍN, Bohuslav. *Krásy a bohatství české země*. Zost. Helena BUSINSKÁ. Naše vlast. Praha: Panorama, 1986.
- BALCÁREK 2002 – BALCÁREK, Pavel. „Papežské vojsko na Moravě v letech 1621–1623”. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis* 31 (2002): 127–142.
- BALDUIN 1610 – BALDUIN, Friedrich. *In tres postremos prophetas commentarii*. Wittenberg, 1610.
- BARTOŇ 2009 – BARTOŇ, Josef. *Moderní český novozákonní překlad: Nové zákony dvacátého století před Českým ekumenickým překladem*. Praha: Česká biblická společnost, 2009.
- BÁTHORY 2013 – BÁTHORY Orsolya. „A lúd, a hattyú és a Felelet”. In *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerkesztette AJKAY Alinka és BAJÁKI Rita, 41–47. Vác: Mondat Kft., 2013.
- BAUE 1995 – BAUE, Frederic W. „Luther on Preaching as Explanation and Exclamation”. *Lutheran Quarterly* 9 (1995): 405–415.
- BENE–KECSKEMÉTI 2009 – BENE Sándor és KECSKEMÉTI Gábor. „Javaslatok egy új irodalomtörténet elvi alapvetéséhez és régi magyar irodalomtörténeti részének felépítéséhez”. *Helikon* 55 (2009): 201–225.
- BERKES 2003 – BERKES Tamás. *A cseh eszmetörténet antinómiái*. Res publica nostra: Közép- és kelet-európai összehasonlító irodalomtudomány 8. Budapest: Balassi Kiadó, 2003.

- BERKES 2009 – BERKES Tamás. *Ködképek a cseh láthatáron: Irodalom- és esztétörténeti tanulmányok*. Budapest: Kalligram Kiadó, 2009.
- BERKES 2015 – BERKES Tamás. „Hogyan jelent meg Balbín Dissertációja 1775-ben?”. In *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára – Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés*, szerkesztette LENGYEL Réka, 271–283. Budapest: reciti, 2015.
- BERNATH–SHROEDER 1972–1981 – BERNATH, Mathias und Felix von SCHROEDER, Hg. *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. 4 köt. München: Oldenbourg, 1972–1981.
- BETHLEN G. 1879 – BETHLEN Gábor. *Kiadatlan politikai levelei*. Sajtó alá rendezte SZILÁGYI Sándor. Budapest: MTA, 1879.
- BETHLEN G. 1915 – BETHLEN Gábor. *Levelei Illésházy Gáspárhoz 1619–1629*. Szerkesztette SZÁDECZKY K. Lajos. Magyar történelmi tár 27. Budapest: MTA, 1915.
- BETHLEN G. 1980 – BETHLEN Gábor. *Levelek*. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta SEBES-TYÉN Mihály. Téka. Bukarest: Kriterion Kiadó, 1980.
- BEYERLINCK 1631 – BEYERLINCK, Laurentius. *Magnum theatrum vitae humanae*. Köln, 1631.
- BIBLE KRALICKÁ 1579 – *Biblj Česká, I, Patery Knihy Mogžjssowy*. [Kralice], 1579.
- BIBLE KRALICKÁ 1580 – *Biblj Česká, II, Jozue, Iudicum, neb, Saudcům, Rut, Ctvery Králowské, Dwoge Paralipomenon, Dwoge Ezdrássowy, Ester*. [Kralice], 1580.
- BIBLE KRALICKÁ 1582 – *Biblj Česká, III, Job, Žaltář, Přjslowj, Ekleziastes, Pjsne Ssalomaunowy*. [Kralice], 1582.
- BIBLE KRALICKÁ 1587 – *Biblj Česká, IV, Izaiáš, Jeremiáš, Ezechyel, Danyel, Ozeáš, Joel, Amos, Abdyáš, Jonáš, Micheáš, Náhumi, Abakuk, Sofonyáš, Aggeus, Zacharyáš, Malachyáš*. [Kralice], 1587.
- BIBLE KRALICKÁ 1588 – *Biblj Česká, V, Vněmž se knihy, ty kteréž sau nazvány Apokryffa, pokládagi, Tobiaš, Modlitba Manassesova, Judyt, Báruch, List Jeremiášsú, Přjdwkowěk proctowj Danyele S, Ezdrássowy dwoge, wůbec třetj a čtwrté nazvány, Přjdwkowěk knize Ester, Machabeyské troge, Kniha Maudrosti, Eklezyastykus*. [Kralice], 1588.
- BIBLE KRALICKÁ 1593 – *Biblj Česká, VI, Nowý Zákon*. [Kralice], 1593.
- BIBZA 2010 – BIBZA, Gábor. *Die deutschsprachige Leichenpredigt der frühen Neuzeit in Ungarn (1571–1711)*. Arbeiten zur historischen und systematischen Theologie 15. Berlin: Lit, 2010.
- BIRELEY 1976 – BIRELEY, Robert. „The Peace of Prague (1635) and the Counterreformation in Germany”. *The Journal of Modern History* 48, 1, On Demand Supplement (1976): 31–69.
- BIRÓ 1936 – BIRÓ Miklós, szerk. *Nyomdászati lexikon*. Budapest, 1936.
- BITSKEY 2007a – BITSKEY István. „Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében”. In *Humanizmus, religio, identitástudat: Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerkesztette BITSKEY István és FAZAKAS Gergely Tamás, 11–23. Studia litteraria 45. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007.
- BITSKEY 2013b – BITSKEY István. „Felekezeti és identitástudat Magyarország kora újkori irodalmában”. In BITSKEY István, *Religió, stúdium, literatúra: Tanulmányok a régi magyarországi műveltségről*, 25–46. Historia litteraria 29. Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2013.
- BITSKEY 2013j – BITSKEY István. *Felekezeti és identitástudat Magyarország kora újkori irodalmában*. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián: a 2013. május 6-án megválasztott akadémikusok székfoglalói. Budapest: MTA, 2013.
- BOBKOVÁ 1999 – BOBKOVÁ, Lenka. *Exulanti z Prahy a severozápadních Čech v Pírně v letech 1621–1639*. Praha: Scriptorum, 1999.
- BOLECEK–SLAMKA 1981 – BOLECEK, B. V., and Irene SLAMKA. *The Slovak Encyclopaedia*. New York: Slovak Academy, 1981.

- BORZSÁK 1960 – BORZSÁK István. *Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemisza-tanulmányok)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960.
- BREYMAIER 1973 – BREYMAIER, Reinhard. „Bibliographie zum Thema »Luther und die Rhetorik«”. *Linguistica Biblica* 21–22 (1973): 39–44.
- BUNTA 1971 – BUNTA Magda. „Erdélyi habán kerámika”. *Korunk* 30 (1971): 1162–1168.
- BURROW 1986/1988 – BURROW, J. A. *The Ages of Man: A Study in Medieval Writing and Thought*. Oxford: Clarendon Press, 1988.
- ČERNUŠÁK 1965 – ČERNUŠÁK, Gracian. *Československý hudební slovník osob a institucí*. 1. Praha: Státní hudební vydavatelství, 1965.
- CHALUPKA 1988 – CHALUPKA, Samuel. „Slzavé kvílení vdov a sirotků, to jest: Kázání pohřební činěné nad ... Jiříkem Melcem”. In *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva, 3, Antológia barokových literárnych textov, II (Próza, dráma a úsna ľudová slovesnosť)*, zost. Jozef MINÁRIK, 43–44. Čítanie študujúcej mládeže. Bratislava: Tatran, 1988.
- CHYBA 1966 – CHYBA, Karel. *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*. Praha: Strakovská knihovna, 1966.
- COMMINES 1524/1629 – COMMINES, Philippe de. *Commemorationum rerum gestarum dictarumque Ludovici undecimi et Caroli octavi regum Franciae libri octo*. Trad. Caspar BARTHUS. Frankfurt, 1629.
- ČORNEJ 1993 – ČORNEJ, Petr, zost. *Dějiny země koruny české*. 1. *Od příchodu slovanů do roku 1740*. Praha: Paseka, 1993.
- ČORNEJOVÁ–KAŠE–MIKULEC–VLNAS 2008 – ČORNEJOVÁ, Ivana, Jiří KAŠE, Jiří MIKULEC és Vít VLNAS, zost. *Velké dějiny země koruny české*. 8. *1618–1683*. Praha: Paseka, 2008.
- CZVITTINGER 1711 – CZVITTINGER Dávid. *Specimen Hungariae literatae*. Frankfurt an der Oder–Leipzig, 1711 (RMK III, 4767).
- DANIEL 1980 – DANIEL, David P. „The Influence of the Augsburg Confession in South-East Central Europe”. *The Sixteenth Century Journal* 11, 3. sz. (1980): 99–114.
- DAVID 2003 – DAVID, Zdeněk V. „The White Mountain, 1620: An Annihilation or Apotheosis of Utraquism?”. *Communio Viatorum: A Theological Journal* 45, 1. sz. (2003): 24–66.
- DIENES 1999 – DIENES Dénes. „I. Rákóczi György és a cseh–morva atyafiak”. *Bibliotheca Comeniana* 8 (1999): 75–80.
- DITTMANN 2013 – DITTMANN, Robert. „K místu kralického nového zákona z r. 1601 v bratrské tradici”. *Bohemica Olomucensia* 5, 2. sz. (2013): 37–44.
- DORUEA 1984 – DORUEA, Ján. „Používanie slovenského jazyka v mestách v 15–18. storočí”. In *Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918*, zost. Richárd MARSINA, 163–174. Martin: Osveta, 1985.
- DOSTÁLKOVÁ 2011 – DOSTÁLKOVÁ, Lucie. „Bělohorský mýtus a mystifikace”. *Bohemica Olomucensia* 3, 1. sz. (2011): 77–81.
- DÖMÖTÖR 1984 – DÖMÖTÖR Ákos. „Hazai Luther-mondáink”. In *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. évfordulójára*, szerkesztette FABINY Tibor, 324–340. Budapest: Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984.
- DÖMÖTÖR 1992 – DÖMÖTÖR Ákos. *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Folklor archívum 19. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992.
- ĐUROVIČ 1942 – ĐUROVIČ, Ján. *Životopis Juraja Tranovského 1592–1942: k 350. výročiu jeho narodenia*. Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 1942.
- DVOŘÁČEK 1926 – DVOŘÁČEK, Jan. *Masarykův slovník naučný: Lidová encyklopedie všeobecných vědomostí*. Praha: Československý Kompas, 1926.

- DYCK 1983 – DYCK, Joachim. „The First German Treatise on Homiletics: Erasmus Sarcer’s Pastoral and Classical Rhetoric”. In *Renaissance Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, edited by James Jerome MURPHY, 221–237. Berkeley etc.: University of California Press, 1983.
- EGERER 2015a – EGERER Lilla. „Név, megnevezés és anagramma a hitvitákban”. In *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2014. november 20.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerkesztette FEKETE Norbert és MAJOR Ágnes, 12–21. Miskolc: Miskolci Egyetem Tudományos és Nemzetközi Rektorhelyettesi Titkárság, 2015.
- EGERER 2015b – EGERER Lilla. *„csepregi vita” hitvitatörténeti kontextusa: Pázmány Péter és Balásfi Tamás vitája Zvonarics Imrével és Nagy Benedekkel*. Kézirat, 2015.
- ELVERT 1873 – D’ELVERT, Christian. *Geschichte der Musik in Mähren und Oesterr-Schlesien mit Rücksicht auf die allgemeine, böhmische und österreichische Musik-Geschichte*. Brünn: Carl Winiker, 1873.
- ERCÉ 1942 – ERCÉ [RADVÁNYI, Celestín]. *Slovenská krv*. Bratislava: Vydavateľstvo lexikálneho diela, 1942.
- ESTERHÁZY 1863–1870 – SZALAY László és SALAMON Ferenc, szerk. *Galantai Gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora*. 3 köt. Budapest, 1863–1870.
- EXNER 1620 – EXNER, Balthasar. *Valerius Maximus Christianus*. Hanau, 1620.
- FABÓ 1861–1873 – FABÓ András, kiad. *Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungaria historica: A magyarországi ágost. vall. evangelikusok történelmi emlékei*. 4 köt. Pest, 1861–1873.
- FAJT 2017 – FAJT Anita. *„Embernek maga Istenre való hagyása”: Huszti Szabó István Paradicsomkertecskéje és Szenci Fekete István Lelki nyugosztaló órákja*. PhD értekezés kézirata. Szeged, 2017.
- FEDOSZOV 2004 – Oleg FEDOSZOV. *A cseh nyelv*. http://szlavintezet.elte.hu/szlavtsz/slav_civil/documents/cseh-nyelv.pdf.
- FORSTER 1620 – FORSTER, Johann. *In prophetam Esaiam commentarius*. Wittenberg, 1620.
- FRENYÓ 1937 – FRENYÓ Lajos. *Adalékok a szlovenszkói evangélikusok liturgiájának történetéhez: Zsinati végzések, hitvallási cikkek, gyűlési határozatok s egyéb a liturgiára vonatkozó intézkedések 1520–1936*. Rozsnyó: Szlovenszkói Magyar Evangélikus Szövetség, 1937.
- FRIED 2000b – FRIED István. „Sziklay László szlovák irodalomtörténete”. *Irodalmi Szemle* 43, 3–4. sz. (2000): 128–134.
- GERHARD 1621 – GERHARD, Johann. *Locorum theologicorum cum pro adstruenda veritate, tum pro destruenda qvorumvis contradicentium falsitate per theses nervose, solide et copiose explicatorum Tomus VIII, in quo continentur hac capita: 29. De morte, 30. De resurrectione mortuorum*. Jena, 1621.
- GULYÁS 1939–1944 – GULYÁS Pál. *Magyar írók élete és munkái*. 6 köt. Budapest: Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, 1939–1944.
- GULYÁS 1943 – GULYÁS Pál. „A trencsén-zsolnai könyvnyomda”. *Magyar Könyvszemle* 67 (1943): 118–123.
- GUTZEN 1991 – GUTZEN, Dieter. „»Es ligt alles am wort« – Überlegungen zu Luthers Rhetorik”. In *Rhetorik zwischen den Wissenschaften: Geschichte, System, Praxis als Probleme des „Historischen Wörterbuchs der Rhetorik“*, herausgegeben von Gert UEDING, 229–235. Rhetorik-Forschungen 1. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1991.
- H. HUBERT 2013 – H. HUBERT Gabriella. *Közös protestáns énekek és énekeskönyvek a 16–17. században*. Előadás a *Megőrzés és megújítás: Egyházzenei konferencia az új énekeskönyvről*

- c. rendezvényen, Budapest, 2013. október 25. Lásd http://egyhazzene.reformatus.hu/v/egyhazzenei_konferencia/, http://egyhazzene.reformatus.hu/data/attachments/2016/07/27/140000/hubert_kozos_2013.pdf, <http://docplayer.hu/35831366-H-hubert-gabriella-kozos-protestans-enekek-es-enekeskonyvek-a-szazadban.html>.
- H. HUBERT 2016 – H. HUBERT Gabriella, szerk., jegyz. *Régi magyar költők tára: XVII. század, 17, Evangélikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)*. A szövegeket sajtó alá rendezte VADAI István. A dallamokat sajtó alá rendezte ECSEDI Zsuzsanna. Budapest: Balassi Kiadó, 2016.
- HAAN 1873 – HAAN, Ludovít. *Cithara sanctorum, její historia, její původce a tohoto spolupracovníci*. Pešť, 1873.
- HABERKERN 2009 – HABERKERN, Phillip. „After Me There Will Come Braver Men«: Jan Hus and Reformation Polemics in the 1530s”. *German History* 27, 2. sz. (2009): 177–195.
- HABOVŠTIAKOVÁ 2007 – HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína. „Bernolákovo uzákonenie spisovnej slovenčiny – historický medzník v dejinách slovenského jazyka”. In *Anton Bernolák – bernolákovci – bernolákovská epocha: Slováci, píšite po slovensky! Tu máte slovo moje o reči vašej (220. výročie kodifikácie spisovnej slovenčiny)*, zost. Jozef PROKOP és Jaroslav POKORNÝ, 10–23. Bratislava: Bernolákova spoločnosť, 2007.
- HADROVICS 1994 – HADROVICS László. *A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága*. Nyelvtudományi értekezések 138. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994.
- HAEMIG–KOLB 2008 – HAEMIG, Mary Jane, and Robert KOLB. „Preaching in Lutheran Pulpits in the Age of Confessionalization”. In *Lutheran Ecclesiastical Culture, 1550–1675*, edited by Robert KOLB, 117–157. Brill’s Companions to the Christian Tradition 11. Leiden etc.: Brill, 2008.
- HAIN 1988 – HAIN Gáspár. *Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára*. Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta VÉBER Károly. Fordította PÓKA Endre. Magyar hírmondó. Budapest: Magvető Kiadó, 1988.
- HAJTMAN 2012 – HAJTMAN Kornél. „Pázmány Péter hatása a XVIII. századi szlovák prédikációirodalomra: Mokos Domokos sexagesima vasárnapra írt prédikációjának forrásáról”. *Kalligram* 21, 6. sz. (2012): 38–44.
- HAMPEL–MOMMSEN 1893 – HAMPEL József és Theodor MOMMSEN. „A trencsényi várszikla fölirtáról”. *Archaeologiai Értesítő* ú. f. 13 (1893): 265–266.
- HANKÓ–HEÉ 2003 – HANKÓ B. Ludmilla és HEÉ Veronika. *A cseh irodalom története a kezdetektől napjainkig*. Budapest: Magyarországi Eszperantó Szövetség, 2003.
- HANS 1959 – HANS, Nicholas. „Polish Protestants and Their Connections with England and Holland in the 17th and 18th Centuries”. *The Slavonic and East European Review* 37 (1958/1959): 196–220.
- HARGITTAY 1997 – HARGITTAY Emil. „A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben”. In *„Mint sok fát gyümölcse...”*: Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére, szerkesztette ORLOVSKY Géza, 73–85. Budapest: ELTE, 1997.
- HARGITTAY 2001b – HARGITTAY Emil. *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*. Historia litteraria 10. Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2001.
- HAVLÍK 2013 – HAVLÍK, Jiří M. „Polemika v komentářích aneb Kdo měl číst Bibli svatováclavskou”. *Historie – Otázky – Problémy* 5, 2. sz. (2013): 84–96.
- HELTAI J. 1983 – HELTAI János. „Bethlen Gábor és Báthori Gábor viszonya a kortársak szemében”. *Irodalomtörténet* 65 (1983): 685–708.

- HELTAI J. 1994 – HELTAI János. *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Humanizmus és reformáció 21. Budapest: Balassi Kiadó, 1994.
- HELTAI J. 2005 – HELTAI János. „A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601–1655)”. In *„Tenger az igaz hitről való egyenletlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerkesztette HELTAI János és TASI Réka, 115–174. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005.
- HELTAI J. 2012 – HELTAI János. „A perikópák 16. századi szövegahagyománya”. In *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerkesztette KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 199–237. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012.
- HELTAI J. 2012a – HELTAI János. „A perikópakutatás lehetséges kontextusai és módszere”. *Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Philosophica* 17, 1. sz. (2012): 45–50.
- HENKEL–SCHÖNE 1967/1996 – HENKEL, Arthur und Albrecht SCHÖNE. *Emblemata: Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts: Taschenausgabe*. Stuttgart etc.: Metzler, 1996.
- HEREPEI 1965c – HEREPEI János. „Néhány adat menekült huszita papokról a 30 éves háború idejéből”. In HEREPEI János. *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, szerkesztette KESERŰ Bálint, 354–358. Adattár 1. Budapest–Szeged: MTA Irodalomtörténeti Intézet–JATE, 1965.
- HLADKÁ 2008 – HLADKÁ, Zdeňka és Olga MARTINCOVÁ. „Tradice a současnost české lexikografie”. In *Teoria i istoria slavjanskij leksikografii: Naučnuje materjali XIV. sjezdu slavistov*, edited by Margarita ČERNISEVA, 261–286. Moskva, 2008.
- HOFFMANN 2017 – HOFFMANN Gizella. „Rövid története az cseh országi egyházak üldöztetésének... Észrevételek Comenius Historia persecutionum Ecclesiae Bohemicae című művének ismert és ismeretlen magyar fordításaihoz (1710 k.–1795). Műhelytanulmány – vázlat”. In *Fordítás, tolmácsolás, értelmezés*, szerkesztette MIKUSI Balázs, RÓZSAFALVI Zsuzsanna és SIRATÓ Ildikó, 50–64. Bibliotheca scientiae et artis 9. Budapest: OSZK–Gondolat Kiadó, 2017.
- HONDORFF–LONICER 1616 – HONDORFF, Andreas et Philippus LONICER. *Theatrum historicum, sive Promptuarium illustrium exemplorum*. Frankfurt am Main, 1616.
- HORÁNYI 1775–1777 – HORÁNYI Elek. *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*. 3 kötet. Viennae–Posonii, 1775–1777.
- HORVÁTH P. 1985 – HORVÁTH, Pavel. „Novšie údaje o pobyte českej pobelohorskej emigrácie v Trenčine a na okolí”. In *Trenčín: Remeslá, tlačiarne, architektúra*, zost. Milan ŠÍŠMIŠ, 164–184. Bratislava: Vydavateľstvo Alfa, 1985.
- HÖRK 1907 – HÖRK József. „Muzsaji Vitnyédy István”. *Századok* 41 (1907): 289–320, 400–414, 502–517.
- ILLNER 2014 – ILLNER Balázs. „Salus civitatis in legibus est, azaz: az városnak megmaradása az törvényekben áll. Alvinczi Péter: Bíróságújulásra tartozó prédikáció”. In *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2013. november 7.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerkesztette BARNA László és HUSZTI Tímea, 7–11. Miskolc: Miskolci Egyetem Tudományos szervezési és Nemzetközi Osztály, 2014.
- ILLNER 2015 – ILLNER Balázs. „A városi politikai gondolkodásmód kulcsfogalmai Matthias Zimmermann bíróságújulásra írt prédikációjában”. In *Határátlépések*, szerkesztette BARNA

- László, EGERER Lilla, KAPUSI Angéla és MAJOR Ágnes, 20–25. Pro scientia füzetek 3. Miskolc: Könyvműhely.hu, 2015.
- ILLNER 2015a – ILLNER Balázs. „Politikai beszédmodok Illyés István 1693-as Magisztrátusválasztáskor I. predikációjában”. In *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2014. november 20.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerkesztette FEKETE Norbert és MAJOR Ágnes, 22–26. Miskolc: Miskolci Egyetem Tudományos és Nemzetközi Rektorhelyettesi Titkárság, 2015, 22–26.
- ILLNER 2016 – ILLNER Balázs. „A polgári politikai irodalom egy műfaja, a Rathspredigt”. In *Szöveg, hagyomány, interpretáció*, szerkesztette ÁDÁM Enikő, BARNA László, BARTÓK Boglárka, MAJOR Ágnes és SÁNDOR Kitti, 8–14. Pro scientia füzetek 4. Miskolc: Könyvműhely.hu, 2016.
- ILLNER 2016a – ILLNER Balázs. „»Zokogva síránkozik az Anyaszentegyház«: Szily András 1681. évi bíróságújudási prédikációja”. In *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2015. november 19.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerkesztette FEKETE Norbert és MAJOR Ágnes, 7–13. Miskolc: Miskolci Egyetem Tudományos és Nemzetközi Rektorhelyettesi Titkárság, 2016.
- IVÁNYI 1983 – IVÁNYI Béla. *A magyar könyvkultúra múltjából: Cikkei és anyaggyűjtése*. Sajtó alá rendezte HERNER János és MONOK István. Adattár 11. Szeged: JATE, 1983.
- JANČULOVÁ 2012 – JANČULOVÁ, Ivana, zost. *Žilinská knižnica rodiny Dadanovcov: Zborník z odborného seminára vydaný pri príležitosti 350. výročia narodenia Jána Dadana ml.*. Žilina: Krajská knižnica v Žiline, 2012.
- JIREČEK 1875–1876 – JIREČEK, Josef. *Rukověť k dějinám literatury české do konce XVIII. věku*. 2 köt. Praha: Tempský, 1875–1876.
- JUNGSMANN 1849 – JUNGMANN, Josef. *Historie literatury české: aneb, saustawný přehled spisu českých s kratkau historií národu, oswícení a jazyka: popis spisowatelů českých*. Praha: Český Museum, 1849.
- KÄFER 1959 – KÄFER István. „Az Isteni igazságra vezérő Kalauz 1634-es szlovák fordításának kézirat”. *Világirodalmi Figyelő* 5 (1959): 176–180.
- KÄFER 1991 – KÄFER István. *A miénk és az övék: Írások a magyar–szlovák kölcsönösségről*. Budapest: Magvető Kiadó, 1991.
- KÄFER 2001 – KÄFER István. „»In Slavonico exprimere«: A szlovák irodalmi műveltség kezdetei”. In *Pázmány Péter és kora*, szerkesztette HARGITTAY Emil, 395–400. Pázmány irodalmi műhely: Tanulmányok 2. Piliscsaba: PPKE BTK, 2001.
- KÄFER 2001a – KÄFER István. „Lacrumae gentis Slavonicae: A szlovák művelődéstörténet kezdetei az RMNy harmadik kötetében”. In *Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból: Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos ülészsaka és kiállítása, 2000. október 12. I. A Régi Magyarországi Nyomtatványok harmadik kötete (1636–1655). II. 350 éve született Misztótfalusi Kis Miklós – Studien über die ungarländische Typographie des 17. Jahrhunderts: Széchényi Nationalbibliothek Wissenschaftliche Tagung und Ausstellung, 12. Oktober 2000. I. Der dritte Band der Bibliographie „Alte ungarländische Drucke“ (RMNy) 1636–1655. II. Vor 350 Jahren wurde Miklós Misztótfalusi Kis geboren*, szerkesztette P. VÁSÁRHELYI Judit, 123–128. Libri de libris. Budapest: OSZK–Osiris Kiadó, 2001.
- KÄFER 2005 – KÄFER István. *Dona nobis pacem: Magyar–szlovák kérdések*. Piliscsaba: PPKE BTK, 2005.
- KÄFER 2009 – KÄFER István. „A Biblia a szlovák nemzeti művelődésben”. In *Biblia Hungarica philologica: Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban. Az Országos Széchényi*

- Könyvtárban a Biblia sacra Hungarica. A könyv, „mely örök életet ad” (2008. 11. 21.–2009. 03. 29.) című kiállítás alkalmából 2009. január 30-án tartott konferencia előadásai, szerkesztette HELTAI János, 197–203. A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R egyesület füzetei 3. Budapest: Argumentum Kiadó, 2009.
- KECSKEMÉTI 1988 – KECSKEMÉTI Gábor, kiad., jegyz. *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*. A bevezetést írta KECSKEMÉTI Gábor és NOVÁKY Hajnalka. Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988.
- KECSKEMÉTI 1992 – KECSKEMÉTI Gábor. „Domini sumus: Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 96 (1992): 381–398.
- KECSKEMÉTI 1993 – KECSKEMÉTI Gábor, szerk. *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta BARTÓK István, BORZSÁK István, ERDÉLYI Lujza és KECSKEMÉTI Gábor. Előszó HAVAS László. Az utószót írta KECSKEMÉTI Gábor. Régi magyar prózai emlékek 10. Budapest: Balassi Kiadó, 1993.
- KECSKEMÉTI 1994c – KECSKEMÉTI Gábor. „Toposok és exemplumok a história hasznairól a 17. században”. *Studia Litteraria (Debrecen)* 32 (1994): 73–89.
- KECSKEMÉTI 1996d – KECSKEMÉTI Gábor. „Neolatin írók és magyar prédikátorok (Teológiai-filozófiai elvek és irodalmi minták a XVII. században)”. In *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerkesztette JANKOVITS László és KECSKEMÉTI Gábor, 163–170. Pécs: JPTE, 1996.
- KECSKEMÉTI 1998 – KECSKEMÉTI Gábor. *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Historia litteraria 5. Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998.
- KECSKEMÉTI 1999 – KECSKEMÉTI Gábor. „Quin dis”. In *Jankovics József 50. születésnapjára*, [szerkesztette KÖSZEGHY Péter], 3–4. Budapest: Balassi Kiadó–Rebakucs, 1999.
- KECSKEMÉTI 2003c – KECSKEMÉTI Gábor. „A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 107 (2003): 367–398.
- KECSKEMÉTI 2004b – KECSKEMÉTI Gábor. „Alapítók (A trójai menekülés motívumainak hazai ismeretéhez)”. In *Septuagesimo anno humanissime peracto: Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára*, szerkesztette HORVÁTH Zita, 101–118. Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio philosophica, tom. IX, fasc. 4. Miskolc: Miskolci Egyetem, 2004.
- KECSKEMÉTI 2006c – KECSKEMÉTI Gábor. „The Role of Early Protestant Homiletics in the History of European and Hungarian Literary Thought”. In *Die Ideologie der Formen. Rhetorik und Ideologie in der frühen Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung des deutschen Sprachraums und seiner Ausstrahlung nach Ungarn: Arbeitsgespräch, 27–28. Oktober 2003, Debrecen, Institut für Literaturforschung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest), Wolfenbütteler Arbeitskreis für Renaissanceforschung, Herzog August Bibliothek (Wolfenbüttel), Institut für Germanistik, Universität zu Debrecen (Debrecen)*, herausgegeben von József JANKOVICS und S. Katalin NÉMETH, 51–66. „Studia Humanitatis” 14. Budapest: Balassi Kiadó, 2006.
- KECSKEMÉTI 2007d – KECSKEMÉTI Gábor. „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*. Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok. Budapest: Universitas Kiadó, 2007.
- KECSKEMÉTI 2011a – KECSKEMÉTI Gábor. „Szónoki gyakorlat a magyar vitézségről a leuveni egyetemen”. In *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tisztelete*

- tére, szerkesztette IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás és SZÁRAZ Orsolya, 1:61–68. 2 kötet. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.
- KECSKEMÉTI 2013b – KECSKEMÉTI Gábor. „Pécseli Király Imre ismeretlen művei: új kontextusok 17. századi irodalom- és esztétörténetünkhöz”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 117 (2013): 88–108.
- KECSKEMÉTI 2013d – KECSKEMÉTI Gábor. „A kora újkori magyarországi prédikációirodalom kutatásának eredményei és jövőbeni irányai”. *Studia Litteraria (Debrecen)* 52, 3–4. sz. (2013): 12–19.
- KECSKEMÉTI 2014c – KECSKEMÉTI Gábor. „Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 747–783.
- KECSKEMÉTI 2017a – KECSKEMÉTI Gábor. „Zrínyi Miklós és a németországi államelméleti gondolkodás újabb szakasza”. In *Határok fölött: Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*, szerkesztette BENE Sándor, FODOR Pál, HAUSNER Gábor és PADÁNYI József, 435–448. Budapest: MTA BTK, 2017.
- KECSKEMÉTI–PAPP 2013 – KECSKEMÉTI Gábor és PAPP Ingrid. „A magyarországi szlovákizáló cseh nyelvű halotti beszédek kutatásának helyzete”. In *Docendo discimus: Doktorandusz-hallgatók és témavezetők közös tanulmányai a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájából*, szerkesztette HUSZTI Tímea, 7–14. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2013.
- KECSKEMÉTI–PAPP–SZEKLER 2009 – KECSKEMÉTI Gábor, PAPP Ingrid, SZEKLER Enikő. *A magyarországi halotti beszédek adatbázisa*. <http://itk.iti.mta.hu/kecskemeti/csv/index.html>.
- KECSKEMÉTI–SZEKLER 2008 – KECSKEMÉTI Gábor és SZEKLER Enikő. „A magyarországi német nyelvű halotti beszédek kutatásának helyzete és egy korai szöveg tanulságai”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 112 (2008): 71–91.
- KECSKEMÉTI–SZEKLER 2013 – KECSKEMÉTI Gábor és SZEKLER Enikő. „Egy Pázmány-exemplum filológiai háttere és intertextuális kapcsolatai”. In *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerkesztette AJKAY Alinka és BAJÁKI Rita, 243–245. Vác: Mondat Kft., 2013, 243–245.
- KEVEHÁZI L. 2005 – KEVEHÁZI László. „A kereszt igéjét hirdetni keztem”: *Sztárai Mihály élete és szolgálata*. Testes veritatis. Budapest: Luther Kiadó, 2005.
- KISS–KÁLMÁN–BIERBRUNNER 1882–1887 – SZ[ENTKÚTI] KISS Károly, KÁLMÁN Farkas és BIERBRUNNER Gusztáv. *Új magyar Athenás: Újabbkori protestáns egyházi írók életrajzgyűjteménye*. Budapest: Aigner, 1882–1887.
- KLEIN 1789 – KLEIN, Johann Samuel. *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreiches Ungarn*. 2 kötet. Leipzig–Ofen, 1789.
- KNOZ 2008 – KNOZ, Tomáš. „Moravská emigrace po roce 1620”. *Časopis Matice moravské* 127, 2. sz. (2008): 397–424.
- KNOZ 2008a – KNOZ, Tomáš. *Karel st. ze Žerotína: Don Quijote v labyrintu světa*. Velké postavy českých dějin 11. Praha: Vyšehrad, 2008.
- KOMÁREK 2013 – KOMÁREK, Karel. „České katolické bible v 18. a 19. století aneb Dědictví svatováclavské”. *Historie – Otázky – Problémy* 5, 2. sz. (2013): 195–207.
- KOMLOVSZKI–S. SÁRDI 2000 – KOMLOVSZKI Tibor és S. SÁRDI Margit, kiad. *Régi magyar költők tára: XVII. század, 16. Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*. Budapest: Balassi Kiadó, 2000.

- KÓNYA 2013 – KÓNYA Péter. „Bethlen Gábor képe a felső-magyarországi királyi városokban”. In *Bethlen Gábor képmása*, szerkesztette PAPP Klára és BALOGH Judit, 179–189. Speculum historiae Debreceniense 15. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2013.
- KOUPIL 2008 – KOUPIL, Ondřej. *Grammatykáři: Gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*. Praha: Karolinum, 2008.
- KOUPIL 2013 – KOUPIL, Ondřej. „Nový zákon tzv. Svatováclavské bible (1677)”. *Historie – Otázky – Problémy* 5, 2. sz. (2013): 96–107.
- KOVÁCS E. 2008 – KOVÁCS Eszter. „Egy cseh nemes írása a törökök vallásáról a 17. századból [Václav Budovec z Budova]”. *Egyháztörténeti Szemle* 9, 2. sz. (2008): 53–66.
- KOVÁCS E. 2015 – KOVÁCS Eszter. „Légy cseheknek pártfogója, magyaroknak szószólója...”: *Cseh–magyar jezsuita összefüggések a kezdetektől 1773-ig*. Budapest: PPKE–OSZK, 2015.
- KOVÁCS E. 2017 – KOVÁCS Eszter. „A törökveszély értelmezése Bartoloměj Dvorský és Václav Budovec műveiben”. In *Husz János és a huszitizmus hatása a magyarországi művelődésben*, szerkesztette KOVÁCS Eszter és MÉSZÁROS Andor, 65–71. Esztergom–Budapest: Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék Vallástudományi Központ–OSZK, 2017.
- KOVÁCS E. 2017a – KOVÁCS Eszter. „Jegyzetek Václav Budovec Antialkorán című művének magyar fordításához”. In *Fordítás, tolmácsolás, értelmezés*, szerkesztette MIKUSI Balázs, RÓZSAFALVI Zsuzsanna és SIRATÓ Ildikó, 43–49. Bibliotheca scientiae et artis 9. Budapest: OSZK–Gondolat Kiadó, 2017, 43–49.
- KOVÁCS E. 2017b – KOVÁCS Eszter. *Islámismeret Csehországban a 16–17. század fordulóján*. Budapest: PPKE BTK Történettudományi Intézet–OSZK, 2017.
- KOVÁCS J. L. 1965 – KOVÁCS József [László]. „A Lackner Kristóf felett tartott gyászbeszéd és temetésének számadása”. *Soproni Szemle* 19 (1965): 167–170.
- KOVÁCS J. L. 1966 – KOVÁCS József [László]. „Lackner Kristóf ismeretlen életrajza”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70 (1966): 210–214.
- KOVÁCS J. L. 1969 – KOVÁCS József László. „Egy magyar humanista írói portréjának kialakulása (Írások Lackner Kristófról 1631-től–1944-ig)”. *Studia Litteraria (Debrecen)* 7 (1969): 55–73.
- KOVÁCS–MÉSZÁROS 2017 – KOVÁCS Eszter és MÉSZÁROS Andor, szerk. *Husz János és a huszitizmus hatása a magyarországi művelődésben*. Esztergom–Budapest: Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék Vallástudományi Központ–OSZK, 2017.
- KOWALSKÁ 2004 – KOWALSKÁ, Eva. „Z vlasti do exilu: skúsenosti evanjelických farárov z prenasledovania a exilu v 17. storočí”. *Slovenský národopis* 3 (2004): 249–270.
- KOWALSKÁ 2007 – KOWALSKÁ, Eva. „Confessional Exile from Hungary in 17th Century Europe: the Problem of Mental Borders”. In *Imagining Frontiers, Contesting Identities*, edited by Steven G. ELLIS and Luďa KLUSÁKOVÁ, 229–242. Thematic Work Group 5: Frontiers and Identities 2. Pisa: Edizioni Plus–Pisa University Press, 2007.
- KOWALSKÁ 2014 – KOWALSKÁ, Eva. *Na ďalekých cestách, v cudzích krajinách: Sociálny, kultúrny a politický rozmer konfesijného exilu z Uhorska v 17. storočí*. Bratislava: Veda, 2014.
- KÖMÍVES 2011 – KÖMÍVES Tibor. „A szlovák nyelvújítás”. In *A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara és a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Szervezet Magyar Nyelv Múzeuma által Kazinczy Ferenc (1759–1831) születésének harmadfélszáz éves jubileumára szervezett emlékülés előadásai, Magyar Nyelv Múzeuma (Sátoraljaújhely–Széphalom), 2009. jú-*

- nus 4., szerkesztette HORVÁTH Zita, 51–62. Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio philosophica, tom. XVI, fasc. 1. Miskolc: Miskolci Egyetem, 2011.
- KRÁTKÝ 1899 – KRÁTKÝ, Antonín. *Pánové z Žerotína*. Přerov, 1899.
- KRMAN 1988 – KRMAN, Daniel. „Kniha života”. In *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva, 3, Antológia barokových literárnych textov, II (Próza, dráma a úsna ľudová slovesnosť)*, zost. Jozef MINÁRIK, 44–46. Čítanie študujúcej mládeže. Bratislava: Tatran, 1988, 44–46.
- KRMANN 1708–1709/1984 – KRMANN Dániel. *Küldetésem története (Itinerarium, 1708–1709)*. Fordította SZABÓ Zsuzsanna. Az utószót írta FABINY Tibor. A jegyzeteket írta FABINY Tibor és KISS Gy. Csaba. Bibliotheca saeculorum. Budapest: Európa Kiadó, 1984.
- KURCZ 1979 – KURCZ Ágnes. „Baranyai Decsi János Sallustius-fordítása”. In BARANYAI DECSI János. *Az Caivs Crispvs Salvstiusnac ket historiaia (Szeben, 1596, RMK I, 286 – RMNy 786)*, hasonmás kiadás, sajtó alá rendezte VARJAS Béla, a kísérőtanulmányt írta KURCZ Ágnes, 7–31. BHA 10. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.
- KUZMÍK 1976 – KUZMÍK, Jozef. *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu*. 1. Martin: Matica slovenská, 1976.
- KYAS 1997 – KYAS, Vladimír. *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha: Vyšehrad, 1997.
- LANGE 1996 – LANGE, Marjory E. *Telling Tears in the English Renaissance*. Leiden etc.: Brill, 1996.
- LAPIDE 1621 – LAPIDE SJ, Cornelius a. *Commentaria in Ezechielem prophetam*. Antwerpen, 1621.
- LAPIDE 1671 – LAPIDE SJ, Cornelius a. *Commentaria in Salomonis Proverbia*. Antwerpen, 1671.
- LINTON 2000 – LINTON, Anna. „Der Tod als Brautführer: Bridal Imagery in Funeral Writings”. *Daphnis: Zeitschrift für mittlere deutsche Literatur* 29, 1. sz. (2000): 281–306.
- LUDVÍKOVSKÝ 1936 – LUDVÍKOVSKÝ, Jaroslav. *Tri kapitoly o Trnavského latinské duchovní lyri-ce*. Bratislava: Učené společnosti Šafaříkovy, 1936.
- LUKÁCSY 1989a – LUKÁCSY Sándor. „Noli occidere regem”. In *Zrinyi-dolgozatok*, szerkesztette KOVÁCS Sándor Iván, 6:199–215. 6 köt. Budapest: ELTE, 1984–1989.
- LUTHER 1566/1983 – LUTHER, Martin. *Asztali beszélgetések*. Válogatta, összeállította, a jegyzeteket írta, fordította MÁRTON László. Budapest: Helikon Kiadó, 1983.
- MALIN 1870 – MALIN, G. W. „Sketch of the History of the Bible in Bohemia”. *Transactions of the Moravian Historical Society* 1, 4. sz. (1870): 143–153.
- MAŤOVČÍK 1994 – MAŤOVČÍK, Augustín, zost. *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. Martin: Matica slovenská, 1994.
- MCCUE 1985 – MCCUE, James F. „Luther and the Problem of Popular Preaching”. *The Sixteenth Century Journal* 16 (1985): 33–43.
- MEIBOM 1688 – MEIBOM, Heinrich, ed. *Rerum Germanicarum tom. II. Scriptores Germanicos ... continens*. Helmstedt, 1688.
- MENNECKE-HAUSTEIN 2001 – MENNECKE-HAUSTEIN, Ute. „Gelehrsamkeit und Theologie: Die Bedeutung der studia humanitatis für die Schriftauslegung beim jungen Luther”. In *Die Musen im Reformationszeitalter*, herausgegeben von Walther LUDWIG, 151–165. Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt 1. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2001.
- MÉSZÁROS 2013 – MÉSZÁROS, Andor. „České bible a české biblické texty ve sbírkách maďarské Národní knihovny”. *Historie – Otázky – Problémy* 5, 2. sz. (2013): 23–26.

- MÉSZÁROS 2017 – MÉSZÁROS Andor. „A cseh exulánsok és nyomdái Magyarországon”. In *Husz János és a huszitizmus hatása a magyarországi művelődésben*, szerkesztette KOVÁCS Eszter és MÉSZÁROS Andor, 91–95. Esztergom–Budapest: Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék Vallástudományi Központ–OSZK, 2017, 91–95.
- MIKÓ 2003 – MIKÓ Gyula. „Az Exequiarum coereimonialium libri szövegei és kötetkompozíciója”. In *Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban*, szerkesztette BITSKEY István, 83–110. Studia litteraria 41. Debrecen: Debreceni Egyetem BTK Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet, 2003.
- MIKÓ 2010 – MIKÓ Gyula. „Mivel én is csak ember voltam”: *Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coereimonialium libri gyászbeszédei*. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2010.
- MIKÓ 2013 – MIKÓ Gyula. „»Parcite autem obsecro Lampridio Vestro in Zabanio redivivo, Dynastae spectatissimi...« Apafi Mihály temetésének gyászbeszédei és a szász Zabaniusz Izák latin orációja”. *Studia Litteraria (Debrecen)* 52, 3–4. sz. (2013): 157–165.
- MIŠIANIK 1971 – MIŠIANIK, Ján. *Bibliografija slovenského písomníctva do konca XIX. stor.* Martin: Matica slovenská, 1971.
- MONOK 1996b – MONOK István. *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*. A Kárpát-medence korai könyvtárai 1. Szeged: Scriptorum Kft., 1996.
- MONOK 2012 – MONOK István. *A művelt arisztokrata: A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*. Kulturális örökség. Budapest–Eger: Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola, 2012.
- MOORE 2005 – MOORE, Cornelia Niekus. „Ein Spiegel rein und tugendklar: Die Biographie als Erbauung in der lutherischen Leichenpredigt”. In *Aedificatio: Erbauung im interkulturellen Kontext in der Frühen Neuzeit*, herausgegeben von Andreas SOLBACH, 193–206. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2005.
- MOORE 2006 – MOORE, Cornelia Niekus. *Patterned Lives: The Lutheran Funeral Biography in Early Modern Germany*. Wolfenbütteler Forschungen 111. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006.
- MORETTI 2000 – MORETTI, Franco. „The Slaughterhouse of Literature”. *Modern Language Quarterly* 61, 1. sz. (2000): 207–227.
- NÁBÉLKOVÁ 2013 – NÁBÉLKOVÁ, Mira. „Bibličtina a Kralická biblia v slovenskom evanjelickom prostredí – literárne dozvuky”. *Historie – Otázky – Problémy* 5, 2. sz. (2013): 256–268.
- NEMESKÜRTY 1959 – NEMESKÜRTY István. *Bornemisza Péter, az ember és az író*. Irodalomtörténeti könyvtár 4. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959.
- O’MALLEY 1984 – O’MALLEY, John W. „Luther the Preacher”. *Michigan Germanic Studies* 10 (1984): 3–16.
- OBERMAN 1999 – OBERMAN, Heiko A. „Calvin and Farel: The Dynamics of Legitimation in Early Calvinism”. *Reformation and Renaissance Review: Journal of the Society for Reformation Studies* 1, 1. sz. (1999): 7–40.
- OBERMAN 2009 – OBERMAN, Heiko A. *John Calvin and the Reformation of the Refugees*. Introd. Peter A. DYKEMA. Travaux d’humanisme et renaissance 464. Genève: Droz, 2009.
- ODLOŽILÍK 1932–1933 – ODLOŽILÍK, Otakar. „Ze zápasů pobělohorské emigrace”. *Časopis Matice moravské* 56 (1932): 1–58, 369–388; 57(1933), 59–157.
- ODLOŽILÍK 1936–1937 – ODLOŽILÍK, Otakar. „Karel of Žerotín and the English Court (1564–1636)”. *The Slavonic and East European Review* 15 (1936–1937): 413–425.

- OPELÍK–HAVEL 1964 – OPELÍK, Jiří és Rudolf HAVEL, zost. *Slovník českých spisovatelů*. Praha: Československý spisovatel, 1964.
- ÖTVÖS 1988 – ÖTVÖS Péter. „Egy főúri könyvtár a XVII. század elején (Illésházy István)”. In *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*, szerkesztette ZOMBORI István, 149–157. Szeged: M[óra Ferenc] M[úzeum], 1988.
- ÖTVÖS 2016a – ÖTVÖS Péter. „Az ősz hajú gyermek: Puer senex a magyar irodalmi kultuszban”. In *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások, 2*, szerkesztette BIRÓ Annamária és BOKA László, 37–46. Nagyvárad–Budapest: Partium Kiadó–reciti, 2016.
- ŐZE 1991 – ŐZE Sándor. „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. A bevezetést írta BENDA Kálmán. Bibliotheca humanitatis historica a Museo Nationali Hungarico digesta: A Magyar Nemzeti Múzeum kiadványa 2. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1991.
- PALACKÝ 1870–1872/1984 – PALACKÝ, František. *A huszitizmus története: Fejezetek A cseh nemzet történetéből*. Válogatta, a jegyzeteket és az utószót írta BENEDEK Gábor. Fordította BENEDEK Gábor, FARKAS Géza és HOLKA László. Clio: Klasszikus történetírók. Budapest: Európa Kiadó, 1984.
- PÁLFFY 2010a – PÁLFFY Géza. „Utak a Magyar Királyság élére”. *História* 32, 3. sz. (2010): 29–32.
- PAPP I. 2011 – PAPP Ingrid. „Egy szlovákizáló cseh nyelvű 17. századi halotti prédikáció ismertetése”. In *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2010. november 10.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerkesztette FEKETÉNÉ PÁL Enikő, 60–64. Miskolc: Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2011.
- PAPP I. 2012 – PAPP Ingrid. „Ismeretlen adatok a lélekaluvás magyarországi történetéhez”. In *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2011. november 8.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerkesztette GARADNAI Erika és PODLOVICS Éva Lívია, 7–12. Miskolc: Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2012.
- PAPP I. 2013 – PAPP Ingrid. „Az ususok használata a szlovákizáló cseh nyelvű gyászbeszédekben”. In *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2012. november 8.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerkesztette NAGY Ágoston, 7–11. Miskolc: Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2013.
- PAPP I. 2013a – PAPP Ingrid. „Beszédnemek a 17. századi szlovákizáló cseh nyelvű gyászbeszédekben”. In *Sokszínű jelentés*, szerkesztette BARNÁ László, EGERER Lilla, KAPUSI Angéla és MAJOR Ágnes, 67–71. Pro scientia füzetek 2. Miskolc: Könyvműhely.hu, 2013.
- PAPP I. 2014 – PAPP Ingrid. „A 17. századi szlovákizáló cseh nyelvű halotti beszédek forrásainak bemutatása”. In *KoraújkorÁSZ: Koraújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*, szerkesztette KÁDÁR Zsófia, KÖKÉNYESI Zsolt és MITROPULOS Anna Diána, 106–118. KoraújkorÁSZ tanulmánykötetek 1. Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2014.
- PAPP I. 2015 – PAPP Ingrid. „Cseh exulánsok a felső-magyarországi városokban”. In *Kultúrjav. Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva: Fiatalok Konferenciája 2014*, szerkesztette BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel és MARÓTHY Szilvia, 137–143. Arianna könyvek 9. Budapest: reciti, 2015.
- PAPP I. 2015a – PAPP Ingrid. „Cseh menekültek Felső-Magyarországon a fehérhegyi csata után”. In *Hely, identitás, emlékezet*, szerkesztette KESZEI András és BÖGRE Zsuzsanna, 301–313. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2015.

- PAPP I. 2016 – PAPP Ingrid. „Az erdélyi fejedelem kapcsolata Illésházy Gáspárral és a cseh exulánsokkal”. In *Műhelyszeminárium: A hatvanéves Gyapay László köszöntése*, szerkesztette FEKETE Norbert, PORKOLÁB Tibor és ROSTÁS Édua, 83–94. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2016.
- PAPP I. 2016a – PAPP Ingrid. „Egy felső-magyarországi könyvműhely szerepe a 17. századi lutheránus reprezentációban”. In *Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*, szerkesztette BÁTHORY Orsolya és KÓNYA Franciska, 315–323. Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 12. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016.
- PAPP I. 2017 – PAPP Ingrid. „A lutheránus egyház alapítóinak emlékezete a 17. századi szlávajkú magyarországi evangélikus polgárság körében”. *Történelmi Szemle* 59, 2. sz. (2017): 299–314.
- PAPP I. 2017a – PAPP Ingrid. „Tomáš Knoz, Karel st. ze Žerotína: Don Quijote v labyrintu světa (recenzió)”. *Helikon* 63 (2017): 442–445.
- PAPP I. 2017b – PAPP Ingrid. „Lutheránusok rabszíjon: Az üldöztetés és a fogság irodalmi ábrázolása Piláritól Krmannig”. In *Börtön, exilium és szenvedés: Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai*, szerkesztette FAJT Anita, SZILÁGYI Emőke Rita és TÓTH Zsombor, 77–86. Budapest: reciti, 2017.
- PAPP S. 2013 – PAPP Sándor. „Bethlen Gábor ismeretlen hadjárati terve II. Ferdinánd és a katolikus Európa ellen”. In *Bethlen Gábor és Európa*, szerkesztette KÁRMÁN Gábor és Kees TESZELSZKY, 103–128. Budapest: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, 2013.
- PAVERCSIK 1979–1980 – PAVERCSIK Ilona. „A löcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században”. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1979): 353–408; (1980): 349–473.
- PAVLÍČKOVÁ 2008 – PAVLÍČKOVÁ, Radmila. *Triumphus in mortem: Pohřební kázání nad biskupy v raném novověku*. 2 köt. České Budějovice, 2008.
- PAVLÍČKOVÁ 2017 – PAVLÍČKOVÁ, Radmila. *O útěše proti smrti: Víra, smrt a spása v pohřebních kázáních v období konfesionalizace*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 2017.
- PEKAŘ 1990 – PEKAŘ, Josef. *Postavy a problémy českých dějin*. Praha: Vyšehrad, 1990.
- PEUCER 1596 – PEUCER, Kaspar. *Tractatus historicus de claris. viri Philip. Melanthonis sententia, de controversia coenae Domini, ante plures annos scriptus: sed iam primum separatim (boni publici ergo) excusus*. Amberg, 1596.
- PG 1857–1868 – Jacques Paul MIGNE. *Patrologiae cursus completus: Series Graeca*. I–CLXI. Paris: Migne, 1857–1868.
- PILÁRIK 1678/1958 – PILÁRIK, Štefán. „Currus Jehovae mirabilis”. In PILÁRIK, Štefán. *Výber z diela*, zost. Jozef MINÁRIK. Pamiatky staršej literatúry slovenskej 6. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 1958.
- PL 1865–1880 – Jacques Paul MIGNE. *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. I–CCXXI. Paris: Migne, 1844–1855, 1862–1865; Paris: Garnier, 1865–1880².
- POLIŠENSKÝ 1960 – POLIŠENSKÝ, Josef. *Tricetiletá válka a český národ*. Praha: Naše vojsko, 1960.
- PÖM 1894–1905 – PÁZMÁNY Péter. *Összes munkái*. A budapesti kir. m. Tudományegyetem megbízásából egybegyűjti és kiadja ugyanazon egyetem Hittudományi Kara. Magyar sorozat, I–VII. Budapest, 1894–1905.
- R. VÁRKONYI 1992a – R. VÁRKONYI Ágnes. *Pelikán a fiaival*. Liget könyvek. Budapest: Liget Műhely Alapítvány, [1992].

- RAK 1989 – RAK, Jiří. „A barokk patriotizmus hányattatásai”. In *Csehország a Habsburg-monarchiában 1618–1918: Esszék a cseh történelemről*, szerkesztette, fordította, az előszót és a jegyzeteket írta SZARKA László, 25–47. Budapest: Gondolat Kiadó, 1989.
- RÉVÉSZ 1936 – RÉVÉSZ Imre. „Méliusz és Kálvin: Viszonyuk a Stancaro elleni harcban, a szentháromságtani küzdelemben és némely másodrendű teológiai vitakérdésekben”. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 85 (1936): 6–48.
- RIZNER 1929–1934 – RIZNER, Ľudovít V. *Bibliografia písomníctva slovenského na spôsob slovníka od najstarších čias do konca r. 1900*. 6 köt. Turčiansky Svätý Martin: Matica slovenská, 1929–1934.
- RMK 1879–1898 – *Régi magyar könyvtár*. I. SZABÓ Károly. *Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Budapest: MTA, 1879; *Pótlások*. Budapest: OSZK, 2002. II. SZABÓ Károly. *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Budapest: MTA, 1885; *Pótlások*. Budapest: OSZK, 2003. III. SZABÓ Károly és HELLEBRANT Árpád. *Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*. 1–2. Budapest: MTA, 1896–1898; *Pótlások, kiegészítések, javítások*. BORSA Gedeon irányításával összeállította DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma. 1–4. Budapest: OSZK, 1990–1993; 5. *Mutató – Függelék: A budai könyvtárak kiadványai 1480–1525*. BORSA Gedeon adatgyűjtését sajtó alá rendezte DÖRNYEI Sándor. Budapest: OSZK, 1996.
- RMNY 1971–2012 – *Régi magyarországi nyomtatványok*. I. 1473–1600. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István és KELECSÉNYI Ákos munkája. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971. II. 1601–1635. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc és HOLL Béla munkája FAZAKAS József, HELTAI János, KELECSÉNYI Ákos és VÁSÁRHELYI Judit közreműködésével, szerkesztette BORSA Gedeon és HERVAY Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983. III. 1636–1655. HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSIK Ilona és P. VÁSÁRHELYI Judit munkája DÖRNYEI Sándor, V. ECSEDY Judit és KÄFER István közreműködésével, szerkesztette HELTAI János. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000. IV. 1656–1670. HELTAI János, PAVERCSIK Ilona, PERGER Péter és P. VÁSÁRHELYI Judit munkája V. ECSEDY Judit és KÄFER István közreműködésével, szerkesztette P. VÁSÁRHELYI Judit. Budapest: Akadémiai Kiadó–OSZK, 2012.
- ROSENBAUM 1984 – ROSENBAUM, Karol, vyd. *Encyklopédia slovenských spisovateľov*. 2 köt. Bratislava: Obzor, 1984.
- ROSINUS–DEMPSTER 1658 – ROSINUS, Johannes et Thomas DEMPSTER. *Antiquitatum romanarum corpus absolutissimum, in quo praeter ea quae Iohannes Rosinus delineaverat, infinita supplentur, mutantur, adduntur... Thoma Dempstero à Muresk, I. C. Scoto, Auctore, editio postrema, prioribus emendatior, et accuratior*. Genf, 1658.
- SÁRKÓZI 2006 – SÁRKÓZI Gergely. „Vitnyédy István és az evangélikus oktatásügy”. *Credo: Evangélikus Műhely* 12, 1–2. sz. (2006): 3–16.
- SCHMUCK 1621 – SCHMUCK, Vincentius. *Biblisches Chronicon*. Leipzig, 1621.
- SCHUNKA 2008 – SCHUNKA, Alexander. „Emigrace ze zemí habsburské monarchie do oblasti středního Německa”. *Časopis Matice moravské* 127, 2. sz. (2008): 381–396.
- SCRIBNER 1986 – SCRIBNER, R. W. „Incombustible Luther: The Image of the Reformer in Early Modern Germany”. *Past and Present* 110 (1986): 38–68.
- SCRIBNER 1987 – SCRIBNER, R. W. *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*. London–Ronvecerte: The Hambledon Press, 1987.
- SEDLÁČEK 1993a – SEDLÁČEK, Miloslav. „K vývoji českého pravopisu (část 1.)”. *Naše řeč* 76, 2. sz. (1993): 57–71.

- SEDLÁČEK 1993b – SEDLÁČEK, Miloslav. „K vývoji českého pravopisu (část 2.)”. *Naše řeč* 76, 3. sz. (1993): 126–138.
- SRB 1891 – SRB, Josef, zost. *Dějiny hudby v Čechách a na Moravě*. Praha: Matice česká, 1891.
- ŠTĚŘÍKOVÁ 2005 – ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Stručně o pobělohorských exulantech*. Praha: Kalich, 2005.
- STOLT 1991 – STOLT, Birgit. „Martin Luthers rhetorische Syntax”. In *Rhetorik zwischen den Wissenschaften: Geschichte, System, Praxis als Probleme des „Historischen Wörterbuchs der Rhetorik“*, herausgegeben von Gert UEDING, 207–220. Rhetorik-Forschungen 1. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1991, 207–220.
- STORCHOVÁ 2010 – STORCHOVÁ, Lucie. „Nation, Patria and the Aesthetics of Existence: Late Humanist National Discourse and Its Rewriting by the Modern Czech Nationalist Movement”. In *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, edited by Balázs TRENCSENYI and Márton ZÁSZKALICZKY, 225–254. Studies in the History of Political Thought 3. Leiden etc.: Brill, 2010.
- STROMP 1894 – STROMP László. „II. Pilárik István élete”. *Protestáns Szemle* 6 (1894): 622–645, 692–708.
- SZABÓ A. 1994 – SZABÓ András. „Morva–magyar kapcsolatok a XVI. század második felében”. In *Klaniczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerkesztette JAN-KOVICS József, 168–176. Budapest: Balassi Kiadó, 1994.
- SZABÓ P. 2011 – SZABÓ Péter. *Élet- és időszemlélet a kora újkori Magyarországon (Városok és udvarok világa)*. Udvartörténet kötetek 2. Budapest: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2011.
- SZÁDECZKY 1906 – SZÁDECZKY Lajos. „Cserei történetbölcseleti műve”. *Történelmi Tár* 4. sor., 7 (1906): 445–552.
- SZÉKELY 1559/1960 – SZÉKELY István. *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol, Krakkó, 1559 (RMK I, 38 – RMNy 156)*. Hasonmás kiadás. Sajtó alá rendezte, a kísérőtanulmányt írta GERÉZDI Rabán. BHA 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960.
- SZÉKELY GY. 1984 – SZÉKELY György. „Husz János öröksége Luther reformációjában”. In *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. évfordulójára*, szerkesztette FABINY Tibor, 105–119. Budapest: Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984, 105–119.
- SZÉKELY J. A. 1982 – SZÉKELY Júlia Anna. „Justus Lipsius ismeretlen levelezőpartnere: Koppay György”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 86 (1982): 649–652.
- SZÉKELY J. A. 1983 – SZÉKELY Júlia Anna. „A trencsényi humanista versírókör”. *Irodalmi Szemle* 26, 3. sz. (1983): 566–568.
- SZELESTEI NAGY 1998 – SZELESTEI N. László, kiad. *Naplók és útleírások a 16–18. századból*. Historia litteraria 6. Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998.
- SZELESTEI NAGY 2001 – SZELESTEI N. László. „»János-pohár«. Hitvita vagy asztali beszélgetés? (Esterházy Miklós nádor asztalánál, 1627)”. In *Pázmány Péter és kora*, szerkesztette HARGITTAY Emil, 351–363. Pázmány irodalmi műhely: Tanulmányok 2. Piliscsaba: PPKE BTK, 2001, 351–363.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ 2005b – SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. „A fele sem tréfa: Humor a régi magyar irodalomban”. *Bárka: Irodalmi, Művészeti és Társadalomtudományi Folyóirat* 13, 5. sz. (2005): 53–66.
- SZIKLAY 1942 – SZIKLAY László. *A szlovák irodalom*. Budapest: Franklin Társulat, [1942].

- SZIKLAY 1962 – SZIKLAY László. *A szlovák irodalom története*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.
- SZINNYEI 1891–1914/1980–1981 – SZINNYEI József. *Magyar írók élete és munkái*. 14 köt. Budapest: Hornyánszky, 1891–1914.
- TASI 2005 – TASI Réka. „»Könyű volna meg-torkolni«: Polemikus hang a 17–18. század fordulóján megjelent katolikus prédikációgyűjteményekben”. In *„Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának előadott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerkesztette HELTAI János és TASI Réka, 199–215. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005.
- TELGÁRSKY 1985 – TELGÁRSKY, Jozef. „Produkcia trenčianskej exulantskej tlačiarne”. In *Trenčín: Remeslá, tlačiarne, architektúra*, zost. Milan ŠIŠMIŠ, 189–219. Bratislava: Vydavateľstvo Alfa, 1985, 189–219.
- TESZ 1967–1984 – BENKŐ Loránd, főszerk. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 4 köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- TOBOLKA 1941 – TOBOLKA, Zdeněk, vyd. *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století: Tisky z let 1501–1800*. Praha: Košse pro knihopisný soupis českých a slovenských tisků, 1941.
- TÓTH Zs. 2012a – TÓTH Zsombor. „Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a kora újkorban”. *Studia Litteraria (Debrecen)* 51, 3–4. sz. (2012): 6–36.
- TRUHLÁŘ–HRDINA–HEJNÍČ–MARTÍNEK 1966–2011 – TRUHLÁŘ, Antonín, Karel HRDINA, Josef HEJNÍČ és Jan MARTÍNEK, zost. *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě: od konce 15. do začátku 17. století – Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae*. 6 köt. Praha: Academia, 1966–2011.
- TÜSKÉS 1992a – TÜSKÉS Gábor. „Az exemplum a 16–17. század katolikus áhítati irodalmában”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 96 (1992): 133–151.
- TÜSKÉS 1997 – TÜSKÉS Gábor. *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János)*. Historia litteraria 3. Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1997.
- TWYSDEN 1652 – TWYSDEN, Rader, ed. *Historiae Anglicanae scriptores decem*. London, 1652.
- ÚMIL 1994 – PÉTER László, főszerk. *Új magyar irodalmi lexikon*. 3 köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994.
- URBÁNEK 2010 – URBÁNEK, Vladimír. „Patria Lost and Chosen People: The Case of the Seventeenth-Century Bohemian Protestant Exiles”. In *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, edited by Balázs TRENCSENYI and Márton ZÁSZKALICZKY, 587–609. Studies in the History of Political Thought 3. Leiden etc.: Brill, 2010, 587–609.
- V. ECSÉDY 1999 – V. ECSÉDY Judit. *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*. Budapest: Balassi Kiadó, 1999.
- V. ECSÉDY 2001 – V. ECSÉDY Judit. „A 17. század első felének nyomdai körképe”. In *Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból: Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos ülésszaka és kiállítása, 2000. október 12. I. A Régi Magyarországi Nyomtatványok harmadik kötete (1636–1655). II. 350 éve született Misztótfalusi Kis Miklós – Studien über die ungarländische Typographie des 17. Jahrhunderts: Széchényi Nationalbibliothek Wissenschaftliche Tagung und Ausstellung, 12. Oktober 2000. I. Der dritte Band der Bibliographie „Alte ungarländische Drucke“ (RMNy) 1636–1655. II. Vor 350 Jahren wurde Miklós Misztótfalusi Kis geboren*, szerkesztette P. VÁSÁRHELYI Judit, 37–55. Libri de libris. Budapest: OSZK–Osiris Kiadó, 2001.

- V. ECSÉDY 2010 – V. ECSÉDY Judit. *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század, I. kötet: Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák*. Hungaria typographica 2. Budapest: Balassi Kiadó–OSZK, 2010.
- VARGA I. 1977a – VARGA Imre, kiad. *Régi magyar költők tára: XVII. század, 9, A két Rákóczi György korának költészete 1630–1660*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977.
- VAŠICA 2002 – VAŠICA, Josef. *Eseje a studie ze starší české literatury*. Opava: Verbum, 2002.
- VERES 2013 – VERES Magdolna. „Gábor király nehéz illatú rózsái: Paul Felgenhauer próféciáinak Bethlen-képe”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 117 (2013): 61–68.
- VIZSOLYI BIBLIA 1590 – KÁROLYI Gáspár, kiad. *Szent Biblia, az az Istennec O es Wy testamentvmanac prophétac es apostoloc által meg iratott szent könyvei*. Vizsoly, 1590.
- VLAHOVICS 1895 – VLAHOVICS Emil. „A trencsényi királyi katolikus főgymnasium története 1649–1895”. *Gimnáziumi Értesítő (Trencsén)*, 1895, 7–21.
- VOPRAVIL 1973 – VOPRAVIL, Jaroslav Stanislav. *Slovník pseudonymů v české a slovenské literatuře (anagramů, kryptonymů, značek, jmen původních, přijatých, dvojíých, polatinštělých atd.)*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1973.
- WALTHER 1963–1986 – WALTHER, Hans. *Proverbia sententiaeque Latinitatis medii aevi: Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in alphabetischer Anordnung; Proverbia sententiaeque Latinitatis medii ac recentioris aevi: Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters und der frühen Neuzeit in alphabetischer Anordnung*. 9 köt. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1963–1969, 1982–1986.
- WEIS 2004 – WEIS, Martin. „Bélohorské události: Příčiny a důsledky v dělech pobělohorských exulantů”. *Studia Theologica (Olomouc)* 6, 3. sz. (2004): 55–61.
- ZARNÓCZKI 2013 – ZARNÓCZKI Áron. „Angol követjelentések Bethlen Gábor első hadjáratáról és a nikolsburgi békekötésről”. In *Bethlen Gábor és Európa*, szerkesztette KÁRMÁN Gábor és Kees TESZELSZKY, 129–144. Budapest: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, 2013.
- ŽBIRKOVÁ 1997 – ŽBIRKOVÁ, Viera. „A Cseh Testvérek nyugat-szlovákiai gyülekezetei és Comenius”. Fordította BUJNA Eleonóra. In *Comenius és a sárospataki iskola*, szerkesztette CSORBA Csaba, FÖLDY Ferenc és KÖDÖBÖCZ József, 69–73. Bibliotheca Comeniana 6. Sárospatak: Magyar Comenius Társaság–Comenius Tanítóképző Főiskola, 1997.
- ZOVÁNYI 1894–1901/1977 – ZOVÁNYI Jenő. *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977³.
- ZOVÁNYI 1903 – ZOVÁNYI Jenő. „Valami a Pilarikok családjáról és irodalmi működéséről”. *Protestáns Szemle* 15 (1903): 271–276.
- ZSILINSZKY 1899 – ZSILINSZKY Mihály. *Kermann Dániel evangélikus püspök élete és művei 1663–1740*. Budapest, 1899.
- ZSILINSZKY 1910 – ZSILINSZKY Mihály. *Az 1610-ik évi zsolnai evangélikus zsinat háromszázados emlékünnepe: Egyháztörténeti tanulmány*. Selmezbánya, 1910.

F.5. Summary:
Funeral Sermons in Biblical Czech
in the Seventeenth-Century Hungarian Kingdom
(Presentation and Literary Analysis of the Printed Corpus)

During the sixteenth century the Czech Kingdom, even in European relations, was characterized by an intense tolerance towards religious groups. The three historical territories (Bohemia, Moravia, and Silesia) differed in their political, social, and religious situations even before the battle of White Mountain (1620), and these differences became even more visible after losing the fight. It was in Bohemia where the chase and the confiscation of riches of Czech noblemen who were the supporters of Frederick of Pfalz started. In 1622 regulations were made against the Lutheran priests and during the same year the Jesuits also took over the University of Prague. In Moravia even before the battle of White Mountain Franz von Dietrichstein took care of the violent proselytization in his extensive estates, and after losing the battle these processes became more intense. In Moravian territories, similarly to Bohemia, the beginning of the chase of the Lutheran priests and the process of banishing them out of the country started at the same time. As opposed to this, in Silesia the majority of inhabitants were Lutheran, and among the noblemen a portion even Calvinist, therefore the plans of the execution of re-Catholicization were established only in 1625.

After losing the battle King Frederick and the unaccepted upper-class members of the feudal uprising were the first to leave the Czech Kingdom, a great number of them even left the Holy Roman Empire and looked for refuge in cities in the low countries. The majority of civil and intellectual classes did not travel that far. The great number of those who after the peace-making between Gábor Bethlen and the emperor in 1624 saw that the situation did not show the signs of improvement chose the path of emigration. The non-Catholic middle class and the clergy (majority of whom were the members of Czech–Moravian brotherhood), by utilizing their connections, left toward Poland and Lower Hungary.

In the seventeenth century, in Upper Hungary and in the parts of Lower Hungary that lay north of the Danube, a number of peoples (Hungarians, Germans, Slavs) lived side by side, in different ratios in the different regions, in many cases mixed even within the same settlement. In urban communities the social stratification can to some extent be matched to the ethnic ratios. The Slavic populations, from the beginning of printing in Hungary used Czech, from the edition of the Kralice Bible referred to as Biblical Czech, as literary language and in their cultural self-representation. This multi-ethnic society was made even more colourful by the refugees who left the violently Catholicized Moravia–Bohemia by necessity and found their ways mostly to the Hungarian Lutheran Church. They mostly settled where the local, related Slavic population was present in high ratios. The centre of the exiles from the Czech and Moravian areas can be located to Trencsén (today Trenčín in Slovakia) and its surroundings. The refugees, for political reasons, according to the extent of the involvement of the Transylvanian court in the Thirty Years' War, were taken up by Hungarian aristocrats, first by the Lutheran Illésházy, Révay, Thurzó, and Osztorosith families, and then later by the Calvinist Rákóczi. The baronial families, who had larger estates, settled the refugees in their own land and occasionally it also occurred that they even provided some privileges for them in order to ease the process of integration.

As Moravia and her bordering Hungarian areas had good economic, religious, and cultural ties with each other already in the previous decades, settling in these urban communities seemed like a logical decision stemming in the already existing economic contacts. In a lucky situation, this re-settling did not cause an existential crisis and rather led to the fusion of the Czech–Moravian and the local traditions which is an exceptionally fortunate condition for a research that studies the identity of the population, and aims at describing the changes of the identity of communities.

The fleeing of the Protestant intellectuals can be understood as a similar process. The Czech and Moravian clergy studied at the same Lutheran universities in Germany as did the Lutheran intellectuals of Hungary who followed university studies, thus their works went by the same ideals as did those of their local colleagues' whom in many they knew since their student years and with whom they sometimes were friends with. Therefore their acculturation was a relatively fast and natural process in which nonetheless there are clearly distinguishable efforts to maintain the traditional congregational forms and cultural traditions as well as the efforts of their domestication.

The integration into the new communities was obviously the most effortless and rapid in the case of Lutherans, as their denomination belonged to admitted religions. The Czech–Moravian brothers in the greatest number settled in estates lying next to the Moravian border, however the free practice of religion did not wait them there, because in Hungary the four conventional religions (*receptae religiones*) did not contain the stream of the Czech brotherhood.

As an intellectual centre of the refugees the printing-office – which the exiles brought with themselves and which was primarily used for printing writings emergent in their circles – can be appointed. The printer family which escaped from Prague in the time of the religious persecution and brought away their printing equipment settled in the estates of the Illésházy family. The printing-house was functioning with the support of the Illésházy family for 27 years and it was used to print Czech, Latin, German, and Hungarian texts. The newly settled intellectuals around Trencsén relied consistently on the potential of print publicity producing a great variety of occasional writings. Out of this corpus it was the funeral sermon that provided the most striking example for the representational function of these texts.

In the present monograph I undertook to review the Biblical Czech funeral sermons printed in Hungary. My research begins with the analysis of the oldest printed text. The five larger chapters of the book are written with the validation of different investigational aspects and my research introduces the situation of the Czech exile intellectual class, its literacy materials, and their effect on the middle class of Upper Hungary which admitted the refugees. The funeral sermons are the major identity-mediators of the era. With the help of the examined printed corpus the urban and religious identity, which was formed due to coexistence of Czech, Hungarian, Slavic, and German communities in the seventeenth century in Northern Hungary, and which was also shaped by these texts, can be clearly presented.

The corpus of texts examined during my investigations incorporates all the Biblical Czech language funeral sermons printed before 1711. A total of 21 printed volumes were published between 1637 and 1711 that included 41 funeral sermons occasioned by the passing away of 29 members of the community. Until 1659 all funeral sermons were printed out in the exile printing-office in Trencsén, later in Lőcse (today Levoča in Slovakia) the Brewer-press published the funeral sermon of Ján Andricius upon the death of Helena Ladiverová born as Sinapiusová, and in 1704 the exile printing-office transferred from Trencsén to Zsolna (today Žilina in Slo-

vakia) published the funeral sermon which was delivered upon the death of the owner of the printing office, Ján Dadan, by Daniel Krman.

The only noble deceased of the textual corpus is Kateřina Zahrádecková, born as Sedlnická, for whose respect two printed matters were published which contained three funeral sermons. Thirty-one funeral sermons belong to middle class, among which ten sermons were written about civil wives, nine about prestigious commoners, twelve about children (these were delivered at the funerals of five girls and five boys). The funeral sermons held above children of wealthy middle-class parents were printed in collections, such kind of printed texts were published for the respect of children of the Jon family in 1637, of the Boček family in 1639, and of the Sivý family also in 1639. Only seven funeral sermons can be linked to the clergy. Among the deceased sixteen were women, twenty sermons were delivered upon their death; thirteen of them were men, and also twenty sermons were addressed as a gesture of reverence.

Out of the 41 sermons 19 were written upon the death of certain expatriates and another nine were produced as a gesture of reverence addressed to an offspring of the exiles. So two third of this corpus of Hungary is connected to the history of Czech or Moravian emigrant families. It appears that using the benefits of print publicity was the utmost representational strategy implied by the exiled elite, a promotional practice that spread all over Hungary. Apart from one single case, all the other deceased persons were Lutherans. This single exception was Jan Efron Hranický, a Calvinist belonging to the community of Czech Brethren. Upon his death Ezechiel Jabin Mezický, his colleague as a preacher, delivered a funeral sermon in 1658, and he also belonged to the Helvetian stream of the Czech brotherhood. The native language of the deceased, without any exception, were Slavic.

The most detailed chapter of the book deals with a brief review of the most relevant characteristics of the argumentation and textual properties of the examined texts. Having established the dispositional properties of 37 funeral sermons (this is the number of the texts still available today out of the 41 that had been printed), this chapter also describes the determining elements of erudition prevalent in these texts. Thus I have accomplished to reveal the peculiarities of the sermons through an accurate summarizing and paraphrasing of their content. I have engaged in a statistical examination in order to survey the Bible citations and references as most influential examples of intertextuality within the orations. On the other hand a completely different analysis has been carried out to identify non-Biblical references. The limited number of these sources facilitated their complete registration and made possible the identification of their presumable origins.

The third part of the book investigates the increasing use of the Biblical Czech language in Hungary and also evaluates the appearance of 'Slovakising' tendencies. Lutheranism in seventeenth century Royal Hungary was generally associated with linguistically distinct social groups. The Czech exiles who moved to Hungary easily integrated into the local Slavic-speaking communities where the expatriate and Lutheran clergy consistently relied on the Kralice Bible and its particular seventeenth century language specificities during the performance of daily sermons. The examined corpus was also printed in Biblical Czech language and the Bible verses quoted in the sermons originated from the Kralice Bible.

The fourth chapter establishes the literary peculiarities of the funeral sermons. The corpus of the texts analysed all belong to the genre of early modern sermon as no printed Biblical Czech language secular orations survived before 1711. These sermons display clear signs of the impact of Hyperius's homiletic theory; the sermons visibly follow the structural pattern consisting of five consecutive components called *uses* that has been rigorously applied. It appears that the use of the pericope in the practice of Lutheran preachers was tailored to the demands of the thorough chang-

es brought by Reformation. Still, there were cases of individual endeavours that transgressed the imposed conventions and they brought about the emergence of genuine types of collective representations. The Biblical verses of the church lectures of the recurring feasts frequently occurred in occasional sermons as well. I have identified seven pericopes that has either been incorporated in the introduction of a sermon or has been chosen as its Biblical text. The consecutive subchapter deals with the use of the exempla. I delineated them observing the criterion of the functions associated to them. Accordingly, three major functions have been elaborated, such as: ethical teaching, dogmatic teaching, and theological controversy.

The concluding chapter emphasises two major considerations originating from cultural and historical anthropology. The first insight reflects on the attitude of the preachers contributing with reflections to the confessional and theological controversies of their age. One of the most frequently recurring issue of our corpus is the doctrine of the “soul sleep”. The other equally significant issue is the historical and philosophical aspect influencing the standpoint of the preachers in political matters.

The most important goal of the monograph was to present the processes which started due to the integration of the intellectual circle escaping from the Czech Kingdom and attended in the cities in Northern Hungary, in the light of the introduction and the analysis of the so far unexamined corpus of Hungarian literary history. One of the most essential processes is the strengthening status of the Biblical Czech language in the literacy of Slavs, opposed to which the establishment of the independent Slovak literacy started to develop due to the reassurance of Péter Pázmány in the community of Catholic Slavs. I considered it important to completely register the path of lives of all the persons mentioned in the funeral sermons (in several cases only the database found in the *Appendix* contains the information of the given person).

During the completion of the book I was intent on interpreting the results on such a way as these would not only be admitted by the professional circles, but also by the broader public. The presented corpus is an exceptionally rich source-material which offers a lot of novelty for the researchers of the era.

F.6. Személynévmutató

- ab Hage, Laurentius Benjamin lásd Vodháj,
Vavřinec Benjamín
Ács Pál 206, 207, 261
Ádám Enikő 267
Adami, Martin 69
Adelung, Johann Christoph 77, 261
Adiricanus, Aelius lásd Hadrianus, Publius
Aelius
Aelianus, Claudius 122
Aglaisz 146, 198
Aglasin, Adam 242
Ágoston (Augustinus), Szent 90, 92, 93, 95,
96, 101, 102, 105–107, 112, 114, 116,
120, 121, 123, 133, 134, 139–141, 145,
147, 150, 153, 155, 156, 160, 161, 196,
198, 208, 210
Agrippina Minor (Nero anyja) 197
Aiszkülosz 113
Ajkey Alinka 261, 269
Albert, VI. osztrák főherceg 90
Albinká, Barbora 78, 238, 247, 258
Aldobrandini, Giovanni Giorgio 29
Aldobrandini, Pietro 29
Alfonz, V. (Nagylelkű) aragóniai király 159
Ambrus, Szent 89, 93, 100, 103, 123, 140,
141, 143, 157
Anaxagorasz 89, 99
Andricius, Ján 71, 156, 157, 195, 216, 238,
251, 253, 259, 280
Anna Zsófia braunschweig-lüneburgi herceg-
né 45
Anzelm, Szent 120
Aristus, Zachariáš 246
Ariszteidész 113
Arisztotelész 128, 151, 196
Arndt, Johann 163, 164
Artaxerxész perzsa király 90
Atanáz, Alexandriai Szent 102, 143, 144
Augusta, Jan 15
Augustínová, Eva 61, 74, 194, 195, 261
Augustus római császár 98, 110, 116
Auzinger, Helene 74, 261
Aventinus, Johannes 158
Babülasz, Szent 118, 142
Bajáki Rita 261, 269
Balbín, Bohuslav 49, 50, 261
Balcárek, Pavel 28, 30, 261
Balduin, Friedrich 146, 261
Balog György 162
Balogh Judit 270
Baranyai Decsi János 271
Barna László 266, 267, 273
Baron, Hans 24, 55
Bársony György 163
Bársony János 163
Barth, Johann Conrad 69
Barthius, Caspar 115, 263
Bartók Boglárka 267
Bartók István 268
Bartók Zsófia Ágnes 273
Bartoň, Josef 173, 261
Báthory Gábor erdélyi fejedelem 217
Báthory Orsolya 18, 219, 261, 274
Báthory Zsófia (II. Rákóczi Györgyné) 157
Batthyány Ferenc 31, 40
Baue, Frederic W. 67, 261
Bayly, Lewis 55
Beccadelli, Antonio 149
Beda Venerabilis 114, 198
Bél Mátyás 245
Belisarius, Flavius 104
Benda Kálmán 273
Bene Sándor 185, 261, 269
Benedek Gábor 273
Benedikt, Ján 245
Benkő Loránd 277
Berbisdorf, Ehrnfried 26, 27, 30, 32, 34
Berka, Adelsbach 26
Berka, Bohuchval 26
Berka, Václav 26
Berkés Tamás 49, 50, 261, 262
Bernát, Szent 101, 114, 116, 139–141, 143,
145, 198

- Bernath, Mathias 74, 262
 Bernolák, Anton 172
 Bessarion, Basilios 158
 Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 5, 24–47, 56, 217, 262, 279
 Bethlen István, id. 218
 Bethlen Péter 218
 Beyerlinck, Laurentius 90, 104, 262
 Biasz 122
 Bibza, Gábor 8, 103, 262
 Bidembach, Felix 67, 140
 Bierbrunner Gusztáv 77, 269
 Billius, Jacobus 117
 Biondo, Flavio 104
 Bireley, Robert 51, 262
 Biró Annamária 273
 Biró Miklós 262
 Bítovský z Bítova, Václav 28, 53
 Bitskey István 57, 58, 159, 261, 262, 272
 Blaeu család 158
 Blahoslav, Jan 16, 173
 Bobková, Lenka 35, 262
 Bocatius, Johannes 57
 Boccaccio, Giovanni 199
 Boček család 72, 76, 83, 101, 102, 109, 120, 121, 125, 188, 198, 210, 215
 Boček, Benjamín 72, 76, 109, 110, 112, 113, 116, 120, 187, 188, 198, 210, 238, 258
 Boček, Ján 72, 76, 120, 238, 258
 Boček, Martin 76, 109, 110, 121, 125–127, 129, 190, 191, 204, 214, 238, 239, 255, 257, 281
 Boček, Pavel 239
 Bočeková, Anna 72, 76, 109, 113, 116, 120, 187, 198, 202, 239, 258
 Bočeková, Anna-Mária 72, 76, 120, 239, 258
 Bočeková, Katarína 79, 239, 248
 Bočeková, Kateřina lásd Štiastná, Kateřina
 Bocskai István erdélyi fejedelem 41, 42, 217, 218
 Bogdányi János 40
 Bohobud, Pertold 53
 Boka László 273
 Bolecek, B. V. 74, 262
 Borsa Gedeon 275
 Borzsák István 105, 263, 268
 Bossányi Miklós 40
 Bögre Zsuzsanna 273
 Bölöny Gáspár 40, 41
 Bracciolini, Poggio 127
 Braun, Hartmann 132
 Brewer család 60, 71, 80, 216, 238, 280
 Brewer, Lorenz 63, 213
 Brewer, Samuel 63
 Breymayer, Reinhard 67, 263
 Brožková, Margareta 239
 Bruckmann, Friedrich 27, 28, 30, 31
 Bubna, Jan z 26
 Buchholzer, Abraham 90
 Bucquoy, Charles Bonaventure de Longueval comte de 29
 Budovec, Václav 22, 25, 28, 146
 Bujna Eleonóra 278
 Bullinger, Heinrich 17, 208
 Bunta Magda 30, 56, 263
 Burrow, J. A. 128, 263
 Businská, Helena 261
 Bussaeus, Michael 68
 Butovská, Alžběta lásd Tajovská, Alžběta
 Butovská, Anna lásd Chabská, Anna
 Butovská, Dorota 239, 240
 Butovský család 76
 Butovský, Jakub 239, 240
 Butovský, Jan 76, 77, 127, 132, 133, 135, 188, 191, 239, 240, 253, 258
 Caesar, Julius 98, 130
 Caligula, Caius Iulius Caesar Augustus Germanicus római császár 98
 Camerarius, Ludovicus 34
 Camerarius, Philippus 111
 Camillus, Marcus Furius 98
 Campani, Giovanni Antonio 158
 Caraffa, Geronimo 28, 30, 47
 Carbonarius, Benjamin 257
 Carion, Johann 102, 115, 124
 Carleton, Dudley 29
 Cassianus, Johannes 124
 Cato Maior, Marcus Porcius 146
 Catulus, Quintus Lutatius 98
 Čejsllová, Eva 240, 252
 Celtis, Conrad 91, 103, 152

- Černák (Černák), Samuel 80, 240, 251
Černáková (Černáková), Helena lásd Sina-
piusová, Helena
Čerňiseva, Margarita 266
Černušák, Gracian 74, 263
Chabská, Anna 239, 240
Chalupka, Samuel 79, 80, 148, 149, 151–156,
191, 192, 213, 219, 240, 248, 249, 256,
259, 263
Chalupka, Žigmund 240
Chalupková, Alžbeta lásd Grosová, Alžbeta
Chalupková, Rosina lásd Puchalka, Rosina
Chovranský, Anna 242
Chovranský, Jiří 242
Chrastina, Ján 59, 158, 240, 241
Chyba, Karel 80, 263
Cicero, Marcus Tullius 89, 98, 99, 115, 118,
154, 158
Cinna, Cornelia (Julius Caesar első felesége)
98
Ciprián, Szent 88, 100, 123, 141, 144, 145
Čížek, Kateřina 241
Čížek, Lidmila 241
Čížek, Nikodém 59, 63, 241, 255
Čížek, Pavel 58, 241, 255
Čížeková, Dorota 58, 59, 241, 242, 255
Colidius, Melchior 257
Comenius, Johannes Amos (Jan Amos Ko-
menský) 22, 23, 53–55, 80, 128, 161,
174, 240, 242, 246, 249
Commynes, Philippe de 115, 263
Čornej, Petr 25, 263
Čornejová, Ivana 25, 48, 263
Cornelius Nepos 162
Corthymius, Andreas 143
Corviniová, Zuzana 244
Cotterius, Jacobus 115
Cromwell, Oliver 23
Curtius Rufus, Quintus 97
Cuspinianus, Johannes 90
Czobor Erzsébet 70
Czvittinger Dávid 77, 263

Csepregi Zoltán 212
Cserei Mihály 103
Cserkő Mihály 70

Csorba Csaba 278
Csúti Gáspár 40

d'Elvert, Christian 74, 264
Dadan család 63, 241
Dadan, Jan, id. 59, 64, 214, 241, 255
Dadan, Ján, ifj. 59, 64, 71, 80, 157–159, 161,
165, 169, 240–242, 245, 247, 259, 281
Dadan, Lukáš 241
Dadanová, Alžbeta 64, 241
Dadanová, Anna 157, 240, 241
Dadanová, Zuzana lásd Malucha, Zuzana
Daniel, David P. 15, 18, 55, 263
Dareiosz perzsa király 90, 97, 99
Dávid János 40
David, Zdeněk V. 19, 20, 263
Démokritosz 135
Dempster, Thomas 162, 275
Dévai Bíró Mátyás 206, 207, 209
Dienes Dénes 212, 263
Dietrich, Veit (Vitus Theodorus) 110
Dietrichstein, Franz von 26, 29, 30, 48, 279
Diogenész Laertiosz 122, 135
Dittmann, Robert 173, 174, 263
Dóczi István 40
Doruľa, Ján 172, 263
Dostál, Josef 261
Dostálková, Lucie 5, 263
Dömötör Ákos 18, 112, 122, 124, 144, 153,
198, 263
Dörnyei Sándor 275
Drabík, Mikuláš 53, 212, 244
Drexel, Jeremias 96
Dubinus, Pavel 246
Dubinus, Tomáš 246
Đurovič, Ján 74, 263
Dvořáček, Jan 80, 263
Dyck, Joachim 67, 264
Dykema, Peter A. 272

Eber, Paul 142
Eckhart mester 125
Ecsedi Zsuzsanna 265
Efron Hranický, Jan, ifj. 57, 72, 80, 150, 240–
243, 246, 249, 259, 281
Efron Hranický, Jiří 242

Efron, Jan, id. 241, 242
 Efronová, Alžbeta 242, 247
 Efronová, Kateřina lásd Laneciusová, Kateřina
 Egerer Lilla 208, 264, 267, 273
 Eglinton, James 21
 Eisen, Křtitel Jan 26
 Eliae, David 257
 Ellis, Steven G. 270
 Empedoklész 135
 Epiphánosz, Szent 113
 Erasmus Rotterdamus, Desiderius 87, 121, 129, 137, 146
 Ercé [Radványi, Celestín] 77, 264
 Erdel, Oldřich 26
 Erdélyi Lujza 268
 Erdődy Kristóf 40, 245
 Ernő Kázmér nassau-weilburgi gróf 35
 Erzsébet, Stuart (Frigyes pfalzi választófejedeleme felesége) 256
 Esterházy Gábor 40
 Esterházy Miklós 40, 46, 77, 243
 Euagriosz Szkholasztikosz 104
 Euphrantes Syrus 137
 Euszébiosz, Kaiszareiai 102, 104, 133, 143, 144
 Exner, Balthasar 149, 264
 Fabiny Tibor 263, 271, 276
 Fabó András 154, 264
 Fabricius, Georg 68
 Fabricius János 70
 Fabricius, Nicolaus, id. 257–259
 Fabricius, Nicolaus, ifj. 253, 257
 Fabricius, Pavel 23
 Fajt Anita 164, 264, 273, 274
 Farkas Géza 273
 Faustus, Johannes 160
 Fazakas Gergely Tamás 262, 269
 Fazakas József 275
 Fedoszov, Oleg 167, 264
 Fekete Norbert 264, 267, 274
 Feketéné Pál Enikő 273
 Felgenhauer, Paul 23
 Felicides, Paulus 259
 Felín (Felinus), Ján 80, 81, 242

Ferdinánd, II. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király 24–27, 35–38, 44, 48, 51, 279
 Ferdinánd, III. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király 59
 Ferenc, Szent 199
 Filip, Jan 32
 Flaccilla, Aelia Flavia 103
 Fodor Pál 269
 Forgách Mária 255
 Forgács Péter 40
 Forster, Johann 125, 264
 Foxe, John 23
 Földy Ferenc 278
 Franck, Caspar 130
 Freidhuber, Elias 71
 Frenyó Lajos 65, 86, 189, 264
 Fried István 13, 264
 Frigyes, II. (Bölcs) pfalzi választófejedeleme 68
 Frigyes, II. liegnitzi herceg 17
 Frigyes, III. német-római császár 90, 122
 Frigyes, V. pfalzi választófejedeleme, cseh király 5, 23–39, 48, 49, 53, 217, 256, 279
 Frobenius család 158
 Fruwein, Benjamin 26
 Füló Miklós 40
 Fülöp, IV. (Habsburg) spanyol király 33
 Gaducy, Ján 190, 239
 Gallo, Caesar 36
 Garadnai Erika 273
 Gaufridus S. Barbara in Neustria 100
 Geiserich vandál és alán király 133
 Gelimer vandál király 104
 Georg, Fridrich 26
 Gerber, Gregor 71
 Gerézdi Rabán 276
 Gergely, Nazianszoszi Szent 117, 149, 154, 196, 198
 Gergely, XIII. pápa 99
 Gergely, XV. pápa 28
 Gerhard, Johann 129, 130, 264
 Gesner, Konrad 138
 Goliáš, Jan Felix 26
 Görög Dániel 273

Gracchus, Caius Sempronius 113
 Gracchus, Tiberius Sempronius 113
 Gracchus, Titus 113
 Gratianus 99
 Grosová, Alžbeta 240
 Gulyás Pál 59, 77, 213, 264
 Gurdzsi Mohamed pasa (Gürcü Mehmet) 31
 Gusztáv Adolf, II. svéd király 52
 Guttembergius, Johannes 160
 Gutzen, Dieter 67, 264
 Guzyth, Ján 79, 148, 242, 249
 Guzythová, Marianna lásd Pongrácz Marianna

György brandenburg-ansbachi őrgróf 17
 György Frigyes baden-durlachi őrgróf 31
 György Vilmos (Hohenzollern) brandenburgi
 választófejedelem 26, 28, 30, 31
 Gyürky Benedek 40

H. Hubert Gabriella 194, 264, 265
 Haan, Ludovít 74, 265
 Haberkern, Phillip 265
 Habovštiaková, Katarína 172, 265
 Hackius család 158
 Hackius, Franciscus 158
 Hackius, Jacobus 158
 Hadrianus, Publius Aelius 117, 118
 Hadrovics László 167, 265
 Haemig, Mary Jane 67, 68, 265
 Haimburgensis, Gregorius 149
 Hain Gáspár 42, 265
 Hajnal Mátyás 77, 243
 Hajtman Kornél 265
 Hampel József 91, 265
 Hankó B. Ludmilla 5, 265
 Hans, Nicholas 265
 Haralampieff, Kyrill 74, 261
 Harbovsky, Andrej 242
 Hargittay Emil 217, 265, 267, 276
 Hasko Jakab 191
 Hauser, Zikmund 29
 Hausner Gábor 269
 Havas László 268
 Havel, Rudolf 74, 273
 Havlík, Jiří M. 173, 265
 Hayn, Johann 111

Heé Veronika 5, 265
 Heermann, Johann 195
 Hejnic, Josef 57, 96, 277
 Heliades, Josef 57, 88, 108, 215, 240, 241,
 243, 257, 258
 Heliadesová, Anna, id. lásd Chovranský, Anna
 Heliadesová, Anna, ifj. 75, 88, 215, 243, 244,
 257
 Heliadesová, Kateřina lásd Pergameniková,
 Kateřina
 Heliadesová, Lidmila 243
 Hellebrant Árpád 275
 Heltai János 13, 25, 61, 189, 217, 265, 266,
 268, 275, 277
 Hemmingsen, Niels 67
 Henkel, Arthur 105, 122, 266
 Hérakleitosz, Epheszoszi 135
 Herepei János 212, 266
 Herner János 267
 Hérodotosz 102, 116, 135, 196, 198
 Hervay Ferenc 275
 Hibernicus, Thomas 114
 Hildebrand, Friedrich 162
 Hladká, Zdeňka 168, 266
 Hodászi Lukács 218
 Hodějovský, Smil 26
 Hodik (Hadik), Alexander 258
 Hodik (Hadik), Baltazár 243
 Hodik (Hadik), Ján 71, 75–77, 89, 107–112,
 116, 122–125, 132, 133, 143, 157, 170,
 186, 187, 190, 191, 194, 202, 213, 238,
 240, 243, 244, 251, 252, 257, 258
 Hodik, Jonáš 78, 79, 136–139, 143, 144, 187,
 190, 243, 247, 253, 259
 Hodik (Hadik), Veronika 243
 Hoffmann Gizella 23, 266
 Hoffmeister, Johann 155
 Holka László 273
 Holl Béla 275
 Hondorff, Andreas 149, 266
 Horányi Elek 266
 Horatius Flaccus, Quintus 110, 123, 147, 196
 Hortensius Hortalus, Quintus 158
 Horvát Bálint 40
 Horváth András 71
 Horváth, Pavel 43, 48, 56, 57, 78, 80, 266

Horváth Zita 268, 271
 Hörk József 219, 266
 Hrdina, Karel 57, 96, 277
 Hrehuš, Mikuláš 243, 247
 Hrehušová, Barbora lásd Marková, Barbora
 Hruškovíc, Samuel 195
 Hufnagel, Jakub 26
 Hugó, Szentviktori (Hugo de Sancto Victore) 139
 Hunnius, Aegidius 67
 Husz János 18, 127, 167, 219
 Huszti Tímea 266, 269
 Hyperius, Andreas Gerardus 11, 67, 180, 185

 Ignác, Szent 133, 142, 143, 145, 157
 Illésházy család 6, 56, 58, 59, 211–213, 255, 279, 280
 Illésházy Gáspár 39, 40, 42–47, 65, 70, 74, 75, 193, 211–213, 237, 254, 255
 Illésházy György 213
 Illésházy István 46, 65
 Illner Balázs 69, 266, 267
 Imre Mihály 269
 Iványi Béla 65, 267
 Izabella Klára Eugénia spanyol infánsnő 36
 Izdenci András 36
 Izidor, Sevillei Szent 128, 135

 Jabín, Ezechiel 56, 72, 80, 150, 151, 242, 243, 259, 281
 Jacobus de Voragine 97
 Jakab, I. (Stuart) angol király 5, 24, 27–30, 32–34, 36, 38
 Jakobeus, Jakub 69, 169
 Jakusics András 40
 Jančulová, Ivana 59, 267
 Jankovics József 268, 276
 Jankovits László 268
 János, Aranyszájú Szent 119, 134, 196, 210
 János (Állhatatos) szász választófejedelem 131
 János de Temporibus 111
 János Ernő szász-weimari herceg 45, 47
 János György jägerndorfi őgróf 26, 29
 János György, I. szász választófejedelem 52, 53

János Zsigmond brandenburgi választófejedelem 19
 Janovi, Matěj 167
 Jeromos, Szent 106, 117, 133, 136, 147, 148, 173, 196, 198, 208
 Ješín, Pavel 26, 27
 Jireček, Josef 74, 76, 80, 267
 Joannides, Jakub 60
 Jon család 72, 75, 88, 187, 189, 203, 215, 281
 Jon, Matyáš 75, 93, 244
 Jon, Tobiaš 75, 88, 93, 215, 244, 255
 Jonová, Anna lásd Heliadesová, Anna
 Jonová, Justína 75, 88, 89, 92, 202, 244, 257
 Jonová, Katarína 75, 88–90, 92, 186, 188–190, 244, 257
 Jonová, Lidmila 75, 88, 92, 244, 257
 Jonová, Lidmila lásd Zachová, Lidmila
 Josephus Flavius 103, 112, 118
 Jovianus, Flavius Claudius 122
 József, II. német-római császár 19
 Julia (Julius Caesar nagynénje) 98
 Julianus Apostata 122, 143
 Jungmann, Josef 74, 267
 Justinianus bizánci császár 104
 Juvenalis, Decimus Junius 95, 146, 149

 Kádár Zsófia 273
 Käfer István 168, 169, 171, 172, 267, 275
 Kalinka, Ján 244
 Kalinka, Joachim 79, 145, 147–149, 196, 197, 212, 213, 244, 259
 Kalinka, Zachariáš 244
 Kálmán Farkas 77, 269
 Kálvin János 21, 206
 Kambüszész, II. perzsa király és egyiptomi fáraó 123
 Kaplír, Pavel 26
 Kapusi Angéla 267, 273
 Kármán Gábor 274, 278
 Károly Gusztáv, X. svéd király 23
 Károly, I. (Nagy) frank császár 111, 141
 Károly, V. (Habsburg) német-római császár 105, 108, 112
 Károly, VII. (Valois) francia király 122
 Károly, XII. svéd király 81, 245

- Károlyi Gáspár 278
 Károlyi Péter 208
 Károlyi Zsuzsanna 31
 Kaše, Jiří 25, 48, 263
 Kassai András 70
 Katalin, Brandenburgi (Bethlen Gáborné) 45
 Kecskeméti Gábor 7, 8, 11, 14, 18, 22, 67, 68, 83, 87, 103, 105, 115, 118, 124–127, 130, 140, 147, 148, 152, 153, 157–159, 161, 162, 165, 167, 180, 181, 183, 185, 186, 191, 198, 205, 209, 210, 217, 218, 261, 266, 268, 269
 Kedrénsz, Géorgiosz 89
 Kékedi Zsigmond 44
 Kelecsényi Ákos 275
 Kelemen, Alexandriai Szent 93
 Kempis Tamás 115
 Keresztély braunschweig-lüneburgi herceg 34, 36, 37
 Keresztély, IV. dán király 36
 Keserű Bálint 266
 Keszei András 273
 Keveházi László 208, 269
 Kircher, Joannes 69, 212
 Kiss Gy. Csaba 13, 271
 Kiss Imre 157
 Klaret mester 168
 Klaudiová, Katarína 245
 Klein, Johann Samuel 74, 77, 269
 Klejch, Václav 245
 Kleó 146, 198
 Kleopátra Philopatór egyiptomi királynő 146, 198
 Klusáková, Luďa 270
 Knoz, Tomáš 25, 52, 53, 57, 269, 274
 Kolb, Robert 67, 68, 265
 Kollonich Lipót 163
 Komárek, Karel 173, 269
 Komlovszki Tibor 127, 269
 Konečný, Matouš 165, 245
 Kónya Franciska 274
 Kónya Péter 41, 42, 270
 Kopcsányi Mihály 61
 Koppay György 65
 Korodt, Jan 26
 Koupil, Ondřej 167, 173, 174, 270
 Kovács Eszter 15, 22, 49, 146, 270, 272
 Kovács József László 69, 270
 Kovács Sándor Iván 271
 Kovacsóczy István 31
 Kowalská, Eva 215, 216, 270
 Ködöböcz József 278
 Kökényesi Zsolt 273
 Kórmíves Tibor 172, 270
 Kőszeghy Péter 268
 Krátký, Antonín 271
 Kraus János 40
 Krman, Daniel, id. 245
 Krman, Daniel, ifj. 59, 71, 81, 157, 158, 160–165, 196, 213, 241, 245, 259, 271, 281
 Krmanová, Alžbeta lásd Sivová, Alžbeta
 Krmanová, Anna lásd Masniciusová, Anna
 Krmanová, Katarína lásd Klaudiová, Katarína
 Kroiszosz lüd király 104
 Krolp, Václav 246
 Krušina, Jan 75, 100, 246, 251
 Krušinová, Zuzana lásd Romentzová, Zuzana
 Kunert, Ilse 74, 261
 Kurcz Ágnes 130, 271
 Kutnaur, Pavel 26
 Kuzmík, Jozef 74, 271
 Kürosz, II. perzsa király 88, 102
 Kyas, Vladimír 173, 271
 Lackner Kristóf 69
 Ladiver, Eliáš 80, 156, 216, 238, 246, 251
 Ladiverová, Helena lásd Sinapiusová, Helena
 Lajos, II. (Jagelló) magyar és cseh király 149
 Lajos, XI. francia király 114, 115
 Lajos, XII. francia király 158
 Lamormaini, Wilhelm 51
 Lanecius (Lánecky), Jan 246
 Laneciusová (Lánecká), Kateřina 242, 246
 Lange, Johann 87
 Lange, Marjory E. 271
 Langsfeld Johann Georg 71
 Láni, Daniel 246
 Láni, Dávid 80, 246, 251
 Láni, Dorota 246
 Láni, Eliáš 70
 Láni, Magdaléna lásd Spléniová, Magdaléna
 Láni, Zachariáš 77, 243, 246, 258

Lániová, Helena lásd Sinapiusová, Helena
 Lansius, Thomas 158
 Lapide SJ, Cornelius a 129, 137, 271
 László, V. (Habsburg) magyar és cseh király 122
 Lefkeli Mustafa pasa 32
 Lehmann, Michael Theophilus 162
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 131
 Lengyel Réka 262
 Leonidasz, Szent 102
 Leontius 133
 Lepidus, Aelius 130
 Leszczynski, Andrzej 55
 Leto, Giulio Pomponio 158
 Liechtenstein, Karl von 26, 27, 38, 48
 Linton, Anna 116, 201, 271
 Lipót, I. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király 163
 Lippay György 59
 Lipsius, Justus 24, 65
 Liptai Imre 40
 Listius István, id. 40
 Listius István, ifj. 40
 Litay István 40
 Livia Drusilla (Augustus császár felesége) 98
 Livius, Titus 98, 116, 196–198
 Lochmann, Ján 70, 74, 87, 194, 215, 218, 227, 247, 252, 254, 257
 Lochmann, Matyáš 247
 Lochmann, Pavol 247
 Lohelius, Jan 48
 Lokšan, Adam z 26
 Lonicer, Philippus 149, 266
 Lorántffy Zsuzsanna 57
 Löhr, Michal 78, 238, 247
 Löhrová, Barbora lásd Albinká, Barbora
 Lőrinc, Szent 144
 Ludovisi, Ippolita 29
 Ludvíkovský, Jaroslav 74, 271
 Ludwig, Walther 271
 Lukácsy Sándor 105, 271
 Luther, Martin 15, 17, 18, 22, 67, 68, 107, 124, 127, 131–133, 157, 170, 194, 196, 207, 208, 210, 219, 271
 Lužský, Melchior 244
 Lyciusová, Barbora 247, 251

Macarius Magnus 104
 Macrobius, Ambrosius Theodosius 123
 Madarász Márton 68
 Magdolna, Valois 122
 Magyar István 209
 Major Ágnes 264, 267, 273
 Makárus, Szent 105
 Makonius, Michael 258
 Malatides, Daniel 78, 80, 153, 247, 248, 259
 Malatides, Jan 78, 79, 139–141, 144, 186, 190, 214, 247, 251, 253, 259
 Malin, G. W. 173, 271
 Malucha, Timoteus 241, 247
 Malucha, Zuzana 241, 247
 Manilius, Marcus 126
 Mansfeld, Peter Ernst II. von 31, 34, 36–39, 45, 47
 Mantuanus, Baptista 111
 Manutius, Aldus 158
 Marcus Antonius 91, 198
 Mária (Habsburg) magyar és cseh királyné 149
 Mária, I. (Tudor) angol királynő 135
 Marková, Barbora 79, 145, 148, 197, 243, 247, 259
 Maróthy Szilvia 273
 Marradas, Don Baltazar de 29
 Marsina, Richárd 263
 Martialis, Marcus Valerius 146, 147, 196
 Martincová, Olga 266
 Mártinek, Jan 57, 96, 277
 Martinic, Ignác z 50
 Martinus z Dražova, Samuel 214
 Márton, Szent 81
 Márton László 271
 Masen, Jacob 123
 Masnicius, Tobiaš 81, 245
 Masniciusová, Anna 81, 245
 Mathesius, Johann 67, 130–132
 Maťovčík, Augustín 74, 77, 80, 271
 Mátyás, I. (Hunyadi) magyar és cseh király 90, 122
 Mátyás, II. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király 53
 Maurikiosz bizánci császár 89, 95, 123, 135
 Mayer Judit 261

- McCue, James F. 67, 271
 Mechanope, Jan 242, 247
 Meibom, Heinrich, ifj. 111, 271
 Meisner, Balthasar 68
 Melanchthon, Philipp 16, 17, 22, 65, 67, 110, 111, 114, 115, 122, 148, 185, 196, 198
 Melcl család 151
 Melcl (Meltzel), Dávid 80, 153, 191, 193, 247–249, 255
 Melcl (Meltzel), Jan 78, 153, 247–249
 Melcl (Meltzel), Ján 248, 259
 Melcl (Meltzel), Ján (Jiří Melcl fia) 248
 Melcl (Meltzel), Jiří 79, 80, 151–154, 192, 193, 239, 248, 249, 252, 259
 Melcl (Meltzel), Jiřík 80, 191, 193, 247, 248, 255, 259
 Melcl, Melichar 248
 Melclová (Meltzelová), Anna 248
 Melclová (Meltzelová), Anna lásd Raiborbergová/Raubergerová, Anna
 Melclová (Meltzelová), Judita 248
 Melclová (Meltzelová), Katarína lásd Bočeková, Katarína
 Melclová (Meltzelová), Katarína lásd Spoliská, Katarína
 Melclová (Meltzelová), Maria lásd Wüstemann, Maria
 Melius Juhász, Péter 207–209
 Menandrosz (Menander) 101, 112, 114, 146
 Mendryková, Saloména 249, 253, 254
 Mennecke-Haustein, Ute 67, 271
 Mere Hüseyin pasa 34
 Messalina, Valeria 146
 Mészáros Andor 13, 15, 58, 59, 173, 270–272
 Meursius család 158
 Meursius, Jacob 158
 Michalovic, Smil z 26
 Migne, Jacques Paul 85, 87, 274
 Mihálykó János 70
 Mikó Gyula 8, 272
 Miksa, I. bajor választófejedelem 51
 Miksa, I. német-római császár 90, 91
 Miksa, II. német-római császár, magyar és cseh király 16, 142, 143
 Miksa Emánuel bajor választófejedelem 26
 Mikulec, Jiří 25, 48, 263
 Mikusi Balázs 266, 270
 Milič, Jan 167
 Minárik, Jozef 163, 263, 271, 274
 Mišianik, Ján 74, 80, 272
 Mitropulos Anna Diána 273
 Mokošíniová, Fides 244
 Mommsen, Theodor 91, 265
 Mónika, Szent 92, 93, 105, 121, 147
 Monok István 212, 267, 272
 Moore, Cornelia Niekus 182, 272
 Moretti, Franco 82, 83, 272
 Morhof, Daniel Georg 162
 Móríc nassauai és orániai herceg 35
 Móríc szász választófejedelem 142
 Mout, Nicolette 21
 Murphy, James Jerome 264
 Mylius, Johannes 57
 Myllner, Jan 26
 Myllner, Petr 26, 35, 36
 Mžanský, Kašpar 95, 96, 249
 Nábělková, Mira 168, 172, 173, 272
 Nádasdy Ferenc 209
 Nádasdy László 40
 Nádasdy Pál 40
 Nádasdy Péter 162
 Nádas János 61
 Nagy Ágoston 273
 Nagy Benedek 208
 Nagy Iván 253
 Nakonetschna, Hanna 261
 Nemčanský, Pavel 246
 Nemeskürty István 105, 272
 Németh S. Katalin 268
 Nero római császár (Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus) 197
 Neubart, Johann 241
 Neumann, Johann Georg 162
 Niképhorosz Xanthopulosz, Kallisztosz 87, 103, 108, 229
 Nitschman, Jiří 79, 143, 249, 253
 Nitschmanová, Alžběta lásd Tištinská, Alžběta
 Nonnenmacher, Elisabeth 261
 Nováky Hajnalka 268

Nyáry István 40
Nyáry Miklós 40
Nyáry Pálné lásd Várday Katalin

Oberman, Heiko A. 21, 272
Odložilík, Otakar 18, 25–28, 31–34, 36, 37, 39, 272
Okolicsányi Kristóf 211
Oláh Szabolcs 261, 269
Oltard, Andreas 70
Olümpiasz (Aranyszájú Szent János támogatója) 134
O'Malley, John W. 67, 272
Opelík, Jiří 74, 273
Orbán, VIII. pápa 52
Órigenész 102, 140, 201, 209
Orlovsky Géza 265
Oršinovský, Jan 26
Osztrosith család 6, 56, 79, 211–213, 279
Osztrosith István 244
Osztrosith János 212
Osztrosith Miklós 81, 213, 245
Ottokár, II. (Přemysl) cseh király 50
Ovidius Naso, Publius 87, 100, 104, 147, 150, 151, 196
Oxenstierna, Gustafsson Axel 23

Ötvös Péter 65, 128, 273
Őze Sándor 22, 273

P. Vásárhelyi Judit 267, 275, 277
Padányi József 269
Palacký, František 18, 273
Pálffy Géza 46, 273
Palingenius Stellatus, Marcellus 143
Pambo Eremita 146
Pammachius, Szent 106
Papp Ingrid 8, 18, 269, 273, 274
Papp Klára 270
Papp Sándor 31, 274
Pareus, David 25
Pašiaková, Jaroslava 261
Paula, Szent 106
Paulinus presbiter 157
Paulus Diaconus 104, 108
Pauszaniász spártai herceg 108

Pavercsik Ilona 63, 213, 274, 275
Pavličková, Radmila 13, 274
Pázmány Péter 146–148, 171, 208, 274, 282
Péchy Simon 41
Pekař, Josef 49, 217, 274
Pelargus, Venceslaus 257
Pergameniková, Kateřina 242
Perger Péter 275
Petendi György 33, 34
Péter László 277
Péter, I. (Nagy) orosz cár 245
Petneházy István 42
Petrensis, Andreas 257
Peucer, Kaspar 17, 110, 274
Pflug, Julius 110
Pheidiasz 147
Philipposz, II. makedón király 103
Philosztratosz 137
Phokasz bizánci császár 89
Piccolomini, Aeneas Sylvius 146, 149
Picinelli, Filippo 152
Pilárik család 169
Pilárik, Izaiáš 169
Pilárik, Jeremiáš 169
Pilárik, Štefan 162–164, 274
Písecký, Václav 26
Piso, Domitius 159
Plantinus család 158
Platón 118, 122, 196, 210
Playfere, Thomas 123
Plinius, Caius Secundus Maior 130, 137, 146, 158, 159
Plutarkhosz 97–99, 108, 113, 130
Poděbrad, Hynek z 199
Podjebrád György cseh király 91, 122
Podlovics Éva Livia 273
Pogrányi György 44
Póka Endre 265
Pokorný, Jaroslav 265
Polanová z Polansdorf, Anna 237, 249, 254
Polikárp, Szent 104
Polišenský, Josef 25, 27, 29, 31, 36, 274
Pollio, Lucas 70
Polüsztrosz 97
Pongrácz István 40
Pongrácz János 40

Pongrácz Marianna 79, 148, 242, 249, 259
 Pontanus, Václav 242, 249
 Popilia 98
 Poppaea Sabina (Nero második felesége) 146, 197
 Porkoláb Tibor 13, 274
 Possidius Calamensis 107
 Pražský, Lukáš 107, 194
 Pražský, Matěj 258
 Předmírká, Anna 249
 Předmírká, Kateřina 77, 101, 103, 104, 106, 249, 252, 258
 Předmírký, Andreas 104, 249
 Preller, Kaspar 70
 Pribić, Nikola 261
 Přibík, Jeniš 26
 Prokop, Jozef 265
 Prokop, Szent 49
 Prokópiosz, Kaiszareiai 104
 Prudentius, Aurelius 119
 Pszammetosz (Pszammetik, III. egyiptomi fáraó) 123
 Puchalka, Rosina 240
 Puncovská, Katarína 77, 106, 249, 252
 Puškárka, Marta 250

 Quintilianus, Marcus Fabius 90
 Quirinus Sophista 137

 R. Várkonyi Ágnes 153, 274
 Rabe, Gottfried 70
 Raiborbergová/Raubergerová, Anna 78, 248, 249, 258
 Rak, Jiří 25, 47, 275
 Rákóczi család 6, 56, 279
 Rákóczi Ferenc, II. erdélyi fejedelem 59, 81, 161, 164, 169, 213, 241, 245
 Rákóczi György, I. erdélyi fejedelem 57, 169, 212, 215, 217
 Rákóczi György, II. erdélyi fejedelem 23, 40, 217
 Rákóczi János 40
 Rákóczi Zsigmond 57
 Raphanides, Melchior 244
 Rattkai család 44
 Remeň, Daniel 78, 238, 249, 250, 258

Remeň, Krištof 250
 Remeňová, Dorota 250
 Remeňová, Marta lásd Puškárka, Marta
 Restiarius, Ján 80, 250, 251
 Restiarová, Helena lásd Sinapiusová, Helena
 Révay család 6, 40, 56, 211, 279
 Révay Ferenc 44
 Révay László 162
 Révay Pál 80, 250, 251, 253
 Révay Pálné lásd Teuffel Szidónia
 Révay Péter 41, 154
 Révész Imre 207, 275
 Richelieu, Armand Jean du Plessis de 52
 Rizner, Ľudovít V. 74, 76, 80, 275
 Rochotius, Samuel 212
 Roe, Sir Thomas 32, 33
 Rollenhagen, Gabriel 122
 Romanus, a római kúria szubdiakónusa 115
 Romenec (Romenetz), Jan 75, 76, 83, 97, 120, 121, 176, 203, 238, 239, 250, 251, 258
 Romenetz, Matěj 75, 94, 250
 Romenetz, Michael 258
 Romentzová, Johanna 75, 83, 93–95, 120, 202, 204, 250, 251, 257
 Romentzová, Zuzana 75, 76, 93, 95, 97, 98, 203, 246, 250, 251, 257
 Rosenbaum, Karol 74, 77, 275
 Rosinus, Johannes 162, 275
 Rostás Édua 274
 Rožmberk család 254
 Rožmberk, Petr Vok z 254
 Rozýn, Eliáš, ifj. 26
 Rózsafalvi Zsuzsanna 266, 270
 Rudolf, II. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király 16, 17
 Rufinus, Aquileiai 102, 112, 153
 Rusdorf, Johann Joachim von 34
 Rüdinger, Esrom 57
 Rühel, Johann 124
 Ryšánová z Modřic, Andělína 256

 S. Sárdi Margit 127, 269
 Sahuli, Jiří 76, 250, 251
 Salamon Ferenc 264
 Sándor, Nagy makedón király 92, 97, 99, 112, 122

Sándor István 44
 Sándor János 40
 Sándor Kitti 267
 Sapor, Jan 78, 141, 143, 251, 259
 Sarcer, Erasmus 67
 Sárközi Gergely 219, 275
 Sautter, Samuel 103
 Scaliger, Josephus Justus 127
 Schmaus, Alois 261
 Schmidt z Freihofenu, Štěpán 53
 Schmuck, Vincentius 111, 275
 Schöne, Albrecht 105, 266
 Schroeder, Felix von 74, 262
 Schunka, Alexander 25, 35, 275
 Schwar(t)zenberg, Adam von 45
 Scipio Africana, Cornelia 113
 Scipio Africanus, Publius Cornelius 113
 Scribner, R. W. 18, 275
 Sebestyén Mihály 262
 Sedláček, Miloslav 275, 276
 Sedlnická család 78
 Sedlnická, Kateřina 72, 78, 136, 140, 190, 214, 251, 255, 259, 281
 Seelmann, Christian 255
 Seneca, Lucius Annaeus 92, 93, 101, 127
 Sennert, Daniel 150
 Sepsi János 40
 Serpilius, Johann 68, 69
 Sesostriis egyiptomi uralkodó 108
 Sidonius Apollinaris, Caius Solinus 91, 101
 Simonides, Joannes 246
 Sinapius, Michal 80, 247, 251
 Sinapiusová, Barbora lásd Lyciusová, Barbora
 Sinapiusová, Helena 71, 80, 156, 157, 195, 216, 238, 240, 246, 247, 250, 251, 253, 259, 280
 Sirató Ildikó 266, 270
 Šišmiš, Milan 266, 277
 Sivová, Alžbeta 245
 Sivová, Katarína lásd Puncovská, Katarína
 Sivová, Kateřina lásd Předmířká, Kateřina
 Sivý család 72, 76, 77, 101, 281
 Sivý, Andreas 77, 101, 106, 108, 249, 252, 258
 Sivý, Daniel 77, 78, 103, 106, 107, 203, 252, 258
 Sivý, Ján 106, 249

Sivý, Pavol 77, 106, 107, 249, 252, 258
 Škréta, Daniel 26, 249
 Slamka, Irene 74, 262
 Šlik, Jan Albín 26
 Šlik, Ondřej 26
 Smrtník, Melchior 74, 86, 176, 252, 254, 257
 Sofu Mehmet pasa 31
 Solbach, Andreas 272
 Šolín, Zachariáš 52
 Solinus, Caius Julius 136
 Soós Kristóf, Sóvári 70
 Sopotius (Sopodius, Soporius, Saponius), Teodor 75, 76, 89, 99, 106, 125, 126, 134, 170, 190, 191, 204, 214, 239, 240, 244, 252, 257
 Spartianus, Aelius 118
 Spinelli, Carlo 29
 Spinola Doria, Ambrosio 30
 Spléniová, Magdaléna 246
 Spolská, Eva lásd Čejlová, Eva
 Spolská, Katarína 79, 152, 240, 248, 252
 Spolský, Pavol 240, 252
 Srb, Josef 74, 276
 Stankievič, Stanislau 261
 Statius, Publius Papinianus 96
 Steininger, Alexander 261
 Stephanides Přibislavský, Jakub 75–77, 88, 90–93, 101–106, 113–116, 152, 176, 186–188, 190, 198, 202, 203, 215, 239, 244, 249, 252, 253, 257, 258
 Štěříková, Edita 35, 276
 Štiastná, Kateřina 76, 121, 238, 253
 Štiastny, N. Želiwský 121, 253
 Stigelius, Johann 103
 Stolt, Birgit 67, 276
 Storchová, Lucie 23, 24, 276
 Stromp László 163, 276
 Strucz Ferenc 40
 Štúr, Ľudovít 172
 Suetonius Tranquillus, Caius 116, 198
 Švamberg család 254
 Švamberg, Jan Jiří 254
 Švamberg, Petr 254
 Sz[entkúti] Kiss Károly 77, 269
 Szabó András 18, 20, 57, 174, 276

Szabó Károly 260, 275
 Szabó Péter 127, 276
 Szabó Zsuzsanna 271
 Szádeczky Lajos 103, 262, 276
 Szalay László 264
 Szálka Irma 275
 Száraz Orsolya 269
 Szardanapalus 151
 Szarka László 275
 Széchy család 211, 213
 Szécsi György 40, 42
 Szegedi Gergely 206, 207, 209
 Szegedy Gáspár 40
 Székely György 18, 276
 Székely István 111, 276
 Székely Júlia Anna 65, 276
 Szekler Enikő 8, 83, 87, 147, 148, 269
 Szelestei N. László 77, 276
 Szentkereszti Jakab 36
 Szentmártoni Szabó Géza 127, 276
 Szerapion 124
 Sziklay László 13, 276, 277
 Szilágyi Emőke Rita 274
 Szilágyi Sándor 262
 Szimónidész 108
 Szinnyi József 74, 77, 80, 277
 Szókratész 144, 146
 Szózenosz, Szalminiosz Hermiasz 133
 Sztárai Mihály 207–209
 Sztobaios, Ióannész 137
 Sztipszky Hiador 63, 64
 Szunyogh János 74, 193, 211, 237, 253, 254
 Szunyogh Mózes 40

Tacitus, Publius Cornelius 197
 Tajovská, Alžběta 77, 239, 240, 253
 Tajovská, Dorota 253
 Tajovský, Urban 253
 Tamás, Aquinói Szent 209
 Tarnóci Márton 244
 Tartzianus, Paulus 147
 Tasi Réka 13, 209, 266, 277
 Tauler, Johann 125
 Telgarsky, Jozef 56, 58, 61, 78, 277
 Tercziánczki (Bethlen Gábor híve) 43
 Terentius Afer, Publius 146

Tertullianus, Quintus Septimius Florens 91, 208
 Teszelszky, Kees 274, 278
 Teuffel Szidónia 80, 250, 251, 253
 Theodorus, Vitus lásd Dietrich, Veit
 Theodosius, I. római császár 103, 141
 Tholdalagi Mihály 31
 Thököly István 40, 42
 Thuanus, Jacobus Augustus 142
 Thuküdidész 147, 196
 Thurn, Heinrich Matthias lásd Thurnu, Jindřich Matyáš z
 Thurnu, Jindřich Matyáš z 23, 26, 27, 31, 32, 34–36, 39, 49
 Thurzó család 6, 56, 211, 279
 Thurzó Anna (Bethlenfalvi) 193, 211
 Thurzó György 70, 79, 211, 213, 240, 243, 253
 Thurzó Imre 40, 41
 Thurzó Szaniszló 38, 40, 44, 168
 Tiberius Claudius Nero római császár 116
 Tiefenbachu, Bedřich z 28
 Tilly, Johann Tserclaes, conde de 33, 36, 39
 Tištínská, Alžběta 79, 143, 187, 249, 253, 254, 259
 Tištínská, Saloména lásd Mendryková, Saloména
 Tištínský, Jakub 249, 253, 254, 256
 Tobolka, Zdeněk 74, 254, 277
 Tótfalusi Kis Miklós 165
 Tóth Zsombor 22, 219, 274, 277
 Tranoscus lásd Třanovský, Jiří
 Třanovská, Anna lásd Polanová z Polansdorf, Anna
 Třanovská, Jadwiga lásd Zięteková, Jadwiga
 Třanovský, Jiří 9, 54, 60, 61, 72, 74, 86, 87, 107, 141, 193–195, 211, 215, 218, 221–223, 228, 236, 237, 249, 252–257
 Třanovský, Samuel 218
 Třanovský, Walenty 236, 254, 255
 Trčky, Jan Rudolf 109, 239, 240, 255
 Trencsényi Balázs 276, 277
 Trócsányi Zoltán 208
 Truhlář, Antonín 57, 96, 277
 Tschernembl, Jiří Erasmus 32
 Tunakius, Joannes 257

- Tungerlarius, Johannes 141
 Türck, Sebastian 70
 Tüskés Gábor 61, 85, 200, 277
 Twysden, Rader 111, 277
- Ueding, Gert 264, 276
 Ujfalusi Gergely 43
 Urbánek, Vladimír 22, 277
- V. Ecsedy Judit 13, 58, 64, 212, 275, 277, 278
 Vadai István 265
 Valdštejna, Albrecht Václav Eusebius z 29, 34, 38
 Valens, Flavius Julius keleti társascsászár 144
 Valerianus római császár 144
 Valerius Maximus 113
 Valesius, Henricus 133
 Várday Katalin 41
 Varga Imre 105, 278
 Varjas Béla 271
 Vašica, Josef 173, 278
 Vazul, Szent 140, 198
 Vchynský, Radoslav 26
 Véber Károly 265
 Velen, Ladislav 27, 28, 31, 33, 39, 53
 Veleslavína, Daniel Adam z 22
 Veleslavína, Samuel z 26
 Vencel, IV. cseh és német-római király 50, 167
 Veres Magdolna 23, 278
 Vergilius Maro, Publius 110, 123, 149, 156, 196
 Vergilius, Polydorus 159
 Veterini, Pavol 59, 241, 255
 Veteriniová, Alžběta 81, 241
 Vilém, Jiří 30
 Vilém, Václav 26, 32, 33
 Villiers, Sir Edward 29
 Vilmos, IV. század-weimari herceg 35, 36
 Vitnyédi István 219
 Vives, Juan Luís 127, 135
 Vizkeleti János 40
 Vizkeleti Mihály 40
 Vlahovics Emil 59, 278
 Vlnas, Vít 25, 48, 278
 Vodháj, Vavřinec Benjamín 59, 241, 242
- Vodňan, Jan z 168
 Vokál, Václav 58, 59, 61, 212, 255
 Vokálová, Dorota lásd Čížeková, Dorota
 Vopravil, Jaroslav Stanislav 74, 278
- Wagner, Sophia 148
 Waldhauser, Konrad 167
 Wallenstein, Albrecht Wenzel Eusebius von
 lásd Valdštejna, Albrecht Václav Eusebius z
- Walther, Hans 102, 146, 278
 Weis, Martin 54, 278
 Weller, Christoph 49
 Wolf, Hieronymus 124
 Wolfius Benešovský, Adam 72, 75–77, 83, 92–99, 116–120, 126–131, 135, 142, 170, 184, 190, 191, 198, 202–204, 210, 214, 238–240, 244, 250, 251, 255, 257, 258
 Wüstemann, Erhard 255
 Wüstemann, Maria 80, 247, 248, 255
 Wycliffe, John 167
- Xenophón 88
 Xerxész, I. perzsa király 115, 134, 198
 Xylander, Guilielmus 89
- Zacheus, Jakub 257
 Zachová, Lidmila 88, 244, 255
 Zahrádecková, Kateřina lásd Sedlnická, Kateřina
 Zahrádecký, Jiří, id. 78, 136, 190, 251, 255
 Zahrádek család 78
 Žampachová z Potštejna, Kateřina 256
 Zarnóczki Áron 27, 30, 32, 278
 Zászkaliczky Márton 276, 277
 Zay család 40
 Zay Lőrinc 245
 Žbirková, Viera 57, 278
 Zénón kelet-római császár 229
 Žeronová, Andělína lásd Ryšánová z Modřic, Andělína
 Žeronová, Anna 254, 256
 Žeronová, Kateřina lásd Žampachová z Potštejna, Kateřina
 Žerotín, Jan, ifj. 256

Žerotín, Jetřich z 237, 256
Žerotín, Karel z 18, 24, 52–54, 246, 256
Žerotín, Přemysl 256
Zięteková, Jadwiga 236, 254, 255
Zimmermann, Matthias 69
Zittkius, Ján 79, 149, 191, 256, 259
Zmeskál, Jereslaus 40
Zombori István 273
Zoványi Jenő 74, 80, 162, 278

Zrínyi János 254
Zrínyi Miklós 40, 105, 219
Zvonarics Imre 208
Zvonarics Mihály 68

Zsámboky János 124
Zsigmond magyar és cseh király, német-
római császár 123
Zsilinszky Mihály 54, 213, 278

F.7. Helységnévmutató

A helységnévmutató nem tartalmazza a 19–21. században kiadott könyvek bibliográfiai adatai között szereplő megjelenési helyeket. A történelmi Magyarország vagy Erdély települései esetében megadjuk annak a vármegyének (vm.) a nevét, amelyhez 1913-ban (tehát nem a kötetben tárgyalt időszakban!) tartoztak. A nem a mai Magyarország területére eső települések esetén megadjuk mai hivatalos elnevezésüket és az országot, amelyben találhatók. Az ország nevét a következő rövidítések jelölik:

A	Ausztria	I	Olaszország
B	Belgium	IL	Izrael
CH	Svájc	NL	Hollandia
CZ	Csehország	PL	Lengyelország
D	Németország	RO	Románia
E	Spanyolország	RUS	Oroszország
F	Franciaország	SK	Szlovákia
GB	Egyesült Királyság	TR	Törökország
GR	Görögország	UA	Ukrajna

Alsóbodok (Nyitra vm., Dolné Obdokovce, SK) 245
 Alsókubin (Árva vm., Dolný Kubín, SK) 79, 191, 240, 249
 Alsómatesic (Trencsén vm., Dolné Motešice, SK) 75, 76, 92, 116, 213, 255
 Alsópoprád (Szepes vm., Poprad, SK) 69
 Alvinc (Vințu de Jos, RO) 30
 Amsterdam (Amsterdam, NL) 158, 174, 240
 Annaberg-Buchholz (D) 36
 Antwerpen (B) 158
 Augsburg (D) 17, 19

 Bad Wimpfen (D) 31
 Bán (Trencsén vm., Bánovce nad Bebravou, SK) 69, 74, 77–79, 243, 244, 246, 252
 Bärenstein (D) 35
 Bártfa (Sáros vm., Bardejov, SK) 54, 70, 71, 189, 246
 Batizfalva (Szepes vm., Batizovce, SK) 80, 242
 Bazel (Basel, CH) 16, 158, 256
 Beckó (Trencsén vm., Beckov, SK) 162
 Bécs (Wien, A) 28–30, 38, 39, 46, 52, 65, 90, 189, 207, 219

Benešov (CZ) 75, 116, 214
 Berekalja (Bars vm., Podlužany, SK) 245
 Berlin (D) 27, 28, 31, 81, 245
 Bertót (Sáros vm., Bertotovce, SK) 238
 Besztercebánya (Zólyom vm., Banská Bystrica, SK) 42, 44, 74, 78, 80, 216, 238, 240, 245, 247, 250, 251
 Bílsko (Bielsko, PL) 74, 211, 237, 254
 Bobót (Trencsén vm., Bobot, SK) 240
 Bodafalu (Liptó vm., Bodice, SK) 74, 222, 252
 Bodola (Budila, RO) 45
 Bologna (I) 108
 Boroszló (Wrocław, PL) 70, 81, 245, 255
 Brandenburg (D) 26, 27, 31, 35, 36, 45, 51, 174
 Brandýs nad Orlicí (CZ) 53, 245, 251
 Brassó (Brassó vm., Braşov, RO) 32, 103
 Bréma (Bremen, D) 96
 Breznóbánya (Zólyom vm., Brezno, SK) 80, 246
 Brieg (Brzeg, PL) 17, 78, 162, 174, 250
 Brno (CZ) 30, 81, 245
 Brüsszel (Bruxelles, B) 33
 Butovice (ma Prága városrésze, CZ) 239, 240

- Canterbury (GB) 120
Český Brod (CZ) 57, 75, 88, 215, 242, 243, 247
Český Krumlov (Krumau an der Moldau, CZ) 50
Choltice (CZ) 136, 190, 251
Chotěboř (CZ) 76, 132
Chrudim (CZ) 242
Cobolyfalu (Trencsén vm., Soblahov, SK) 255
Csejte (Nyitra vm., Čachtice, SK) 81, 162, 245
Csepreg (Vas vm.) 68
Csetnek (Gömör és Kishont vm., Štítník, SK) 79, 240
Debrecen (Hajdú vm.) 163, 165
Dezsér (Trencsén vm., Dežerice, SK) 75, 76, 120, 250
Divékújfalu (Nyitra vm., Diviacka Nová Ves, SK) 79, 240
Dobronya (Zólyom vm., Dobrá Niva, SK) 80, 246
Drétoma (Trencsén vm., Drietoma, SK) 81, 245, 253
Drezda (Dresden, D) 35, 81, 245
Eperjes (Sáros vm., Prešov, SK) 54, 69–71, 74, 79, 80, 156, 216, 238, 244, 246, 247, 251
Erfurt (D) 246
Érsekújvár (Nyitra vm., Nové Zámky, SK) 38, 44
Esztergom (Esztergom vm.) 59, 64
Farkasd (Nyitra vm., Vlčany, SK) 57, 80, 242
Firenze (I) 24
Franeker (NL) 27, 55
Fulnek (Fulneck, CZ) 240, 242, 243, 249
Galgóc (Nyitra vm., Hlohovec, SK) 77, 80, 213, 243, 246
Gázlós (Nyitra vm., Brodské, SK) 56
Gdańsk (Danzig, PL) 78, 216, 246, 250
Genf (Genève, CH) 21, 143
Giessen (D) 132
Glatz (Kłodzko, PL) 33, 34
Görlitz (D) 90, 91
Grác (Graz, A) 51
Greifswald (D) 96
Groningen (NL) 36
Guben (D) 74, 237, 254
Hága (Den Haag, NL) 27, 30, 31, 33, 39
Halle (Saale, D) 174, 245
Hamburg (D) 27, 30, 37
Hannover (D) 131
Havlíčkův Brod (CZ) 242, 246, 250
Heidelberg (D) 33, 89, 103
Heidersdorf (D) 17
Helmstedt (D) 111
Hodonín (Göding, CZ) 38
Holešov (CZ) 237
Hradec Králové (CZ) 165
Hranice na Moravě (CZ) 80, 150, 242
Hustopeče (Auspitz, CZ) 79, 253, 254
Iglau (Jihlava, CZ) 16, 57
Igló (Szepes vm., Spišská Nová Ves, SK) 71
Ilava (Trencsén vm., Ilava, SK) 81, 213, 245
Ingolstadt (D) 155
Ivančice (CZ) 256
Jáchymov (Sankt Joachimsthal, CZ) 16, 67, 130, 131
Jakabvágás (Szepes vm., Chminianske Jakubovany, SK) 238
Jemnice (CZ) 78, 250
Jeruzsálem (Yerushalayim, IL) 106, 108, 112, 151
Jičín (CZ) 50, 79
Johanngeorgenstadt (D) 35
Jókő (Nyitra vm., Dobrá Voda, SK) 56
Jólak (Trencsén vm., Dobrá, SK) 247
Kadaň (CZ) 242
Kamenice (CZ) 76
Kassa (Abaúj-Torna vm., Košice, SK) 31, 36, 44, 45, 54, 60, 68, 70, 71, 78, 169, 243
Kassaújfalu (Abaúj-Torna vm., Košická Nová Ves, SK) 70
Kátó (Nyitra vm., Kátov, SK) 56

Keresztúr (Bodrogkeresztúr, Zemplén vm.) 70
 Késmárk (Szepes vm., Kežmarok, SK) 69, 251
 Kisjlesztence (Trencsén vm., Malá Jasenica, SK) 79, 240
 Kisszeben (Sáros vm., Sabinov, SK) 54
 Klášter Hradiště nad Jizerou (CZ) 243
 Kolcsmező (Zemplén vm., Dlhé Klčovo, SK) 238
 Kołobrzeg (Kolberg, D) 74, 237, 254
 Kolozsvár (Kolozs vm., Cluj-Napoca, RO) 30, 165, 194
 Komárom (Komárom vm.) 38
 Konstantinápoly (İstanbul, TR) 31–34, 36, 38, 87, 104, 229
 Konstanz (D) 127, 219
 Korpona (Hont vm., Krupina, SK) 169, 249
 Köln (D) 123
 Königsberg (Kalinyingrad, RUS) 78, 212, 213, 240, 250
 Körmöcbánya (Bars vm., Kremnica, SK) 74, 79, 244, 247
 Kralice nad Oslavou (CZ) 172–174
 Krhov (CZ) 78
 Krnov (Jägerndorf, CZ) 17
 Kroměříž (Kremsier, CZ) 28
 Kutná Hora (CZ) 50, 76, 167, 173, 212, 239, 247

 Lednic (Trencsén vm., Lednica, SK) 53, 212, 243
 Leiden (NL) 55, 96, 137
 Leobschütz (Głubczyce, PL) 17
 Leszno (PL) 18, 23, 55, 111, 251
 Lipce (Leipzig, D) 68, 81, 96, 111, 143, 167, 245
 Lipnice nad Sázavou (CZ) 109, 214, 239
 Liptószentmiklós (Liptó vm., Liptovský Mikuláš, SK) 74, 86, 87, 194, 221, 222, 237, 247, 252, 254
 Liptótarnóc (Liptó vm., Liptovský Trnovec, SK) 240
 London (GB) 33, 256
 Loučnou (? , CZ) 256
 Lőcse (Szepes vm., Levoča, SK) 9, 54, 60–65, 68–70, 80, 156, 164, 165, 193–195, 211, 213, 238, 246, 255, 280

Luzácia (Lausitz, D) 16

Madrid (E) 33
 Magyarbrod (Uherský Brod, CZ) 29, 44
 Mantova (I) 52
 Marburg (D) 132, 180
 Máriaradna (Arad vm., Radna, RO) 247
 Máriatölgyes (Trencsén vm., Dubnice nad Váhom, SK) 74, 247
 Márkusfalva (Szepes vm., Markušovce, SK) 247
 Mecklenburg (D) 27
 Méznevelő (Hont vm., Medovarce, SK) 240
 Miava (Nyitra vm., Myjava, SK) 81, 245
 Mikulov (Nikolsburg, CZ) 29
 Milánó (Milano, I) 157
 Mladá Boleslav (CZ) 173, 255
 Monza (I) 108
 Moravská Kamenica (? , CZ) 250
 Mosóc (Turóc vm., Mošovce, SK) 74, 77, 81, 243, 246, 247
 Muránylja (Gömör és Kishont vm., Murán, SK) 189
 Mühlhausen (D) 51

 Nagybicse (Trencsén vm., Bytča, SK) 77, 79, 240, 243–246
 Nagyfalú (Árva vm., Veličná, SK) 79, 149, 191, 256
 Nagysziklás (Trencsén vm., Omšenie, SK) 81, 245
 Nagyszombat (Pozsony vm., Trnava, SK) 38, 44, 60, 61, 77, 157, 164, 165, 171
 Nápoly (Napoli, I) 29
 Německý Brod (Havlíčkův Brod, CZ) 76, 251
 Nemetlipce (Liptó vm., Partizánska Ľupča, SK) 70, 74, 78, 87, 213, 227, 238, 240, 247, 250
 Neusalza-Spremberg (D) 163
 Nordhausen (D) 162
 Nové Město nad Metují (CZ) 242, 255
 Nový Bydžov (CZ) 95
 Nový Jičín (Neutitschein, CZ) 29, 38, 79, 248, 253
 Nördlingen (D) 52
 Nürnberg (D) 110, 130–132, 149, 173

- Nyitra (Nyitra vm., Nitra, SK) 44, 81, 191, 245
- Odera-Frankfurt, Frankfurt (Oder, D) 26–30, 55, 102, 124, 141, 143
- Okolicsnó (Liptó vm., Okoličné, SK) 212, 237, 238
- Olešnica (Oels, PL) 254
- Olmütz (Olomouc, CZ) 28–30, 50, 74, 246, 254, 256
- Ószombat (Nyitra vm., Sobotište, SK) 56, 163
- Párizs (Paris, F) 87
- Pavia (I) 108
- Peredmér (Trencsén vm., Predmier, SK) 78, 243
- Pirna (D) 35, 52, 214, 241
- Plzeň (CZ) 173
- Polná (CZ) 75, 255
- Poltava (UA) 245
- Pozsony (Pozsony vm., Bratislava, SK) 29, 40, 42, 46, 57, 60, 61, 69, 72, 81, 244–246
- Pozsonyszentgyörgy (Pozsony vm., Svätý Jur, SK) 71
- Prága (Praha, CZ) 16, 19, 22, 23, 25–27, 31, 38, 48–50, 52, 58, 59, 65, 76, 93, 96, 122, 167, 173, 174, 212, 219, 237, 239, 241–243, 250, 254, 255, 279
- Přemyslov (Primiswald, CZ) 27
- Prerov (CZ) 241, 242
- Přibyslav (Primislau, CZ) 253
- Privigye (Nyitra vm., Prievidza, SK) 80, 246
- Prostějov (CZ) 173
- Puhó (Trencsén vm., Púchov, SK) 57, 59, 78–81, 141, 150, 240–243, 251
- Radvány (Zólyom vm., Radvaň, SK) 79, 244
- Rajec (Trencsén vm., Rajec, SK) 78, 243, 244
- Raków (PL) 55
- Regensburg (D) 35, 155
- Řeporich (? , CZ) 77, 253
- Róma (Roma, I) 29, 30, 98, 106, 108, 113, 116, 130, 134, 145, 196, 208
- Rostock (D) 96
- Roupov (CZ) 32, 33
- Rózsahegy (Liptó vm., Ružomberok, SK) 59, 74, 79, 213, 240, 244, 252
- Sandomierz (PL) 55
- Sáros (Sáros vm., Veľký Šariš, SK) 189
- Sárospatak (Zemplén vm.) 55, 57
- Sárvár (Vas vm.) 209
- Schmalkalden (D) 131, 133
- Sedan (F) 33
- Segesvár (Nagy-Küküllő vm., Sighișoara, RO) 216, 246
- Sempte (Nyitra vm., Šintava, SK) 243
- Služín (Stařechovice falu része, CZ) 244
- Sopron (Sopron vm.) 31, 69
- Stadtlohn (D) 37
- Stahlberg (D) 35
- Stettin (Szczecin, PL) 27
- Strassburg (Strasbourg, F) 256
- Strážnice (CZ) 242, 243, 245
- Stuttgart (D) 140
- Světla (CZ) 76, 109, 239, 240, 253, 255
- Szokolca (Nyitra vm., Skalica, SK) 53
- Szatmár (Szatmárnémeti, Satu Mare, RO) 245
- Szeben (Nagyszeben, Szeben vm., Sibiu, RO) 32, 41, 70
- Szécsény (Nógrád vm., Sečany, SK) 161
- Szendrő (Borsod vm.) 36
- Szenice (Nyitra vm., Senica, SK) 10, 56, 58, 62, 64, 163, 212, 255
- Szentgotthárd (Vas vm.) 219
- Szentkereszt (Liptó vm., Svätý Kríž, SK) 238
- Szepesolaszi (Szepes vm., Spišské Vlachy, SK) 238
- Szepesváralja (Szepes vm., Spišské Podhradie, SK) 54
- Szinye (Trencsén vm., Svinia, SK) 238
- Szucsány (Turóc vm., Sučany, SK) 80, 251
- Szulyóváralja (Trencsén vm., Súľov-Hradná, SK) 244
- Tábor (CZ) 29
- Tarnóc (Liptó vm., Liptovský Trnovec, SK) 79
- Telč (Teltsch, CZ) 30
- Teschen (Těšín, CZ) 17, 57, 74, 236, 237, 254, 255
- Tiszolc (Gömör és Kishont vm., Tisovec, SK) 246

- Tlumačov (CZ) 254
 Toledo (E) 99
 Toruń (PL) 55, 74, 78, 216, 246, 250, 252
 Tótróna (Turóc vm., Slovenské Pravno, SK) 77, 243
 Tövisfalu (Nyitra vm., Trnovec, SK) 79, 240
 Třeboň (Wittingau, CZ) 29, 254
 Trencsén (Trencsén vm., Trenčín, SK) 9, 10, 40, 43, 45, 54, 56–65, 70, 71, 74–81, 83, 88, 91, 93, 101, 107, 109, 122, 124–126, 134, 136, 139, 143, 151, 153, 154, 189–192, 194, 210, 212–215, 219, 221, 238–259, 279, 280
 Trencsénhosszúmező (Trencsén vm., Dlhé Pole, SK) 251
 Trident (Trento, I) 19, 137, 155
 Troppau (Opava, CZ) 17
 Turócliget (Turóc vm., Háj, SK) 246
 Túrréte (Nyitra vm., Turá Lúka, SK) 163, 245
 Tübingen (D) 69, 158, 212

 Vágbeszterce (Trencsén vm., Považská Bystrica, SK) 246
 Vágújhely (Nyitra vm., Nové Mesto nad Váhom, SK) 191
 Valašské Meziříčí (CZ) 38, 44, 57, 75, 77, 80, 237, 243, 249, 252–254, 256
 Várad (Nagyvárad, Bihar vm., Oradea, RO) 46, 163
 Velence (Venezia, I) 155, 158, 173

 Velké Losiny (CZ) 256
 Velké Meziříčí (CZ) 16
 Vimperk (CZ) 253
 Višňové (CZ) 78
 Vizsoly (Abaúj-Torna vm.) 174, 221
 Vlissingen (NL) 33
 Vörösalma (Sáros vm., Červenica pri Sabínove, SK) 247

 Wittenberg (Lutherstadt, D) 6, 56, 57, 74, 77–79, 81, 125, 142, 149, 150, 161, 162, 169, 212, 213, 240, 243, 245–247, 254
 Würzburg (D) 30

 Zábřeh (CZ) 29, 56, 78, 80, 214, 247
 Žerotín (CZ) 27, 31, 53
 Židlochovice (Groß Seelowitz, CZ) 30
 Zittau (D) 35, 81, 244, 245
 Zólyom (Zólyom vm., Zvolen, SK) 74, 79, 213, 240, 250, 252
 Zólyomlipcse (Zólyom vm., Slovenská Ľupča, SK) 74, 252
 Zürich (CH) 138
 Zvíkov (CZ) 29

 Zsolna (Trencsén vm., Žilina, SK) 9, 10, 59, 62–65, 74, 80, 81, 157, 158, 161, 165, 168, 169, 213, 214, 240–243, 245, 246, 255, 259, 280
 Zsolnalitva (Trencsén vm., Lietava, SK) 45

Tartalom

Bevezetés	5
1. Történelmi, társadalmi, esztétörténeti háttér: a cseh és morva menekültek útja Magyarországra	15
1.1. A Cseh Királyság Fehérhegy előtti vallási helyzetének hagyományos leírása	15
1.2. A Fehérhegy előtti helyzet új megítélése azoknak az eszmei tendenciáknak az alapján, amelyek Fehérhegy után dinamizálódnak	19
1.3. A fehérhegyi csatát követő események	24
1.4. A 1622–1624. évi politikai helyzet	30
1.5. Az erdélyi fejedelem kapcsolata Illésházy Gáspárral és a cseh exulánsokkal	39
1.6. Protestánsellenes intézkedések a cseh királyságbeli helyzet stabilizálása után	47
1.7. Az exuláció fajtái	52
1.8. Vallási állapotok a menekültek érkezése előtt: Alsó- és Felső-Magyarország vs Lengyelország	54
1.9. Cseh és morva exulánsok Alsó- és Felső-Magyarországon	56
1.10. Az exuláns nyomda működése és helye a biblikus cseh nyelvű nyomtatványokat közreadó nyomdák között	58
2. A gyászbeszéd-korpusz bemutatása	67
2.1. A kora újkori magyarországi lutheránus prédikációirodalom	67
2.2. Gyászbeszéd-korpuszunk számokban	71
2.3. Elhunytak és prédikátorok: a szövegek biográfiai-referenciális háttérének átekintése	73
2.4. A szövegek argumentációs rendje és műveltségelemek azonosítása	81
2.4.1. A Jiří Třanovský fölötti halotti prédikációk	86
2.4.2. A Jon család tagjai fölött elmondott prédikációk	88
2.4.3. Johanna Romentzová és édesanyja, Zuzana Romentzová	93
2.4.4. A Sivý család tagjai fölött elmondott prédikációk	101
2.4.5. A Boček család tagjai fölött elmondott prédikációk	109
2.4.6. A Jan Butovský fölött elmondott prédikációk	132
2.4.7. A korpusz egyetlen nemesi halottja	136
2.4.8. Polgári halottak az 1640-es évekből	143
2.4.9. Gyászbeszéd egy lutheránus és egy helvét hitvallású lelképásztor fölött ..	149
2.4.10. A Melcl család gyásznyomtatványai	151
2.4.11. A két utolsó gyászbeszéd	156
3. A prédikációk nyelve	167
3.1. A cseh írásbeliség korabeli állapota, a biblikus cseh nyelvváltozat	167
3.2. A cseh nyelvű Biblia-kiadások	173
3.3. A Kralicei Biblia használata prédikációs korpuszunkban	174

4.	A halotti prédikációk irodalmi sajátosságai	179
4.1.	Retorikai és homiletikai jegyek az irodalmiság meghatározásában	179
4.2.	Beszédnemek és ususok a cseh nyelvű gyászbeszédekben	185
4.3.	Konvenciók megújítva: perikópák és egyházi énekek felhasználása a prédikációkban	189
4.4.	Az exemplumok használata a halotti prédikációkban	196
4.4.1.	Erkölcsei tanítás	197
4.4.2.	Dogmatikai tanítás	198
4.4.3.	Vallási polémia	198
4.5.	Képi elemek, metaforahasználat, allegóriák	199
5.	Kultúrantropológiai horizontok	205
5.1.	Polemikus teológiai pozíciók	206
5.1.1.	A lélekaluvás kérdése	206
5.1.2.	Dévai Bíró Mátyás és Szegedi Gergely vitája	206
5.1.3.	Melius Juhász Péter vitája Sztárai Mihállyal	207
5.1.4.	A kérdés Pázmány vitáiban	208
5.1.5.	A lélekaluvás kérdése egy halotti prédikációban	209
5.2.	A prédikátorok a társadalomban és a társadalomról	211
5.2.1.	Nemesi pártfogók	211
5.2.2.	Exuláns identitás	214
5.2.3.	Mitizáció, mártírium, történetfilozófia	217
	Függelék	221
F.1.	A Jiří Třanovský fölötti halotti beszédek magyar fordítása	221
F.2.	Életrajzi adattár	238
F.3.	A tárgyalt halottibeszéd-nyomtatványok adatai	257
F.4.	Irodalomjegyzék	261
F.5.	Summary: Funeral Sermons in Biblical Czech in the Seventeenth-Century Hungarian Kingdom (Presentation and Literary Analysis of the Printed Corpus)	279
F.6.	Személynévmutató	283
F.7.	Helységnevmutató	298

A HISTORIA LITTERARIA sorozat eddig megjelent kötetei

1. Gyárfás István: Virgilius poetának *Aeneise* (1717)
2. Tarnai Andor- emlékkönyv
3. Tüskés Gábor: A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János)
4. Zemplényi Ferenc: Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom
5. Kecskeméti Gábor: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet (A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században)
6. Naplók és útleírások a 16–18. századból
7. Hopp Lajos: Mikes Kelemen. Életút és írói pályakezdet
8. Kókay György: Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra
9. Knapp Éva: Pietás és literatúra (Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban)
10. Hargittay Emil: Gloria, fama, literatura (Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben)
11. Zemplényi Ferenc: Műfajok reneszánsz és barokk között
12. Hopp Lajos: A fordító Mikes Kelemen
13. Szenci Molnár Albert naplója
14. Knapp Éva: Irodalmi emblematika Magyarországon a 16–18. században (Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez)
15. Bod Péter, a historia litteraria művelője
16. Tarnai Andor: Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről
17. H. Hubert Gabriella: A régi magyar gyülekezeti ének
18. Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)
19. Amedeo Di Francesco: Kölcsönhatás, újraírás, formula a magyar irodalomban
20. Petrőczy Éva: Puritánia (Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról)
21. P. Vásárhelyi Judit: Szenci Molnár Albert és a *Vizsolyi Biblia* új kiadásai (Előzmények és fogadtatás)
22. Thimár Attila: Hős és áldozat (Révai Miklós és a klasszikus századforduló irodalomtörténete)
23. Bárczi Ildikó: Ars compilandi (A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata)
24. S. Varga Katalin: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve (Textus és értelmezés)
25. Hargittay Emil: Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében
26. Szelestei N. László: Eszmék és arcok a 18. századi Magyarországról
27. Komlóssy Gyöngyi: A különös magyar nyelv (Adalékok Bél Mátyás nyelvtudományi munkásságához)
28. Író a száműzetésben: Mikes Kelemen
29. Bitskey István: Religió, stúdium, literatúra (Tanulmányok a régi magyarországi irodalmi műveltségről)
30. Pintér Márta Zsuzsanna: Theatrum és literatúra
31. Németh S. Katalin: Magyar dolgozokról (Magyar–német kapcsolattörténeti tanulmányok)
32. Tüskés Gábor–Knapp Éva: A *Fortunatustól a Törökországi levelekig* (Válogatott tanulmányok) – Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetével közös kiadás
33. Vörös Imre: Péczeli József (1750–1792)
34. Papp Ingrid: Biblikus cseh nyelvű gyászbeszéd a 17. századi Magyarországon (A nyomtatott korpusz bemutatása és irodalomtörténeti vizsgálata)

— |

| —

— |

| —

A kiadásért felelős az Universitas Könyvkiadó vezetője
A sorozat borítótervét készítette: Szentés Éva
Nyomdai munkák: MondAt Kft. www.mondat.hu
Az Universitas Könyvkiadó kiadványai kedvezménnyel megrendelhetők:
www.prosperod.hu